

অসমৰ বৈষ্ণৱ-দৰ্শনৰ ৰূপৰেখা

লিখক.—

পণ্ডিত ঐয়্যনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী

অধ্যক্ষ, নলবাৰী সংস্কৃত মহাবিদ্যালয়।

প্ৰকাশক —

শ্ৰীবান্ধুদেৱ শৰ্ম্মা

আলোক প্ৰকাশন গৃহ,

নলবাৰী (অসম)

জ জ জ

প্ৰথম সংস্কৰণ

১৯৫৪

জ

মূল্য — ৪ টকা।

জ

মুদ্ৰক —

আলোক প্ৰেছ,

নলবাৰী (অসম)

জ

প্ৰাণিহান—

আলোক প্ৰকাশন গৃহ, নলবাৰী।

লয়াৰ্চ বুকষ্টল, গোঁহাটী।

জেউতি প্ৰতিষ্ঠান, নলবাৰী।

বৰকটকী কোম্পানী, যোৰহাট।

চপলা বুকষ্টল, ছিলং।

জ জ জ জ

প্ৰকাশকৰ পৰা—

পণ্ডিত শ্ৰীমদোবজ্ঞান শাস্ত্ৰীদেৱ (অধ্যক্ষ, নলবাৰী সংস্কৃত মহাবিদ্যালয়) অসমৰ এজন বিখ্যাত দাৰ্শনিক পণ্ডিত । সময়ে সময়ে তেখেতৰ দাৰ্শনিক গৱেষণামূলক পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ প্ৰবন্ধ-পাতি অসমৰ বাঁহী, আৱাহন, বৰদৈছিল, নামধেহু আদি সাময়িক পত্ৰ-পত্ৰিকাত প্ৰকাশিত হৈ থাকে । অসমৰ বাহিৰত সংস্কৃতম্, Journal of the Dr. Ganganath Jha Research Institute, Allahabad আদিতো তেখেতৰ প্ৰবন্ধবোৰে সমাদৰ পায় ।

বৰ্ত্তমানে তেখেতৰ প্ৰণীত ‘সাহিত্য-দৰ্শন’ নামৰ সাহিত্য-আলোচনা বিষয়ক সূত্ৰহং অসমীয়া গ্ৰন্থ আৰু মীমাংসা শাৰৰ ভাষ্যৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ সংস্কৃত নীক গ্ৰন্থ এখন প্ৰকাশৰ উপযোগী হৈ আছে । তেখেতে কামৰূপ সংস্কৃত সঙ্গীৰনী সভাৰ সংগৃহীত কিছু প্ৰাচীন পুথি সম্পাদনৰ কাম হাতত লৈছে । সংস্কৃত সঙ্গীৰনী-সভাৰ সংগৃহীত আৰু অসমৰ নানা ঠাইত প্ৰাপ্ত অনভ্য সংস্কৃত পুথিবোৰৰ বৰ্ণনামূলক তালিকা (Descriptive Catalogue) এখনো তেখেতে যুগুত কৰিব পৰিছে ।

শাস্ত্ৰীদেৱ বেদান্ত-মীমাংসা আৰু ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰৰ জনাজাত পণ্ডিত । তেখেতৰ বাগ্মিতাও প্ৰশংসনীয় ।

দেশৰ স্বাধীনতাৰ লগে লগে, দেশৰ চিন্তাধাৰা, দেশৰ বান্ধুয় আৰু দেশৰ ঐতিহ্যৰ প্ৰতি দেশবাসী জাগৰুক হৈ উঠিছে আৰু উঠাও দৰকাৰ । সেইবাবে আজি পুৰণি সাহিত্যৰ প্ৰতি লোকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ হোৱাটো বিস্ময়ৰ কোনো কথা নাই ।

দেশৰ প্ৰাচীন গৌৰৱপূৰ্ণ সংস্কৃতি সভ্যতাৰ দিগ্‌দৰ্শনৰ বাবে
 আমি সংস্কৃত সাহিত্যৰ পাত লুটিয়াব লগাত পৰোঁ—তাৰ বাবে আমাৰ
 সংস্কৃতৰ জ্ঞান থকা দৰকাৰ। ভাৰতীয় নাগৰিকসকলে সংস্কৃতভাষাগী
 হলেহে আমাৰ সাহিত্য আৰু সংস্কৃতি ৰক্ষা পাব, আৰু লগে লগে
 দেশৰ পণ্ডিতসকলে ন’ ন’ সাহিত্য ৰচনাত লাগি যাব। অসমীয়া
 ভাষাত কোনো প্ৰণালীবদ্ধ দৰ্শন-শাস্ত্ৰৰ পুথি নাই। শাস্ত্ৰীদেৱে
 অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ দাৰ্শনিক মত প্ৰণালীবদ্ধভাৱে এই গ্ৰন্থত
 বিয়ুত কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা দেশবাসীৰ বিশেষকৈ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ
 তথা অসমৰ বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত প্ৰবেশাৰ্থী পঢ়ুৱৈসকলৰ এটা ডাঙৰ
 অভাৱ পূৰণ হ’ব বুলি আশা কৰা যায়। আশাকৰোঁ বাইজে
 কিতাপখন মৰম চকুৰে চাব।

আলোক প্ৰকাশন গ্ৰন্থ
 নলবাৰী : অসম
 ২০১২০৫৪ ইং

বিনীত—
 বামুদেৱ শৰ্মা

মুখবন্ধ

মানুষের মন স্বভাবতে অমুসন্ধিৎসু, গতিকে নজর বস্তুক
জানির কারণে তার এটা নৈসর্গিক বাসনা আছে। যদি
দার্শনিকতা কি ?
কিবা জ্ঞানও যায় তথাপি ত্রাত নানা কাল্পনিক
আকাব দি নতুন নতুন রূপ খটুরাই অভিনয়রূপে
জানিবলে সর্বদাই মানব মন ব্যস্ত। সেই কারণে যদি মানব
আদিম যুগ স্বীকার করা হয় তেন্তে ক'র লাগিব যে সেই
অজ্ঞাত আদিম যুগের পবাই মানব চিন্তা অ-নীন্দ্রিয় বাস্তব
খবর লবলৈও ব্যস্ত হৈ পবিছে। প্রশ্ন হ'ল লাগিলে তার এটা
এনেকুরা বিষয় লাগিব যিটো জ্ঞাত হৈও অজ্ঞাত অর্থাৎ যিটো
বস্তুক আলম লৈ মানুষের মনত সেই বিষয়ে নানা প্রশ্নের উদয়
হ'ব সেই বিষয়টো যদি একেবারে নাথাকে বা থাকিলেও
সেই বিষয়ে কোনো সামান্য জ্ঞান নাথাকে তেন্তে সেই বস্তুর
বিষয়ে কোনো প্রশ্ন হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই; “আকাশ-কুসুম”
নাই বুলি আমি জানোঁ আৰু হিমালয় পৰ্বতৰ ভিতৰত যদি
কিবা আচৰিত ধৰণৰ বস্তু আছে সেই বিষয়ে আমাৰ সামান্য
জ্ঞানো নাই গতিকে সেই বিষয়ে আমাৰ মনত ‘সি কেনেকুৱা,
ক’ৰ পৰা হ’ল, কেনেকৈ হ’ল ইত্যাদি কোনো প্রশ্ন বা অমু-
সন্ধিৎসাৰ উদয় নহয়। ইফালে যি বস্তুটো সৰ্বপ্রকাৰে জানা
আছে সেই সম্বন্ধেও মানুষের মনত প্রশ্ন মুঠে। যি বস্তুটো

সামান্যভাৱে জানা আছে অথচ বিশেষভাৱে জানা নাই সেই বস্তুটোৰ প্ৰতিহে আমাৰ মন জানিবৰ কাৰণে উদ্গীৰ হৈ উঠে। এই জানা নাজানাৰ লুকালুকিতে মুগ্ধ হৈ সি অজ্ঞাত বস্তুটোৰ পাচে পাচে ঘূৰিব ধৰে তাৰ সম্পূৰ্ণ স্বৰূপ আৱিষ্কাৰৰ সন্মুখীনত। এই জানা নাজানাৰ আকৰ্ষণত যে মানৱ মনত এক প্ৰকাৰ ছন্দোৱন্ধ বা নিয়মিত গতি বা অগ্ৰগামিতাৰ উদয় হয়, তাৰেই নাম দাৰ্শনিকতা বা দাৰ্শনিক গৱেষণা।

প্ৰথমতে মানৱে সামান্যভাৱে নিজক জানে আৰু লগে লগে দেখা পায় এই অনন্ত বৈচিত্ৰ্যময় বিস্তৃত বাহ্য জগদৰূপ-
 দাৰ্শনিক দৃষ্টি [†] কাৰ্য্যবাশি। ইয়াৰ দৃশ্যমান আৰু বৰ্ত্তমান স্বৰূপ-
[†] বিষয়ে আমাৰ কোনো সন্দেহ বা প্ৰশ্নৰ উদয়
 নহয়। ইয়াৰ অতীত ৰূপ বা কাৰণ ভৱিষ্যৎ ৰূপ বা কাৰ্য্য, আমি প্ৰত্যক্ষ দেখা নাপাওঁ; কাৰণ, অতীত আৰু ভৱিষ্যৎ কালত নিহিত পদাৰ্থ প্ৰত্যক্ষৰ বিষয় নহয়—সি সৰ্ব্বদাই অতীত্ৰিয়। তাকে জানিবৰ কাৰণেই আমাৰ মন ধাৱিত হয়। এই পৰি-
 দৃশ্যমান বস্তুৰ কাৰণ কি, কাৰ্য্য কি, সেই কাৰ্য্য বা কাৰণৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ কি? এই কেইটা প্ৰশ্ন প্ৰথমতে উদয় হয়। ফলতঃ আমাৰ প্ৰশ্নটি হ'ল কাৰ্য্যাকাৰণৰ তত্ত্ব সম্বন্ধে; আমি জানিব খোজোঁ বৰ্ত্তমান কাৰ্য্যৰ লগত অতীত কাৰণৰ সম্বন্ধ আৰু তাৰ স্বৰূপ; তথা বৰ্ত্তমান কাৰণৰ লগত ভৱিষ্যৎ কাৰ্য্যৰ সম্বন্ধ আৰু তাৰ স্বৰূপটি। ইয়াক জানিবৰ কাৰণে এই পৰ্য্যন্ত মানুহে যত যি ভাবিছে, আলোচনা কৰিছে সেই

সমস্তই দৰ্শন ; এই ভাৱনাৰ অনুকূল মানসিক যোগ্যতাকে দাৰ্শনিক দৃষ্টি বুলিব পাৰে। হ'ক। তেন্তে, দৰ্শনশাস্ত্ৰৰ প্ৰতিপাত্তি কি ; এইটো এক কথাত কবলৈ হ'লে কব লাগিব যে কাৰ্য্য-কাৰণতত্ত্ব অৰ্থাৎ কাৰ্য্যৰ লগত কাৰণৰ সম্বন্ধটি কি বা কেনে, তাকেই দৰ্শনশাস্ত্ৰত প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। এই কাৰ্য্যকাৰণৰ সম্বন্ধ বিচাৰ নকৰাকৈ মানুহে কেতিয়াও উন্নতিৰ পথত আগবাঢ়ি যাব নোৱাৰে। এই কাৰ্য্যকাৰণৰ তত্ত্ব আলোচনাৰ ফলতে মানুহে অতীতৰ অন্ধকাৰাচ্ছন্ন গুহাৰ পৰা কত কি নতুন নতুন বিষয়ৰ আৱিষ্কাৰ কৰিছে তাৰ কোনো ইয়ত্তা নাই। পদাৰ্থবিজ্ঞা, ভূতত্ত্ব, আকাশতত্ত্ব, প্ৰভুতত্ত্ব, ধৰ্ম্মনীতি, অৰ্থনীতি, ৰাজনীতি, সমাজনীতি আদি মানৱ সভ্যতাৰ গোৰুৱময় আৱিষ্কাৰ বিলাকৰো মূলতে হৈছে এই কাৰ্য্যকাৰণতত্ত্বৰ অনুসন্ধান আৰু অনুশীলন। ই আমাৰ অতীতৰ পিনে যিদৰে পোহৰ দিয়ে ভৱিষ্যতৰ পিনেও সেইদৰে দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে। এই কাৰ্য্যকাৰণৰ ভাৱনাকৈ পোহৰৰ সাহায্যতে ভৱিষ্যতৰ অন্ধকাৰত থকা তত্ত্ববিলাকৰ সন্ধান পোৱা যায়। ভৱিষ্যতৰ ভাৱনা ব্যতিৰেকে যে মানৱ, জীৱনৰ পথত এক পদো অগ্ৰসৰ হ'ব নোৱাৰে এই কথা অতি সহজবোধ্য। কাৰ্য্য ভৱিষ্যত কাৰণ বৰ্ত্তমান, আকৌ কাৰ্য্য বৰ্ত্তমান কাৰণ অতীত, গতিকে কাৰ্য্যকাৰণৰ লগতে আমাৰ ভূত ভৱিষ্যৎ বৰ্ত্তমান জড়িত হৈ আছে।

কাৰ্য্যকাৰণ-তত্ত্ব জানিবলৈ হ'লে বহিৰ্জগৎ আৰু অন্তৰ্জগতৰ প্ৰত্যেকটি পদাৰ্থৰ স্বভাৱ পৰীক্ষাৰ আৱশ্যক হৈ পৰে। 'মই'

বা আত্মাৰ বাহিৰে সকলো পদাৰ্থই ভাবতঃ দৰ্শনৰ মতে জড়। গতিকে দ্ৰষ্টা বা আত্মাক বাদ দি জড় বস্তুবোৰৰ কাৰ্য্যকাৰণ-ভাৱ নিকপণকে আমি জড়বিজ্ঞান বোলে। হ'ক।

দৰ্শন শব্দৰ বুৎপত্তি অনুসাৰে (দৃশ্যতে=জ্ঞাত্যতে তত্ত্ব-মেনে ইতি) দেখা যায়,—জ্ঞান বা বিজ্ঞান মাত্ৰেই দৰ্শন। গতিকে দৰ্শন শব্দৰ ^১ ব্যাপকভাৱে বুৎপত্তিগত অৰ্থক লৈ বিজ্ঞা বা ব্যাপক অৰ্থ ^২ তত্ত্বজ্ঞানৰ কাৰণীভূত পৰীক্ষা-সম্বলত শাস্ত্ৰই দৰ্শন-শাস্ত্ৰ। তেতিয়া হলে সমস্ত বিজ্ঞানস্থানেই ইয়াৰ ভিতৰত পৰে।

শ্ৰুতিত আছে যে “আত্মা ৱাবে দ্ৰষ্টব্যঃ” (বৃহদাৰণ্য-কোপনিষৎ) “আত্মাক (নিজক) উপলব্ধি কৰিব লাগে।” কেনেকৈ দৰ্শন শব্দৰ ^১ আত্মদৰ্শন কৰিব লাগে, তাৰ উপায় কি ? এই পাৰিত্যিক অৰ্থ ^২ আশঙ্কাত কৈছে যে “শ্ৰোতব্যো মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যঃ” [বৃ: আ: উ:]। আত্মাৰ বিষয়ে শূন্য লবা (শ্ৰুতিৰ পৰা), উপপত্তি অৰ্থাৎ যুক্ত প্ৰমাণ প্ৰণালীৰ দ্বাৰা উপপদন কৰিবা; আৰু তাৰ পাচত শ্ৰুত আৰু উপপাদিত আত্মাৰ ধ্যান কৰিবা। আত্মদৰ্শন হলেই সকলো পদাৰ্থৰে তত্ত্ব বা কাৰ্য্যকাৰণভাৱৰ দৰ্শন বা জ্ঞান হব—“আত্মনি খলবে দৃষ্টে শ্ৰুতে মতে বিজ্ঞাত ইদং সৰ্বং বিদিতম্” [বৃ: আ: উ:]। এই হিচাবে আত্মাক দেখা যায় (সাক্ষাদ্ভাৱে জনা যায়) যাৰ দ্বাৰা তেনেকুৱা অধ্যাত্মশাস্ত্ৰকে দৰ্শন বোলা হয়। এয়ে দৰ্শন শব্দৰ পাৰিত্যিক অৰ্থ। আত্মাৰ স্বৰূপ, বাহ্য জগতৰ লগত তাৰ সম্বন্ধ, আত্মা আৰু বাহ্য জগতৰ অন্তৰালত কোনোক।

আছে নেকি, আছে যদি তেওঁৰ স্বৰূপ; আত্মাৰ লগত আৰু বাহ্য জগতৰ লগত তেওঁৰ সম্বন্ধ কেনেকুৱা; এইবিলাকৰ যথাৰ্থ জ্ঞান নহলে আত্মাৰ যথাৰ্থ উপলব্ধি নহয়; গতিকে হে এই বিলাকৰ পৰীক্ষা আৰু কাৰ্য্যকাৰণ-ভাৱ আদি নিৰ্ণয় কৰিব লগা হ'ল। গতিকে ইয়াত অৰ্থাৎ দৰ্শনশাস্ত্ৰত আত্মনিকপণেই প্ৰধান, বাহ্য জগতৰ পৰীক্ষা আৰু স্বৰূপ-নিকপণ প্ৰাসঙ্গিক বা গুণীভূত হৈ। জড়বিজ্ঞান যাক বোলা হয় তাত বাহ্য জাগতিক-বস্তুৰ স্বৰূপ-পৰীক্ষা হৈ প্ৰধান।

কোনো এটা বস্তুৰ তত্ত্বজ্ঞান সম্পূৰ্ণভাৱে হবলৈ হলে পাঁচফালৰ পৰা তাক পৰীক্ষা কৰি জানিব লগা হয়। যেনে,
 ১ স্বৰূপ, সাধন, ফল, ইহঁতৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধঘটক
 বস্তুৰ তত্ত্বজ্ঞান ২ প্ৰক্ৰিয়া, আৰু প্ৰমাণ। এই কেইটা জানিলে হে বস্তুটিৰ সম্পূৰ্ণ তত্ত্বজ্ঞান হয়। পানী বোলা বস্তুটিক জানিবলৈ হলে প্ৰথমতে তাক চিনিব লাগিব; এয়ে তাৰ স্বৰূপজ্ঞান। তাৰ পাচত, কিহৰ পৰা পানী তৈয়াৰ হয় সেইটো জানিব লাগিব; এয়ে তাৰ সাধন বা কাৰণৰ জ্ঞান। তৃতীয়তে, পানীৰ পৰা কি কি হব পাৰে তাকে জানিব লাগিব; এয়ে তাৰ কাৰ্য্য-জ্ঞান বা ফলজ্ঞান। চতুৰ্থতে, নিজৰ কাৰণৰ পৰা পানী আৰু পানীৰ পৰা তাৰ কাৰ্য্য, কেনেকৈ কি প্ৰক্ৰিয়াত উৎপন্ন হয়—সেইটো জানিব লাগিব; এয়ে প্ৰক্ৰিয়াজ্ঞান। পঞ্চমতে, এই বিলাক কি উপায়ে অৰ্থাৎ কি প্ৰমাণৰ দ্বাৰা বুজা যায় তাকো জানিব লাগিব; এয়ে তাৰ প্ৰমাণজ্ঞান। তেতিয়া হে

মানব তত্ত্বজ্ঞান হোৱা বুলি ধৰা হব। প্ৰক্ৰিয়াজ্ঞানটোক বেলেগে নথি সাধন আৰু ফল জ্ঞানৰ ভিতৰুৱা বুলি ধৰিলে বস্তু পৰীক্ষাৰ প্ৰকাৰ চাৰিটা হব।

কিন্তু কোনো মানুহৰ পক্ষে উক্ত সমস্ত বস্তুৰ প্ৰত্যেককে এনেকৈ তল তল ভাৱে পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা তত্ত্ব-নিৰ্ণয় কৰি জীৱনত বৈজ্ঞানিক গৱেষণা কৰিব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কিছুমান পৰীক্ষকৰ মন, কোনো এটা বা দুটা বিশেষ বস্তুৰ পৰীক্ষাতে একান্তভাৱে ব্যাপ্ত থাকে। এনে বিশ্লেষণপৰায়ণ মনৰ উদাহৰণ ৰূপ ভাৱনাই বৈজ্ঞানিক গৱেষণা আৰু সেয়ে গ্ৰন্থাকাৰে পৰিণত হলে হয় বিজ্ঞানশাস্ত্ৰ।

সকলো মানুহৰ মন একে ধৰণৰ ধৈৰ্য্যশীল নহয় গতিকে যি সকলৰ মনৰ গতি তীব্ৰ সেইবিলাক মনে কোনো বিষয়ৰ বস্তুৰ পৰীক্ষাতে একনিষ্ঠভাৱে লাগি থাকিব নোৱাৰে। সকলো মানুহৰ মনে জগতৰ সকলো বস্তুৰ তত্ত্ব জানিবলৈ অত্যন্ত ব্যগ্ৰ হৈ উঠে আৰু তাৰ ফলত জগতৰ সমস্ত বস্তুকে গোটাই লৈ সামুদায়িক বা সমষ্টিগত পৰীক্ষাত নিযুক্ত হয়; এনেকুৱা মনৰ স্বভাৱ হ'ল—জগতৰ ভিন্ন ভিন্ন ধৰণৰ বস্তুবোৰৰ ভেদবোৰ উপলব্ধি কৰি সেই ভেদৰ ভিতৰৰ পৰা তাৰ ঐক্য বা সমান স্বভাৱটিক বাচি লৈ সেই সামান্য জ্ঞানৰ বলতে বস্তুবোৰৰ তত্ত্ব বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা। এনেকুৱা সংহতিপৰায়ণ মনৰ ক্ৰিয়াই দাৰ্শনিক চিন্তা আৰু সেয়ে গ্ৰন্থাকাৰে পৰিণত হৈ, হয় দৰ্শনশাস্ত্ৰ।

মানুষৰ মন যে এনেকুৱা দাৰ্শনিক চিন্তাত প্ৰভূত হয় তাৰ কাৰণ বা প্ৰয়োজন কি, সেইটো নকলে এই বিষয়ে দাৰ্শনিক চিন্তাৰ সন্দেহ বৈ যাব। এনেকুৱা কথাটো মনৰ স্বাভাৱিক প্ৰয়োজন হ'ল। ধৰ্ম্ম বুলি কলেও তাত দাৰ্শনিক-দৃষ্টিসম্পন্ন জিজ্ঞাসুৰ সন্তুষ্টি হ'ব নোৱাৰে। গতিকে ইয়াৰ কাৰণ বা প্ৰয়োজন-বিষয়ে অলপ লিখিবলগা হ'ল।

“দুঃখাদুৰ্জিতে লোকঃ সুখংসৰ্বশ্চ প্ৰাপ্‌সিতম্” মহাভাৰত দুখৰ পৰা প্ৰাণী উদ্ধাৰ হৈ থাকে, সুখ সকলোৰে কাম্য। গতিকে দুঃখ-নিবৃত্তি আৰু সুখ-ভোগ হ'ল সকলো প্ৰয়াবে মুখ্য প্ৰয়োজন। সমস্ত প্ৰাণীয়ে দুঃখহানি আৰু সুখলাভ ইচ্ছা কৰে। তাৰে আকৌ সাময়িক দুঃখ-নিবৃত্তি আৰু সুখ প্ৰাণীৰ অনায়াসলভ্য বা স্বল্লায়াসলভ্য। গতিকে তাতেই সি সন্তুষ্ট থাকিব নোৱাৰে। এই কাৰণে আত্মান্তিক দুঃখনিবৃত্তি আৰু ঐকান্তিক সুখ-লাভেই হ'ল প্ৰাণীৰ পৰম পুৰুষাৰ্থ বা চৰম কাম্য। হয়দুঃখ কি, হয়দুঃখৰ কাৰণ কি, দুঃখৰ হানি কি আৰু দুঃখহানিৰ উপায় কি, তাক জানিলেহে দুঃখৰ কাৰণৰ পৰা জঁতৰ হৈ (অথাৎ দুঃখৰ কাৰণভূত কাৰ্য্য নকৰাকৈ) থাকি আৰু দুঃখহানিৰ উপায়ভূত ক্ৰিয়াৰ অনুষ্ঠান কৰি দুঃখ হাত সাৰিব পৰা হ'ব; সেই কাৰণে প্ৰথমতে হয়, হয়োপায়, হানি, হানোপায় এই চাৰিটা তত্ত্ব জানিবলগা হ'ল। এই চাৰিটাৰ নিকপণ কৰা হৈছে কাৰণে চিকিৎসালোভ চতুৰ্ব্যাহ—ইয়াত হয় বা নষ্ট কৰিবলগীয়া বস্তু—বোগ, হয়োপায়, কুৰ্থাৎ বোগ

নিদান, হান বা আৰোগ্য, জানোপায় বা আৰোগ্যৰ উপায়—
ঔষধ পথ্য; — এই চাৰি বিষয় আলোচনা আছে। এই চাৰি
বিষয় জ্ঞানৰ কাৰণেই চিকিৎসাশাস্ত্ৰ। 'যোগশাস্ত্ৰকে' চিকিৎসা-
শাস্ত্ৰৰ দৰে চতুৰ্বাহ বোলা হয়, কাৰণ ইয়াত হেয় = দুঃখ,
হেয়োপায় = দুঃখৰ নিদান, হ'ন = দুঃখনিবৃত্তি আৰু জানোপায় =
দুঃখনিবৃত্তিৰ হেতু নিকৰণ কৰা হৈছে। নৌকশাস্ত্ৰত এই
চাৰিটাক সংক্ষেপে "আদানোদুস্তয়" বোলা হয়। তাৰে
প্ৰধানতঃ আৰ্যাসত্যচতুস্তয়েৰে নিকৰণ কৰা হৈছে।

প্ৰথমতে অভ্যন্তৰীণ কামা দুঃখ-নিবৃত্তি আৰু নিবৰ্জিত স্থ-
লাভ হোৱাটো সম্ভৱ নে অসম্ভৱ? এই প্ৰশ্নৰ নীমাংসা কৰিবলৈ
গৈ চাবলগা হয় যে এই স্থগ-দুঃখে প্ৰাণীৰ স্বাভাৱিক নে
আগন্তুক অৰ্থাৎ ই জীৱৰ সম্ভাৱ লগত ওহপ্ৰোতভাৱে জড়িত
হৈ আছে নে আন কাৰোবাৰ পৰা আহি জীৱাত্মাৰ লগত
সম্বন্ধ হয়? যদি এইত উভয়ে জীৱৰ স্বাভাৱিক গুণ হয় তেন্তে
তাৰ ত্যাগ বা লাভ কৰাৰ চেষ্টা বৃথা, কাৰণ যিটো যাৰ
স্বভাৱ তাক বাদ দি সি থাকিব নোৱাৰে; সি থাকিলেই তাৰ
স্বভাৱ অৱশ্যে থাকিব: শত চেফ্টাৰ দ্বাৰাও তাৰ ত্যাগ সম্ভৱপৰ
নহয়, আৰু প্ৰাপ্ত বস্তুৰ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণেও যত্ন নিবৰ্থক। এই
কাৰণে স্থ-দুঃখৰ সম্বন্ধটি জানিবৰ অৰ্থে জীৱাত্মাৰ স্বৰূপ
বুজিব লগা হ'ল। এই হেতুকেই মানুহ আত্ম-দৰ্শনৰূপ দৰ্শন-
শাস্ত্ৰত প্ৰবৃত্ত হয়, তাৰ পৰা আত্মাত্মিক দুঃখ-নিবৃত্তি বা ঐকান্তিক
স্থ-প্ৰাপ্তি ৰূপ মোক্ষ হব পাৰে বুলি।

আন গিনে চালে দে-ব যে দৰ্শন অৰ্থাৎ কাৰ্য্যকাৰণ-
 তত্ত্বজ্ঞানেই সকলো ৰিহাৰ মূল ভিত্তি যেতিয়া, ই মনুষ্য-জাতিৰ
 সকলো প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰে অপৰিহাৰ্য্য কাৰণ, কান্যা
 কাৰণভাৱে নাথাকিলে কে'নোৱে একো কৰিব
 নোৱাৰে। সেই কাৰণেই কোৱা হৈছে যে দাৰ্শনিক অনুসন্ধান
 মনুষ্যৰ স্বাভাৱিক ধৰ্ম্ম। তাৰতৰনত যিবলক ধৰ্ম্মসম্প্ৰদায়
 গঢ়ি উঠিছে তাৰ প্ৰত্যেকটিৰ পাচতে এটা দাৰ্শনিক মন্তব্য
 বা দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গী আছে। আমাৰ দেশৰ ধৰ্ম্ম বোলা বস্তুটো
 যুক্তি-প্ৰমাণৰ অতীত বস্তু নহয়। যি বস্তুক কোনো প্ৰমাণে
 চুৰি নাপায়, যুক্তিৰে প্ৰতিপাদনৰ পথ উলিয়াব নোৱাৰি তেনে
 বস্তুৰ অস্তিত্ব বা পাবমাণিক সত্তা স্বীকাৰ কৰা নহয়। গতিকে
 দাৰ্শনিক দৃষ্টি নৈ প্ৰমাণপ্ৰয়োগ বা পৰীক্ষা কৰিলে যুক্তিৰ
 ঘাত প্ৰতিঘাত সহ্য কৰি যিটোৱে টিকিব বা আত্মৰক্ষা কৰিব
 নোৱাৰে তেনে ধৰ্ম্ম-সম্প্ৰদায়ে এই দেশত সেই কালত প্ৰতিষ্ঠা
 লাভ কৰিব পৰা নাছিল। সেই কাৰণে পূৰ্বণি ভাৰতৰ প্ৰত্যেকটি
 ধৰ্ম্মসম্প্ৰদায়ৰ সমৰ্থনকল্পে একোখন সুবৃহৎ দৰ্শনশাস্ত্ৰ প্ৰণীত আৰু
 প্ৰচাৰিত হৈছিল। এই কাৰণে আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱ, শৈৱ,
 শাক্ত আদি ধৰ্ম্ম সম্প্ৰদায়ৰ গৃহীত সিদ্ধান্তৰ পাচতো যে কোনো
 এটা দাৰ্শনিক দৃষ্টি নাছিল এই কথা কল্পনা কৰাটো অনুচিত
 আৰু অস্বাভাৱিক। পূৰ্বণি অসমত দাৰ্শনিক দৃষ্টি-ভঙ্গিসম্পন্ন
 বা দৰ্শন বিষয়ত ব্যাপন্ন পণ্ডিতলোক নাছিল বুলি কলে ভুলকৈ
 কোৱা হয়। দাৰ্শনিক-দৃষ্টিসম্পন্ন লোক থাকিলে অৱশ্যে
 তেওঁৰ নিজৰ অভিমত বা গৃহীত উপাসনাপদ্ধতিৰ পাচত এটা

দার্শনিক সিদ্ধান্তৰ সমর্থন বিচাৰিব নাইবা যি কোনো এটা সূক্ষ্মমস্ত দার্শনিক মতবাদৰ লগত নিজৰ গৃহীত ধৰ্ম্ম সম্প্ৰদায়ক যুক্ত কৰি লবই লব।

এতিয়ালৈকে যিবিলাক গ্ৰন্থ আমি আমাৰ দেশত (পুৰণি কামৰূপত) প্ৰণীত হৈছিল বুলি নিশ্চয় কৰিব পাৰিছোঁ সেই বিলাকৰ অধিকাংশই ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ, চৌাতিষ, পুৰাণ, তন্ত্ৰ বা ব্যাবহাৰ-বিষয়ক। খণ্ডকাব্য বা কাব্যৰ টীকা-টিপ্পনী এহুও দুই এখন পোৱা গৈছে।

দৰ্শন বিষয়ৰ পুথি আমি যি দুই চাৰিখন পাঠিছোঁ তাৰ ভিতৰত এই দেশৰ পণ্ডিতৰ দ্বাৰা প্ৰণীত বুলি নিশ্চয় কৰিব পাৰি এনেকুৱা পুথি এখন কি দুখনৰ বেচ নোলায়। সেই বুলি যে পুৰণি কালত কাব্য-গ্ৰন্থ বা দৰ্শনৰ গ্ৰন্থ এই দেশত অধীত আৰু ৰচিত হোৱা নাছিল এই কথা মানিবলৈ আমি টান পাওঁ এই যুক্তিৰ, যে এতিয়ালৈকে আবিষ্কৃত তাত্ত্বশাসন আৰু অষ্টাষ্ট বিষয়ৰ গ্ৰন্থ বিলাকত যেনেকুৱা কৱি-প্ৰতিভা আৰু দার্শনিক জ্ঞানৰ পৰিচয় পাওঁ সেই প্ৰতিভা আৰু জ্ঞান যে অকল তামৰ ফলিৰ প্ৰশস্তি ৰচনা আৰু দুই এটা প্ৰাসঙ্গিক কথা প্ৰকাশতে পৰিসমাপ্ত হৈ গ'ল; তাতেই তাৰ সৃজনীশক্তি সকলোখিনি ক্ষয়প্ৰাপ্ত হ'ল আৰু অলপো অগ্ৰসৰ হব নোৱাৰিলে ইয়াৰ কাৰণটি কোনো প্ৰমাণৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত নোহোৱালৈকে মানি লোৱাটো সঙ্গত নহ'ব। বৰঞ্চ, আমাৰ দেশৰ জলবায়ু আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ পিনে চাই আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰোঁ যে হয়তো সেই সেই বিষয়ৰ গ্ৰন্থও আমাৰ দেশত

শ্ৰীত হৈছিল ; পিচে জুই, পানী, উই, নিগনি, পঁইতাচোৰা,
 প্ৰাকৃতিক বিপৰ্যয়, বাৰ্হিবিল্লৰ, দুৰ্গ উদ্ভবাধিকাৰী, অমুচিত মমতা-
 বোধ আৰু দেশজুৰি হোৱা জ্ঞান-বৈবাগ্যপ্ৰসূত তনাদৰ অৱস্থেলাৰ
 মুখত পৰি সেই সকলোবিলাকে প্ৰসঙ্গপ্ৰাপ্ত হ'ল। কবিতাৰ
 কেনেবাৰকৈ যদি তাৰ নিদৰ্শন আছেও তাক বিচাৰি উলিওৱাৰ
 কোনো যত্ন কৰা হোৱা নাই। পৰ্দুশাস্ত্ৰ, জ্যোতিষ তত্ত্ব ব্যাকৰণ
 বা চিকিৎসাৰ পুথি মানুহৰ দৈনন্দিন প্ৰয়োজনত লাগে, গতিকে
 তাৰ বন্ধাৰ কাৰণে অধিক মনোযোগ দিয়া হৈছিল। বহুলোকে
 নিজৰ বৰতাৰ কাৰণে সেই বিলাক বিষয়ৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰতিলিপি
 কৰি নি ঘৰত ৰাখিছিল। গতিকে সেইবিলাক বিষয়ৰ পুথিৰ
 হেজাবখনৰ ভিতৰত হয়তো এখন এইবিলাক উপদ্ৰৱৰ মাঞ্জেনি
 ছিল ভিন্ন হৈ আছিল তামাৰ হাতত পৰিছেহি। সেই বিলাক
 বিষয়ৰো অধিক পুথি পুথিবিলাকৰ কেৱল উল্লেখ আৰু উদ্ধৃতি
 হৈ পাওঁ। তাৰ কাৰণ সম্ভৱতঃ এয়ে যে, নতুনকৈ শ্ৰীত
 পুথিত বেচি কথা প্ৰাঞ্জলভাৱে থাকে; গতিকে তাৰ দ্বাৰাই
 মানুহৰ দৈনন্দিন প্ৰয়োজন সিদ্ধ হৈ যায় ; এওঁ গতিকে পুথি
 গ্ৰন্থকাৰৰ পুথি অধিক পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ হলেও তাৰ আদৰ কম হৈ
 পৰিছিল। দৰ্শন কাব্য আদি বিষয়ৰ পুথি মানুহৰ বাদ্ৰতাৰত
 অপৰিহাৰ্য্য নহয় কাৰণে দেশত তাৰ প্ৰতিলিপি বৰ কম আছিল।
 ইয়াৰ উপৰিও খৃঃ ১৭শ শতকৰ শেষ চতুৰ্থাংশৰ পৰা ঊনবিংশ
 শতক পৰ্য্যন্ত কালচোৱাত জনসাধাৰণৰ কচিৰ লগে লগে দেশৰ
 পণ্ডিতসকলৰ মনোযোগো অসমীয়া ভাষা সাহিত্যৰ পিনে হৈ
 ৰাখি হৈছিল। সংস্কৃত গীতা ভাগৱতৰ শ্লোকতকৈ অসমীয়া

পদ ভাঙ্গনিৰ আদৰ আৰু প্ৰামাণ্য কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বেচি বুলিয়ে বিবেচিত হৈছিল; ফলত জনসাধাৰণৰ মাজত সংস্কৃত ভাষাৰ আদৰ আৰু প্ৰাধান্য কমি গ'ল, লগে লগে বুজিবলৈ টান পুথিবিলাকৰ প্ৰতি বিৰাট আঁঠু পৰিল, সেউ-বিলাকৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ ব্যৱস্থাও শিথিল হৈ পৰিল; সংস্কৃত ভাষাৰ পুথি লিখা বা তাৰ প্ৰতিলিপি কৰাৰ খাউতিও নোহোৱা হ'ল। তাৰ ঠাই অধিকাৰ কাৰণে অসমীয়া ভাষাত। সেইহে প্ৰায়শ্চিত্তৰ ব্যৱস্থাৰ পুথিবো সৰু হৈ তাত ভাষাবদ্ধ বা অসমীয়া অনুবাদো চলিব পৰিল। সেই সময়ত আমাৰ দেশৰ ম'নুফ একেবাৰে বিশ্বাসবাদী হৈ উঠিল, যুক্তিনিষ্ঠা আৰু দাৰ্শনিক-দৃষ্টি ধৰ্ম্মৰ ক্ষেত্ৰত যেন বুলি হৈ বিবেচিত হৈছিল। এই কাৰণে এইখিনি সময়ৰ ভিতৰত কোনো বিচাৰ-গন্তীৰ দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ শ্ৰীত নোহোৱাটো মাক পুৰণি কিবা তেনে গ্ৰন্থ আছিল যদিও সি নকট হৈ যোৱাটো সম্ভৱ। অৱশ্যে আহোম ৰাজ-দৰবাৰত আৰু ইপিনে কোচ ৰাজ-দৰবাৰত যে কেইজনমান পণ্ডিত সেই সময়তো সৰ্বদায় আছিল তাৰ সন্মাদ আমি পাওঁ আৰু তেওঁবিলাকৰ দানো সংস্কৃত ভাষাত একেবাৰে নগণ্য নহয়, পিচে তেওঁবিলাকৰ পাণ্ডিত্য আৰু আদৰ ৰাজ-সভা, ৰাজ-পৰীয়াল আৰু তাৰ সংশ্লিষ্ট থকা ডাঙৰীয়া সকলৰ ভিতৰতে আবদ্ধ আছিল; সাধাৰণ সমাজত তেওঁবিলাকৰ অধিকমূল্য স্বীকৃত হোৱাৰ কোনো নিদৰ্শন পোৱা নাযায়।

এই বিলাক কাৰণেই, হব পায় শ্ৰীশঙ্কৰকে আদি কৰি বৈষ্ণৱ গুৰুসকলৰ অনুশ্ৰুত আৰু প্ৰচাৰিত বিষ্ণু-ভক্তিবাদৰ

মূলত কিবা দার্শনিক দৃষ্টিভঙ্গী বা মতবাদ আছে নে নাই, আছে যদি সেই মতবাদটিনো কেনে ; এট বিষয়ে সেই কালৰ পণ্ডিতসকলৰ মনত কোনো প্ৰশ্ন বা তাৰ সমাধানৰ কথা উদয় হোৱা নাছিল। সেইহে আন প্ৰাক্তৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ সমৰ্থন আৰু প্ৰতিষ্ঠাৰ অৰ্থে যেনেকৈ এটা দার্শনিক মতবাদৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰি সেই বিষয়ে নানা গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হ’ল, তেনেকৈ অসমত কোনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা নহ’ল বা তাৰ প্ৰয়োজনো কোনোৱে উপলব্ধি নকৰিলে।

ভেনেকুৱা প্ৰণালীবদ্ধ গ্ৰন্থ লিখকাৰ কাৰণেই আজি-কালিৰ যুক্তিবাদী লোকৰ মনত নানা প্ৰকাৰ সন্দেহ উদয় হোৱাৰ পথ মুকলি হৈ আছে। ফলতঃ অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু তাৰ দার্শনিক ভিত্তিৰ বিষয়ে সমালোচক সকলৰ মাজত ক্ৰমশঃ দ্ব্যতনৈক্য বাঢ়িব ধৰিছে। কোনোৱে কৈছে—ঈশ্বৰদেৱ আদি মহাপুৰুষ সকলৰ দার্শনিক দৃষ্টিভঙ্গী একেৰাৰে নাছিল, গতিকে ভেৰাৰ প্ৰতিষ্ঠাপিত ভক্তিবাদৰ পাচত দার্শনিক সমৰ্থন বিচৰাটো “পৰ্ব্বতত ফুৰাৰ ডিমা” বিচৰাৰ দৰে—অনৰ্থক ; কাৰো কাৰো মতে আকৌ ঈশ্বৰৰ দার্শনিক মত বামাপুৰুষ নিচিনা বিশিষ্টাত্ববাদ ; কোনোৱে কয়, ই একপ্ৰকাৰ অভিযুক্ত “ভেদভেদবাদ-বিশেষ” কাৰো দৃষ্টিত আকৌ, এওঁবিলাকে ঈশ্বৰবাচাৰ্য্যৰ অবৈত-দ্বন্দ্বৰে অনুসৰণ কৰিছে। কিন্তু এতিয়ালৈকে কোনোৱে হুলস্থূলম-ভাৱে কৰ্মত সমৰ্থন কৰা নাই আৰু প্ৰণালীবদ্ধ ভাৱে অসমৰ বৈষ্ণৱসকলৰ দার্শনিক মতৰ আলোচনাতো একান্তভাৱে আজি-নিয়োগ কৰা নাই।

শুদ্ধসকলৰো কোনোৱে নিজৰ মতৰ সমৰ্থনৰ অৰ্থে ক'তো দাৰ্শনিক যুক্তিৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰা বা প্ৰণালীবদ্ধভাৱে কোনো এটা দাৰ্শনিক মতৰ অনুসৰণ কৰি গ্ৰন্থ লিখি থৈ যোৱা নাই। তেওঁবিলাক আছিল ভগৱদ্ভক্ত, ভক্তিবাদৰ সমৰ্থক কথা য'তেই পাইছে তাৰ পৰাই আহৰণ কৰি আনি নিজৰ ৰচনাৰ পুষ্টিসাধন কৰিছে। পৰবৰ্ত্তী কালত গোড়ীয় বৈষ্ণৱসকলৰ পৰাও অনেক কথা অসমীয়া বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত সোমাই যোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। গতিকে আপাত দৃষ্টিত পৰম্পৰ-বিৰোধী সম্প্ৰদায়ৰ কথাৰ লগত মিলি যোৱা কথাবিলাকৰ দ্বাৰা কোনো এটা দাৰ্শনিক মতৰ লগতে তেওঁবিলাকৰ মতৰ ঐক্য নোহোৱা যেন দেখা যায়।

কিন্তু প্ৰাচীন ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলে যি ৰাতিত বাক্য বিচাৰ আৰু পৰম্পৰ-বিৰোধভঞ্জন কৰি মীমাংসা কৰিছিল— আমিও যদি সেই ৰাতিত অসমীয়া সন্তসকলৰ বাক্য বিচাৰ কৰোঁ তেন্তে তাৰ দ্বাৰা তেওঁবিলাকৰ লেখাৰ পৰাই তেওঁবিলাকৰ অভিমত দাৰ্শনিকসিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাত কোনো যৌক্তিক অলঙ্ঘ্য বাধা নাই যেন দেখিছোঁ। সেই কাৰণে নিজৰ যোগ্যতাৰ পিনে লক্ষ্য নকৰি প্ৰাচীনসকলৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰি আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱ শুদ্ধসকলৰ অভিপ্ৰেত দাৰ্শনিক মত-বাদটিনো কি, তাৰে অনুসন্ধানত প্ৰবৃত্ত হ'লোঁ। এই গ্ৰন্থত অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ দাৰ্শনিক মতবাদৰ দ্বিগ্-দৰ্শনহে কৰা হৈছে। অন্য দৰ্শনৰ লগত এই মতৰ তুলনামূলক আলোচনা কৰা হোৱা নাই।

গ্ৰন্থৰ কলেৱৰ বৃদ্ধিৰ ভয়ত প্ৰাসঙ্গিক কথাৰ যথাসম্ভৱ চমুকৈহে আলোচনা কৰা হৈছে। বিবিলাক কথা প্ৰাসঙ্গিক হলেও অপৰিহায্য নহয় যেন লাগিছে তেনে কথাৰ আলোচনা কৰা নহ'ল। সজ্জনসকলৰ আদৰে হে মোৰ কৃতকাৰ্য্যতাৰ প্ৰমাণ হব।

ইয়াত মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ আৰু গুৰু দামোদৰদেৱৰ প্ৰাণৰ শিৱা ভট্টদেৱৰ মৱিসম্বাদী বাক্যত সৰ্বাধিক প্ৰামাণ্য-দান কৰা হৈছে। তেওঁবিলাকৰ বাণীৰ অবিৰোধে আন সমস্তসকলৰ বাক্যও প্ৰমাণৰূপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। তেওঁ-বিলাকৰ বাণীৰ আপাত-ব্ৰতীত পৰম্পৰা-বিৰোধ-ভঞ্জনৰ অৰ্থে বা দাৰ্শনিক সামঞ্জস্য বদানৰ অৰ্থে তাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে শ্ৰীধৰ-স্বামী আদি পৰম ভাগৱতসকলৰ কথাও ইয়াত গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

এই গ্ৰন্থ তিনি বছৰ আগতে যুগুত কৰা হৈছিল। পিচে কোনো প্ৰকাশক নোপোৱাৰ কাৰণে মোৰ বাকী কেইখন গ্ৰন্থৰ পাণ্ডুলিপিৰ লগতে ইও অনাদৃতভাৱে পৰি আছিল। অৱশেষত আলোক প্ৰেতৰ স্বত্বাধিকাৰী সুপণ্ডিত আৰু পৰম বিদ্যোৎসাহী বন্ধুবৰ পণ্ডিত শ্ৰীযুত বাহুদেৱ শৰ্ম্মাদেৱে ইয়াক প্ৰকাশ কৰিবলৈ গা'ত লয়। এই বাবে তেখেতৰ ওচৰত মই কৃতজ্ঞ। তেখেতে এই কাম হাতত নললে মোৰ বাকীবিলাক গ্ৰন্থৰ দৰে ইও ছিলাঙাতে বিলুপ্তিৰ পথত আগবাঢ়ি থাকিল হেতেন। তেখেতৰ প্ৰেছ নানা কামত আৱদ্ধ থকাৰ কাৰণে ই আকৌ প্ৰেছতে দেড় বছৰ কাল কতাব লগাত পৰিল। পুথি প্ৰেছত দিয়াৰ আগতে মোৰ পৰম বন্ধু সুপণ্ডিত অধ্যক্ষ

ঐশ্বর্য ভীষণাধ শৰ্ম্মা এম্-এ দেৱ আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ
অধ্যাপক ঐশ্বর্য সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা এম্-এ দেৱে চাই দি মোক
কৃতজ্ঞতাপাশত আৱদ্ধ কৰিছে। এই গ্ৰন্থ যুগুত কৰাত যে
কামৰূপ সংস্কৃত সঙ্কীৰ্ত্তনী সভা-গ্ৰন্থাগাৰত বন্ধিত পুথিবিলাক
ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে আৰু নলবাৰীস্থ সঙ্কলয় বিত্তোৎসাহী সঙ্কলন
সকলৰ পৰা নানাপিনেদি উৎসাহ, উপদেশ পোৱা গৈছে সেই
কথা কৃতজ্ঞতাৰে সঁতে স্মৰণ কৰিলোঁ। মোৰ আশীৰ্ব্বাদভাজন
ঐশ্বান্ বিজ্ঞান শৰ্ম্মা ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী বোপাই “উল্লিখিত গ্ৰন্থৰ
তালিকা”খন যুগুত কৰি দিছে। ভগৱানৰ ওচৰত তেওঁৰ সৰ্ব্বা-
ঙ্গীন মঙ্গল প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ। যথাসাধ্য চেষ্টা কৰা সত্ত্বেও
গ্ৰন্থখনত বৰ্ণাশুদ্ধি বহুত বৈ গ’ল। গুণ-গ্ৰাহী সঙ্কলন সকলৰ
ওচৰত তাৰ কাৰণে কৰপুটে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ। ইতি—

বিনয়াবম্ভ—

ঐশ্বৰ্যমোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী

গ্ৰন্থত উল্লিখিত গ্ৰন্থ-নাম সংক্ষৰণ

অ: পা: = অনাদিপাঠন
 অ: ভা: = অভিনব ভাৰতী
 ১১শ স্ক: = একাদশ স্কন্ধ
 ঝক্ সং = ঝগ্ বেদ সংহিতা
 কঠ: উ: = কঠোপনিষৎ
 ক: ভা: = কথা ভাগবত
 ক: গী: = কথাগীতা
 ক: ও: চ: = কথা ওকচৰিত
 কা: শা: = কামৰূপ শাসনাবলী
 কা: কো: = কালকৌমুদী
 কা: পু: = কালিকাপুৰাণ
 কী: = কীৰ্ত্তন
 কু: ক্ষে: = কুব্ধক্ষেত্ৰ
 কে: গো: না: =
 কেলিগোপাল নাট
 গী: = গীতা
 ঙৰ্থ স্ক: = চতুৰ্থ স্কন্ধ
 ছা: উ: = ছানোগোপনিষৎ
 ঞয় স্ক: = তৃতীয় স্কন্ধ
 ঠে: উ: = ঠেতিবীৰ্যোপনিষৎ
 ১০ম = দশম
 ১২শ স্ক: = বাদশ স্কন্ধ

২য় স্ক: = দ্বিতীয় স্কন্ধ
 না: বো: = নামঘোষা
 না: শা: = নাট্য শাস্ত্ৰ
 নি: ন: = নিমিনবসিদ্ধসংবাদ
 ১ম স্ক: = প্রথম স্কন্ধ
 ঞয় স্ক: = পঞ্চম স্কন্ধ
 ব: আ: উ: =
 বৃহদাৰণ্যকোপনিষৎ
 ভ: ব: = ভক্তিৰত্নাকৰ
 ভ: ব: প: = ভক্তিৰত্নাকৰ পদ
 ভ: বি: = ভক্তিবিরেক
 ভ: প্র: = ভক্তিপ্রদীপ
 ভা: = ভাগ: = ভাগবত
 ভা: ভা: দী: =
 ভাগবত-ভাৱাৰ্থদীপিকা
 মুণ্ডক উ: = মুণ্ডকোপনিষৎ
 বত্ৰা: = বত্ৰাবলী
 ক: হ: = কক্ষিণীহৰণ
 হ: আ: = হস্তাশ্বৰ্বেদ
 হ: উ: = হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান
 J. A. R. S. = Journal
 of the Assam
 Research Society.

বিষয় সূচী

প্রথম অধ্যায়

বিষয়	পৃষ্ঠা
পুৰণি অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম —	১—৫৪
বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ বেদমূলকতা—	১—৪
পুৰাণাদিত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম—	৪—৬
অসমত বৈদিক সংস্কৃতি —	৬—৭
এই বিষয়ে শতপথশ্ৰুতি প্ৰমাণ -	৭—১০
হস্তাযুৰ্বেদৰ কথা—	১০—১১
শিলালিপিৰ প্ৰমাণ, খৃঃ ৫ম শতকত বিষ্ণুকথা—	১২
তাম্ৰশাসনৰ প্ৰমাণ, খৃঃ ৭ম শতকত বিষ্ণুকথা—	১২—১৪
খৃঃ ৮ম শতকত বিষ্ণুকথা—	১৪
খৃঃ ৯ম " "	১৪
খৃঃ ১০ম, ১১শ, "	১৪
খৃঃ ১২শ " "	১৫—১৬
খৃঃ ১৩শ " "	১৬
খৃঃ ১৪শ " "	১৬—১৭
পুৰণি বিষ্ণু-মূৰ্ত্তি—	১৭—১৮
প্ৰস্ত প্ৰমাণ, স্বল্পমণ্ড পুৰাণত—	১৮—১৯
কালিকা পুৰাণত বিষ্ণুকথা—	১৯—২১
অজিৰস্ সংহিতাত বিষ্ণুকথা—	২১—২৩
যোগিনীভক্তত "	২৩—২৪
মগপ্ৰদীপত "	২৪—২৬
স্বৰ্ভিৰত্নাকৰত "	২৭—৩০
নীলাম্বাচাৰ্য্যৰ প্ৰস্তুত বিষ্ণুকথা—	৩১—৩৩

বিষয়	পৃষ্ঠা
যোগিনী ভক্ত্য এই বিষয়ে প্রমাণ	৫৮—৫৯
অত্যাশ্রয় প্রস্তুত	৫৯—৬১
পুৰণি অসমৰ বৈষ্ণৱ-দৰ্শন—	৬১—৭২
ভাবভীৰ দৰ্শনৰ মন্তব্য—	৬৩
আবন্তবাদ—	৬৩—৬৪
সম্ভাব্যবাদ—	৬৪
পৰিণামবাদ—	৬৫
বিরুদ্ধবাদ—	৬৫—৬৬
সাকার-বিশ্বানন্দবাদ—	৬৬
আভাসবাদ—	৬৬
অসমত বিরুদ্ধবাদ—	৬৭
কালিকাপুৰাণত বিরুদ্ধবাদ—	৬৭—৬৯
স্বল্পমন্ত পুৰাণত	৬৯
অজিবসংহিতাত	৭০
যোগিনী ভক্ত্য	৭৩
অত্যাশ্রয় প্রস্তুত	৭১—৭২

তৃতীয় অধ্যায়

প্রমাণ-নিকৰ্ণণ আৰু সম্প্রদায়-জিজ্ঞাসা—	৭৩—১০০
প্রমাণ আৰু প্রমাণ—	৭৩—৭৪
অসমীয়া বৈষ্ণৱসম্প্রদায়-জিজ্ঞাসা	৭৪—৭৬
অসমৰ বৈষ্ণৱ-সম্প্রদায়ত শ্রীশঙ্কৰাচাৰ্য—	৭৭
” ” শ্রীধৰস্বামী—	৭৮
” ” বিষ্ণুপুৰীস্বামী—	৭৮
শ্রীশঙ্কৰৰ গুৰু জিজ্ঞাসা—	৭৮—৭৯
” গুৰুসেৱা—	৭৯—৮০

বিষয়	পৃষ্ঠা
সৎসঙ্গ আৰু গুৰু ভজনৰ আৱশ্যকতা—	৮০—৮৩
গুৰু দামোদৰ দেৱৰ গুৰু আৰু সঙ্গী—	৮৩—৮৪
শ্রীমাদেৱদেৱৰ গুৰু আৰু সঙ্গী একেজন—	৮৪—৮৫
শ্রীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায় ভুক্তি—	৮৫—৯০
শ্রীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায় ভুক্তি বিষয়ে প্ৰমাণ-সংগ্ৰহ	৯০—৯২
শ্রীশঙ্কৰ আৰু দামোদৰ দেৱৰ সম্প্ৰদায় একে—	৯২
অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ অভিনত প্ৰমাণত্ৰয়—	৯৩—৯৪
প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ—	৯৪
অসম্ভৱ প্ৰমাণ—	৯৪
লক্ষ প্ৰমাণ—	৯৪
অলৌকিক বিষয়ত প্ৰত্যক্ষ আৰু অসম্ভৱৰ অসামৰ্থ্য—	৯৪
ৱেদৰ প্ৰামাণ্য—	৯৫
সীতা-ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্য—	৯৬—৯৭
অন্ত্যগ্ৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰামাণ্য—	৯৮
ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্য প্ৰতিষ্ঠিত—	৯৮—৯৯
অধ্যাপনোপসংহাৰ—	৯৯—১০০

চতুৰ্থ অধ্যায়

ঈশ্বৰ—	১০১—১৪৮
ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ আৰু শক্তিবিষয়—	১০১—১০৪
মায়ীৰ অনিৰ্বাচ্যতা—	১০৪—১০৫
মায়ীৰ কাৰ্য্য—	১০৫—১০৬
ব্ৰহ্ম-তত্ত্ব—	১০৬
জগৎ দৃষ্টি—	১০৭
প্ৰকৃতি—	১০৮—১০৯
মহাক্ৰম—	১০৯—১১০

বিষয়	পৃষ্ঠা
অহঙ্কার-ভাৰ--	১১০
অজ্ঞা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ--	"
অজ্ঞাদিৰ শক্তি--	১১১
ইন্দ্রিয়--	"
ইন্দ্রিয়ৰ দেৱতা আৰু মন--	১১২
অন্তঃকৰণৰ ভেদ--	"
পঞ্চ তন্মাত্ৰ আৰু মহাভূত--	১১৩
চক্ৰিণ ভাৰ--	১১৪
বৈকুণ্ঠলোক--	১১৫—১১৬
জীৱ--	১১৬—১১৭
বিষয়জ্ঞান--	১১৭—১১৮
অধ্যাস--	১১৮—১২১
জীৱ-ঈশ্বৰাদিৰ অভেদ--	১২১—১২৩
লক্ষণ কাক বোলে--	১২৩
লক্ষণৰ একাৰভেদ--	১২৩—১২৫
অজ্ঞাত লক্ষণ-সম্বন্ধ--	১২৫—১২৭
সত্তাৰ সৰ্বময়তা--	১২৭—১২৯
জ্ঞানৰ সৰ্বময়তা--	১২৯—১৩০
আত্মাৰ সদ-জ্ঞানাব্যক্তিবৈক--	"
আত্মা স্বপ্ৰকাশ--	১৩০—১৩২
আত্মাৰ সুখস্বকপতা--	১৩২
আত্মা সচ্চিদানন্দকপ--	১৩৩
বিষয়ৰ সত্তা জ্ঞান আৰু সুখ--	১৩৩
বিষয়ৰ মিথ্যা--	১৩৩—১৩৭
ভগৱন্তই অগতৰ উপাদান আৰু নিৰ্মিত কাৰণ--	১৩৭
অবৈভৱাদ--	১৩৮—১৪০

ষষ্ঠ অধ্যায়

বিষয়	পৃষ্ঠা
ভক্তিভেদ—	১৮৩—২০৮
ভগবদ্ভক্তি দুবিধ—	১৮৩
সগুণ-ভক্তি—	১৮৭—১৮৫
সগুণ-ভক্তির আলম্বন—	১৮৫—১৮৮
ভক্তি ক্রিয়া—	১৮৮
সগুণ-ভক্তির ভেদ—	১৮৮—১৮৯
শ্রবণ—	১৮৯—১৯০
কীর্তন—	১৯০
স্মরণ—	১৯১—১৯২
পাদ-সেৱন—	১৯১—১৯২
অর্চন—	১৯২
বন্দন—	১৯২
দাস্য—	১৯৩
সখ্য—	১৯৩—১৯৪
আত্মসমর্পণ—	১৯৪—১০৫
শ্রবণ-কীর্তনর শ্রেষ্ঠতা—	১৯৫—১৯৬
অসমীয়া সন্তসকলে সখ্য আৰু আত্মসমর্পণ, বিশেষকৈ নিকপণ নকৰাৰ কাৰণ—	১৯৬—১৯৮
নিগুণ-ভক্তি—	১৯৯
জীৱমুক্তি—	১৯৯
মোক্ষতকৈ ভক্তি সুখৰ আধিক্য—	১৯৯—২০০
ভক্ত্যাত্মক বৃত্তিৰ স্থায়িত্ব—	২০০—২০১
সাধা-ভক্তি আৰু সাধন-ভক্তি—	২০১—২০২
ব্রহ্মবিজ্ঞা আৰু ভক্তির ভেদ—	২০৩
অন্তৰঙ্গা ভক্তি—	২০৩—২০৪

বিষয়	পৃষ্ঠা
উত্তম ভক্তি—	২০৪
মধ্যম ভক্তি—	২০৪
প্রাকৃত ভক্তি—	২০৪
মধ্যম আৰু উত্তম ভক্তি—	২০৪
অব্যভিচারিণী ভক্তিয়েহে ভক্তি—	২০৫—২০৬
ভক্তির পুৰুষাৰ্থতা—	২০৬—২০৮

সপ্তম অধ্যায়

কৰ্ম্মবাদ—	২০৯—২৬০
কৰ্ম্মবাদৰ উপযোগিতা—	২০৯—২১০
কান্য-কৰ্ম্মৰ ভক্তি-হেতুতা—	২১০—২১২
নিভা-নৈমিত্তিক কৰ্ম্মৰ ভক্ত্যুপযোগিতা—	২১২—২১৩
নিভাদি কৰ্ম্ম অৱশ্য কৰ্ত্তব্য—	২১৩—২১৭
বৈধ হিংসা—	২১৭—২২১
বৰ্ণাশ্রম ধৰ্ম্মৰ ভাগবত-ধৰ্ম্মকপতা—	২২১—২২২
সমস্ত ধৰ্ম্মৰ ফল হবি-ভক্তি—	২২২—২২৩
নৈকৰ্ম্ম্য—	২২৩—২২৪
বিবক্ত ভক্তৰ পক্ষেহে নৈকৰ্ম্ম্য—	২২৪—২২৬
বিবক্ত ৰূপ নিষ্ঠা ভক্তৰ কৰ্ম্মাধিকার নাই—	২২৭—২২৯
একান্ত ভক্তৰ দেৱাদি-ধৰ্ম্মৰ দায়িত্ব নাই—	২২৯—২৩১
একান্ত ভক্তৰ বেয়া কামত প্ৰৱৃতি নহয়—	২৩১
কৰ্ম্মাহুষ্ঠানৰ বিবিধলাক অবিবক্ত ভক্তত থাকিব—	২৩১—২৩৩
বিধি-কৈছৰ্য্য কাক বোলে ?—	২৩৩
ভয়ে বিধি-কৈছৰ্য্যৰ মূল—	২৩৩—২৩৪
আত্মাবাসৰ বিধি-কৈছৰ্য্য নাথাকে—	২৩৪—২৩৫
ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ বিধি-কৈছৰ্য্য গুছে—	২৩৫—২৩৬
একান্ত ভক্তৰ বিধি-কৈছৰ্য্য নাথাকে—	২৩৬—২৩৮

বিষয়	পৃষ্ঠা
সপ্তম ভক্তৰ বিধি-কৈৱৰ্ধ্য থাকে—	২৩৮—২৩৯
একান্তভক্তয়ো বেদ-লঙ্ঘন নকৰে—	২৩৯—২৪০
একান্তভক্তয়ো লোকসংগ্ৰহাৰ্থে কৰ্ম কৰে—	২৪০—২৪১
বৈষ্ণৱেও প্ৰতিমা-ভীৰ্খ আদি মানে—	২৪১—২৪৪
অসমীয়া বৈষ্ণৱেও জাতিভেদ মানে—	২৪৪
একান্তভক্ত হলে মাহুহমাতেই পূজা হয়—	২৪৪—২৪৬
ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা—	২৪৬—২৪৭
ভগৱন্মায়-মাহাত্ম্য—	২৪৭
অপৰাধহীনকহে নামে ভবায়—	২৪৮
পুণ্যৱন্তইহে নাম লব পাৰে—	২৪৮
অনৱৰত উচ্চাৰিত নামে সমস্ত ফল দিয়ে—	২৪৯—২৫০
প্ৰায়শ্চিত্ত বিধিৰ সাৰ্থক্য—	২৫০—২৫৩
অবিস্মৃতভাৱে নাম লোৱাৰ বিধান—	২৫৩—২৫৫
প্ৰায়শ্চিত্তাদিৰ বিধান সাংসাৰিক লোকত খাতিব—	২৫৫
কনিযুগৰ বৈশিষ্ট্য—	২৫৬
কলিত প্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনৰ প্ৰাধান্য—	২৫৬—২৬০

অষ্টম অধ্যায়

ভগৱদ্ভক্তিৰ বসকপতা—	২৬১
বসাস্থক ব্ৰহ্ম—	২৬১—২৬২
বসাস্থক ব্ৰহ্মই শ্ৰীকৃষ্ণ—	২৬৩
বিষয়-সুখ—	২৬৩
বিভাৱ—	২৬৩
অহঁভাৱ—	২৬৪
সঞ্চাবী বা ব্যাভিচাবী ভাৱ—	২৬৪
বস—	২৬৪—২৬৫
আলঙ্কাৰিকসকলৰ লগত অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ ঐক্যমতা	২৬৫—২৬৬

বিষয়	পৃষ্ঠা
সৰ্ব্ব বসৰ মূল শাস্ত্ৰ বস—	২৬৭—২৬৮
ভক্তি অভিযুক্ত বস নহয়—	২৬৮—২৬৯
ভগৱদ্ভক্তিৰ শমভাৱকপতা—	২৬৯
কলানন্দ—	২৬৯
ব্রহ্মানন্দ—	২৬৯—২৭০
ভগৱৎ-প্ৰেমানন্দ—	২৭০—২৭১
ভগৱদ্ভক্তি পৰিপূৰ্ণ বসস্বৰূপা—	২৭১—২৭৪
ভক্তিত 'বস' শব্দৰ অৰ্থ যৌগিক—	২৭৪
ৰোপদেৱৰ দৃষ্টিত ভক্তি-বস—	২৭৪—২৭৫
গৌড়ীয় বৈষ্ণৱৰ দৃষ্টিত ভক্তি-বস—	২৭৫
অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ সম্ভৱ ভক্তি-বস—	২৭৬—২৮০
এই বিষয়ে আনন্দাৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ সম্ভৱি—	২৮০—২৮১
অসমীয়া বৈষ্ণৱ-সাহিত্যৰ বস-বিচাৰ—	২৮১
শাস্ত্ৰ বসৰ স্বৰূপ—	২৮১—২৮২
ঋষভদেৱৰ যোগানন্দত শাস্ত্ৰবসৰ প্ৰকাশ—	২৮২—২৮৩
দেৱহৰ্ষিৰ জ্ঞানানন্দত শাস্ত্ৰবসৰ প্ৰকাশ—	২৮৩—২৮৪
প্ৰহ্লাদৰ ভগৱৎ-প্ৰেমত শাস্ত্ৰবসৰ প্ৰকাশ—	২৮৪—২৮৫
ভগৱদ্ভক্তিৰ শাস্ত্ৰ-বসভাপ্ৰাপ্তি বিষয়ে আপত্তিৰ উত্তৰ—	২৮৫—২৮৬
অসমীয়া বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত শাস্ত্ৰবসেই প্ৰধান—	২৮৭
কেলিগোপাল নাটৰ উদাহৰণ—	২৮৭—২৮৯
অনেক বসৰ সমাৱেশবিষয়ে ধ্বনিকাৰৰ উক্তি—	২৮৯—২৯০
শাস্ত্ৰবস অভিনয়যোগ্য নহয় অথচ শ্ৰেষ্ঠ—	২৯০—২৯১
বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত অন্তৰ্ভুক্ত বসক শাস্ত্ৰৰ মাজত ভুৱাই ৰখা হৈছে—	২৯১—২৯২
অক্ষীয়া নাটৰ বিকলাজতা প্ৰতীতিৰ হেতু—	২৯২
বৈষ্ণৱ-সাহিত্যৰ ৰাচ্য লক্ষ্য আৰু ব্যঙ্গ—	২৯২
প্ৰেমৰ উপসংহাৰ—	২৯৩

প্ৰথম অধ্যায়

পুৰণি অসম্ভৱ বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম

ভাৰতবৰ্ষৰ ধৰ্ম্মৰূপ মহাসমুদ্ৰৰ পৰিপোষক বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম নামৰ পৱিত্ৰ মহানদীখন অনাদিকালৰ পৰাই এই দেশত নিববজ্জিয় ভাৱে বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্মৰ ৰূপে বৈ আছে। ইয়াৰ উৎপত্তি ক'ত, কেতিয়া, কেনেকৈ বেদ-মূলকতা হ'ল তাক জানিবৰ উপায় নাই।

এই ধৰ্ম্ম বেদমূলক, গতিকে এইটো নিঃসন্দেহে কব পাৰি যে বৈদিকযুগৰ পৰাই এই ধৰ্ম্মৰ সোঁত আৰ্যাসকলৰ ভিতৰত প্ৰৱাহিত হৈ আছে। ঋগ্বেদ সংহিতাৰ ভিতৰত কোনো কোনো মন্ত্ৰত বিষ্ণুৰ নাম প্ৰথম উপাস্ত; বিষ্ণুৰ নাম যে চিদ্ৰয়, মন্ত্ৰলয়, তাৰ কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা যে বিষ্ণু তুটী হয় আৰু ভক্তৰ অতীষ্ট ফল আৰু

ভৱজ্ঞান বা মোক্ষলাভ হয়; পৰৰ সুখৰ অৰ্থে যে স্বাৰ্থভাগ
কৰ্ত্তব্য; — বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্মৰ এই ভৱ কথাবিলাক কোৱা আছে।
যেনে—

তমু স্তোতাৰ: পূৰ্ব্বাং যথাবিদ ঋতন্ত্ৰগৰ্ভং জন্মুযা পিপন্তন।
আন্ত জ্ঞানস্তো নাম চিদ্ধিবন্তন মহন্তে বিষ্ণো নৃমতিঃ ভজ্যামহে ॥

[শ্লকসংগ্ৰহ—মঃ ১, স্থ ১৫৬; মং ৩]

ইয়াৰ সাংগাচাৰ্য্য-ভাৱত কথিত অৰ্থ এই—হে ঋতিপাঠক
(ঋত্ৰিগ্ বিশেষ) গণ, তোমালোকে সেই বিষ্ণুক যিমান দূৰ জ্ঞান
ভদনুসাৰে স্তোত্ৰাদিৰ দ্বাৰা তেওঁক সন্তুষ্ট কৰা। তেওঁ সকলোৰে
আদি, তেওঁই যন্ত্ৰৰূপে আছে, তেওঁই সৰ্ব্বপ্ৰথম জল সৃষ্টি
কৰিছিল। তেওঁৰ অনুগ্ৰহ হলে স্তুতিপাঠ কৰিব পাৰা যায়।
তেওঁৰ নাম চৈতন্ত্যৰূপ আৰু উপাস্ত। সেই নামকে সকলো প্ৰকাৰ
পুৰুষাৰ্থ সিদ্ধিৰ উপায় বুলি জ্ঞানি তাৰেই উচ্চাৰণ কৰা। হে বিষ্ণো!
(সৰ্বব্যাপক) এনেটকৈ তোমাৰ নাম লৈ তোমাৰ ৰূপান্তে আমি
তোমাৰ স্বৰূপসাক্ষাৎকাৰৰূপ ভৱজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিম।

ভক্তিবিৱেক্ত ভট্টদেৱেও নামমাহাত্ম্যপ্ৰসঙ্গত এই স্তুতি
উদ্ধৃত কৰিছে—

নু মৰ্ত্তো দয়তে সনিম্বান্ যো বিষ্ণৱ উকগায়ান্ দাশৎ।

প্ৰ য়: সত্ৰাচা মনসা যজাত এভাৱন্তং নৰ্যামাবিৱাসাৎ ॥

[ৰূগ. সং—৭।১০০।১]

যিজনেনে অভীষ্ট ধন লাভ কৰিব খোজে তেওঁ যদি উকগায়
ঈৰিষ্যৰ ঈতিৰ উদ্দেশ্যে দান কৰে তেন্তে তেওঁৰ অভীষ্ট ধনলাভ
অনায়াসে হয় ; মননৰ সহিত তেওঁৰ স্বতিপাঠ কৰিলে তেওঁ শীঘ্ৰে
অভীষ্টফল দান কৰে।

ত্বং বিষ্ণো স্তমতিং বিশ্বজ্ঞানম্ অপ্রমৃত্যামেৱযারো মতিং দাঃ।

পাৰ্শ্বো যথা নঃ স্মৃতিস্তা ভূবেবশ্বারতঃ পুরুষচন্দ্রস্ত বায়ঃ ॥

[অগ্ সং—৭।১০০।২]

হে স্বতিপাঠকগকনৰ কামনাপূৰক বিষ্ণো, আমাক সেই
স্মৃতি (জ্ঞান) দিয়া—যাব দ্বাৰা আমি সকলো প্ৰাণীৰে হিতসাধন
কৰিব পাৰোঁ। হে বিষ্ণো, বহু লোকৰ ঈতিপদ প্ৰচুৰ অশ্বাদি-
যুক্ত, এনেকুৱা ধন-সম্পদ যেন আমাৰ হয়—যাব দ্বাৰা আমি
বহুলোকক সেৱা কৰিব পাৰোঁ।

ত্ৰির্দৈৱঃ পৃথিবীমেষ এতাং বিচক্ৰমে শতক্ৰসং মহিষম্।

প্ৰ বিষ্ণুবস্ত ত্বসন্তৱীয়ান্ হেৰং হস্তা ন্ধৱিবস্ত নাম ॥

[অগ্ সং—৭।১০০।৩]

শতজ্যোতিঃসম্পন্ন তিনি লোকক যিজনেনে মহিষৰে আক্ৰমণ
কৰি বিয়পি আছে সেই প্ৰাচীনবিলাকৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম (অনাৰ্জি)
বিষ্ণু আমাৰ প্ৰভু (উপাস্ত) হ'ক। তেওঁৰ নাম জ্যোতিৰ্ময়,
তেওঁ আমাৰ সকলোৰে প্ৰভু হোৱাৰ যোগ্য।

এনেকুৱা বহুতো মন্ত্ৰ ঋগ্বেদত আছে। যি কেইটা মন্ত্ৰ
ইয়াত উদ্ধৃত কৰা হ'ল তাতোই বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্মৰ অন্তৰ্ভুক্ত—
অপৰিবৰ্ত্তনীয় সৰ্ব্বাঙ্গগত স্বৰূপটি স্পষ্ট হৈ উঠিছে।

শ্ৰীবিষ্ণুৰ নাম দীপ্তিময় চৈতন্যস্বৰূপ, তাকে জানি যদি কোনোবাই তেওঁৰ নাম কীৰ্ত্তন কৰে তেন্তে সেই নামৰ বাচ্য ভগৱান্ বিষ্ণুৰ সাক্ষাৎকাৰ লাভ কৰি ৰক্তাৰ্থ হয়। যিহেৰে বিশ্বজনীন সজ্জা সান্বিত হয়, তোমান (বিষ্ণু) অনুগ্রহত আমাৰ তেনে স্তুতি ধন আৰু সাগৰ্থা হ'ক শ্ৰীবিষ্ণুৰ নামগানৰ দ্বাৰা তেওঁ শ্ৰীত হয়। এইবিলাকেইতো বৈষ্ণৱ-দৰ্শনৰ অনিসন্দ্বাদী কথা ?

বেদৰ অন্ত্যংগ সংহিতা গ্ৰন্থত আৰু 'ঐতৰেয়ব্ৰাহ্মণ' 'শতপথব্ৰাহ্মণ' আদি ব্ৰাহ্মণ গ্ৰন্থত 'চান্দোগ্যউপনিষদ', 'তৈত্তিৰীয়া আৰণ্যক' আদি নানা উপনিষদত বিষ্ণুক ভজनीয় পৰম দেৱতা-ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

শ্ৰুতিত যিটো সংক্ষিপ্তভাৱে কোৱা হৈছে—তাকেই স্মৃতি আৰু পুৰাণ আদি গ্ৰন্থত বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ঋগ্বেদৰ পৰা পুৰাণাদিত ১ উদ্ধৃত মন্ত্ৰ আমি যি কেইটা কথা পাইছোঁ সেইবিলাকেই বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম ১ ব্ৰাহ্মণ উপনিষদ—মহাভাৰতৰ গীতা, নাৰায়ণীয় অনায়া আদিৰ মাজেদি আহি মৎস্য, কুৰ্ম, ভাগৱত, বিষ্ণু পদ্ম, স্বন্দ, আদি পুৰাণত নানা ইতিহাস উপাখ্যানৰ সহযোগত বিস্তৃতভাৱে বৰ্ণিত হৈছে।

নাম-কীৰ্ত্তনৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত স্বন্দপুৰাণত বেদোক্ত নাম-মাহাত্ম্যকে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

মধুবমধুৰমেতশ্চক্ৰলাং মঙ্গলানাম্

সকলনিগমৱল্লী-সংফলং চিংস্বৰূপম্।

সকলৰ পৰিণীত শ্ৰদ্ধা হেলায়া বা
ভৃগুৰ নবমাত্ৰ নাৰয়ে কৃষ্ণ নাম ॥

নাৰদেৱে : বাৰ অশ্বপদ কহিছে যে—

সকল নিগমল । তাৰ অৰিনাশী ফল
কৃষ্ণনাম চৈতন্যস্বৰূপ ।

ভৃগুৰ হুমল শ্ৰদ্ধায়ে হেলায়ে লৈয়া
নবমাত্ৰ তৰে ভৱকূপ ॥

[নামঘোষা]

শ্ৰুতিত যে পদম জ্ঞান নিৰাণ কৰি সুখ সম্পাদনৰ ইচ্ছাৰ কথা
বোৱা হৈছে এটি বৈষ্ণৱশাস্ত্ৰৰ প্ৰধান বস্তু, পদক স্থখী কৰিবৰ
কাৰণে স্বার্থত্যাগ কৰাতোৱে বৈষ্ণৱৰ বিশেষ লক্ষণ । ইয়াকে
ভাগৱত পুৰাণত পৰম ভাগৱত প্ৰহ্লাদৰ উক্তিৰ ভিতৰত প্ৰকাশ
কৰা হৈছে—

নকাময়েহং গতিমীশ্বৰাং পৰাং নৈৱাৰ্হসিক্ৰিমপুনৰ্ভৱং বা ।

আৰ্ত্তী: প্ৰপদ্যেখিল দেহভাজামন্তঃস্থিতো যেন ভৱন্ত্যদু:খাঃ ॥

আঠবিধ ঐশ্বৰ্য্যযুক্ত পৰমপদ বা নিৰ্বাণ পাবৰ কাৰণে মই
ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা নকৰোঁ; মই খোজোঁ,— যাতে মই সমস্ত
প্ৰাণীতে অন্তঃপ্ৰবিষ্ট হৈ (অভাস্তৱত সোমাই) তেওঁবিলাকৰ সকলো
প্ৰকাৰৰ আৰ্ত্তি বা ক্লেশ বেদনাৰ বোজা নিজে লব পাৰোঁ আৰু
তাতে তেওঁবিলাকৰ সৰ্বপ্ৰকাৰৰ দুঃখ দৈন্ত্ৰ নোহোৱা হয় ।

আমি দেখিছোঁ বিষ্ণুক পৰম উপাস্তৰূপে গ্ৰহণ, তেওঁৰ
নামৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন, সাৰ্বজনীন কৰুণা, পৰাৰ্থে স্বার্থত্যাগৰ বাসনা,

এই কেইটা কথা শ্রোত বৈষ্ণৱ-ধৰ্মৰ ভিতৰত যিদৰে আছে পৰৱৰ্তী
স্মাৰ্ত, পৌৰাণিক, অস্থিক বা পাকৰায়, তৎপৰৱৰ্তী ৰামানুজীয়,
মাধৱ, নিম্বাৰ্ক, বল্লভী, চৈতন্যীয়, শঙ্কৰীয়া, দামোদৰীয়া আদি নামেৰে
প্ৰচলিত সকলো বৈষ্ণৱ-সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতে অপৰিৱৰ্ত্তিত্বভাৱে
আছে। কোনো কালত দেশত বা অৱস্থাত ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘট
নাই।

অসমতো বৈদিক-ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ লগে লগে বিষ্ণুকথা
বা বৈষ্ণৱ-ধৰ্মৰ প্ৰৱেশ ঘটিছিল। গতিকে যেতিয়াৰে পৰা এই
অসমত ১ দেশত বেদাধ্যয়ন আৰু বৈদিক সংস্কৃতি চলি আছে,
বৈদিক সংস্কৃতি ১ বুলি নিকপণ কৰিব পাৰোঁ। বৈষ্ণৱ-ধৰ্মও তেতিয়াৰ
পৰাই ইয়াত অবিচ্ছিন্নভাৱে চলি আছে বুলি কব পাৰিম হ'ক।
যিবিলাক প্ৰমাণৰ বলত পুৰণিকালৰ অসমত আৰ্য্য-সভ্যতা আৰু
সংস্কৃতিৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণিত কৰিব পাৰি, সেইবিলাক প্ৰমাণৰ বলতে
বৈষ্ণৱ-ধৰ্মও যে ইয়াত বি কোনোকোপে চলি আছিল তাকো প্ৰমাণিত
কৰিব পাৰি। যি সময়ত বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম বা বৈষ্ণৱ-সম্প্ৰদায় নোহোৱাকৈ
বৈদিক-ধৰ্ম নাইবা শৈৱ, শাক্ত আদি আন কোনো সৰ্ব্বভাৱতীয়
ধৰ্মসম্প্ৰদায় ইয়াত আছিল অথবা সেইদৰে শৈৱ, শাক্ত আদি
সম্প্ৰদায়ান্তৰ নোহোৱাকৈ কেৱল বৈষ্ণৱ-ধৰ্মহে চলি আছিল; তেনে
সময় এটা যে এই দেশত আছিল তাক ইতিহাসে বা ঐতিহাসিক
প্ৰমাণে ৰখিব পৰা নাই।

অসমৰ ইতিহাসৰ এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত হোৱা উপাদান-
বিলাকৰ ভিতৰত যিদৰে ইয়াত আৰ্য্য-সভ্যতা বা বৈদিক সংস্কৃতি

ধৰ্ম্মৰ সন্মাদ পাওঁ, শৈৱধৰ্ম্ম আৰু শাক্তসম্প্ৰদায় ধৰ্ম্মৰ সন্মাদ পাওঁ সেইদৰে তাৰ ভিতৰতে বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম আৰু সম্প্ৰদায় ধৰ্ম্মৰো সন্মাদ পাওঁ হ'ক।

বেদ, বামাযণ, মহাভাৰত আদি সুপ্ৰাচীন-সন্মাদবাহী গ্ৰন্থ-বিলাকৰ পৰা বিশেষকৈ আমাৰ এই দেশত সেই সময়ত কি কি সম্প্ৰদায় কেনে ধৰ্ম্ম বা কেনে আচাৰ-পদ্ধতি প্ৰচলিত আছিল তাৰ সবিশেষ সন্মাদ একো পোৱা নাযায়। নৰক, ভগদত্ত, ভীষ্মক, বাণ, বক্ৰবাহনক যদি এই দেশৰে বজা আছিল, বুলি ধৰি লব পৰা যায়; মহামুনি পালকাপ্য, সামগায়ন, ভাৰ্গৱ, বশিষ্ঠ আদি মুনিগণৰ আশ্ৰম যদি এসময়ত এই দেশৰ ভিতৰতে আছিল বুলি মানি লোৱা যায়; ভগৱান্ পৰশুৰামৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ আনয়নাদি পৌৰাণিক আখ্যানবোৰক যদি সত্য বুলি ধৰা হয় তেন্তে সেই কালতে ইয়াত আৰ্য্য-সভ্যতা, বৈদিকসংস্কৃতি আৰু সনাতনধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰ হৈছিল বুলি অৱশ্যে মানি লব লাগিব।

“শতপথব্ৰাহ্মণ”ত কোৱা আছে—মথুপুত্ৰ বিদেশ নামৰ বজাই বৈশ্বানৰ অগ্নিক মুখত লৈ আছিল। বহুগণপুত্ৰ গোভন এই বিষয়ে ভেওঁৰ পুৰোহিত আছিল। পুৰোহিতে মতা সত্ত্বেও শতপথ ক্ৰতি অগ্নি বাহিৰ হৈ যোৱাৰ ভয়ত বজাই মুখেৰে মাতি প্ৰমাণ উত্তৰ নিদিলে: পুৰোহিতে ভেটিয়া নানা মন্ত্ৰেৰে অগ্নিক আৱাহন কৰিব ধৰিলে। অৱশেষত পুৰোহিতৰ মন্ত্ৰ শুনি অগ্নি বজাৰ মুখৰ পৰা প্ৰকলিত হৈ ওলাই আহিল। বিদেশ (বিদেশ) মাথৰ ভেটিয়া দৰাঘড়ী নদীৰ তীবত আছিল। অগ্নিয়ে

তাৰ পূবৰ পিনে পৃথিৱীখন পুৰি আহিব ধৰিলে। বজা নিদেহ আৰু পুৰোহিত গৌতম উভয়ে অগ্নিৰ পাচে পাচে পূবৰ পিনে আহি থাকিল। অগ্নিয়ে সকলো নদীবিলাকক পুৰি আহি, উত্তৰ পৰ্ব্বতৰ পৰা বৈ অহা 'সপানাবা' (কবতোয়া) নদী পালেহি। অগ্নিয়ে এই নদীক দহিব নোৱাৰিলে। বৈষ্ণৱ অগ্নিৰ দ্বাৰা দহ নোহোৱাৰ কাৰণে কবতোয়া নদীৰ পূৰ্বভাগ অপবিত্ৰ বুলি, তালৈ আগেয়ে ব্ৰাহ্মণসকল নদী পাৰ হৈ নগৈছিল। তাৰ পাচত হে বহুত ব্ৰাহ্মণে তাত নদীৰ পূবপাৰে বাস কৰিছে গৈ। এই স্থান খেতিৰ অযোগ্য, জলাতক আছিল; কাৰণ, বৈষ্ণৱাগ্নিয়ে ইয়াৰ স্বাদ গ্ৰহণ কৰা নাই। এতিয়া অৱশ্যে ব্ৰাহ্মণসকলে বজ্জৰ দ্বাৰা অগ্নিক ইয়াৰ স্বাদ গ্ৰহণ কৰাইছে; গতিকে ই ভাল ক্ষেত্ৰযোগ্য হৈছে। এই নদী (কবতোয়া) ক্ৰীতকালৰ শেষতো স্কুৱ হৈ থাকে। অগ্নিয়ে দাহ নকৰাৰ কাৰণেই ই ইমান শীতল। তেতিয়া বিদেহ মাথৰে অগ্নিক স্মিলিলে যে “মই এতিয়া ক'ত বাস কৰোঁ”? তেওঁ (অগ্নি) উত্তৰ দিলে “এই নদীৰ পূব পিনে তোমাৰ বাসস্থান হব”। এতিয়াও এই নদী কোণল আৰু বিদেহৰ সীমা হৈ আছে আৰু এই দেশ দুখনক মাথৰ বোলে (১)।

(১) “বিদেহো হ মাথৰোহগ্নিং বৈষ্ণৱং মুখে বভাৰ। তন্ত্ৰ গৌতমো বাহুগণ ঋষি পুৰোহিত আস। তস্মৈ হন্যামহ্যমাণো ন প্ৰতি শৃণোতি, নেমেহগ্নিৰ্বেষ্ণানবো মুখান্নিপ্ৰজাতা ইতি। তমৃগুভিহ্মগ্নিতুং দধে। x x x অথাত্ত্ব স্মৃতকীৰ্ত্তাবেদাগ্নিৰ্বেষ্ণানবো মুখাহুজ্জালা। তং ন শশাক ধাবয়িতুং। সোহস্ত মুখান্নিপ্পেদে। স ইমাং পৃথিবীং প্ৰাপাদ্। তৰ্হি বিদেহো মাথৰ আস সবস্বভ্যাম্। স তত এব প্ৰাভ্দ্দহ্ম ভীয়ায়ে-

ইয়াৰ দ্বাৰা, “শতপথ-ব্ৰাহ্মণ”ৰ সময়তে কবভোয়া নদীৰ পূবপিনে অৰ্থাৎ পূবৰি কামৰূপত ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয়াদি আৰ্য্যসকল বাস কৰিছিল বুলি বুজা যায় ।

মহাভাৰতত ভগদত্ত আৰু বক্ৰবাহনক পবিত্ৰ ক্ষত্ৰিয় বজ্জা-ৰূপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে ; আৰু ভেওঁবিলাকৰ ৰাজ্যত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্ম থকাৰো উল্লেখ আছে । (১) কল্পিণীৰ বিয়াৰ প্ৰসঙ্গত যে ব্ৰাহ্মণ

মাং পৃথিবীম্ । তং গোতমশ্চ বাহুগণো বিদেদশ্চ মাথবঃ পশ্চাদ্ধনু
মধীৰতুঃ । স ইমাঃ সৰ্ৱা নদীৰতিদদাহ । সদানীৰেতু্যন্তৰাদ্ গিৰে-
নিৰ্দ্ধাৱতি । তাং হৈৱ নাতিদদাহ । তাং হস্ব ভাং পূৰা ব্ৰাহ্মণা ন ভৱন্তি
অনভিদন্ধোহগ্নিনা বৈশ্বানবেণেতি । তত এভৰ্হি প্ৰাচীনং বহৱো ব্ৰাহ্মণাঃ ।
তদ্ধাক্ষেত্ৰভৰমিৱাস, স্মাৱিতৰমিৱাস্মদিতমগ্নিনা বৈশ্বানবেণেতি ।
তত্ৰহৈতৰ্হি ক্ষেত্ৰভৰমিৱ । ব্ৰাহ্মণা উ হি নুনমেনশ্চক্ৰৈৰসিদ্ধদং । সাপি
তথস্তে নৈদাঘে সমিৱৈৱ কোপয়তি তাবৎ । শীতা নাতিদদাহগ্নিনা
বৈশ্বানবেণ । সহোৰাচ বিদেঘো মাথবঃ কাহং বসানীতি । অভৱে তে
প্ৰাচীনং ভূৱনমিতি হোৱাচ । সৈৱাণ্যেভৰ্হি কোসল বিদেহানাং মৰ্য্যাদা ।
তে হি মাথবাঃ ” । [শতপথব্ৰাহ্মণ, কা: ১ প্ৰ: ৩ ব্ৰা: ৩]

সায়ন ভাষ্যত “সদানীৰা ” মানে “কবভোয়া” বুলি কোৱা হৈছে । ‘অমৰকোষতো সেয়ে আছে । বিদেহ আৰু কোশল নামৰ জনপদ, বোধহয় সেই সময়ত এজন বজ্জাৰ শাসনত আছিল ; আৰু সময়ৰ ৰাজ্যখন পূবপিনে ‘কবভোয়া’ পৰ্য্যন্ত বিস্তৃত আছিল । নহলে কবভোয়াৰ লগত কোশলৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰা ক্লেশ হৈ পৰে ।

(১) ভগদত্ত, বজ্জদত্ত আৰু বক্ৰবাহনক ‘বজ্জা’ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে । ৰাজন্ শব্দ ক্ষত্ৰিয়জাতিবাচক [শ্ৰীমাংসাদৰ্শন অ: ২, পা: ৩. অধি ২]

“এৱশৈলালয়ো ৰাজা ভগদত্তঃ প্ৰতাপৱান্ ” [ম: ভা:, দ্বীপ:]
“ৰাজা প্ৰাগজ্যোতিৰাধিপ: ” [অৰ্হ প: ৭৬।১৬] “নিৰ্য্যাবো বিনয়েনাথ
ব্ৰাহ্মণাৰ্থ পুৰ:সব: ” । [অৰ্হ: প: ৭২।৩]

সকলৰ দ্বাৰা চাৰি বেদৰ মন্ত্ৰ উচ্চাৰিত হৈছিল, এই কথা ভাগৱত-পুৰাণত কোৱা হৈছে। (১)

হস্তাযুৰ্বেদ নামৰ সুবৃহৎ গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা মহৰ্ষি পালকাপ্যৰ পৈত্ৰিক আশ্ৰম হিমালয়ৰ ডাটিত লোহিত্য নদৰ ওচৰত আছিল। (২) হস্তাযুৰ্বেদৰ † মহৰ্ষিৰ জন্ম, শিক্ষা-দীক্ষা সাধনা-সিদ্ধি সকলো ইয়াতেই কথা। † হৈছিল। এই কথা উক্ত গ্ৰন্থৰ পাতনিতে স্পষ্টকৈ কোৱা আছে। এই গ্ৰন্থ ঋগ্বেদৰ পঞ্চম বা ষষ্ঠ শতকৰ বুলি স্বৰ্গীয় মহামহো-পাধ্যায় ৩৮৮৭সদা শাস্ত্ৰীদেৱে মতপ্ৰকাশ কৰিছে। (৩) হাতীবিলাকক পালন কৰা গতিকে ‘পাল’, কাপ্য গোত্ৰত জন্ম হোৱা গতিকে ‘কাপ্য’, উভয়ে মিলি তেওঁৰ নাম হ’ল ‘পালকাপ্য’। (৪) “নিৰ্ভৰ যোগ্য বৈদিক গ্ৰন্থত “কাপ্য” নামৰ উল্লেখ নাই কাৰণে, পালকাপ্য মুনি আৰ্য্যসকলৰ ভিতৰত চলিত গোত্ৰৰ লোক নহয়” বুলি স্বৰ্গত শাস্ত্ৰীদেৱে সিদ্ধান্ত

- (১) চক্ৰু: সামৰ্গ্ বজ্জুমন্ত্ৰৈৰ্ৰক্ষা: বক্ষাংস্থিজোত্তমা: ।
পুৰোহিতাথৰ্ৰুখিদ-বৈ জুহাব গ্ৰহশাস্ত্ৰয়ে ॥ [ভা: ১০।৫৩।১২]
- (২) “শৈলৰাজ সান্নদেৰ্শে লৌহিত্যসাগৰং প্ৰতি” [হ: আ: ১।১।৩৯]
শৈলৰাজ বুলিলে হিমালয়কে বুজা যায়, “হিমালয়ো নাম
নগাধিৰাজ:” [কুমাৰসম্ভৱ ১।১] গতিকে, এই স্থান গাৰো
পাহাৰৰ ডাটিত আছিল বুলি কি যুক্তিত কোৱা হয়, বুজি নাপাওঁ।
- (৩) সভাপতিৰ সম্বোধন, বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষৎ পত্ৰিকা ৪ৰ্থ সংখ্যা
সন ১৩২১।
- (৪) পালনাৎ গজ যুত্ৰস্ত কাণ্যো গোত্ৰেণ এবচ।
× × × × × × ×
পালকাপ্য ইতি ক্ৰীমান্ নামধেয়ং চকাৰ স: ॥

[হ: আ: ১।১।১৫৬]

কৰিছে। পিচে বৈদিক গ্ৰন্থত 'কাপ্য' নামৰ উল্লেখ নোহোৱা নহয়। "স্বহৃদাৰণ্যক উপনিষদ"ৰ বংশব্ৰাহ্মণৰ ভিতৰত 'কাপ্য' বুলি দুবাৰ আৰু 'কাপী পুত্ৰ' বুলি এবাৰ উল্লেখ আছে। (১) কাপ্য মানে যি 'কাপী পুত্ৰ' বুলিলেও সেই একে কথা হ'ব পাৰে। মহৰ্ষি-পালকাপ্য যে কেৱল হস্তিবিজ্ঞাত্তে পাৰগত আছিল এনে নহয় সমগ্ৰ বেদ-বেদাঙ্গতে তেওঁ পাৰদৰ্শী আৰু মহাতপস্বী আছিল। (২) মহৰ্ষিৰ পিতাক মহৰ্ষি সামগায়নো পৰম বেদজ্ঞ আছিল। এই গ্ৰন্থৰ পৰাই আনি সম্বাদ পাওঁ যে মহামুনি ভাৰ্গৱৰ আশ্ৰমো এই দেশতে সামগায়নৰ আশ্ৰমৰ কিছু নিকটবৰ্তী ঠাইতে আছিল। সেই আশ্ৰম মহা মহা মুনিসকলৰ বেদধ্বনিৰ দ্বাৰা মুখৰিত হৈ আছিল। (৩) ইয়াত বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰ অস্তিত্ব বিষয়ে এই গ্ৰন্থত প্ৰচুৰ প্ৰমাণ আছে। বিষ্ণু পূজাৰো উল্লেখ ইয়াত পোৱা যায়।

(১) 'কৈশোৰ্যাৎ কাপ্যাৎ কোশোৰ্যাঃ কাপাঃ' [বৃ: আ: উ:, অ: ২, ব্ৰা: ৬+অ: ৪, ব্ৰা: ৬] 'কাপীপুত্ৰাৎ কাপীপুত্ৰঃ' তথা, অ: ৬, ব্ৰা: ৫।

(২) শ্ৰীমন্তং ব্ৰাহ্মণং কক্ষিজ্জটিলং সাধুসন্মতম্।

উগ্ৰেণ তপসা যুক্তং বেদ-বেদাঙ্গ-পাৰগম্॥

[হ: আ: ১।১।৭১]

(৩) মহৰ্ষেৰ্ভাৰ্গৱতাত্ম মৃগব্যালনিষেবিতম্।

আশ্ৰমং মুনিভিঃ শ্ৰেষ্ঠৈঃ শোভিতং ব্ৰহ্মনিষ্বনৈঃ॥

ব্ৰহ্মসন্মতং চিত্ৰং সিদ্ধ-গন্ধৰ্ব্ব-সেৱিতম্।

শৈলবান্ধৱ পাৰ্ব্বত্বং গণিৰাজিবিৰাজিতম্॥

[হ: আ: ১।১।১২১-১২২]

নানা যজ্ঞ কৰিছিল বুলি (১) কৈ বৈদিক ধৰ্মৰ জয় জয়কাৰ ঘোষণা কৰা হৈছে। নিধানপুৰ তান্ত্ৰশাসনত বৰ্মবংশৰ প্ৰতিষ্ঠাত্ৰূপে চক্ৰপাণ্ডি (চক্ৰভূক্তঃ) বিষ্ণুৰ উল্লেখ আছে।

ডুৱি তান্ত্ৰশাসনত ৰজা পুণ্ড্ৰবৰ্মাৰ উপমানৰূপে লক্ষ্মীপতি বিষ্ণুৰ কথা কোৱা আছে (২)। নাৰায়ণবৰ্মাক নাৰায়ণৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হৈছে আৰু লগে লগে, 'নাৰায়ণ' নামে যে কলিকালত সমস্ত পাপ নাশ কৰে, এনেকুৱা নামমহাৱ্যাবো উল্লেখ আছে (৩)। বিষ্ণু দৈত্যাবি, ভগৱান্ তেওঁ যে দৈৱকীৰ গৰ্ভত ঋক্ৰূপে অৱতীৰ্ণ হৈছিল, এই কথাও দৃষ্টান্তস্বৰূপে কোৱা আছে। (৪) ইয়াৰ দ্বাৰা সেই কালত (খৃঃ ৪ৰ্থৰ পৰা ৮ম শতকলৈ) যে বিষ্ণু লক্ষ্মীপতি, উপাস্ত, ভগৱান্, দৈত্যাদাৰণ, তেওঁৰ নাম যে অশেষ পাপ নাশক—এইবিলাক কথা আৰু

(১) “স (বজ্ৰদত্তঃ) ৰাজিমেধৈবয়জম্যহতিঃ”। “বাগেঘভূদ্ ভূপতিৰিন্দ্ৰকান্নঃ”। “বলবৰ্ম্য সংজ্ঞকঃ × × × ইষ্টাচানৈকঃ ক্ৰতুভিঃ সদক্ষিণৈঃ”। মহেন্দ্ৰ বৰ্মা × × × জৈজৈ স ৰাজা ক্ৰতুভিৰ্মহেন্দ্ৰবৎ”। “ইষ্টাসৌ ৰাজিমেধং নবশক্তিৰ্যজ্ঞবাসম্”। “ইষ্টা চ জৈজৈশ্চুহঃ”।

(২) চক্ৰপাণি যমাসাশ্ৰ পতিং বিষ্ণুমিমাশ্ৰজ্জ্।

লক্ষ্মী: পাণিগৃহীতীৰ সাধৱী জাতা নিৰাকুলা ॥

(৩) তন্ত্ৰামদিভ্যাৱিৰ চক্ৰপাণিৰ্নাৰায়ণো মাছুষভ্যাং প্ৰপত্ত।

তেনৈব নাম্না কলিজান্ নিহন্তুং দোষান্ প্ৰজাৱাঃ দেব পাৰ্ণিৰোহভুং” ॥

(৪) “কৃষ্ণেণেৰ চ দেৱকী ভগৱতা দৈত্যাবিণা ক্ৰীমতা”।

[J. A. R. S. Voll. XII, No. 1 and 2. P. P. 16—32]

বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বাদ ; এইদেগত বহুলভাৱে স্বীকৃত আৰু প্ৰসাৰিত আছিল বুলি বুজা যায়।

উপাসক সম্প্ৰদায় এটা নাথাকিলে এই ধাৰণা এনে জীৱন্ত ভাৱে থাকিব নোৱাৰে ; গতিকে তেতিয়া যে দেশত বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় নাছিল নাইবা থাকিলেও নগণ্যভাৱে হে আছিল—এইকথা কব নোৱাৰি।

হৰ্ষবৰ্ষদেৱৰ তাত্ৰশাসনখন ঋগ্ভিত ; তাত বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে আন কোনো সন্ধান নাথাকিলেও জনাৰ্দ্দন, গোবিন্দ, মধু-
 ঋ: ৮ম শতকত † সূদন, এই নামবিলাকে বিষ্ণুকথাৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ সূচনা বিষ্ণু কথা। † কৰে।

বৰমালদেৱৰ তাত্ৰশাসনত (আনুমানিক সময় ঋ: ৯ম শতকত)
 ঋ: ৯ম শতকত † লক্ষ্মীপতি, গোপীৱল্লভ শ্ৰীকৃষ্ণক ৰজা হৰ্ষবৰ্ষদেৱৰ বিষ্ণু কথা। † উপমান ৰূপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে। (১)

ৰজা ৰত্নপালৰ (ঋ: ১০ম শতক) ১ম তাত্ৰশাসনত
 ঋ: ১০ম ১১শ শতকত † বিষ্ণু যে পুৰুষোত্তম আৰু জনাৰ্দ্দন এই কথাৰ উল্লেখ আছে। (২)
 বিষ্ণু কথা। †

(১) গোপীজনানন্দিভ-মানসন্ত ৰেণ্ডেৰ বন্ধ: পৰিহৃত্য বিৰোধ:।

নিশেষ ৰামাজন দেহসংস্থ মাদায় সৌন্দৰ্য্যমিহাজগাম ॥ ইত্যাদি

[কামৰূপশাসনাৱলী—পৃ: ৬০]

(২) পুৰুষোত্তমোহপ্যজনান্দিভ। (বিৰোধাতাস অলঙ্কাৰ) [কা: শা: পৃ: ৯৮]

তেওঁৰ দ্বিতীয় ভাত্ৰশাসনত যাক ব্ৰহ্মোত্তৰ দিয়া হৈছে তেওঁৰ নাম কামদেৱ, পিতাকৰ নাম বাহুদেৱ আৰু পিতামহৰ নাম ৰত্নদেৱ । এই পুৰুষাৰুণমিক নাম তিনিটাই এই ব্ৰাহ্মণ পৰিষালটোৰ বৈষ্ণৱসূচনা কৰে । (১)

উদ্ৰপালৰ ভাত্ৰশাসনত মহা মহিম দেহবাণী মহাৰবাহৰো জয় দাসণা কৰি তেওঁৰ অলৌকিক মহিমা বৰ্ণিত কৰা হৈছে । (২) বজ্জা ৰূপপালক ৰাম-কৃষ্ণৰ নগত তুলনা কৰা হৈছে । (৩) দ্বিতীয়খন ভাত্ৰশাসনত দেবকীপুত্ৰ যশোদানন্দন গোপসুহৃদ্ হৰিৰ উল্লেখ আছে (৪) ।

মহাৰাজ ধৰ্মপালৰ প্ৰথম ভাত্ৰশাসনত অৰ্দ্ধনাৰীশ্বৰ মহেশ্বৰক বন্দনা কৰা হৈছে । কিন্তু দ্বিতীয়খন ভাত্ৰশাসনত (পুষ্পভদ্ৰা শাসন)

২: ১২৭ † বৰাহকপী বিষ্ণুৰূপে জয়ধ্বনি কৰি শাসন আৰম্ভ কৰা
শতকত †
বিস্তৰণা † হৈছে । (৫) একমাত্ৰ এই প্ৰমাণৰ দ্বাৰাই মহাৰাজৰ
বসন্তমতৰ পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা বুনি অনুমান কৰিব নোৱাৰি । সেই কালত যে

(১) কা: শা:—পৃ: ১১২ দ্ৰষ্টব্য ।

(২) জয়ন্তি পদ্মপতি: প্ৰজাধিনাথো মহিতবপুশ্চমিমা মহাবাহ: ।

[কা: শা:—পৃ: ১১৭ ।

(৩) “য: শ্লাঘ্যবতিদিশতে সূচৰিতৈ: ৰামস্ত কৃষ্ণস্ত বা ।”

[কা: শা:—পৃ: ১১৯ ।

(৪) “হৰিষিৰ গোপহিতৈষী যশোদয়া স্বীকৃত: শ্ৰীমান্ ।”

[কা: শা:—পৃ: ১৩৮ ।

(৫) কা: শা:—পৃ: ১৭১ দ্ৰষ্টব্য ।

হিন্দুৰ অৰ্দ্ধে ভাৱনা এই দেশত বিশেষ ভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ উঠিছিল
আৰু একাধিক প্ৰমাণাত্মক পোৱা গৈছে ; গতিকে ইয়াতো মহাৰাজে
সেইকাৰণতে হয়তো একমাত্ৰ বৰাহ বিষ্ণুৰ তত্ত্বপৰিচয় কৰিয়ে কান্ত
ধাৰিব পাৰে। এই তাত্ত্বশাসনেৰে যাক ব্ৰহ্মোত্তৰ দিয়া হৈছে সেই
মহাসুন্দৰ নামৰ ব্ৰাহ্মণজন পৰম বৈষ্ণৱ আছিল বুলি ভাঙেই কোৱা
আছে। (১)

আধুনিক যুগ ১৩শ শতকৰ ভিতৰত প্ৰসিদ্ধ ‘স্মৃতিবন্ধকৰ’ আৰু
‘মথপ্ৰদীপ’ গ্ৰন্থৰ মজনাচৰণত দুয়োজন গ্ৰন্থকাৰেই হৰিহৰৰ অস্তিত্ব
খৃঃ ১০ শ শতকত মুক্তিক বন্দনা কৰিছে। (২) গ্ৰন্থৰ ভিতৰৰ প্ৰমাণৰ
বিষ্ণু কথা। পৰা তেওঁলোক দুয়োজনে যে বৈষ্ণৱ আছিল সেইটো
নিশ্চিতভাৱে বুজা যায়।

উত্তৰ লক্ষ্মীপুৰত আবিষ্কৃত সুৰবিপু বংশৰ সম্ভাৰণবীৰ্য্যৰ ক্ৰীড়া-
নাৰায়ণ ৰজাৰ তাত্ত্বশাসনত, কান্তপগোত্ৰীয় ব্ৰাহ্মণ নাৰায়ণক বৰ্ণন কৰি
খৃঃ ১০ শ শতকত তীব্ৰত ‘নহুমি মাৰি’ নামে ব্ৰহ্মোত্তৰ দিৱে ১৩১৪ শকত
বিষ্ণু কথা। (বেদে চক্ৰে চ বিভিন্নহোত্ৰে সৰুপকে)। এই ফলকৰ
বৰ্ণিত মজনাচৰণ ব্ৰহ্মোত্তৰ গণপতি ৰাসুদেৱ ঈশান, আৰু অৰা (দুৰ্গা) ;

(১) “বো বাল্যভঃ প্ৰভৃতি মাধৱ পাদপদ্ম পূজাপ্ৰপঞ্চ বচনাং সূচয়িং চকাৰ।”
[কাল. শাঃ—পৃঃ ১৭৬]

(২) ত্ৰিকালোদ্ভৱ পুণ্যানাং সৰণাদ্ভৱ নোদয়ঃ।
নমস্তস্মৈ জগদ্ধাত্ৰে নমো হৰিহৰাৰ্দ্দনে ॥ [বৃত্তি বন্ধকৰ]
হুত্ৰাত্মকৰ নীতভাৰুকচিৎ বৰ্হৈক্ষুৰ্জোজ্ঞঃ
ভাৰুকোজত-কালকূট-ললিতঃ ক্ৰীড়ংসতস্মাতিতম্।
ৰাজবীজ-বুবেক-বাহন-পতং পদ্মাহিক্সলিঙ্গিতং
বৰ্হৈক্ষুৰ্জোজ্ঞঃ দেহঃ শুভাৱাস্ত বঃ ॥ [মথপ্ৰদীপ]

ঐশ্বৰ্য্যকাৰৰ পূৰ্বৱৰ্তী হনামুখ নামৰ বিখ্যাত বেদজ্ঞ পণ্ডিত তিনিজনৰ খবৰ আনি পাওঁ ; এজন হনামুখ আছিল ণ্ডাৰ্দ্ধিপাক (জামাধীপ) যাৰ কথা 'কল্পতৰু' আদি গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা হৈছে । মহাপণ্ডিত মহানহোপাধ্যায় কাণেৰ বতে এওঁৰ সম্ভাৱিত সময় খৃঃ ১১ শ শতক । দ্বিতীয় আৰু এজন হনামুখ হ'ল ব'ৎস্ত গোত্ৰৰ, 'ত্ৰাক্ষণ-সৰ্ব্বস্থ' আদিৰ গ্ৰন্থকাৰ; গৌৰবাক্ষ লক্ষ্মণসেনৰ বৰ্ণনাধাৰ (জামাধীপ) । পণ্ডিকে এওঁ লক্ষ্মণসেনৰ সমসাময়িক অৰ্থাৎ খৃঃ ১১ শ শতকৰ শেষ বা ১২ শ শতকৰ আদি ভাগত আছিল ।

তৃতীয় আন এজন হনামুখ হৈছে “পিকলমল্লনঃসুত্ৰ”ৰ যুগসত্ৰীৱনী-টীকাকাৰ, 'কব্ৰিসংস্কৃত' আদি গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা । কাণে মহাশয়ে সমুজ্জিক কৈছে যে এই হনামুখ দক্ষিণাত্যৰ বাহ্লিকূট বজা কক্কাৰাজৰ ৰাজ্যত হয়তো আগেয়ে আছিল পাচত অৱতীৰ্ণ আহি বজা যুগ্ধৰ অৰীনত বাস কৰে । গতিকে এওঁ খৃঃ ১০ম শতকৰ পাচত হ'ব নোৱাৰে । [History of dharmasāstra P. 298]

ভক্তাপি পুত্ৰো গুণবত্ৰসজ্জানঃ বহ্মাকবাচাৰ্য্য উদীৰ্ণকোত্তিভূঃ ।

বৎসজগদ্বৎসলমণি-প্ৰকাশনৈ স্তব্ধকামকপং ভক্ততে ভক্তেহিতম্ ॥

ভক্তজ্ঞাখিল-শিষ্য-কৈৰৱ-বিধুৰিডা-বিনোদোজসল্ ।

ভট্টাচাৰ্য্য-সমাহবয়ঃপ্ৰিতবপত্ৰজ্জিণ্যমেৱাস সঃ ॥

ভক্তঃ শ্ৰীকবিতাৰতীক-সুহৃতিঃ কৃষ্ণাণ্ণিপন্নাজিভঃ

সংসজেন মথপ্ৰদীপকমিদং সম্যক্ ভক্তানাং সঃ ॥

আমি ভাবিছোঁ যে আমাৰ গ্ৰন্থকাৰৰ পূৰ্বপুৰুষ হলায়ুধ 'ব্ৰাহ্মণ-সৰ্বস্ব'কাৰ হলায়ুধৰ লগত এক হব নোৱাৰে ; কাৰণ এজনৰ গোত্ৰ মৌদগল্য, আনজনৰ হ'ল বাৎস্ত। তৃতীয়জনৰ লগতো এক বুলি কব নোৱাৰি ; কাৰণ তেতিয়া হলে ৫ পুৰুষত আয় ২০০ বছৰতকৈও বেচি সময় ধৰি লব লগা হয় আৰু তেওঁ যে কালকুজৰ ব্ৰাহ্মণ আছিল এই কথা কব নোৱাৰি।

প্ৰথম উল্লিখিত শ্ৰীয়াধীণ হলায়ুধ মিথিলা বা বঙ্গৰ আছিল আৰু এওঁৰ সময় খ্ৰঃ ১১ শ শতক বুলি কাণে মহাশয়ে কৈছে। গতিকে আমি যদি তেওঁকে এই হলায়ুধ বুলি ধৰোঁ তেন্তে কোনো বিবোধ নঘটে। কালকুজত অঙ্গৰাজৰ শাসন কোন সময়ত প্ৰবৰ্ত্তিত হৈছিল সেইটো জানিব পাৰিলে এই কালনিৰ্ণয়ত সুবিধা হ'ল হেভেন। পিচে এই বিষয়ে অধিক অনুসন্ধানলৈ নগৈ দেশৰ ঐতিহাসিক সকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা হ'ল। এই হলায়ুধ ১১ শ শতকৰ শেষ ভাগৰ হলে প্ৰতিপুৰুষত যদি আমি ৩০ বছৰকৈ ধৰোঁ তেন্তে গ্ৰন্থকাৰ কবিতাবতীৰ সময় ১৩ শ শতকৰ মধ্যভাগ বুলি ধৰাটো অসম্ভৱ নহব।

এই গ্ৰন্থৰ মঙ্গলাচৰণত গ্ৰন্থকাৰে ভগৱান্ কৃষ্ণৰ কিশোৰ মূৰ্ত্তিৰ লগত মহেশ্বৰ শিৱৰ মূৰ্ত্তিক মিহলাই হৰি-হৰাৱক দেহৰ উপাসনা কৰিছে আৰু গ্ৰন্থত নানাপিমেদি বিষ্ণুক প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে। গ্ৰন্থৰ শেষত গ্ৰন্থকাৰে নিজক বৈষ্ণৱ বুলি (কৃষ্ণাজি পয়াশ্ৰিতঃ) স্পষ্টভাৱে কৈছে। প্ৰৱল বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় এটা থাকিলেহে এনে কৰাটো সম্ভৱ।

বেদাচাৰ্য্য প্ৰণীত কামৰূপীয় স্মৃতিনিবন্ধ ‘স্মৃতিবন্ধাকৰ’ গ্ৰন্থখনো স্বঃ ১৩ শ শতকৰ বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তাৰ কাৰণ
 স্মৃতি-পঞ্চদশ শতকৰ দামোদৰ মিশ্ৰকে আদি কৰি অসমীয়া
 বন্ধাকৰ-নিবন্ধকাৰ সকলে আৰু বঙ্গীয় নিবন্ধকাৰ বখুনন্দন
 ভট্টাচাৰ্য্যই (স্বঃ ১৬ শ শতক) এই গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

স্মৃতিবন্ধাকৰৰ শেষত গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ বংশপৰিচয় দিবলৈ
 গৈ কৈছে যে “আগৰ দিনত কামৰূপত বৃহস্পতিতুল্য এজন ব্ৰাহ্মণ
 আছিল। তেওঁ বজা পুৰন্দৰপালক দেখা কৰি ভূমি প্ৰাৰ্থনা
 কৰিলে। বজাই হাঁহি কলে যে “মোৰ জীৱনটো বৰ নিৰস
 (অসুখীয়া) হৈছে, তুমি নিজৰ শক্তিকে ইয়াক সজীৱিত কৰা।”
 বজা পুৰন্দৰপালৰ পৰিহাস বাক্য শুনি তেওঁ তেওঁক মন্ত্ৰ-বলেৰে
 সজীৱিত কৰিলে। তেনে আচৰিত কৰ্ম দেখি বজাই তুট হৈ
 ব্ৰাহ্মণক ইচ্ছামতে ভূমি, বস্ত্ৰ আৰু বস্ত্ৰ দান কৰিলে। দিগ্‌বাসা
 নামৰ পৰ্ব্বতীয়া নদী (?) তেওঁৰ শাপত তললৈ গৈছিল আঙিও
 সোঁ গামাৰী গছজোপাই তেওঁৰ সেই তপোবলৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে।
 ধেমৰা পুখুৰীৰ পাৰত সিদ্ধধ্বজৰ দৰে সি (গছজোপা) আজিও
 আছে। তেওঁ জন্মা মাত্ৰে বিমাতাৰ কথামতে ধাত্ৰীয়ে বনত পেলাই
 দিছিল। পিচে বিধিৰ বিধানত নমৰাকৈ জীয়াই থাকিল। এবছৰৰ
 পাচত পিতাক ভীৰ্ষৰ পৰা ঘূৰি আহি জ্ঞানদৃষ্টিৰে পুত্ৰক চিনি
 পালে। এবছৰ বনত বন্তু-জন্তুৰ লগত খেলি আছিল কাৰণে
 তেওঁৰ নাম খলে সম্বৎসৰ। (১) সেই সমুদ্ৰতুল্য শুদ্ধ বংশত

(১) আমাৰ দেশত প্ৰসিদ্ধ শিয়াল বৈষ্ণৱৰ চৰিতৰ লগত এই কথাৰ
 মিল হোৱা দেখা গৈছে।

চন্দ্ৰৰ দৰে, বেদ-শাস্ত্ৰৰ নিপুণ, নানা গুণশালী, শ্ৰীসম্পন্ন, শুদ্ধ চৰিত্ৰ, কৃপালু, নানা প্ৰকাৰ মহৎকৰ্ম্মৰ অহুষ্ঠাতা বিষ্ণুপাধ্যায় দেৱ উপজিল। যাঁৰ মুখপদ্মৰ পৰা জ্ঞান লাভ কৰি ব্ৰাহ্মণসকল বেদৰ তত্ত্বজ্ঞ হৈছিল। *ভেওঁৰ পুত্ৰ সৰ্বজনপ্ৰিয়, বেদাধ্যয়নশীল, যাত্ৰবন্ত আৰু বেদাদি শাস্ত্ৰৰ অখণ্ড আধাৰ স্বৰূপ হ'ল। সেই বেদাচাৰ্য্যই শিশু সন্তানৰ কোতুহল বশতঃ বহু শাস্ত্ৰৰ সংক্ষেপ কৰি এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ পাঁচত এই গ্ৰন্থত যে বেদ-স্মৃতি বিৰুদ্ধ কথা নাই এই কথা কৈ গ্ৰন্থ সমাপ্তি কৰা হৈছে। (১)

- (১) আসীং পূৰ্ব্বং স্তবগুৰুসমঃ কামৰূপেহগ্ৰজম্মা
 দৃষ্টা ভূপং প্ৰমুদিত-মনাঃ প্ৰাৰ্থয়ামাস পৃথীম্।
 তাসং কৃষা ভদ্রহু নৃপতি বাৰ্য্যমুচৈৰ্বভাষে
 আত্মাং মে বিবসমভিতো জীৱনস্বাত্মশক্ত্যা॥
 তং পূৰ্ব্ববপালস্ত পৰিহাসং দ্বিজোত্তমঃ।
 ক্ৰম্বা সজীৱয়ামাস তঞ্চ-মন্ত্ৰ-বলাস্ততঃ॥
 পৰিকুষ্ঠ স্ততো ৰাজা তস্তোপ্সিতবশুন্ধবাম্।
 দদৌ ৰত্নানি বাসাংসি দৃষ্টা কৰ্ম্মাতিমানুষম্॥
 দিগ বাসাখ্যাদ্ৰিহুহিতা বস্ত্ৰ শাপাদধোগতা।
 গান্ধাৰী-তকবত্ৰাপি সূচয়ত্যস্ত ভদ্রলম্॥
 ধেমৰা পদ্মিনীভটে আন্তে সিদ্ধো বথা ধ্বজঃ।
 মাতুঃ সপত্ন্যা বাক্যেন ধাত্ৰ্য্যক্ষিপদ্ বনে পুৰা॥
 জাত এষ বনে মোহপি জীৱিতো ব্ৰহ্ম শঙ্কৰম্বকঃ।
 ততঃ সন্তংসৰে পূৰ্ণে তীৰ্থাদাগত্য স্তংগিতা॥

সেই কালৰ সমাজৰ সাম্প্ৰদায়িক সত্তাৰ, পৰধৰ্ম্ম-সহিষ্ণুতা আৰু নানা জাতিৰ নানা প্ৰকাৰ সংস্কৃতি তথা সভ্যতাৰ অৱদান আৰু সন্নিৱৰ্ত্তিত ওপজা বৃহত্তৰ কামৰূপীয় জাতীয় সংস্কৃতিৰ সন্ধান পাব পাৰে। হ'ক।

প্ৰায় ৪০০০ শ্লোক সম্বলিত অথচ খণ্ডিত “অঙ্গিৰস ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰ” বা “অঙ্গিৰস-সংহিতা” নামৰ সাঁচিপতীয়া পুথি এখন পোৱা গৈছে।

অঙ্গিৰস্ সংহিতা ঐ গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে যি যি বিষয় তাত সন্নিবেশিত কৰা হব বুলি কৈছে সেই সমুদায় বিষয় গ্ৰন্থখনত পোৱা নাযায়। গ্ৰন্থসমাপ্তি হোৱা বুলিও বুজা নাযায়। গতিকে সম্পূৰ্ণ পুথি এখন নাপালে গ্ৰন্থখনৰ স্বৰূপনিৰ্ণয় কৰা টান। ই এখন মহাসংহিতাতকৈও ডাঙৰ ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰ। বেদাচাৰ্য্যকে আদি কৰি (খৃঃ ১৩ শ শতক) অসমীয়া নিবন্ধকাৰসকলে ইয়াৰ পৰাই অধিক বচন উদ্ধৃত কৰা যেন পাওঁ। ইয়াত, অসমত প্ৰচলিত ধৰ্ম্মাচৰণ-পদ্ধতিৰ সমৰ্থক শ্লোকবিলাক পোৱা যায়। আন দেশৰ গ্ৰন্থকাৰসকলে ইয়াৰ পৰা ইমান শ্লোক উদ্ধৃত কৰা নাই অসমীয়াসকলে যিমান কৰিছে। পুথিখন খণ্ডিত হোৱাৰ কাৰণে প্ৰাচীনসকলৰ উদ্ধৃত সমস্ত শ্লোক ইয়াত পোৱা নাযায়। আন দেশত ‘অঙ্গিৰস-সংহিতা’ৰ যিবোৰ পুথি পোৱা হৈছে তাৰ কোনোখনতে ১৫১ তকৈ অধিক শ্লোক নাই [দ্রষ্টব্য—History of Dharma'sastra by M. M. P. V. Kane, Section 39]। আন এখন “অঙ্গিৰস্ ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰ” অডিয়াৰ লাইব্ৰেৰীৰ মুখপত্ৰ ‘ব্ৰহ্মবিজ্ঞা’ত সম্প্ৰতি প্ৰকাশ হৈ ওলাইছে। এই গ্ৰন্থৰ ‘পুৰ্ব্বাঙ্গিৰস্’ আৰু ‘উত্তৰাঙ্গিৰস্’ নামৰ দুটা

ভাগত মুঠ ১২৭৭ টা শ্লোক আছে। ইও আমাৰ উল্লিখিত ‘অঙ্গিৰস-
সংহিতাৰ লগত একে গ্ৰন্থ নহয়।

সম্ভৱতঃ নানা শাস্ত্ৰৰ পৰা বিশেষকৈ মৎস্যপুৰাণৰ পৰা
বচন সংগ্ৰহ কৰি পৌৰাণিক মার্গৰ সমৰ্থনৰ কাৰণে “স্বল্প মৎস্য-
পুৰাণ” আৰু “কালিকাপুৰাণ”, প্ৰধানতঃ তান্ত্ৰিক মার্গৰ সমৰ্থনৰ
কাৰণে “যোগিনীভদ্ৰ” আৰু শ্ৰৌত বা স্মাৰ্ত্ত মার্গৰ সমৰ্থনৰ
অৰ্থে এই “অঙ্গিৰস ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰ” এই দেশতে সঙ্কলন কৰা হৈছিল।
ইয়াত যিবিলাক শ্লোক পোৱা যায় সেইবিলাক বা তাৰ সমাৰ্থক শ্লোক
আন নানা গ্ৰন্থত আমি দেখিবলৈ পাব হ’ক।

যাজ্ঞবল্ক্য সংহিতাৰ টীকা মিতাক্ষৰাত (খ্ৰঃ ১০ ম শতক) অঙ্গিৰাস
শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে। পিচে সেই শ্লোক যে এইখন ‘অঙ্গিৰস-
সংহিতাৰ’ পৰাই তোলা হৈছিল তাৰ প্ৰমাণ নাই। কিন্তু অসমীয়া
গ্ৰন্থকাৰবিলাকৰ উদ্ধৃত অঙ্গিৰাস বচনবিলাক ইয়াত পোৱা যায় আৰু
যিখিনি পোৱা নাযায় সেইখিনিও পুথিৰ বিনষ্ট অংশত আছিল
বুলি ভাবিব পাৰি; গতিকে এইখন গ্ৰন্থৰ পৰাই তেওঁবিলাকে
বচন উদ্ধৃত কৰিছে বুলি নিশ্চয়কৈ কব পাৰি।

ৱেদাচাৰ্য আত্মমানিক খ্ৰঃ ১৩ শ শতকৰ লোক। এই গ্ৰন্থ
অন্ততঃ তেওঁৰ এশ বছৰ পূৰ্ববৰ্তী বুলি ধৰি, আমি গ্ৰন্থৰ সময়
খ্ৰঃ ১২ শ শতকৰ আদি বা ১১ শ শতকৰ পৰ্য্যন্ত বুলি বুজিলোঁ। হ’ক

ইয়াত নাবায়ণৰ পৰা জগৎ সৃষ্টি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। (১)

(১) জাতায়ান্ত্ৰ নিম্ফাৰাং প্ৰাহ্মবৰ্ণিততঃ পুমান্।

নাবায়ণঃ সহস্ৰাংস্তঃ সিন্ধুঃ স্বৰ্ণমুদৰভোজা

[অঙ্গিৰস সংহিতা ১ম অধ্যায়]

বিষ্ণু-পূজাৰ নিত্যতা, কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ভৈত্তিৰীয়াৰণ্যাকোক্ত বিষ্ণু-গায়ত্ৰী আৰু ভাৰ জপৰ বিধান, শ্ৰীছান্দাদি কৰ্ম্মৰ আন্তঃসত্ত্ব যজ্ঞেশ্বৰ বিষ্ণুৰ পূজা, কালৰ বিষ্ণুকপতা, চাতুৰ্দ্যাস্ত্ৰ, জন্মাষ্টমী, একাদশী, হৰিশ্চয়নাদি নানা বৈষ্ণৱ ত্ৰত আৰু উদভ্ৰ বিষ্ণু-পূজা বিষ্ণু-স্তোত্ৰ, আদি বিস্তৃত ভাৱে দিয়া হৈছে। প্ৰৱনভাৱে বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়, তেতিয়া নাথাকিলে এই প্ৰস্তুত বিষ্ণুৰ এনে প্ৰাধান্য আশা কৰা নাযায়।

‘যোগিনীতন্ত্ৰ’ৰ কোনো কোনো শ্লোক স্থঃ ১৬ শ শতকত প্ৰক্ষিপ্ত হলেও সমগ্ৰ তন্ত্ৰখন যে স্থঃ ১৪ শ শতকৰ পূৰ্বেই ৰচিত হৈছিল এই কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ যোগিনীতন্ত্ৰ
 †
 † স্থঃ ষোড়শ শতকৰ বঙ্গীয় নিবন্ধকাৰ বসুনাৰ্দ্দন ভট্টাচাৰ্য্য আৰু পুৰণি কামৰূপৰ স্মৃতিনিবন্ধকাৰ পীতাশ্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ আদিয়ে এই গ্ৰন্থৰ উল্লেখ কৰি প্ৰমাণ উদ্ধৃত কৰিছে। আমি যদি গ্ৰন্থখনক আন প্ৰামাণিক গ্ৰন্থৰ লগত সমকক্ষ প্ৰামাণ্য লাভৰ কাৰণে এশ বছৰো দিওঁ ভেঙে ইয়াৰ ৰচনাকাল স্থঃ ১৫ শ শতকৰ আদিভাগত পৰে।

সৰ্বসানন্দনাথ—প্ৰণীত “সৰ্বেৰ্বাশাস্ত্ৰতন্ত্ৰ” কুসিন্ধাৰ বাময়ান। গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা প্ৰকাশ হৈ ওলাইছে। ইয়াৰ ইংৰাজী ভূমিকাত সুপণ্ডিত অধ্যাপক ত্ৰীদিনেশ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য এম-এ মহাশয়ে এই গ্ৰন্থৰ সময় স্থঃ ১৫ শ শতকৰ মাজভাগ বুলি সম্ভুক্তিক নিৰূপণ কৰিছে। এই গ্ৰন্থত ‘যোগিনীতন্ত্ৰ’ৰ নামোল্লেখ-পূৰ্ব্বক ৰচন উদ্ধৃত কৰা হৈছে। আৰু এটা কথা এই যে, ‘সৰ্বেৰ্বাশাস্ত্ৰতন্ত্ৰ’ গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে চৌষষ্ঠখন ভূক্তৰ নামৰ তালিকা এটা দিবলৈ গৈ ‘ভোড়লতন্ত্ৰ’ৰ পৰা

যি বচন উদ্ধৃত কৰা হৈছে সেই 'তোড়লতন্ত্ৰ'ৰ বাক্যত 'যোগিণীতন্ত্ৰ'ৰ নামো উল্লিখিত আছে। আমি যদি 'তোড়লতন্ত্ৰ'ৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থস্বৰূপ লগত সম প্ৰামাণ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ অৰ্থে এশ বছৰ আৰু 'যোগিণীতন্ত্ৰ'ৰ প্ৰামাণিক গ্ৰন্থস্বৰূপ লগত সমান ভাৱে গণ্য হ'বৰ যোগ্যতা লাভৰ কাৰণে এশ বছৰ ধৰোঁ, তেতিয়া এই 'যোগিণীতন্ত্ৰ' 'সৰ্বকোলাসতন্ত্ৰতকৈ' অন্ততঃ দুশ বছৰ পূৰণি হ'ব লগা হয় আৰু সেয়ে হলে ইয়াক স্বঃ চতুৰ্দশ শতকৰ পূৰ্ববৰ্তী বুলি অৱশ্যে ধৰিব লাগিব।

'যোগিণীতন্ত্ৰ'ত কামৰূপৰ বৈষ্ণৱতীৰ্থৰ প্ৰসঙ্গত কোৱা বিষ্ণু-পূজা, বিষ্ণু-মাহাত্ম্য, গীতা-পাঠৰ বিধান আদিৰ পৰা সেই কালত বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় আৰু বিষ্ণুৰ প্ৰতিপত্তি যে শৈৱাদি সম্প্ৰদায়ান্তৰ বা শিৱ ছুৰ্গা আদি দেৱতাস্বৰূপতকৈ অলপো কম নাছিল, সেইটো সহজে বুজা যায়।

ৱেদনিধি হলায়ুধৰ অধস্তন পঞ্চম পুৰুষ "কবিভাৰতী"ৰ প্ৰণীত মাগ-যজ্ঞ-বিশংক গ্ৰন্থ "মখপ্ৰদীপ"ত প্ৰসঙ্গ থকা সত্ত্বেও যোগিণীতন্ত্ৰৰ মখপ্ৰদীপ পৰা কোনো বচন উদ্ধৃত কৰা নাই; কালিকাপুৰাণৰ পৰা হলে কৰিছে, গতিকে এওঁ যে যোগিণীতন্ত্ৰৰ প্ৰামাণ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ পূৰ্বে আৰু কালিকাপুৰাণৰ প্ৰামাণ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ পাচত এই গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল সেইটো বুজা যায়। এই গ্ৰন্থকাৰ যে মোদংল্য গোত্ৰৰ বেদজ্ঞ হলায়ুধ মিশ্ৰৰ অধস্তন পঞ্চম আছিল আৰু এই হলায়ুধ যে কাত্যকুক্ত অঙ্গবাজৰ শাসন প্ৰৱৰ্ত্তন হোৱাত তাৰ পৰা আহি কামৰূপত বাস কৰিছিল, এই কথা গ্ৰন্থকাৰে নিজে কৈছে। (১)

(১) মোদংল্য-সন্তান-পয়োধিসন্তৰো মিশ্ৰোহভৱদৱেদনিধিহলায়ুধঃ।

ষঃ কাত্যকুক্তে স্মৃবদঙ্গশাসনে শ্ৰীকামৰূপঃ স গতৌ ব্যভূষণঃ॥

তন্ত্ৰাত্মজঃ শাস্ত্ৰ-নদীষু পাৰগঃ তাৰাপতিমিশ্ৰ উদাৰমানসঃ।

ষঃ সাধুতাৰাগমগুণচ্ছবি স্তুতাপি স্মৃহঁৰিমিশ্ৰ ইন্দ্ৰিতঃ॥

গ্ৰন্থকাৰৰ পূৰ্বৱৰ্তী হলায়ুধ নামৰ বিখ্যাত বেদজ্ঞ পণ্ডিত তিনিজনৰ খবৰ আমি পাওঁ ; এজন হলায়ুধ আছিল প্ৰাড্বিপাক (ভায়াবীশ) যাৰ কথা ‘কল্পতৰু’ আদি গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা হৈছে । মহাপণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় কাণেৰ মতে এওঁৰ সম্ভাৱিত সময় খ্ৰঃ ১১ শ শতক । দ্বিতীয় আৰু এজন হলায়ুধ হ’ল বংশু গোত্ৰৰ, ‘ব্ৰাহ্মণ-সৰ্বস্ব’ আদিৰ গ্ৰন্থকাৰ; গৌৰৰাজ লক্ষ্মণসেনৰ ধৰ্ম্মাধ্যক্ষ (ভায়াবীশ) । গতিকে এওঁ লক্ষ্মণসেনৰ সমসাময়িক অৰ্থাৎ খ্ৰঃ ১১ শ শতকৰ শেষ বা ১২ শ শতকৰ আদি ভাগত আছিল ।

তৃতীয় আন এজন হলায়ুধ হৈছে “পিছলচ্ছন্দঃসুত্ৰ”ৰ যুত্সপ্তীৱনী-টাকাকাৰ. ‘কৱিবহন্ত্ৰ’ আদি গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা । কাণে মহাশয়ে সমুজ্জিক কৈছে যে এই হলায়ুধ দক্ষিণাত্যৰ ৰাষ্ট্ৰকূট ৰজা কৃষ্ণৰাজৰ ৰাজ্যত হয়তো আগেয়ে আছিল পাচত অৱন্তীলৈ আহি ৰজা যুগ্মৰ অধীনত বাস কৰে । গতিকে এওঁ খ্ৰঃ ১০ম শতকৰ পাচৰ হৰ নোৱাৰে । [History of dharmas’āstra P. 298]

ভক্তাপি পুত্ৰো গুণবত্সজ্জনিঃ বহ্নাকৰাচাৰ্য উদীৰ্ণকৌৰ্ভিভূঃ ।

যৎসম্ভৱদবংশমণি-প্ৰকাশনৈ স্তংকামৰূপং শুশুভে শুভেহিতম্ ॥

ভক্তগ্নাথিল-শিষ্য-কৈৱৰ-বিধুৰ্বিত্তা-ৱিনোদোন্নসহ ।

ভট্টাচাৰ্য্য-সমাহবয়ঃপ্ৰিতবগুৰ্বক্ষণ্যমেৱাস সঃ ॥

ভক্তাঃ ক্ৰীকৱিত্তাৰতীক-সুৰুতিঃ কৃষ্ণাভিযুপন্নাত্তিত্তঃ

সংসজেন মথপ্ৰদীপকমিদং সম্যক্ ভতানাত্ত সঃ ॥

আমি ভাবিছোঁ যে আমাৰ ঐশ্বৰ্য্যকাৰ পুৰুষপুৰুষ হলায়ুধ 'ত্ৰ্যাক্ষণ-সৰ্গপুৰুষ'কাৰ হলায়ুধৰ লগত এক হ'ব নোৱাৰে; কাৰণ এজনৰ গোত্ৰ মৌদংল্য, আনজনৰ হ'ল বাৎস্ত। তৃতীয়জনৰ লগতো এক বুলি ক'ব নোৱাৰি; কাৰণ তেতিয়া হলে ৫ পুৰুষত আয় ২০০ বছৰতকৈও বেচি সময় ধৰি ল'ব লগা হয় আৰু তেওঁ যে কান্তকুজৰ ত্ৰ্যাক্ষণ আছিল এই কথা ক'ব নোৱাৰি।

প্ৰথম উল্লিখিত ত্ৰায়াধীশ হলায়ুধ মিথিলা বা বঙ্গৰ আছিল আৰু এওঁৰ সময় খ্ৰঃ ১১ শ শতক বুলি কাণে মহাশয়ে কৈছে। গতিকে আমি যদি তেওঁকে এই হলায়ুধ বুলি ধৰোঁ তেন্তে কোনো বিৰোধ নঘটে। কান্তকুজত অঙ্গৰাজৰ শাসন কোন সময়ত প্ৰবৰ্ত্তিত হৈছিল সেইটো জানিব পাৰিলে এই কালনিৰ্ণয়ত সুবিধা হ'ল হেভেন। পিচে এই বিষয়ে অধিক অনুসন্ধানলৈ নগৈ দেশৰ ঐতিহাসিক সকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা হ'ল। এই হলায়ুধ ১১ শ শতকৰ শেষ ভাগৰ হলে প্ৰতিপুৰুষত যদি আমি ৩০ বছৰতকৈ ধৰোঁ তেন্তে ঐশ্বৰ্য্যকাৰ কবিত্ত্ববতীৰ সময় ১৩ শ শতকৰ মধ্যভাগ বুলি ধৰাটো অসম্ভৱ নহ'ব।

এই ঐশ্বৰ মজলাচৰপুৰুষ ঐশ্বৰ্য্যকাৰে ভগৱান্ কৃষ্ণৰ কিশোৰ বৃত্তিৰ লগত মহেশ্বৰ শিৱৰ যুগ্তিক মিহলাই হৰি-হৰাভ্যক দেহৰ উপাসনা কৰিছে আৰু ঐশ্বৰ্য্য নানাপিনেদি বিষ্ণুক প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে। ঐশ্বৰ শেষত ঐশ্বৰ্য্যকাৰে নিজক বৈষ্ণৱ বুলি (কৃষ্ণাঙ্গ পদ্মাঙ্গিতঃ) স্পষ্টভাৱে কৈছে। প্ৰৱল বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় এটা থাকিলেহে প্ৰশ্ন কৰাটো সম্ভৱ।

বেদাচাৰ্য্য প্ৰণীত কামৰূপীয় স্মৃতিনিবন্ধ ‘স্মৃতিবন্ধাকৰ’ গ্ৰন্থখনো স্বঃ ১৩ শ শতকৰ বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তাৰ কাৰণ
 স্মৃতি- ১ পঞ্চদশ শতকৰ দামোদৰ মিশ্ৰকে আদি কৰি অসমীয়া
 বন্ধাকৰ ২ নিবন্ধকাৰ সকলে আৰু বঙ্গীয় নিবন্ধকাৰ বহুজনলৈ
 ভট্টাচাৰ্য্যই (স্বঃ ১৬ শ শতক) এই গ্ৰন্থৰ নামোল্লেখ কৰিছে।

স্মৃতিবন্ধাকৰৰ শেষত গ্ৰন্থকাৰে নিজৰ বংশপৰিচয় দিবলৈ
 গৈ কৈছে যে “আগৰ দিনত কামৰূপত বৃহস্পতিতুল্য এজন জ্ঞানী
 আছিল। তেওঁ বজা পুৰন্দৰপালক দেখা কৰি ভূমি প্ৰাৰ্থনা
 কৰিলে। বজাই হাঁহি কলে যে “মোৰ জীৱনটো বৰ নিৰস
 (অসুখীয়া) হৈছে, তুমি নিজৰ শক্তিকে ইয়াক সজীৱিত কৰ।”
 বজা পুৰন্দৰপালৰ পৰিহাস বাক্য শুনি তেওঁ তেওঁক মন্ত্ৰ-বলেৰে
 সজীৱিত কৰিলে। তেনে আচৰিত কৰ্ম দেখি বজাই তুট হৈ
 জ্ঞানীক ইচ্ছামতে ভূমি, বস্ত্ৰ আৰু বস্ত্ৰ দান কৰিলে। দিগ্‌বাসা
 নামৰ পৰ্ব্বভীয়া নদী (৭) তেওঁৰ শাপত ডললৈ গৈছিল আজিও
 সোঁ গামাৰী গছজোপাই তেওঁৰ সেই তপোবলৰ কথা লোৱাই দিয়ে।
 ধেমৰা পুখুৰীৰ পাৰত সিদ্ধধ্বজৰ দৰে সি (গছজোপা) আজিও
 আছে। তেওঁ জন্মা মাত্ৰে বিমান্তৰ কথাষাতে ধাত্মীয়ে বনত পেলাই
 দিছিল। পিচে বিধিৰ বিধানত নমৰাকৈ জীয়াই থাকিল। এবছৰৰ
 পাচত পিতাক ভীৰ্ষৰ পৰা ঘূৰি আহি জ্ঞানদূষ্টৰে পুত্ৰক চিনি
 পালে। এবছৰ বনত বস্ত্ৰ-জন্তুৰ লগত খেলি আছিল কাৰণে
 তেওঁৰ নাম থলে সত্ৰংসৰ। (১) সেই সমুদ্ৰতুল্য শুদ্ধ বংশত

(১) আমাৰ দেশত প্ৰসিদ্ধ শিয়াল বৈষ্ণৱৰ চৰিত্তৰ লগত এই কথাৰ
 মিল হোৱা দেখা গৈছে।

চন্দ্ৰৰ দৰে, বেদ-শাস্ত্ৰত নিপুণ, নানা গুণশালী, শ্ৰীসম্পন্ন, শুদ্ধ চৰিত্ৰ, ৰূপালু, নানা প্ৰকাৰ মহৎকৰ্ম্মৰ অহুষ্ঠাতা বিষ্ণুপাধ্যায় দেৱ উপজিল। যাৰ মুখপদ্মৰ পৰা জ্ঞান লাভ কৰি ব্ৰাহ্মণসকল বেদৰ ভাৰ্য্য হৈছিল। তেওঁৰ পুত্ৰ সৰ্বজনপ্ৰিয়, বেদাধ্যয়নশীল, যাগৰত আৰু বেদাদি শাস্ত্ৰৰ অখণ্ড আধাৰ স্বৰূপ হ'ল। সেই বেদাচাৰ্য্যই শিক্ত সকলৰ কৌতুহল বশতঃ বহু শাস্ত্ৰৰ সংক্ষেপ কৰি এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

ইয়াৰ পাচত এই গ্ৰন্থত যে বেদ-স্মৃতি বিবৰ্দ্ধন কথা নাই এই কথা কৈ গ্ৰন্থ সমাপ্তি কৰা হৈছে। (১)

- (১) আসীং পূৰ্ব্বং সুবঙুকসমঃ কামকপেহগ্ৰঞ্জয়া
 দৃষ্টং ভূপং প্ৰমুদিত-মনাঃ প্ৰাৰ্থয়ামাস পৃথ্বীম্।
 হাসং কৃষা তদনু নৃপতি বাঁক্যমুচ্চৈৰ্বভাষে
 আত্মানং মে বিবসমভিতো জীৱয়স্বান্দ্ৰশক্ত্যা ॥
 স্তং পুৰন্দৰপালস্ত পৰিহাসং বিজোক্তমঃ।
 ঋষা সঞ্জীৱয়ামাস তঞ্চ-মন্ত্ৰ-বলান্ততঃ ॥
 পৰিতুষ্ট স্ততে। বাজা তন্ত্ৰেপ্সিতবহুধৰাম্।
 দদৌ ৰত্নানি বাসাংসি দৃষ্ট্ৱ। কৰ্ম্মাতিমানুৰম্ ॥
 যিগ বাসাধ্যাজিহ্ৰুহিতা যন্ত শাপাদধোগতা।
 গান্ধাৰী-তৰুৰস্তাপি নৃচৰত্যন্ত ভৱলম্ ॥
 ধেয়বা পশ্বিনীতটে আন্তে সিদ্ধো যথা ধ্বজঃ।
 যাতুঃ সগন্ত্য। বাক্যেন ধাত্ৰ্যক্ষিপদ্ বনে পুৰা ॥
 জাত এষ বনে সোহসি জীৱিতো ব্ৰহ্ম শাসনাং।
 ততঃ সত্বংসৰে পূৰ্ণে তীৰ্থাদাগত্য ভংপিতা ॥

পুৰন্দৰপাল বজাৰ সময় ষ্ঠ: ১১ শ শতক বুলি পণ্ডিত-
সকলে অনুমান কৰিছে। ইয়াত ভেটুৰ সময়ৰ পৰা এশুকামৰ
সময়লৈ গামাবী গহ্বৰোপা জীয়াই আছে বুলি কোৱা হৈছে।
আমি গামাবী গহ্বৰোপাৰ বৰস ত্ৰিশতকৈ বেচি নথি পুৰ্বোক্ত
জ্ঞানৰ সহায়ত এশুকামৰ সময় ষ্ঠ: ১৩ শ শতক বুলি বুজিলোঁ।
এই এশুকামৰ এখন পুথি লণ্ডনৰ 'ইণ্ডিয়া অফিচ' এস্থাপিত হৈছে।
আছে। কাণে মচাশয়ে তাৰেই উল্লেখ কৰি কৈছে যে এই
এশুকামৰ বজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বচিত হৈছিল। সম্ভৱত:

জ্ঞান দৃষ্টা স্তম্ভলক্। নাম ভক্তাকৰোমুদা।

যত: সৰ্বংসৰং পূৰ্ণং বসিতো বনজৈ: সহ।

সৰ্বংসবেতি নান্যং য: লোকে খ্যাতিং গমিষ্যসি ॥

বংশে ভক্তৈৰ স্তম্ভে জ্ঞাননিধিসমূহেহতিথ্যবশিৰ্বধাতুং

বেদে শাস্ত্ৰে চ নিষ্ঠ: বিবিধগুণযুত: স্তম্ভত: স্তম্ভত:

বক্তাভ্যাজান্ বিদিত্বা স্তম্ভবসকুশলা ভূমিদেৱা নতু:

বিষ্ণু পাধ্যান্ দেৱো বিবিধবিধগুণকৰ্মবাদো কৃপালু: ॥

স্তম্ভাশ্চক্ৰ: সৰ্বজনানুৱক্ত: স্বাধ্যায় যুক্তৈৰ্হৰ্ষজনে চ সঙ্গ:

অথগুৰুপাণি বসন্তি যস্মিন্ বেদাশিষ্যাত্মানি যবাণি ক্ৰিষ্ণি (৭) ॥

বেদাচাৰ্য্যেণ ভেদৈৰ শিষ্যাদীনান্ কুতুহলাং।

সংক্ৰিপ্য বিস্তৰং শাস্ত্ৰং গ্ৰন্থ: সংগ্ৰথিতোহধুন। ॥

বিক্ৰাদ্যত যেন ন বেদভান্নিতম্

স্ৰুতিগ্ৰন্থীভক্ ন চাত্মপা নবেৎ।

ভৱৈব প্ৰকৃষ্ট চ শিষ্টসম্ভব

সিকপিতো ধৰ্ম্মময়: স্তুৰ্হৰ্ষক:

সেই পুৰিঙা পৃষ্ঠপোষক ৰজাজনৰ নাম উল্লেখ কৰা আছে। আশি বিঘন পুৰি পাইছে। সি অতিশয় অশুদ্ধ আৰু আউন লগা গভিকে ইয়াতকৈ অধিক সবাদ ইয়াত পোৱা নগ'ল।

এই গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰে মজলাচৰণত,—যাৰ নাম স্মৰণ কৰিলে ভুত-ভৱিষ্ণু-বৰ্ত্তমান পাপ নষ্ট হয়, সেই জগত্তৰ আধাৰ হৰি-হৰাৱক ভক্তক গ্ৰন্থায় কৰিছে। (১) ইয়াত বিষ্ণুপূজাৰ কথা বিশেষকৈ কোৱা আছে, কোন দেৱতাক কি ফুল দিব লাগে এই বিষয়ে কবলৈ গৈ বিষ্ণুৰ প্ৰিয় ফুলৰ কথাকে অধিককৈ কৈছে। বিষ্ণুৰ আগৰ অমুঠানৰ বিধান ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থতে, নানা ৰাষ্ট্ৰ সহকাৰে বিষ্ণুৰ গুণ-নাম গাই সাধুসকলৰে সৈতে লগ লাগি নৃত্য কৰাটো আৱশ্যক কৰ্ত্তব্য বুলি বিধান দিয়া হৈছে। (২) তুলসী-ৰোপণ আৰু তুলসী-প্ৰতিষ্ঠাৰ কথাও ইয়াত কোৱা আছে আৰু ইয়াত ভাগৱতৰ নাম উল্লেখপূৰ্বককৈ শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

-
- (১) ত্ৰিকালোদ্ভৱ পাণানাং প্ৰবণাদ্ বস্ত্ৰ নোদয়ঃ ।
নমস্তস্মৈ জগদ্ধাত্ৰে নমো হৰি-হৰাৱ্যানে ॥
- (২) শ্ৰৱা জাগৰণং বিৰোধঃ যে ন গচ্ছন্তি ভক্ত বৈ ।
যমেন স্ফুৰিতং ভেষজং নৰকং যাতনাময়ম্ ॥
যো ন নৃত্যতি মুছাত্মা পুৰতো জাগৰে হৰেঃ ।
পঙ্কজং তস্ত জানীহি সপ্ত জন্মানি পাৰ্শ্বতি ॥
যঃ পুনঃ কুৰ্ত্তে গীতং নৃত্যং জাগৰণে হৰেঃ ।
ব্ৰাহ্ম্যং পদং ভদীয়ঞ্চ মদীয়ন্তু বৈষ্ণৱম্ ॥
পৰাপৰাদসংযুক্তং মনস্তপ্তি বিৰজিতম্ ।
শক্ত্যোপচাৰ বহিঃসুদাসীনং সলিখকম্ ।
কলিযুক্তং বিশেষণে জাগৰং ন চ মাধৱম্ ॥

আন এজন কামৰূপীয়া স্মৃতিনিবন্ধকাৰ নীলাম্বৰাচাৰ্য্য। ভেটুৰ প্ৰণীত গ্ৰন্থ “কালকৌমুদী” আৰু কাত্যায়নীয়াশ্ৰাৱসূত্ৰৰ “প্ৰকাশ” নীলাম্বৰা-
চাৰ্য্য নামৰ ভাষ্য। (১) এওঁৰ পিতাকৰ নাম সঙ্কৰ্ষণ আছিল। এই গ্ৰন্থকাৰ ১১৯৯ শকত বৰ্ত্তমান আছিল বুলি গ্ৰন্থকাৰৰ কথাৰ পৰাই বুজা যায়। কাতিৰ পৰা চ’তলৈ এই ছমাহত মলমাস লক্ষণগুস্ত মাহ হুটা সাধাৰণতঃ হব নোৱাৰে

সশাস্ত্ৰং জাগৰং যন্ত নৃত্য-গান্ধৰ্ব সংযুতম্।

সবাত্তং তাল সংযুক্তং সঙ্গীপং সাধুভিবুতম্ ॥

শালগ্ৰাম শিলাগ্ৰেতু বঃ কৰোতি প্ৰজাগৰম্।

ষামে ষামে কলং প্ৰোক্তং কোটি যজ্ঞ সমুত্তৰম্ ॥

[স্মৃতিবন্ধাকৰ—পৃ: ১০২]

এই জাগৰেই আমাৰ ব্যাস-সংগীত ভাৱনা আৰু পাল নামৰ পূৰ্ব অৱস্থা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। ইয়াত, গান্ধৰ্ব অৰ্থাৎ নৃত্য-শাস্ত্ৰানুসাৰে অনুষ্ঠিত নৃত্য, গীত, বাস্তব বিধানৰ দ্বাৰাই, সেই কালত শাস্ত্ৰানুযোজিত নৃত্য, গীত, বাস্তব প্ৰচলন আছিল বুলি বুজা যায়।

- (১) কাণে মহাশয়ে বৰ্ষে ত্ৰাঞ্চ বয়েল এচিয়াটিক চোচাইটিৰ ক্যাটালগৰ পৰা (B. B. R. A. S. Cat. No. 511. P. 170) প্ৰকাশ নামৰ কাত্যায়ন সূত্ৰ ভাষ্যৰ গ্ৰন্থকাৰৰ নাম হলায়ু বুলি উল্লেখ কৰিছে। [History of Dharmasastra P. 301] আমাৰ দেশত এই গ্ৰন্থ বহুল ভাৱে প্ৰচলিত; পুথিও অনেক পোৱা হৈছে। এইবিলাকৰ সকলোতে গ্ৰন্থকাৰৰ নাম নীলাম্বৰাচাৰ্য্য দিয়া আছে। গতিকে কাণে মহাশয়ৰ উল্লিখিত পুথিত হলায়ু নামটো প্ৰামাণিক বুলিয়ে কব লাগিব।

এই বিষয়ে জীমূত্ববাহনে কালবিত্তক গ্ৰন্থত কৈছে যে ৯৫৫ শকত এই নিয়মৰ ব্যভিচাৰ ঘটছিল (অৰ্থাৎ এই ছমাহৰ ভিতৰতে মলমাস লক্ষণগ্ৰন্থ ভেদে মাহ দুটা হৈছিল) বুলি অস্বক ভট্টই লিখিছে। জীমূত্ববাহনৰ এই কথা উদ্ধৃত কৰি আমাৰ এই গ্ৰন্থকাৰে কৈছে যে “আমি ১১৯৯ শকত এনে ব্যভিচাৰ হোৱা দেখিছোঁ।” (১) ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ যে সেই সময়ৰ অৰ্থাৎ স্বঃ ১১শ শতকৰ পৰাৰ্দ্ধৰ লোক আছিল সেইটো নিঃসন্দেহে বুজা যায়। এই গ্ৰন্থকাৰে বিষ্ণুপুৰাণৰ টীকাও এটা কৰিছিল বুলি নিজেই কৈছে। (২) তেওঁৰ “বিষ্ণুপুৰাণৰ টীকাগ্ৰন্থখন পোৱা হলে আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে আৰু অনেক কথাই জানিব পৰা গ’ল-হেভেন। পিচে দুখৰ বিষয় এই যে অমূল্যসন্ধান কৰিও এতিয়া পৰ্য্যন্ত পুথিখন থকাৰ কোনো সম্ভাৱনা পোৱা নাই। বিষ্ণুপুৰাণৰ নিচিনা বিখ্যাত বৈষ্ণৱ-শাস্ত্ৰ এখনৰ টীকা কৰাৰ কাৰণেই গ্ৰন্থকাৰে যে বৈষ্ণৱ আছিল সেইটো বুজিব পাৰি। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোও নিঃসন্দেহে বুজা যায় যে সেই কালতো এই দেশত এই গ্ৰন্থৰ বহুল প্ৰচাৰ আৰু জনসমাজত সমাদৰ আছিল, নহলেও এই বিদগ্ধ পণ্ডিতজনে এই গ্ৰন্থৰ টীকা কৰিবলৈ যাব কিয়? কাভায়েন সূত্ৰ ভাষ্যৰ মজলাচৰণত গ্ৰন্থকাৰে— বৈদিক ধৰ্ম আকাশৰ কাৰণে

(১) “অম্মাভিষেতন্তুল্য এব ব্যভিচাৰোহৈককন্যন দাদশ শত

শকাৰ্ধে দৃষ্টঃ।” [আৰ্যভাট্ট—পৃ: ৩১।

(২) “অত্যাৰ্থোহস্মৎকৃতায়ঃ বিষ্ণুপুৰাণটীকায়াবিস্তাৰঃ।”

[ভবা—পৃ: ৬২]

যাৰ নিম্নাংকপে বড়জৰ সহিত ~~বৈষ্ণৱ~~বাণিৰ প্ৰকাশ হৈছিল সেই
জ্ঞানৰ উপাসনা কৰি বিঘ্ননাশৰ কাৰণে গণেশক প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। (১)

‘কালকৌমুদী’ গ্ৰন্থতো বিষ্ণু-পূজা, বৈষ্ণৱ-ব্ৰত আদি বৈষ্ণৱাচাৰৰ
কথা প্ৰচুৰভাৱে কোৱা হৈছে।

আৰু এজন কামৰূপীয়া স্মৃতি-নিবন্ধকাৰ ত্ৰীধৰভট্ট ; এওঁ
খৃঃ ১৪ শ শতকৰ লোক আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

ত্ৰীধৰ ভট্ট খৃঃ ১৫ শ শতকৰ মধ্যভাগৰ নিবন্ধকাৰ ৰাজগুৰু
দামোদৰ মিশ্ৰই এওঁৰ গ্ৰন্থ বৰ্ষপ্ৰদীপৰ উল্লেখ কৰি বচন
উদ্ধৃত কৰিছে। এই গ্ৰন্থকাৰে মঙ্গলাচৰণত পৰমাত্মাক প্ৰণাম
কৰি বৰ্ষপ্ৰদীপ গ্ৰন্থ আৰম্ভ কৰিছে। (২) গ্ৰন্থত বৈষ্ণৱ-ব্ৰত,
বৈষ্ণৱৰ লক্ষণ, (৩) বিষ্ণু-পূজা, হৰিনামৰ সৰ্বপাপক্ষয়কাৰকতা,

(১) ব্ৰহ্মবৰ্মা প্ৰকাশাৰ্থা যন্ত্ৰামী বেদবাশয়ঃ।

ষড়্ভিৰ্ভৈৰ্যুতাঃশাসা ব্ৰহ্ম তচ্ছ্ৰয়সেহস্ত নঃ ॥

গজ্ঞাননন্তাদিবিসৰ্গকালে স্তোত্ৰং বিধাত্ৰা বিহিতং নিশম্য।

হৰ্ষাৎ প্ৰবৃত্তানি শুভাবহানি নিব্ৰত বিঘ্নং গুৰু বৃংহিতানি ॥

(২) প্ৰণম্য পৰমাত্মানমালোক্য গ্ৰন্থসংহতিম্।

বৰ্ষপ্ৰদীপঃ ক্ৰিয়তে ভট্ট ত্ৰীত্ৰীধৰেণ বৈ ॥

(৩) তীৰ্থসেৱা স্তুতিপৰো হৰেৰ্দ্বেবাণ্ডনিন্দকঃ।

বিষ্ণুভক্তিযুতো মৰ্ত্যো হীমান্ বৈষ্ণৱ উচ্যতে। ইত্যাদি।

[ৰঃ প্ৰঃ ৪৫]

শুক শুশ্ৰষয়া ভক্ত্যা সৰ্বলভাৰ্পণেন চ।

সজ্জন সাধু ভক্তানামীশ্বৰাবাধনেন চ ॥

শ্ৰদ্ধয়া তৎকথাখ্যায়াং কীৰ্ত্তনৈ গুণকল্পণাম্।

তৎপাদানুক্ৰম্ভ্যন-তল্লিঙ্গেক্ষাৰ্হণাদিভিঃ ॥

চতুৰ্বৰ্গসাধনভা। বিশেষকৈ মোক্ষহেতুতা আদি হৰিনাম মাহাত্ম্য। (১)
গীতা-ভাগৱত পাঠৰ মাহাত্ম্য, (২) নব বিধ বিষ্ণুভক্তি, (৩) হৰিভক্তি।

হৰিঃ সৰ্বেষু ভূতেষু ভগৱানাত্মা জৈৱঃ ।

ইতি ভূতানি মনসা কামস্তান্ সাধু মানয়েৎ ॥ ইত্যাদি ।

(১) ন দেশ নিয়মস্তত্র ন কাল নিয়মস্তথা ।

নোচ্ছিষ্টাদৌ নিষেধোহস্তি হৰেৰ্নামনি লুৰূপ ॥

সাংকেত্যং পাবিহাত্মং বা স্তোভংহেলনমের বা ।

বৈকুণ্ঠনামগ্রহণমশেষাঘহৰং বিত্ঃ ॥

দান ব্রত তপস্তীর্থ ক্ষেত্ৰাদীনাস্তৃ যা স্থিতাঃ ।

শক্তয়ো দেব মহতাং সৰ্বপাপহৰাঃ শুভাশ্চ

ৰাজস্বায়মোধানাং জ্ঞানস্বাধ্যায়বস্তনঃ ।

আকৃষ্য হৰিণা সৰ্বা স্থাপিতাঃ শ্বেষু নামসু ॥

× × ×

সংস্ববন্ সংস্ববন্ বিষ্ণুঃ নামাত্ম্যাক্ষৰয়ন্ তৰৈঃ ।

মহাপাতক সংযুক্তো ব্রজেদ্বিষ্ণোশ্চ মন্দিবন্ ॥ ইত্যাদি ।

(২) গীতাধ্যায়ং পঠেদ্যস্ত শ্লোকার্কেং শ্লোকমের বা ।

সৰ্বপাপ-বিনিষ্টু ক্তো য়াতি বিষ্ণোঃ পৰম্পদম্ ॥ ইত্যাদি ।

স্তোত্ৰাণাং পৰমং স্তোত্ৰং বিষ্ণোৰ্নাম সহস্ৰকম্ ।

হিহা স্তোত্ৰ সহস্ৰাণি পঠমীয়ং মহায়ুনে ॥ ইত্যাদি ।

মহাভাগৱতাত্ম্যস্ত পুৰাণশ্ৰৌকমক্ষৰম্ ।

যঃ পঠেৎ পৰয়া ভক্ত্যা গো প্রদান ফলং লভেৎ ॥ ইত্যাদি ।

(৩) বিষ্ণুভক্তিচ মহাভাগৱত উক্তাঃ—

শ্ৰৱণং-কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোঃ শ্ৰৱণং পাদসেৱনম্ ।

অৰ্চনং-বন্দনং দাস্তং সখ্যাত্মনিবেদনম্ ॥ ইত্যাদি ।

চাঙালদিবো পূজাতা, হৰিসেৱা স্বলত অস্পৃশ্যতাৰ অভাৱ (১);
আদিৰ বিধান বিস্তৃতভাৱে দিয়া হৈছে। হৰিনাম-মাহাত্ম্যবৰ্ণনা
প্ৰসঙ্গত ভাগৱতপুৰাণৰ পৰাও অনেক শ্লোক উদ্ধৃত কৰা হৈছে।
'ইয়াৰ দ্বাৰাই তেতিয়া যে ইয়াত ভাগৱত পুৰাণৰ প্ৰচাৰ আৰু
প্ৰভাৱ আছিল সিওটো বুজা যায়।

‘স্মৃতিপদ্ম’ নামৰ আন এখন প্ৰায়শ্চিত্ত-বিষয়ক কামৰূপীয়
নিবন্ধ গ্ৰন্থ আছে। এইখনৰ নামো দামোদৰ মিশ্ৰই (খৃ: ১৫ শ
শতক) উল্লেখ কৰিছে। গতিকে ইও সম্ভৱতঃ
১৪ শ শতকৰ ভিতৰত বা তাৰ আগেয়ে সঙ্কলিত
হৈছিল। এই গ্ৰন্থৰ মঙ্গলাচৰণত বিষ্ণুক প্ৰণাম কৰা হৈছে (২)
গতিকে ইয়াৰ অজ্ঞাতনামা গ্ৰন্থকাৰজন যে বৈষ্ণৱ আছিল তাত
কোনো সন্দেহ নাই।

কামৰূপৰ সুপ্ৰসিদ্ধ স্মৃতি-নিবন্ধকাৰ ৰাজগুৰু দামোদৰ মিশ্ৰই
১৩৫৫ শকত (শাকে পঞ্চ পঞ্চ ত্ৰিচত্ৰকে) গঙ্গাজল, ১৩৫৬ শকত
ৰাজগুৰু (ঋতুবান ত্ৰয়োদশে) ‘স্মৃতি-সাগৰসৰ’ আৰু
দামোদৰ মিশ্ৰ ১৩৭৫ শকত (ত্ৰয়োদশশত শাকে পঞ্চ সপ্ততিকাধিকে)

-
- (১) বিষ্ণুৱালয় সমীপস্থান্ বিষ্ণুসেৱাথমাগতান্ ।
চাঙালান্ পতিতান্ বাপি স্পৃষ্টা ন হানমাচৰেং ॥
উৎসৱে দান্বেদবস্ত্ৰা যো নৰোহন্তচিশক্ৰা ।
তানুশং কল্যণং নৃষ্টা সদাসা জলগাবিসেং ।
- (২) লক্ষ্মীকৰাজ-সম্পৃষ্ট-দিব্যপাদায় জিষ্ণৱে ।
সংসাৰাৰ্ণৱ-জলসেতুৱে বিষ্ণৱ্য নমঃ ॥

“শান্তিশতক”ৰ ‘স্বৰূপপঞ্জিকা’ নামৰ টীকা প্ৰণয়ন কৰে। গতিকে এওঁ যে ঋঃ পঞ্চদশ শতকৰ আৰম্ভৰ পৰা ঋঃ ১৪৫৪ লৈ জীৱিত আছিল সেইটো নিশ্চিত। এওঁৰ প্ৰস্তুত বৈষ্ণৱ-ব্ৰত আৰু বিষ্ণু-পূজাৰ বিধান বৰ্ণনা কৰা আছে। সম্ভৱতঃ এই প্ৰকাৰ বৈষ্ণৱ নাছিল; ‘স্মৃতিনিবন্ধ’ৰ আৰম্ভতে প্ৰকাৰে পৰমাত্মা আৰু পৰমেশ্বৰী উমাক প্ৰণাম কৰিছে। (১) ‘শান্তিশতক’ৰ টীকাৰ মজলাচৰণতো অক্ষবক্ষৰ-বিগ্ৰহ, পুৰুষ প্ৰকৃতি দুইবোৰ নিয়ন্তা পৰমাত্মাকহে প্ৰণাম কৰিছে। (২) এই প্ৰকাৰৰ প্ৰণীত আৰু এখন প্ৰস্থৰ ভগ্নাৱশেষ, এটা পাত সম্প্ৰতি পোৱা গৈছে। এইখন শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্য কৃত ‘হস্তামলক স্তোত্ৰ’ৰ টীকা প্ৰস্থ আছিল। ইয়াৰ মজলাচৰণতো মহেশ্বৰক প্ৰণাম কৰা হৈছে। (৩) ‘শান্তিশতক’ সেই সময়ৰ আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱসকলৰ আদৃত প্ৰস্থ আছিল। শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে ‘ভক্তিৱত্নাকৰ’ত ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণ বাক্য উদ্ধৃত কৰিছে। এই টীকাকাৰেও টীকাত বিষ্ণুৰ উপাস্ততা সমৰ্থন কৰিছে। তেতিয়া বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ বিশেষ পৰিচয়ৰ নাথাকিলে

- (১) প্ৰণম্য পৰমাত্মানমুমাঞ্চ পৰমেশ্বৰীম্।
দামোদৰো মহাগিৰিঃ কুৰুতে সাবসংগ্ৰাহম্॥
প্ৰণম্য পৰমাত্মানং প্ৰসাদ্য পৰমেশ্বৰীম্।
প্ৰাশস্তিত্তমহং বক্ষ্যে সংক্ষিপ্য গ্ৰন্থ বিস্তৰম্॥
- (২) প্ৰণম্য পৰমাত্মাণমক্ষৰাক্ষৰ-বিগ্ৰহম্।
ব্যাকুৰ্ণে শান্তিশতকমত্ৰ ব্ৰহ্মসনাতনম্॥
- (৩) প্ৰণম্য পৰমপ্ৰীত্য। বিনিৰ্মাতি মহেশ্বৰম্।
যিশ্ৰো দামোদৰো যত্নেহঁস্তামলকপঞ্জিকাম্॥

প্ৰেছকাৰ এই বৈষ্ণৱ-গ্ৰন্থৰ টীকা কৰিবলৈ প্ৰস্তুত নহ'লহেতেন।

ভট্টদেৱে কথাগীতাৰ গীতাৰ দামোদৰী টীকা এটাৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু সেই টীকাত যে জ্ঞান-কৰ্ম আৰু ভক্তিক সমতায়ে কোৱা হৈছে এই কথাও ভেৰাই প্ৰকাশ কৰিছে। (১) সম্ভৱতঃ সেই দামোদৰী টীকাটি এই দামোদৰ মিশ্ৰৰে ৰচিত আছিল। যিজন শাস্ত্ৰিণ্ডকৰ আৰু হস্তামলকস্তোত্ৰৰ টীকা লিখিছে গীতাৰ টীকাটোও সেইজনেই লিখিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

ৰাজ। নবনাৰায়ণৰ গুৰু আৰু সভা-পণ্ডিত 'প্ৰয়োগ ৰত্নমালা' ব্যাকৰণৰ প্ৰেছকাৰ মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ আৰু পুৰুষোত্তম 'অষ্টাদশ কোমুদী'ৰ প্ৰেছকাৰ মহামহোপাধ্যায় পীতাম্বৰ বিদ্যাবাগীশ আৰু পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ শ্ৰীশঙ্কৰৰ 'ৰামবিজয়' নাট ৰচিত হৈছিল সেই বছৰতে

(১) 'যত্ৰপি আমি শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰসাদে শ্ৰীধৰী শাক্তৰী দামোদৰী ভাস্কৰী চাৰিও টীকা বিচাৰ কৰিছি, তথাপি প্ৰায় শ্ৰীধৰী টীকাৰ মতে কথা নিবন্ধিবো; তাহাৰ যুক্তি শুনা। শাক্তৰী টীকা জ্ঞানক প্ৰধান কৰি ব্যাখ্যা কৰে; ভাস্কৰী কৰ্মক প্ৰধান কৰে, শ্ৰীধৰী ভক্তি মাত্ৰ নিৰূপণ কৰে, দামোদৰী তিনিয়ো যোগ সমে কহে।' [কথাগীতা—১ম অঃ—পৃ: ২।

হে সামাজিকসৰ, দামোদৰী টীকায়ে কহিছা, হৃদৰ দেৱাইবে লাগি জগদ্বস্তে কৰ্মযোগ জ্ঞানক প্ৰথমে কহিলা। সুগম ভক্তিবোগ ইদানীক কহিবা। [তথা ৬ অঃ—পৃ: ৪২

ৰত্নমালা ব্যাকৰণৰ ৰচনাও শেষ হৈছিল। (১) প্ৰয়োগ ৰত্নমালাৰ প্ৰতিবিম্বাসৰ (প্ৰকৰণৰ) আৰম্ভতে যুৱলীধাৰী নন্দ-নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণক স্তুতি কৰি মঙ্গলাচৰণ কৰা হৈছে। সিদ্ধান্তবাগীশেও প্ৰতি গ্ৰন্থৰ আৰম্ভতে মাধৱ-বিষ্ণুৰ আৰাধনা কৰিছে।

প্ৰাক্শঙ্কৰী যুগৰ অসমীয়া কবি মাধৱ কন্দলিও বৈষ্ণৱ আছিল বুলিয়ে বুজা যায়। তেওঁ ৰামায়ণৰ পদ ৰচনা কৰিছে
 প্ৰাক্শঙ্কৰী : আৰু খাণ্ডৱদাহৰ ঘটনালৈ 'দেৱজিৎ' নামৰ কাব্যখন
 অসমীয়া : ৰচনা কৰিছে। এই কবি খ্ৰঃ ১৪ শ শতকৰ
 বৈষ্ণৱ-সাহিত্য :
 আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে। শ্ৰীশঙ্কৰে ৰামায়ণ উত্তৰ-কাণ্ডৰ পদত এই কবিৰ নাম সন্মান্যে উল্লেখ কৰিছে। (২)

'প্ৰহ্লাদ-চৰিত' পদ ৰচোতা হেম সৰস্বতী আৰু 'বক্ৰবাহনৰ মুক্ত' প্ৰণেতা হৰিবৰ বিপ্ৰ ছলভনাৰায়ণ ৰজাৰ দিনৰ কবি আছিল; গতিকে এওঁবিলাকৰ সময়ো খ্ৰঃ ১৪ শ শতক। এই সময়ৰ ভিতৰতে কবিৰত্ন সৰস্বতীয়ে 'জয়দ্ৰথ বধ' আৰু ৰত্ন কন্দলিয়ে 'সাত্যকি প্ৰৱেশ' গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। এই গ্ৰন্থবিলাকত হৰ-গৌৰীৰ সেৱা বা উপাসনাৰ যেনে প্ৰমাণ আছে—হৰি-সেৱা বা বিষ্ণু-ধৰ্ম্ম

(১) গগন গ্ৰহ মন্ত্ৰ শাক্য (১৪৯০ শক) নাকেশ্বৰাচাৰ্য্য বাসৰে।

অধিপোৰ্ণমালী পূৰ্ণা সমপত্তত শঙ্কৰবিশ্বেশ্বৰম্ ॥

["প্ৰয়োগ ৰত্নমালা"ৰ পুষ্পিকা

বিন্দু বন্ধ বেদ চন্দ্ৰ শাক্য শঙ্কৰসংস্কৃততঃ।

শ্ৰীৰামবিজয়ং নাম নাটকং হিৰদেহধুনী ॥

["ৰামবিজয়" নাটৰ সমাপ্তি শ্লোক]

(২) পূৰ্বকবি অশ্ৰমাদী মাধৱ কন্দলি আদি—তেহে বিৰচিলা ৰাম কথা।

থকাৰো তেনে প্ৰমাণ পোৱা যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও হুৰ্গাঁৱৰ, পীতাম্বৰ আদি কবিসকলৰ ৰামায়ণ, ভাগৱত আৰু ৰামনপুৰাণ আদিৰ পদ ভাঙনিয়ে ও প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যুগত বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম আৰু সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰভাৱ প্ৰতিপত্তি আৰু অসমীয়া সাহিত্য নিৰ্ম্মাণত পণ্ডিতসকলে আত্মনিয়োগ কৰিব ধৰাটো প্ৰমাণ কৰে।

কামৰূপত বা অসমত প্ৰচলিত সমস্ত শ্ৰীত স্মাৰ্ত্ত পৌৰাণিক তান্ত্ৰিক কৰ্ম্মৰ আৰম্ভতে অৱশ্য কৰ্ত্তব্য যি পঞ্চদেৱতা-পূজা আৰু প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যজ্ঞেশ্বৰ বিষ্ণুৰ পূজা আছে ভাতো সকলো দেৱভাতকৈ ধৰ্ম্মাহুষ্ঠানত বিষ্ণুক প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে আৰু অনন্তশৰণ বিষ্ণু-ভক্তয়ো এই পূজাৰ অহুষ্ঠান কৰিলে যাতে তেওঁৰ ভক্তি ৰাভিচাৰ-দোষ নষটে তেনে ভাৱে পদ্ধতি ৰচনা কৰা হৈছে।

আমাৰ দেশত প্ৰচলিত পঞ্চদেৱতা-পূজা অকল পাঁচজন দেৱতাৰ পূজা নহয় সমস্ত দেৱ-দেৱীৰ পূজা। গতিকে ‘পঞ্চদেৱতা’ শব্দটো পঞ্চ দেৱতা “পঞ্চাত্ৰ”, “ষোড়শ পিণ্ড” আদিৰ দৰে পাৰিভাষিক। পূজাত বিষ্ণু-ভক্তিৰ ৰাভিচাৰ এই পঞ্চদেৱতা-পূজা আমাৰ দেশত স্মৰণাৰ্থীত নহয় কালৰ পৰাই একে দৰে চলি আছে বৈষ্ণৱ যুগৰ পৰম বৈষ্ণৱসকলৰ মাজতো ইয়াৰ প্ৰচলনৰ ব্যতিক্ৰম ঘটাব কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। ইয়াত সমস্ত কৰ্ম্মৰ অন্তত ভগৱদ্-বাসুদেৱ-পাদপদ্মত সমৰ্পণ আৰু বিষ্ণুনাৰায়ণ-কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা অচ্ছিন্নাৱধাৰণ কৰিব লগা নিয়মটোৱেও বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ প্ৰাধান্যৰ কথাৰূপে গৌৰবাই দিয়ে। কি শাক্ত; কি শৈৱ, কি বৈষ্ণৱ সকলোৱে এই পদ্ধতি অহুসাৰে বিষ্ণুস্মৰণ পূৰ্বক পঞ্চদেৱতাৰ পূজাৰে কৰ্ম্ম আৰম্ভ কৰে

আৰু বিষ্ণুস্বৰ্ণৰ দ্বাৰাই সমাপন কৰে। একান্ত ভক্তয়ে এই পদ্ধতি মতে পঞ্চদেৱতা পূজা কৰিলে যে ভক্তি ব্যাভিচাৰ দোষ নঘটে এই কথাটো অলপ বহলভাৱে কোৱা য'ক।

ব্যভিচাৰ মানে যিটোৰ লগত যাৰ সম্বন্ধ আছে বা থকা উচিত তাক বাদ দি ভাতকৈ ভিন্ন বস্তুৰ লগত সম্বন্ধ কৰা, ভক্তি-ব্যাভিচাৰ $\frac{1}{2}$ (বি=বিকল্প বা তদন্যৰ, অভিচাৰ=অভিমুখে কি? $\frac{1}{2}$ ধাৰন)। কোনো এজনী তিবোতাক বিবাহ ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ভেটুৱ স্বামীৰ লগত যি দাম্পত্য সম্বন্ধ কৰি দিয়া হ'ল, ভেটু যদি সেই স্বামীক বাদ দি ভিন্ন বাহিৰা পুৰুষৰ লগত সম্বন্ধ (সহবাস) কৰে তেন্তে ভেটুক ব্যভিচাৰিণী বোলা হয়। কিন্তু সেই পুৰুষ যদি নিজপতিতকৈ অত্যন্ত ভিন্ন বা বাহিৰা লোক নহয়—অৰ্থাৎ পতিৰ লগত যদি অভিন্ন বা একে হয় তেন্তে ভেটুৰ লগত সহবাসৰ দ্বাৰা স্ত্ৰীৰ ব্যভিচাৰ দোষ নঘটে। এই কথাটো অৰ্থাৎ পতিৰ লগত অভিন্ন পুৰুষ বুলি কোৱাটো সাধাৰণ দৃষ্টিত অসম্ভৱ বা নিবৰ্ধক হলেও শাস্ত্ৰীয় দৃষ্টিত বিশেষকৈ বৈষ্ণৱৰ দৃষ্টিত এই কথাৰ সাৰ্থকতাৰ স্থান বা উদাহৰণ এটা আছে। সেইটো হৈছে গোপীসকলৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাস-কীড়া। ভাত গোপীসকলৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত সহবাস কৰা সৰ্ব্বোপ ব্যভিচাৰ দোষ নঘটাৰ কাৰণ এই যে, শ্ৰীকৃষ্ণ সকলোৰে অন্তৰ্ভাগী পৰমাত্মা, গতিকে গোপীসকলৰ নিজ নিজ পতিতকৈ ভেটু অত্যন্ত ভিন্ন বা বাহিৰা পুৰুষ নহয়; নিজ নিজ পতিৰ সত্তাও ভেটুৰ সত্তাতে জড়িত গতিকে নিজ নিজ পতিৰ লগত ভেটুৰ একত্ৰ

আছে। এই কারণে তাঁত পতিব বাহিবা পুরুষের লগত গোপী-
সকলের সহবাস ঘট। নাই পতিব লগত অভিন্ন পুরুষের লগতহে
সহবাস হৈছে; তেওঁব (শ্রীকৃষ্ণের) সেবার দ্বারা তেওঁবিলোকের
পতিয়ে সেবিত হৈছে। সেইহে তাঁত ব্যভিচার দোষ নষ্টটল।
কৃষ্ণ যদি ভগৱান্ পরমাত্মা নহৈ কেবল সাধারণ পুরুষ হ'লহেতেন
তেন্তে তেওঁব সহযোগত গোপীসকল ব্যভিচারিণী হ'লহেতেন।
ভগৱান্ শ্রীকৃষ্ণের পরদার গমন দোষ কিয় নহ'ল? পরীক্ষিৎ
বজ্রাব এই প্রশ্নের উত্তরত ভাগৱতত মহাভাগৱত শুকে; 'ভার্য্য-
দীপিকা' টীকাত শ্রীধরস্বামীয়ে আৰু দশম কৌৰ্ণনত শ্রীশঙ্করদেৱেও
যি কৈছে তাব দ্বারাও অর্থতঃ এই যুক্তিকে প্রকাশ কৰা হৈছে। (১)

১। গোপীনাং তৎপত্নীনাঞ্চ সৰ্ব্বেষাংকৈঃ দেহিনাম্।

যৌহন্তশ্চৰ্য্যতি সৌহৃদ্যঞ্চ এষ ক্রীড়নদেহভাক্ ॥

[ভা: ১০।৩৩৩৬]

পরদারতঃ গোপীনাংসঙ্গীকৃত্য পরিহৃতমিদানীং ভগৱতঃ সৰ্ব্বাস্তৰ্য্যামিনঃ
পরদার-সেৱানাম ন কদাচিদিতিাহ গোপীনামিতি। যৌহন্তশ্চৰ্য্যভাষ্যে
বুদ্ধাদিসাক্ষী স এষ ক্রীড়নেন দেহভাক্ নত্বশ্চদাদিতুল্যো যেন দোষঃ
স্যাদিতি ॥

[শ্রীধরী টীকা]

গোপী গোৱালবো, আত্মা অন্তৰ্য্যামী, নাৰায়ণ ব্রহ্মৱর।

হেনর কৃষ্ণত, নকরিবা কিছু, নৃপতি তুমি সংশয় ॥

[১০ ম ১২০৬৪]

জগন্ত অন্তৰ্য্যামী নাৰায়ণ। তান কোন পরদার গমন ॥

+ + +

মোহিলা গোপক কৃষ্ণক মায়া। কাসতে আছে দেখে নিজ জায়া ॥

নকবে কৃষ্ণক অন্ত্রা কেৱে। জগত জৈশ হেন কৃষ্ণ ঘেৱ ॥

[কী: ২৭৬]

সেই দৰে ভক্তিয়ে যাক বিষয়ৰূপে বা সেৱ্যৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে তাকেই ধৰি থকা উচিত। যিটোৰ ওচৰত জীৱে নিজক দাস বা সেৱকৰূপে আত্ম-সমৰ্পণ কৰি দিলে তেওঁক বাদ দি ৰাহিবা কোনো ভক্তিন্ন দেৱতাক যদি ভক্তি কৰে, সেৱা কৰে নাইবা আত্ম-সমৰ্পণ কৰি দিয়ে তেন্তে তাত ভক্তিৰ স্ববিষয়তকৈ অগ্ৰ বিষয়ৰ লগত সম্বন্ধ হোৱাৰ কাৰণে ব্যাভিচাৰ দোষ ঘটে। যি যিটো দেৱতাৰ ভক্ত হ'ল তেওঁৰ লগত অভিন্ন বা অনতিৰিক্ত, তেওঁৰে আন এটা বিকাশ অৱতাৰ বা বিভূতিক ভক্তি কৰিলে ভক্তিৰ ব্যাভিচাৰ নঘটে, কাৰণ তাত ভক্তিয়ে স্ববিষয়তকৈ অগ্ৰ বিষয়ত প্ৰবৃত্ত বা সম্বন্ধ হোৱা নাই। যেনে চতুৰ্ভুজ বিষ্ণুৰ উপাসক এজনে দ্বিভুজ কৃষ্ণক ভক্তি কৰিলে তাত ভক্তি-ব্যাভিচাৰ নঘটে। সেই কাৰণে শ্ৰীধৰ স্বামীৰ নিচিনা পৰম একান্তিক বৈষ্ণৱ সকলেও বিষ্ণুৰ নানা অৱতাৰক, তেওঁৰ স্বৰূপ উমাধৱ বা মহেশ্বৰকো (১) ভক্তি কৰা দেখা যায়।

বিষ্ণুৰূপে লৈ বা বিষ্ণুৰ বিভূতি বুলি ভাবি যি কোনো দেৱতা মানৱ জীৱ আন কি সমস্ত জগতকে ভক্তি কৰিলেও ভক্তিৰ ব্যাভিচাৰ দোষ নঘটে; কাৰণ তাত ভক্তিৰ বিষয়ীভূত বিষ্ণুৰ যোগ থাকে বিয়োগ নঘটে। বৰঞ্চ এনে ভক্তি ওখ খাপৰ বুলিয়ে ভক্তসকলৰ ধাৰণা। যিকপে ভক্তি কৰিলে নাইবা যেনে কাৰ্য্য কৰিলে ভক্তৰ মনটি বিষ্ণুৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে তেনে

(১) মাধৱোমাধৱাৱীশৌ সৰ্বসিদ্ধি-বিধায়িনৌ।

বন্ধে পৰম্পৰাত্মানৌ পৰম্পৰনতিপ্ৰিয়ৌ॥

[ভাঃ ভাৰ্য্যদীপিকা—১১১১]

ভক্তি বা ক্রিয়াব দ্বাৰাহে বিষ্ণু-ভক্তিব ব্যাভিচার হয়। গোপীসকলে বিষয়ভোগ কৰি থকা সত্ত্বেও কৃষ্ণ-প্ৰেমৰ বিচ্ছেদ ঘটাই নাছিল কাৰণেই ভক্তি-ব্যাভিচার নঘটিল। ইয়াকে “ভক্তি-বত্নারলী”ত উদ্ধৃত ভাগৱত শ্লোকৰ অনুবাদত মাধৱদেৱে কৈছে—

“কৃষ্ণ বিষয়ত চিন্তা ভৈল যান প্ৰায়।

তাতে চৰি গোপীসৰে বিষয়ক যাম্ব ॥”

(ভ: বত্না—৮৩৩)

গোপীসকলে যে কাত্যায়নী ব্ৰত কৰি কাত্যায়নীৰ পূজা কৰিছিল তাকে। কৃষ্ণ প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যেই কৰা হৈছিল গতিকে তাত কৃষ্ণ-ভক্তিৰ বিচ্ছেদ ঘটাই নাই। তেনেভাৱে অন্য দেৱতাৰ পূজাত ভক্তি-ব্যাভিচার নঘটে; সেই কাৰণেই তেওঁবিলাকৰ এই দোষ নহ’ল।

এই কাৰণেই—

“যে ত্বয়া দেৱতা ভক্তা যজন্তে শ্ৰদ্ধয়াশ্ৰিতাঃ।

তেহপি মামেৱ কৌন্তেয় যজন্ত্যবিম্বিপূৰ্বকম্ ॥”

[গীতা]

এই ভগবদ্‌বাক্যত—

“অন্য দেৱী দেৱ, নকৰিবা সেৱ, মূৰ্ত্তিকো নচাইবা তাৰ।

প্ৰসাদো নাথাইবা, গৃহো নপাৰিবা, ভক্তি হৈব ব্যাভিচার ॥”

[শ্ৰীশঙ্কৰ— ১ম স্কন্ধ]

ইত্যাদি পদত, আৰু “অন্য দেৱ সম্বন্ধক ব্যাভিচার বুনি”—

“ভ্যক্ত্যান্যদেৱভাসেৱাং তদুপাসকসঙ্গতিম্।

ভক্তিং কৃষ্ণপদে কৃহা গুণান্ জিত্বা ভৱং তৰেৎ ॥”

[ক: গী:—১৪ অ: পৃ: ২৭]

ইত্যাদি বৈষ্ণৱ-বাক্যত অশ্ল শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।
অশ্ল শব্দৰ অৰ্থ তন্ত্ৰিগ্ন, তদিত্তৰ বা তাৰ পৰা ব্যৱচ্ছিন্ন।

আৰু এটা উদাহৰণ দি কথাটো স্পষ্ট কৰিবলৈ চেষ্টা
কৰা য'ক। গীতা, ভাগৱত, দশম, কীৰ্ত্তন আদি যি কোনো
গ্ৰন্থতে হৰি-নামৰ বাহিৰে শব্দান্তৰ আৰু হৰি-গুণৰ বাহিৰে অশ্ল
কথা ভুৰি ভুৰি আছে। পাপী, তাপী, বিষ্ণুদেৱী, দৈভ্য, নাৰকী
আদিবো নাম-গুণ তাত আছে আৰু সেইবিলাকৰ দোষ বৰ্ণনাও
তাত কৰা হৈছে। তেন্তে সেইবিলাক শাস্ত্ৰৰ পাঠক হৰি-নাম গ্ৰহণ
বা হৰি-গুণ কীৰ্ত্তন বুলি ধৰা যায় কি যুক্তিত? তাত হৰি-নাম-
বাতিৰিহ্ন শব্দান্তৰ উচ্চাৰণত বা হৰি-গুণ-বাতিৰিহ্ন আনৰ দোষ-গুণৰ
শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনত হৰি-ভক্তিৰ ব্যভিচাৰ নহয় কিয়? আন দেৱতাৰ
পূজাদি যেনে নিষিদ্ধ হৰিৰ গুণ-নামৰ বাহিৰে আন বাক্যালাপ বা
আন দেৱতাৰ নাম শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন আদিও বৈষ্ণৱৰ পক্ষে সেই দৰে
নিষিদ্ধ। যেনে—

সেহিমতে হৰি-গুণ হীন বাক্য যত।

মহন্তসকলে তাক তেজয় সতত ॥

× × ×

কৃষ্ণ কথা হোৱে বা হোৱয় বৈষ্ণৱৰ।

তেবেসে কহিবা তাসম্বাক মুনিবৰ ॥

[ভ: ব: প:—১৯৬-৭]

নাম মুশুনিবা তুমি আন দেৱতাৰ।

যেনমতে মুহিকা ভকতি ব্যভিচাৰ ॥

[ভ: প্ৰ:—১০২]

বিষ্ণুৰ সহস্ৰ নাম সদা আছন্তে। জিহ্বায়ে তাক এড়ি
সদায় বিবোধ বচন মাত্ৰ বটয়।

বুদ্ধি বিষ্ণু তৰু পৰি হৰি অসম্ভব বস্তুত বতি কৰি
যেন বেষ্টা জাৰ পতিত মাত্ৰ বময় ॥

[নামঘোষা—৬২৬]

গতিকৈ কীৰ্ত্তন, দশম আদি পটিলেও ভক্তি-ব্যভিচাৰ হ'ব নাগিছিল ; নহয় কিয় ? ইয়াৰ উত্তৰ এই— এই গ্ৰন্থবিলাকত প্ৰযুক্ত প্ৰত্যেকটি পদ আৰু বাক্যৰে তাৎপৰ্য্য ভগৱান্ হৰিত আছে। হৰি-নাম ব্যতিৰিক্ত শব্দবিলাকে স্বশক্তিৰ দ্বাৰা নিজ নিজ অৰ্থক উপস্থাপিত কৰিলেও হৰি-নাম-গুণত তাৎপৰ্য্য থকাৰ কাৰণে লক্ষণাৰ দ্বাৰা হৰি আৰু তেওঁৰ গুণাৱলীকে লক্ষ্য কৰে। হৰি-নাম গুণৰ প্ৰকাশৰ কাৰণেই সেইবিলাক ব্যৱহৃত হৈছে গতিকে হৰি-নাম-গুণৰ পৰা একান্তভাৱে ব্যৱহৃত নহয় আৰু তাৰ দ্বাৰা পাঠকৰ হৰি বিষয়ক ধাৰাবাহিক বোধৰ ব্যাঘাত নঘটে। কিন্তু তাৰে মাজতে যদি কোনো লৌকিক উপক্ৰাসৰ পৰা 'কৃষ্ণ' বা 'হৰি'-নামৰ মানুহৰ বৰ্ণনা নাইবা তেওঁৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত ঘটনাৰ বিৱৰণ পাঠ কৰা হয় সেই গ্ৰন্থৰ ভগৱানৰ গুণ-নামত তাৎপৰ্য্য নাই হেতুকে তাৰ দ্বাৰা ভগৱদ্-বিষয়ক ধাৰাবাহিক বোধ ব্যাহত হ'ব আৰু হৰি-ভক্তিও ব্যাহত হ'ব। গতিকে লোকে তাক হৰি-নাম গোৱা বা হৰি-কীৰ্ত্তন কৰা নোবোলে। মানুহৰ বা আন কাৰো নাম 'হৰি' বা 'নাবায়ণ' আদি থলে সি হৰি-নাম নহয় নামাভাস হে। অৱশ্যে ভগৱানৰ নামাভাস গ্ৰহণৰো সফল নোহোৱা নহয়।

সেই দৰে যি দেৱতাক বিষ্ণুৰ লগত অভিন্ন বা সম্বন্ধ
 বুলি ধৰিব নোৱাৰি, যিটোৰ ৰূপ মনলৈ আহিলেই বিষ্ণু-ভক্তৰ
 পক্ষদেৱতা। ১ মনৰ আকৰ্ষণ প্ৰতিহত হৈ বিষ্ণুৰ পৰা উভটি আন
 পূজাত ভক্তি-ব্যভিচাৰ ফালে ঢাল লয়, জিভা বিষ্ণু কথাৰ পৰা নিৰত হয়
 নহয় কিয়? ২ তেনে দেৱতাক ভক্তি কৰিলেহে বিষ্ণু-ভক্তিৰ ব্যভিচাৰ
 হয়; আৰু বিষ্ণুৰ লগত অভিন্ন নহৈয়ো যদি বিষ্ণুৰ শক্তি, অঙ্গ,
 উপাঙ্গ, পাৰ্শ্বদ্ বা ভক্ত আদিকপে বিষ্ণুৰ লগত সম্বন্ধ বা জড়িত
 হৈ থাকে তেন্তে তেনে দেৱতাক সেই ভাৱে ভক্তি কৰিলে
 বিষ্ণু-ভক্তি স্কুল হব নোৱাৰে।

নিত্য-নৈমিত্তিক মাত্ৰ কৰ্ম্য কৰিবেক সিটো

তেবে তাক বিধিনি নপাইন।

নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্যে যি দেৱ পূজয় তাক

তৰি ৰূপ মনত মানিব ॥

হৰিব আজ্ঞাক মানি দেৱ পূজিলাত দোষ

নাহিকয় কৈলোঁ নিষ্ঠ কৰি।

যুষ্টিৰ অস্বৰীষে এহিমত কৰ্ম্য কৰি

মুক্তি সাধিলন্ত ভক্তি কৰি ॥

সবাহাকে ইৰিকপ মনত মানয় যেবে,

এক শৰণত তেবে বৈব।

বিষ্ণু নিবেদিত অন্ন দেৱতা পিতৃক দিব,

তেবে দেৱ পিতৃ তুষ্ট হৈব ॥

[ভক্তিবৈবেক পদ—২০৬]

সেই কাৰণেই বিষ্ণু-পাৰ্শ্বদ, বিষ্ণু-ভক্ত আৰু বিষ্ণু-মুক্তি
আদিকো ভক্তি কৰাৰ বিধান আছে। ঐকান্তিক ভক্তসকলেও ভেনে
ভক্তি কৰিব পাৰে।

“যথাতৰোমূলনিষেচনেন তৃপ্যন্তি তৎস্কন্ধভূজোপশাখাঃ।

প্ৰাণোপহাৰাচ্চ যথেন্দ্ৰিয়াণাং তথৈব সৰ্ব্বাৰ্হণমচ্যুতেজ্যা ॥”

[ভাগবত]

গছৰ গুৰিত পানী দিলে যিদৰে তাৰ শাখা, প্ৰশাখা,
আগ, গছ আদিবো তৃপ্তি হয়, প্ৰাণক খাও দিলে তাৰ দ্বাৰাই
যিদৰে সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ তৃপ্তি আৰু পুষ্টি হয়—সেই দৰে ভগৱান্ অচ্যুতক
পূজা কৰিলে তাৰ দ্বাৰা সমস্ত প্ৰাণীৰে তৃপ্তি হয়। ইয়াত গছ
গুৰিটো যিদৰে আন অঙ্গতকৈ প্ৰধান, শৰীৰৰ ভিতৰত প্ৰাণেই
যিদৰে সৰ্ব্বপ্ৰধান বিশ্বৰ ভিতৰতো ভগৱন্ত বিষ্ণুই সেই দৰে সৰ্ব্ব-
প্ৰধান বুলি কোৱা হৈছে। গছৰ গুৰিত পানী নিদি আগত
দিলে যিদৰে তাৰ দ্বাৰা গছৰ কোনো উপকাৰ নহয় প্ৰাণকো
খাও নিদি অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গত খাও লিপি দিলে যিদৰে দেহৰ কোনো
উপকাৰ নহয় সেই দৰে বিষ্ণু পূজা নকৰি আন দেৱতাৰ পূজা
কৰিলে নাইবা আনৰ সেৱা কৰিলে তাৰ পৰা একো উপকাৰ
নহয়। বিষ্ণু-পূজাৰ লগতো যে আন দেৱতাৰ পূজা নকৰিব
নাইবা আন প্ৰাণীক খাওাদি নিদিব এই কথা এই শ্লোকত কোৱা
নাই। গছৰ পুষ্টিৰ কাৰণেও মূলত পানী দিয়াৰ লগে লগে
আগতো পানী দিয়াৰ আৱশ্যকতা আছে। প্ৰাণোপহাৰৰূপ
ভোজনৰ সহকাৰী হিচাবে সৰ্ব্ব শৰীৰৰ পুষ্টি আৰু বৃদ্ধিৰ অৰ্থে

দেহত স্নান, অম্লপ্লেপন আদিৰ আৰু “কাণত কচু, নাভিত তেল”
আদি ভিন্ ভিন্ অঙ্গত ভিন্ ভিন্ দ্ৰব্যৰ প্ৰয়োগৰ আৱশ্যকতা
সৰ্ব্ববাদি-সম্মত। সেইদৰে ভগৱানৰ পূজাৰ লগত ভগৱানৰ অঙ্গ-
প্ৰত্যঙ্গ, বিভূতি আদিস্বৰূপ দেৱতাস্তৰকো শাস্ত্ৰোক্ত বিধিমেতে পূজা
কৰা বিধেয়।

প্ৰচলিত পঞ্চদেৱতা-পূজাক, উপক্ৰম (আৰম্ভ) উপসংহাৰ
(সমাপ্তি) আৰু মধ্যত বিষ্ণু-নাম স্মৰণ, বিষ্ণু-পূজা, বিষ্ণুত কৰ্ম,
পঞ্চদেৱতা-পূজাত বিষ্ণুৰ
প্ৰাধিক্স
সমৰ্পণ আদিৰে বিষ্ণুপুৰ্ণিত বা বিষ্ণুবিষয়ক কৰি তোলা
হৈছে; গতিকে ইয়াৰ অমূল্য বিষ্ণু-ভক্তি বা বৈষ্ণৱ-
জ্ঞানৰ ব্যাঘাত নঘটাকৈয়ে কৰিব পাৰে।

পঞ্চদেৱতা-পূজাৰ প্ৰথমতে “বিষ্ণুবিষ্ণুভগৱান্ জয় যজ্ঞেঋষো
হৰিঃ” বুলি বিষ্ণুক হৃদয়স্থ কৰি লোৱা হ’ল। মন নিৰাৱৰণ
নহলে বিষ্ণুমায়াৰ দ্বাৰা আবৃত বা বিক্ষিপ্ত অৱস্থাত হৃদয়ত বিষ্ণু-
ভৱৰ প্ৰকাশ হব নোৱাৰে গতিকে ইয়াতে আৱৰণ গুছাই দিবৰ
কাৰণে বিষ্ণুমায়াক স্তুতি কৰা হয়—

“সৰ্বমঙ্গলমঙ্গল্যে শিৱে সৰ্বাৰ্থ-সাধিকে।

শৰণ্যে ত্ৰ্যম্বকে গোবি নাবায়নি নমোহস্ততে ॥” এই বুলি।

তাৰ পাছত—

“মাধৱো মাধৱো বাচি মাধৱো মাধৱো হৃদি।

স্বৰাস্তি সাধৱঃ সৰ্বৈ সৰ্বকাৰ্য্যোষু মাধৱম্ ॥”

জিতেন্তে পুণ্ডৰীকাক্ষ নমন্তে বিশ্বভাৱন।

নমোহস্ত তে হৃষীকেশ মহাপুৰুষ পূৰ্বজ ॥

এই বুলি মন বাক্য আৰু ক্ৰিয়াত মাধৱক স্মৰণ কৰি
বিশ্বকৰ্ত্তা মহাপুৰুষৰ জয়গান কৰা হয়। আৰু—

“অপবিত্ৰঃ পবিত্ৰোবা সৰ্ব্বাৱস্থাংগতোহপিবা।

যঃ স্মৰেৎ পুণ্ডৰিকাঙ্কং স বাহ্যভ্যন্তৰঃ শুচিঃ ॥”

এই বিষ্ণুস্মৰণৰ দ্বাৰা সমস্ত শুদ্ধ কৰি লৈ বিদ্বোৎসাৰণ
আৰু গণেশ পূজা কৰা হয়। গণেশ বিঘ্ননাশক আৰু দেৱ-ৰাজ্যৰ
গণেশ-পূজাত † দ্বাৰপালসকলৰ অধিপতি গতিকৈ বিষ্ণুলোকৰ দুৱাৰতো
বিষ্ণুৰ সঙ্কল্প † গণেশৰ প্ৰতিপত্তি অঙ্কুৰ আছে। গণেশ ভগৱান্
নাৰায়ণৰে অৱতাৰ বা বিঘ্নবিঘাতক ৰূপ বুলি নানা পুৰাণত কথিত
আছে। গতিকে গণেশক পূজা কৰি নিৰ্বিঘ্ন হৈ ভিতৰত প্ৰৱেশৰ
অধিকাৰ অৰ্জন কৰা হ’ল। ৰাজসভাৰ দ্বাৰপালক যথাবিধি পূজা
বা সন্মান কৰিলে ৰজাকে পূজা কৰা আৰু সন্মান দেখুৱা হয়।

ইয়াৰ পাচত ভগৱান্ সূৰ্য্যৰ পূজা। সূৰ্য্য পৰমজ্যোতিঃ
জগৎপ্ৰসৱিতা নাৰায়ণস্বৰূপ, (১) জগত্তৰ আলোক আৰু ভগৱৎ-
সূৰ্য্য-পূজাত † প্ৰাপ্তিৰ পথস্বৰূপ দেৱযান মাৰ্গ। গতিকে সূৰ্য্য-
বিষ্ণুৰ সঙ্কল্প † নাৰায়ণৰ পূজাও বিষ্ণুৰে পূজা হয়।

ইয়াৰ পাচতে ভগৱান্ বাসুদেৱ বিষ্ণুৰ পূজা। তাৰ পাচত শিৱ-
পূজা। হৰি-হৰৰ অভেদাত্মা ; (২) ইপিনে সমস্ত বৈষ্ণৱৰ ভিতৰত

(১) জাতায়ন্ত্ৰ সিন্ধুক্ষায়াং প্ৰাহৰাসীভূতঃ পুমান্।

নাৰায়ণঃ সহস্ৰাংগঃ সিন্ধুঃ স্বয়মুদ্ভবো ॥

[অজিৰঃ সংহিতা]

(২) ত্ৰয়ানামেকতাৱানাং যো ন পশুতি বৈ ভিদাম্।

সৰ্বভূতাত্মনাং ব্ৰহ্মন্ স শাস্তিমধিগচ্ছতি ॥

[ভাঃ ৪।৭।৫১]

শিৱ-পূজাত ১৬ ব্ৰহ্মা, মহু আদি বাৰজন শ্ৰেষ্ঠ বৈষ্ণৱ; তাৰ
 বিষ্ণু-সম্বন্ধ ১৬ ভিতৰতো ভগৱান মহেশ্বৰ শ্ৰেষ্ঠতম। (১) গতিকে
 পৰম বৈষ্ণৱ মহেশ্বৰৰ পূজা বিষ্ণু পূজাৰ অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ। কোনো
 কোনো ঠাইত সৰ্ব্বপ্ৰথম শিৱ-পূজা কৰা হয়, “বিষ্ণুতকৈ বৈষ্ণৱৰ
 পূজা পূৰ্বে কৰ্তব্য” এই ধাৰণাত।

ইয়াৰ পাচত বৈষ্ণৱী-শক্তি যোগমায়া দুৰ্গাৰ পূজা। দুৰ্গা
 যে বিষ্ণুৰ মায়াশক্তি এই কথা ভাগৱত পুৰাণকে আদি কৰি নানা
 দুৰ্গা-পূজাত ১৬ শাস্ত্ৰত কথিত আছে। (২) দুৰ্গাৰ তুষ্টি বা বৰভ
 বিষ্ণু-সম্বন্ধ ১৬ বিষ্ণুলাভ হোৱাৰ প্ৰমাণ বহু ঠাইত পোৱা যায়।
 গতিকে বৈষ্ণৱী-শক্তি যোগমায়াৰ পূজা এই স্থলত সঙ্গতই হৈছে।

(১) নিয়গানাং যথা গজা দেৱানামচ্যুতো যথা।

বৈষ্ণৱানাং যথা শত্ৰুঃ পুৰাণানামদং তথা ॥

[ভক্তিবদ্ধাকৰ ধৃত ভাঃ—১২]

শুনা মহাভানশালী তোমাৰেদে ৰাক্য পালি

দেখাইলো হস্তৰ জ্বী মায়া।

আত নকৰিবা খেদ কিঙ্কিতেকো নাহি ভেদ

তোমাৰে আমাৰে একে কাষ ॥ [৭১ঃ—৫৯৪]

(২) ভগৱানপি বিশ্বাত্মা বিদিত্বা কংসজং ভয়ম্।

যদূনাং নিজনাথানাং যোগমায়াং সমাদিশং ॥

* * *
 অৰ্চিষ্টিম্ভি মনুষ্যাত্মাং সৰ্বকামববেশ্বৰীম্।

নানোপহাৰৰলিভিঃ সৰ্বকাম-বৰপ্ৰদাম্ ॥

নামধেয়ানি কুৰ্বন্তি স্থানানিচ নৰা ভুবি।

দুৰ্গেতি উদ্ভৱকালীতি বিজয়া বৈষ্ণৱীতিচ ॥

কুম্ভা চণ্ডিকা কৃষ্ণা মাধৱী কল্যণকতি চ।

মায়া নাৰায়ণীশানী শাৰদেত্যধিকৈতি চ ॥

[ভাঃ—১০। ২। ৬—১২]

ইয়াৰ পাচত লক্ষ্মী-সৰস্বতী পূজা। লক্ষ্মী-সৰস্বতী ভগৱানৰ ঐশ্বৰ্য্যশক্তি আৰু জ্ঞানশক্তি; তেওঁবিলাকৰ সত্তা ভগৱানৰে সত্তা।

লক্ষ্মী-সৰস্বতী-
পূজাত বিষ্ণু-
সম্বন্ধ

শক্তি শক্তিমানৰ ভেদ নাই। গতিকে তেওঁবিলাকৰ পূজাৰ দ্বাৰা ভগৱানৰে পূজা হয়।

ইয়াৰ পাচত ভগৱানৰ আন এটা স্বৰূপ ব্ৰহ্মাৰ পূজা আৰু ক্ৰমশঃ পৃথিৱী, গ্ৰামদেৱতা, লোকপাল ইন্দ্ৰ, অনন্ত, অগ্নি, অমৃত্যু পূজাত
বিষ্ণু-সম্বন্ধ

নৱগ্ৰহ, দিক্‌পাল, অষ্ট বসু, একাদশ ৰুদ্ৰ, মৰুদ্‌গণ, বজ্ৰাদি অস্ত্ৰ, মংস্ত্ৰাদি অৱতাৰ, সৰ্ব্ব দেৱ-দেৱী, ঋষি, ঋষি-পত্নী আদি চৰাচৰ জগতৰ পূজা কৰা হয়। এই সকলোৱে ভগৱান্ বিষ্ণুৰ বিভূতি বিশ্বাত্মক মহাপুৰুষৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গস্বৰূপ।

ইয়াৰ পাচত যজ্ঞেশ্বৰ বিষ্ণুৰ পূজা কৰি পঞ্চদেৱতা পূজা সমাপনাতে সঙ্কলিত যেই সেই শ্ৰৌত, স্মৰ্ত্ত, তান্ত্ৰিক বা পৌৰাণিক কৰ্ম্ম আৰম্ভ কৰা হয় আৰু কৰ্ম্ম শেষ হলে ভগৱদ্‌বাসুদেৱত কৰ্ম্ম সমৰ্পণ কৰি কৰ্ম্মবৈগুণ্য-শান্তিকপে বিষ্ণুনাথ অৰণ-কীৰ্ত্তন কৰা হয়।

বিষ্ণুৰ পৰিকৰৰূপে যদি এইবিলাক দেৱতাৰ পূজা কৰা হয় তেন্তে তাৰ দ্বাৰা বিষ্ণু-ভক্তিৰ ব্যাভিচাৰ হব কেনেকৈ? বিষ্ণুতকৈতো তেওঁবিলাকৰ অতিৰিক্ত সত্তা নাই গতিকে তেওঁবিলাক বিষ্ণুতকৈ অন্য দেৱতা নহয়—বিষ্ণুৰে অঙ্গ-উপাঙ্গাদিৰূপ। কোনো আন দেৱতাৰ বিষ্ণুতকৈ অতিৰিক্ত সত্তা স্বীকাৰ কৰি বিষ্ণুৰ সমপ্ৰধান বা বিষ্ণু-নিৰপেক্ষৰূপে লৈ ভক্তি কৰিলেহে ভক্তি-ব্যাভিচাৰ হয়; গতিকে ভেনেকুৱা কৰাটো দোষাবহ। শ্ৰীশঙ্কৰ আদি বৈষ্ণৱসকলে য'ত য'ত অন্য দেৱতাৰ সেৱাদি নিষেধ কৰিছে—তাত যে বিষ্ণুৰ সম

বা বিষ্ণুতকৈ অধিক নাইবা পৃথক্ বুলি ধৰি যেই সেই দেৱতাৰ
পূজা আদি কৰাটোহে নিষেধ কৰা হৈছে এই কথা অনেক ঠাইত
স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে। (১)

কৃষ্ণাৰ্গঃ ত্ৰিষাকৃষ্ণঃ সাক্ষোপাঙ্গান্ৰূপাৰ্দ্দম্।

যজ্ঞৈঃ সংকীৰ্ত্তনপ্ৰায়ৈৰ্যজন্তি হি হুমধসঃ ॥

(ভ: ৱ: ধৃত ভা: ১১,৫)

ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধৰ এই শ্লোক শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে ভক্তি—
বন্ধাকৰতো উদ্ধৃত কৰিছে। ইয়াৰ অৰ্থ এই যে—যিজন বৰ্ণত
কৃষ্ণ অথচ কান্তিত অকৃষ্ণ—অতিশয় উজ্জ্বল ইন্দ্রনীল মণিৰ নিছিনা
এনেকুৱা কৃষ্ণৱৰ্ত্তাবক ; তেওঁৰ হৃদয়াদি অঙ্গ, কোস্তভাদি উপাঙ্গ,

(১) যদি পৃথক্‌ত্বেন দেৱতাস্তব ভক্তিমকুৰ্ব্বন্ মােমৰ পৰমেশ্বৰং ভজতে।

[ভ: বন্ধাকৰ টীকা—১১।১]

আন দেৱ এৰে কৰৈ কেশৱক সম।

জানিবাহা সি সি জন পাতকী অধম ॥

[১১ শ স্কন্ধ—২৭২]

মোক এৰি আন একো নভঞ্জে দেৱক।

সেহি ভক্তি একৰূপে সমস্তে কৰ্ম্মক ॥

[ভক্তিপ্ৰদীপ—২২]

সিহো বেদবাক্যক লজ্জিলা ছৰাচাৰ।

কৃষ্ণতো অধিক বোলে ইন্দ্রেসে আমাৰ ॥

পৃথকে ঈশ্বৰ মানি পূজে বাসৱক।

অৱহেলা কৰিলেক ঈশ্বৰ কৃষ্ণক ॥

[ভক্তিপ্ৰদীপ—৬২-৬৩]

সুদৰ্শনাদি অস্ত্ৰ আৰু সুনন্দাদি পাৰিষদসকলৰে সতে নামোচ্চাৰণ-
কৰণ, স্তব-স্ততিবহুল যজ্ঞৰ দ্বাৰা বিৱেকিসকলে পূজা কৰে।
তেওঁৰ অঙ্ক-উপাঙ্ক আদি তেওঁতকৈ ভিন্ন নোহোৱা বাবে এনে
পূজাত ভক্তি-ব্যভিচাৰৰ আশংকা নহ'ল। সেইদৰে গণেশ, সূৰ্য্য,
শিৱ, দুৰ্গা, লক্ষ্মী, সবস্বতী আদিকো তেওঁৰ অঙ্ক বা আৱৰণ-
দেৱতাকপে লৈ পূজা কৰা হয় যেতিয়া তাত ভক্তি-ব্যভিচাৰৰ
কোনো আশংকা নাই। এই ধাৰণাতে পৰমবৈষ্ণৱসকলেও নানা
দেৱতাৰ স্থান তীৰ্থক্ষেত্ৰ আদি ভ্ৰমণ কৰে আৰু তাত যথাবিহিত
কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। সেই কাৰণে ত্ৰিগুৰুদেৱ আদি অসমীয়া
বৈষ্ণৱসকলেও ভাৰতৰ নানা তীৰ্থলৈ গৈ নানা দেৱ দেৱী দৰ্শন
তীৰ্থকৃত্য, পিণ্ডদান আদি কৰা সত্ত্বেও তাৰ দ্বাৰা ভক্তি-ব্যভিচাৰ
নঘটিল। (১)

আমাৰ দেশত প্ৰচলিত বৰ্ণাশ্ৰমী মাত্ৰৰে অৱশ্য আচৰণীয়
এনে ধৰণৰ পঞ্চদেৱতা পূজাত একপিনেদি যিদৰে বিষ্ণুৰ প্ৰাধান্য
সৰ্ব্ববাদি-সম্মতৰূপে স্বীকৃত হৈছে—আনপিনেদি সেইদৰে সকলো
সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত পৰস্পৰ সহিষ্ণুতা, সন্তাৰ বা প্ৰণয়-প্ৰতিষ্ঠাৰো

- (১) তাৰ পাছত ঘুমুছাবাদী, দ্বাৰকানাথ, বংশীধাৰী, নৃসিংহ, উদ্ধৱ,
বলি, পুত্ৰলাদ, যম, শিৱ, ব্ৰহ্মা, হনুমন্ত, ৰাম, লক্ষ্মণ, জাম্ববন্ত,
লক্ষ্মী, সবস্বতী, বিমলা, স্বৰ্গদ্বাৰ, বটগোবিন্দ মংগুমাধৱ, চন্দ্ৰ,
সূৰ্য্য, বায়ু, উগ্ৰসেন, বসুদেউ, দৈৱকী, নন্দ, যশোদা, ৰাধা,
কৃষ্ণ এইসবকৈ মুখ্যকৈ আনো অসংখ্য ঔৰেঘাৰ তীৰ্থক্ষেত্ৰ,
মূৰ্ত্তি সবাকৈ মহাপুৰুষে স্নান, দান, দৰ্শন, পৰশন দেখাই
কৰালে।

[ক: শু: পু:—১৫৭]

ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰাও অৱশ্যেই কালৰ পৰাই এই দেশত বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰভাৱ প্ৰতিপত্তি নিববঢ়িছিল ভাৱে আছে বুলি বুজা যায়।

এই পৰ্য্যন্ত উপস্থাপিত প্ৰমাণৰ দ্বাৰা এইকেইটা কথা সিদ্ধ হ'ল— ১। প্ৰাক্-শঙ্কৰী যুগত বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম আৰু সম্প্ৰদায় আছিল ;

উপসংহাৰ ১/১ সি নিশ্চিত বা নগণ্যভাৱে থকা নাছিল। ২। তেতিয়া
১/২ চতুৰ্ভুজ বিষ্ণু, বাসুদেৱ, মহাপুৰুষ আৰু দৈৱকী-
পুত্ৰ যশোদানন্দন, দ্বিত্বজ মুৰলিধাৰী, গোপাল, কৃষ্ণৰো উপাসনা
প্ৰচলিত আছিল। ৩। বৃত্ত্য-গীত-বাদ্য সহকাৰে হৰিনাম-গুণ কীৰ্ত্তন
কৰা বা নাম ধৰা প্ৰথাও যি কোনো প্ৰকাৰে আছিল। ৪। ভগৱান্
বিষ্ণুৰ প্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, শ্ৰৱণ, পাদসেৱা, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সখ্য
আৰু আত্মসমৰ্পণ বা একশৰণ—এই ন বিধ ভক্তিৰ কথাও জ্ঞাত
আৰু প্ৰচলিত আছিল। ৫। হৰিভক্তি বা হৰিনামত যে দেশ, কাল,
জাতিৰ, নিয়ম নাই আৰু হৰিসেৱা-স্থানত যে প্ৰাণপ্ৰাণৰ বিচাৰ
কৰিব নালাগে, এইবিলাক বিধান তেতিয়াও নথকা নহয়।

দ্বিতীয় অধ্যায়

পুৰণি অসমত দৰ্শনৰ চৰ্চা

পুৰণিকালত যে আমাৰ দেশত দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ আলোচনা আৰু দাৰ্শনিক পণ্ডিত আছিল সেই বিষয়ে যিবিলাক প্ৰমাণ পোৱা হৈছে তাকে তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

শ্রুঃ সপ্তম শতকৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্ষ্মাৰ ভাস্কৰশাসনত আছে যে “ৰজা ৰজ্ঞৰূপে চাৰি বেদ, বেদাঙ্ক, সমগ্ৰ বাক্য (পূৰ্ব আৰু উত্তৰ ভাস্কৰবৰ্ষ্মাৰ শাসনত ১ নীমাংসা শাস্ত্ৰ), প্ৰমাণ (গ্ৰায় শাস্ত্ৰ), শব্দ শাস্ত্ৰ ১ (ব্যাকৰণ), গজবিদ্যা, অশ্ববিদ্যা, বৃহস্পতি-নীতি আৰু শুক্ৰ-নীতি অধ্যয়ন কৰিছিল। (১)

- (১) অধীত্য সাক্ষান্ চতুৰোহথ বেদান্
বাক্যং প্ৰমাণং নিখিলংচ শব্দম্ (?)।
জ্ঞান্ভা গজানাং বিনয়োন্নয়ক্ৰমং
উপা হুয়ানাং কুলশীলদৌৰ্ভৱম্ ॥
দেৱানুৱাচাৰ্য্যমতঞ্চ তত্ত্বত.
সবাজিমৈথে বৰজন্মহস্তিঃ।

[তুৰি ভাস্কৰশাসন—
J. A. B. S. Vol Xii
No. 1 & 2]

ৰজা নাৰায়ণ বৰ্ম্মাৰ পিতাক মহেন্দ্ৰবৰ্ম্মা। আত্মভৱন্ত আৰু তেওঁ নিজেও অধিগত-সাংখ্যৰ্থ অৰ্থাৎ সাংখ্য দৰ্শনৰ ভৱন্ত আছিল। (১) ৰজা স্থিতিবৰ্ম্মাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে যে তেওঁ নানা শাস্ত্ৰাৰ্থত পৰিগত আছিল আৰু সমস্ত বেদ অধ্যয়ন কৰিছিল। এওঁৰ পুত্ৰ সুস্থিতিবৰ্ম্মা ব্যাকৰণ, শ্ৰায়, মীমাংসা, সাংখ্য আদি শাস্ত্ৰ-জ্ঞানৰ দ্বাৰা সমুদ্ৰ সদৃশ আছিল। (২)

ৰজা ভাস্কৰবৰ্ম্মদেৱৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে যে, নানা শাস্ত্ৰাৰ্থ জ্ঞানৰ দ্বাৰা এওঁৰ বুদ্ধি পৰিপূৰ্ণ আছিল আৰু নানা প্ৰকাৰ ৰীতি আৰু অলঙ্কাৰৰ সুশ্ৰাব্য কৱিতা ৰচনাত এওঁ নিপুণ আছিল। (৩)

নালান্দা মহাবিহাৰৰ মহাস্থৱিৰ, জগদ্বিখ্যাত মহাপণ্ডিত হিউৱেনছাঙৰ গুৰু শীলভদ্ৰ হেনো সমতটৰ ৰজাৰ লৰা আছিল। (৪)

(১) তস্মাদজনয়দাত্মজমাত্মবিদঃ সুব্ৰতা ভূৱঃ স্থিতৱে।

নাৰায়ণ বৰ্ম্মাণঃ জনকমিহাধিগতসাংখ্যৰ্থম্ ॥

[নিধানপুৰ তাত্ত্বশাসন, কামৰূপ শাসনাবলী]

(২) “নানাশাস্ত্ৰ পদাৰ্থ নিশ্চিতমতেৰ্কেদেষু চাধীতিনঃ।

যেন × × × বৰণো × × × নয়তিমিঃ সাংখ্যোক নক্ৰো মহান্
মীমাংসা × × × লা × × × ফেনাকুলঃ ॥”

[ছুৱি তাত্ত্বশাসন,

J. A. R. S. Voll Xii No 1 & 2]

(৩) নানা শাস্ত্ৰাৰ্থ শ্ৰুত চিত্তধিগো যেন × × বাধিষ্মুঠে—

স্তম্ভচালকৃতৈঃ সুস্পষ্টঃ ললিতপদং সৰ্ব্ব-মার্গ-কবিশ্বম্ ॥

[তথা—]

(৪) স্বৰ্গীয় মঃ মঃ ডাঃ হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীৰ “সভাপতিৰ সন্মোদন”
বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষৎ পত্ৰিকা ৪ৰ্থ সংখ্যা ১০২১ নন।

মহাপণ্ডিত শীলভদ্র সমতট নামৰ ৰাজ্যখন কালিকাপুৰাণ আৰু যোগিনী-ভক্তত বৰ্ণিত কামৰূপৰ ভিতৰতে পৰে। এই ৰাজ্য বৰ্ত্তমান পূব পাকিস্তানৰ পূৰ্ব্ব অংশত 'ঢাকা'ৰ পিনে আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অহুমান কৰে। শীলভদ্র যে দৰ্শন শাস্ত্ৰত সমুদ্ৰ-সদৃশ পণ্ডিত আছিল সেইটো সৰ্ব্ববাদিসন্মত কথা।

মহা দাৰ্শনিক সৰ্ব্বতত্ত্বতত্ত্ব ভট্টপাদ কুমাৰিলস্বামীও এই ভট্টপাদ কুমাৰিল দেশৰ কৃতী সন্তান আছিল বুলি আমাৰ দেশত এটা বিশ্বাস চলি আছে; কোনো কোনোৱে এই কথা লিখিছেও।

খঃ ৮ ম শতকৰ মহাত্মনিক কামৰূপীয় অভিনৱগুপ্তই কামৰূপীয় জগদ্গুৰু শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ লগত শাস্ত্ৰ-বিচাৰ কৰিছিল অভিনৱ গুপ্ত বুলি কথিত আছে; গতিকে এওঁ যে এজন দৰ্শন-শাস্ত্ৰৰ পাৰদৰ্শী পণ্ডিত আছিল তাত কোনো সন্দেহ নাই।

মহাৰাজ ইন্দ্ৰপালৰ তাত্ৰ শাসনত কোৱা হৈছে যে তেওঁ ইন্দ্ৰপালৰ (ইন্দ্ৰপাল) নীতিশাস্ত্ৰজ্ঞ আছিল আৰু পদ (ব্যাকৰণ) শাসনত বাক্য (মীমাংসা) তৰ্ক (ন্যায়শাস্ত্ৰ) আৰু তত্ত্ব আদি নানা বিজ্ঞাৰ মাজত ডুবি থাকিও ভাৰ পাৰ পাইছিল গৈ। (১)

ৰজা ধৰ্ম্মপালৰ পুষ্পভদ্ৰা শাসনৰ দ্বাৰা যি ব্ৰাহ্মণক ভূমিদান দিয়া হৈছিল তেওঁৰ পিতামহ কলাবিজ্ঞাত নিপুণ, ভেজস্বী, মীমাংসা

(১) সুবিস্তৃতানাং পদবাক্য-তৰ্ক-তত্ত্ব-শ্ৰবাহাতিতৰাশ্বনীনাম্।

যঃ সৰ্ববিজ্ঞাসবিভাগাধক্ষমস্তানিমগ্ধশ্চ গতশ্চ পাৰম্॥

[কা: খা: পৃ:- ১২১]

ধৰ্মপালৰ শাসনত শাস্ত্র-জ্ঞানৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণবুদ্ধিসম্পন্ন, চানক্য আদিৰ
 শাসনত শাস্ত্র-জ্ঞানৰ আধাৰস্বৰূপ আৰু শ্ৰুতি
 (বেদ) স্মৃতি (ধৰ্মশাস্ত্র) প্ৰদৰ্শিত পথত চলিবৰ কাৰণে দৃঢ়-
 প্ৰতিজ্ঞ আছিল । (১)

তেওঁৰ সোণামুখ শাসনত যাক ছুমিদান দিয়া হৈছিল তেওঁ
 মীমাংসা শাস্ত্ৰৰ অনুশীলনৰ দ্বাৰা মনৰ সমস্ত অজ্ঞানদোষ অপসাৰিত
 কৰিছিল । (২)

যোগীশ্বৰতত্ত্ব তত্ত্ব, ত্ৰায়, মীমাংসা, সাংখ্য, পাতঞ্জল, (যোগ)
 বৈশেষিক, আয়ুৰ্বেদ, স্মৃতি, ইতিহাস, পুৰাণ, বেদান্ত বা ব্ৰহ্মজ্ঞান,

যোগী- সাম, ঋগ্, যজুঃ, অথৰ্ব এই চাৰি বেদ ; এই-
 তত্ত্ব বিলাকৰ নাম কোৱা আছে আৰু এইবিলাক যে

অধ্যোক্তব্য বিষয় এই কথাও প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে । (৩)

(১) তদ্বংশাদজনিষ্ট শিষ্টচৰিতো নিপেখবো স্তাম্ভবঃ

লক্ষ্মীদান্ নববাহনাস্বয়স্তুতঃ সম্যক্ কলাভিযুক্তঃ ।

মীমাংসানয়নঃ সলীকৃতমতিশ্চানক্যামাণিক্যভূ—

বংশোক্ত লক্ষ্মণিঃ শ্ৰুতিস্মৃতিপথপ্ৰস্থানপাছততঃ ॥

[তথ পৃঃ—১৭৫]

(২) “মীমাংসাত্ত্যাসনিশেষদোষ-প্ৰোষিত-মানসঃ ।”

[J. A. R. S. Voll Viii No 4]

(৩) দৃষ্টাগমমিমং তত্ত্বং সমাজ্ঞানাক্ষসাগৰে ।

× × ×

ত্ৰায়ো মীমাংসকং সাংখ্যং পাতঞ্জলং তথা পুনঃ ।

বৈশেষিকং যথাপূৰ্ব্বং ময়া জ্ঞাতং হি তৎক্ষণাৎ ॥

× × ×

ভিন্ ভিন্ বিষয়ৰ বিবিলাক আমাৰ দেশত শ্ৰীকৃত সংস্কৃত
 গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে সেইবিলাকৰ ভিতৰত গ্ৰন্থকাৰসকলৰ বিভিন্ন দৰ্শন
 অস্তান্ত ৷ শাস্ত্ৰত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা যায় ।
 গ্ৰন্থত ৷ মহাপণ্ডিত নীলাম্বাচাৰ্য্যৰ কথা আগেয়ে কোৱা হৈছে
 তেওঁ যে ত্ৰায় আৰু মীমাংসা শাস্ত্ৰত বিশেষ ভাৱে ব্যুৎপন্ন আছিল
 তাৰ পৰিচয় তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত আছে আৰু শ্ৰীকৃতভাষ্যৰ সমাপ্তি
 শ্লোকত তেওঁ ত্ৰায় শাস্ত্ৰৰ পণ্ডিত আছিল বুলি নিজেই কৈছে । (১)
 হস্তামলকস্তোত্ৰৰ পঞ্জিকা নামৰ টীকাত দামোদৰ মিশ্ৰৰ
 দাৰ্শনিক পাণ্ডিত্য স্পষ্ট হৈ উঠিছে ।

আয়ুৰ্বেদ ভিষগ্বেদা ময়াভ্যস্তান্ত্ৰদৈৰ হি ।

× × ×

স্বভীতিহাসৌ দেৱেশি পুৰাণানি ময়া পুনঃ ।

× × ×

ব্ৰহ্মজ্ঞানং ময়া দেবি ব্ৰহ্মভেজঃপৰিবৃতম্ ।

বেদান্তমিতি বিখ্যাতং বৰ্ণপুঞ্জ মহৎ পুতম্ ।

× × ×

বেদচতুষ্টয়ং সামাধৰ্ম্মগ্ৰন্থজুৰুত্তমম্ ।

ময়াভ্যস্তং হি তৎসৰ্বং তৎক্ষণাত্ৰ সংশয়ঃ ॥

[যোগিনীতন্ত্ৰ — ৯ম পটল]

(১) তন্ত্ৰাত্মজঃ সকল শাস্ত্ৰ পৰায়ণোহপি যঃ পক্ষপাতমধিকঃ

কৃতবান্ কৃতীভঃ ।

আধিক্যিকীৰহসি তেন ধিনিৰ্ম্মিতোহয়মাস্ত্ৰাং তমোপনয়নে

পিতৃকৰ্ম্মদীপঃ ॥

মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিজ্ঞাবাগীশ যে ত্ৰায়দৰ্শন আৰু পাণিনিয় দৰ্শনত বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল তাৰ পৰিচয় তেওঁৰ ৰচিত “প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ”ত প্ৰচুৰ পোৱা যায়।

মহামহোপাধ্যায় গীতায়ৰ সিদ্ধান্তবাগীশৰে বিভিন্ন গ্ৰন্থত দাৰ্শনিক পাণ্ডিত্য কুটি উঠিছে। তেওঁ ত্ৰায় আৰু মীমাংসা দৰ্শন ভালকৈ জানিছিল বুলি নিজেও কৈছে। (১)

অনন্তকন্দলিয়ে তেওঁৰ “কল্পদ্রুম” নামৰ স্মৃতিনিবন্ধ গ্ৰন্থত দাৰ্শনিক-বিচাৰপটুতাৰ পৰিচয় দিছে। ভাগৱতৰ শ্ৰীধৰস্বামিকৃত “ভাৱাৰ্থ দীপিকা”ৰ টান অংশৰ তিপ্লগী গ্ৰন্থ “ভাগৱতাদিকৰণ” নামৰ এখন আৰু “দীপিকা-প্ৰৱৰ্ত্তিগী” নামৰ এখন পোৱা গৈছে। আমি যি পুথি পাইছো তাত গ্ৰন্থকাৰৰ নাম নাই। জ্ঞান-বয়ো বৃদ্ধ পণ্ডিতসকলে কয় যে ‘অধিকৰণ’ নামৰ বিচাৰগ্ৰন্থখন ভাগৱতচাৰ্য্য ভট্টদেৱৰ গ্ৰন্থত। এই গ্ৰন্থ যাবে লিখিত হ’ক, গ্ৰন্থকাৰ যে অসমীয়া লোক আছিল তাত কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। এই গ্ৰন্থত গ্ৰন্থকাৰৰ বিভিন্ন দৰ্শনশাস্ত্ৰত গভীৰ পাণ্ডিত্য স্পষ্ট হৈ উঠিছে। সেইদৰে খ্ৰঃ ১৭শ শতকৰ কামৰূপীয় স্মৃতি-নিবন্ধকাৰ গোপাল ত্ৰায়পঞ্চাননে তেওঁৰ “বিচাৰ-নিৰ্ণয়” নামৰ গ্ৰন্থত দাৰ্শনিক পাণ্ডিত্য প্ৰকাশ কৰিছে। মাধৱকন্দলিয়ে

(১) নানামতস্মৃতিপুৰাণবিদ্যাং বিদিশ্বা জ্ঞাত্বা চ গৌতমনয়ং

সহ জৈমিনীয়ম্।

শ্ৰীকামৰূপ-ধৰণী-পতিমণ্ডিতেন বাগীশ্বৰেন ৰচিতো

কচিৰো নিবন্ধঃ ॥

[শ্ৰদ্ধকৌমুদীৰ সমাপ্তি শ্লোক]

ৰামায়ণত ‘অৰুণজুহায়’ ধুমৰ দ্বাৰা বহিৰ অজ্ঞমান’ আদিৰ উল্লেখ কৰি ভাৰতীয় দৰ্শনৰ লগত নিজৰ পৰিচয় থকাৰ প্ৰমাণ দিছে। এনেকুৱাকৈ প্ৰাসঙ্গিক ভাৱে দাৰ্শনিক পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় দিওঁতা লোকৰ নিদৰ্শন বহুতো আছে। প্ৰেত-বিস্তাৰ ভয়ত এই বিষয়ে আৰু আগবাঢ়িব সুখুজিলোঁ।

ওপৰত যিবিলাক প্ৰমাণ উদ্ধৃত কৰা হ’ল তাৰ দ্বাৰাই এইটো বুজা গ’ল যে পুৰণি কামৰূপত ব্যাকবণ-দৰ্শন, পূৰ্ব যীমাংসা, উত্তৰ-যীমাংসা, সাংখ্য, যোগ, ত্ৰায়, বৈশেষিক আদি নানাবিধ দৰ্শন শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন, অধ্যাপনা ভালকৈ চলিছিল আৰু অসমৰ দাৰ্শনিক পণ্ডিতসকল সেই কালত ভাৰতত প্ৰতিষ্ঠিত সকলোটি দাৰ্শনিক মতবাদৰ লগতে পৰিচিত আছিল।

গভিৰে আমাৰ দেশত সেই কালত প্ৰচলিত বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় বা বিষ্ণু-ভক্তিবাদৰ সমৰ্থকৰূপে দাৰ্শনিক দৃষ্টি বা মতবাদো নিশ্চয় আছিল বুলি ধৰি লব পাৰোঁ। হ’ক। পিচে সেই দাৰ্শনিক মতবাদটোনো কেনে আছিল, এই বিষয়ে কিবা সন্মাদ পায় নেকি, এতিয়া ভাবে খবৰ কৰা য’ক।

যি কোনো দৰ্শন শাস্ত্ৰই নহওঁক পদাৰ্থ পৰীক্ষা বা প্ৰমাণ-প্ৰমেয় বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত তাৰ এটা নিজা বিচাৰশৈলী বা বস্তু পুৰণি অসমৰ ^১ পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা আছে। যি কোনো দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তত ^২ বৈষ্ণৱ-দৰ্শন ^৩ উপনীত হবলৈ হলে প্ৰত্যেকটি বিচাৰ দ্বাৰাৰে কোনো নহয় কোনো অংশত উপযোগিতা আছে। কোনো এখন দৰ্শনত পৰিগৃহীত বিচাৰশৈলীক আদৰ কৰিলেও সেই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাপিত

সিদ্ধান্ত নামানিব পাৰে। ভিন্ ভিন্ দৰ্শনৰ মতানৈক্য হৈছে বিশেষ বিশেষ সিদ্ধান্তক লৈহে; গতিকে সেই বিশেষ সিদ্ধান্ত ক্ষেত্ৰত আন দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ লোক এজনে আন দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ লোক এজনৰ লগত কেতিয়াও একমত হ'ব নোৱাৰে। এই কাৰণে আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ পৃষ্ঠপোষক দাৰ্শনিক মতবাদটি বাচি উলিয়াবলৈ হলে আমি চাৰ লাগিব যে কোন দৰ্শনৰ বিশেষ বা নিজস্ব সিদ্ধান্তত তেওঁবিলাকে হৰিভৰ দিছে। এইদৰে যদি একেটা দাৰ্শনিক মতবাদৰ পৰা দুই তিনিটা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো আমি বুজিব পাৰোঁ। তেন্তে তাৰ দ্বাৰাই বাকী অমুক্ত অংশতো তেওঁবিলাকে সেই মতৰে অনুসৰণ কৰিছিল বুলি বুজিব পাৰিম হ'ক।

পূৰ্বোক্তাপিত্ত প্ৰমাণবিলাকৰ দ্বাৰা আমাৰ দেশত নানাবিধ দাৰ্শনিক মত জ্ঞাত আৰু আলোচিত হৈ আছিল বুলি নিৰ্ণয় কৰা হৈছে যেতিয়া, তাৰ দ্বাৰা আমাৰ ইয়াত প্ৰচলিত ধৰ্ম-সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতো যে ভিন্ ভিন্ দাৰ্শনিক মতৰ অনুসৰণ কৰা লোক আছিল সেইটো সহজ বোধ্য হৈ পৰিছে। বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতো অবাস্তৱ ভাৱে নানা দাৰ্শনিক মতবাদ গৃহীত আৰু সমাধিত হ'ব পাৰে। আমাৰ দেশত যে কেৱল এটাই দাৰ্শনিক মত চলি আছিল এই কথা কেতিয়াও কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। পিচে নানা মত থাকিলেও কোনো এটা মতৰ প্ৰাধান্য বা ধাৰাবাহিকভাৱে অৱস্থান হয়তো আমাৰ অনুসন্ধানত ধৰা পৰিব পাৰে। সেই উদ্দেশ্যেই এই অনুসন্ধানত প্ৰবৃত্ত হ'বলৈ মন গ'ল।

কার্য-কাৰণৰ ভেদ বিচাৰ কৰি কৰি এতিয়ালৈকে ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকল যিকেইটা সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে গৈ তাক আঁৰি ভাৰতীয় চাৰি ভাগত ভাগ কৰিব পাৰে— ১। আৰম্ভবাদ দৰ্শনৰ মতবাদ ২। সম্ভাববাদ ৩। পৰিণামবাদ ৪। বিবৰ্ত্তবাদ। এই মতবাদ চাৰিটাৰ ভিতৰত অসমব বৈষ্ণৱসকলে বিশেষকৈ কোনটোত হৰিভৰ দিছে সেইটো বুজিবলৈ হলে এই মতবাদ চাৰিটাৰ স্বৰূপ বুজাটো আৱশ্যক। গতিকে তাকে যথাগন্তৰ সংক্ষিপ্তভাৱে বৰ্ণনা কৰা হব।

১। কাৰণবিলাক যথাবীতি মিলিত হলে তাৰ পৰস্পৰতে কাৰ্য্য উৎপন্ন হয়। ইহঁতৰ (কাৰ্য্য কাৰণৰ) এটাও মিছা বা অসৎ নহয় উভয়ে সত্য। এয়ে আৰম্ভবাদ সিদ্ধান্ত।
 ২। প্ৰধানতঃ বৈশেষিক দাৰ্শনিকসকল আৰম্ভবাদী। তেওঁ-বিলাকৰ মতে উৎপত্তিৰ পূৰ্বে কাৰ্য্য অসৎ; কাৰণভকৈ কাৰ্য্য অত্যন্ত ভিন্ন; পৰমাণু আদি অৱয়ৱৰূপ দ্ৰব্যবিলাক আন অৱয়ৱৰূপ দ্ৰব্য অৰ্থাৎ পৰমাণু আদিৰ লগত মিলিত হলে তাৰ পৰা কাৰ্য্যৰূপ দ্ৰব্যান্তৰ উৎপন্ন হয়। কাৰণৰ গুণৰ পৰা কাৰ্য্যৰ গুণ উৎপন্ন হয়। কৰ্ত্তাৰ জ্ঞান ইচ্ছা আৰু যত্নৰ পৰা দ্ৰব্যক আশ্ৰয় কৰি ক্ৰিয়া অৰ্থাৎ যাৰ পৰা দ্ৰব্যৰ সংযোগ-বিভাগ গুণ অৱশ্যে জন্মে এনে স্পন্দৰূপ পদাৰ্থটি জন্মে। সামান্য, বিশেষ আৰু সমবায় এই তিনিটা পদাৰ্থ নিত্য—ইহঁতৰ জন্ম-মৃত্যু নাই। আৰম্ভবাদৰ অধিক পৰিচয় দিয়া ইয়াত সম্ভৱপৰ নহয়। নৈয়ায়িকসকলেও এই আৰম্ভবাদকে সমৰ্থন কৰে।

প্ৰভাকৰ গুৰুৰ অনুসৰণকাৰী শ্ৰীমাংসকসকলেও অলপ ইফাল-সিফাল কৰি এই আৰম্ভবাদ সমৰ্থন কৰে। কুমাৰিল ভট্টপাদৰ অনুসৰণকাৰীসকলেও আৰম্ভবাদ মানিছে; কিন্তু কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত তেওঁবিলাকো বৈশেষিকসকলৰ লগত এক মত নহয়। উৎপত্তিৰ পূৰ্বে যে কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণ অসৎ আৰু কাৰণৰ লগত ইয়াৰ অভ্যন্ত ভেদ এই কথা তেওঁবিলাকৰ অভিমত নহয়। তেওঁবিলাকৰ মতে উৎপত্তিৰ পূৰ্বে কাৰ্য্য কাৰণত শক্তিকপে সৎ, স্বৰূপতে অসৎ। কাৰণতকৈ কাৰ্য্য কোনো অংশত ভিন্ন আৰু কোনো অংশত অভিন্নও; আৰু পৰমাণু পৰ্য্যন্ত সূক্ষ্মলৈ নগৈ তাতকৈ স্থূল ত্ৰসৰেণুকে কাৰ্য্যদ্রব্যৰ চৰম কাৰণ বুলি তেওঁবিলাকে কয়। গতিকে তেওঁবিলাকৰ দৃষ্টিত বৈশেষিক সম্ভৱত ত্ৰসৰেণুই পৰমাণু শব্দ বাচ্য।

জৈন দাৰ্শনিকসকলো আৰম্ভবাদী। তেওঁবিলাকে বৈশেষিক সম্ভৱত পৰমাণুকে “পুদ্গল” শব্দৰ দ্বাৰা কয় আৰু সেই পুদ্গল এবিধ বুলি মানে। এওঁবিলাক অনেকান্তবাদী গতিকে কাৰ্য্যকাৰণৰ ঐকান্তিক ভেদ আছে বুলিও নকয়—ঐকান্তিক অভেদ আছে বুলিও নকয়।

২। কাৰণৰ সমুদায় অৰ্থাৎ পুঞ্জীভূত হোৱা পাৰ্থিৱাদি চতুৰ্বিধ পৰমাণুই কাৰ্য্য দ্ৰব্য। কাৰণতকৈ কাৰ্য্যৰ কোনো ভিন্ন সজ্ঞাতবাদ $\frac{1}{2}$ সত্তা নাই। কাৰ্য্য, কাৰণতকৈ অতিবিজ্ঞাৰে সৰ্ব্বদাই $\frac{1}{2}$ অসৎ। অৱয়ৱ অৱয়ৱীৰ বা কাৰ্য্য কাৰণৰ কোনো ভেদ নাই। এয়ে সজ্ঞাতবাদ, ইয়াকে পুঞ্জবাদো বোলে। এই সিদ্ধান্ত সৰ্ব্বান্তিবাদী সৌত্ৰান্তিক আৰু বৈভাষিক বৌদ্ধসকলৰ অভিমত।

৩। কোনো পারমাণ্বিক বস্তুর সঁচাকৈয়ে কণাত্তৰ প্ৰাপ্তিকে
 পৰিণাম বোলে। কাৰণেই অৱস্থান্তৰ প্ৰাপ্তিৰ দ্বাৰা
 কাৰ্য্যকৰণে পৰিণত হয়। উৎপত্তিৰ পূৰ্বে কাৰণতে
 অব্যক্তভাৱে কাৰ্য্য থাকে; পাচত ব্যক্তভাৱ প্ৰাপ্ত হোৱাটোকে
 কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি বুলি কোৱা হয়।

প্ৰকৃতিকে জগতৰ উপাদান কাৰণ বুলি যিসকলে কয়
 সেই সাংখ্য, যোগ, পাণ্ডপত, মাধৱ, নিম্বাৰ্ক, গৌৰীয়া বৈষ্ণৱ আদিৰ;
 চৈতন্য মাত্ৰই জগতৰ উপাদান কাৰণ বুলি মানোতা ভট্টভাস্কৰ,
 পাঞ্চৰাত্ৰ আদি সকলৰ, শুদ্ধাৰ্থবাদী বল্লভী সম্প্ৰদায়ৰ আৰু
 জড়বিশিষ্ট চেতনৰ উপাদান-কাৰণতাবাদী শ্ৰীকৃষ্ণ ৰামানুজ, ভাস্কৰ-
 ৰায় প্ৰভৃতিৰ, অৱান্তৰ মতভেদ থাকিলেও এইসকলোৱে পৰিণামবাদ
 সমৰ্থন কৰে।

৪। কোনো এটা পারমাণ্বিক বস্তুর অজ্ঞানবশতঃ আন
 অসত্যৰূপে তান বা প্ৰকাশ হোৱাকৈ বিবৰ্ত্ত বোলে। যেনে
 বিবৰ্ত্তবাদ (পাৰমাণ্বিক জড়িয়ে অজ্ঞানবশতঃ সাপৰূপে প্ৰতিভাত
 (বিবৰ্ত্তিত) হয়। গতিকে বিবৰ্ত্তবাদীসকলৰ মতে
 সত্য বা পাৰমাণ্বিক কাৰণত, অজ্ঞান (অবিজ্ঞা) বশতঃ নানাবিধ
 কাৰ্য্যৰ প্ৰকাশ হয় যদিও সেইবিলাক (কাৰ্য্য) অসত্য।

এই মত ভগৱদ্ভাস্কৰাচাৰ্য্যৰ অমুখ্যায়ীসকলৰ অতিমত।
 তেওঁবিলাকৰ মতে পাৰমাণ্বিক সত্য ব্ৰহ্মই অবিজ্ঞা বা মায়াৰ সহায়ত
 বিচিত্ৰ জগৎপ্ৰপঞ্চৰূপে প্ৰতীয়মান হয়। আচলতে জগতৰ কোনো
 সত্য নাই।

নিৰাকার বিজ্ঞানবাদী যোগাচাৰ বৌদ্ধ সকল আৰু শূন্যবাদী মাধ্যমিক বৌদ্ধ সকলো বিবৰ্ত্তবাদী। নিৰাকার বিজ্ঞানবাদী সকলৰ মতে ক্ষণিক নিৰাকার বিজ্ঞানেই অবিজ্ঞানবাসনাবশতঃ জ্ঞাত-জ্ঞেয়াদি নানা বিচিত্ৰ আকাৰে জগৎৰূপে প্ৰতীত হয়।

শূন্যবাদী সকলৰ মতে অনিৰূপাস্বৰূপ একনাত্ম শূন্যই ভ্ৰান্তি বাসনাকৰূপ সংসৃতি মহিমাভ জগৎপ্ৰপঞ্চৰূপে প্ৰতিভাত হয়।

সাকারবিজ্ঞানবাদী যোগাচাৰ বৌদ্ধ সকলৰ মত পূৰ্বোক্ত চাৰিটা মতবাদৰ কোনোটোৰ ভিতৰতে নপৰে। তেওঁ বিলাকে জ্ঞাত-

সাকার ১ জ্ঞেয় নীল পীতাদি বিচিত্ৰ আকাৰবোধক ক্ষণিক বিজ্ঞানবাদ ২ বিজ্ঞানৰে স্বৰূপ বুলি কয়। তাক বিজ্ঞানৰ বিকাৰ বা পৰিণাম বুলি স্বীকাৰ নকৰে—গতিকৈ ই পৰিণামবাদ নহয়; বিজ্ঞানৰ বিচিত্ৰ আকাৰবোধটিক পাৰমাৰ্থিক বা সত্য বুলি স্বীকাৰ কৰে গতিকে বিবৰ্ত্তবাদৰ ভিতৰতো ই নপৰে।

কাশ্মীৰীয় প্ৰত্যভিজ্ঞানমতবাদী সকলৰ “আভাসবাদ”টিও পূৰ্বোক্ত কোনোটো মতৰ ভিতৰতে নপৰে। তেওঁ বিলাকৰ মতে স্বতন্ত্ৰ

আভাসবাদ ১ চিত্তি বা চৈতন্যই বিশ্বৰ কাৰণ। তেওঁ (চিত্তি) ২ স্বেচ্ছাই নিজৰ ওপৰত এই জগতখন প্ৰস্ফুটিত কৰি দেখুৱাইছে। কিন্তু সেই বুলি ই অসত্য বা অৱাস্তৱ নহয়।

এই দুটি মতবাদ বৰ প্ৰসিদ্ধ নহয়; এই কাৰণে আমি গণ্যনাত্ম পেলোৱা নাই। সাকার বিজ্ঞানবাদ আৰু আভাসবাদক ধৰি মতবাদ ছ’টা হয়।

পূৰ্বেৰাজ্ঞ প্ৰমাণৰ দ্বাৰা এই সকলো মতেই এই দেশত পুৰণি কালতো জ্ঞাত আৰু চলিত আছিল বুলি বুজা গৈছে যদিও, অসমত $\frac{1}{2}$ আবৃত্তবাদ আৰু সজ্ঞাতবাদ যে বৈকল্পিককৈ কেতিয়াবা বিবৰ্ত্তবাদ $\frac{1}{2}$ অনুসৰণ কৰিছিল তাৰ কোনো প্ৰমাণো নাই, সম্ভাৱনাও নাই। বাকী থাকিল পৰিণামবাদ আৰু বিৱৰ্ত্তবাদ। “কালিকা পুৰাণ”, “স্বল্প-মৎস্ত পুৰাণ” আৰু “অঙ্গিৰস্ সংহিতা” এই তিনিখন অসমৰ প্ৰখ্যাত যি সৃষ্টি-প্ৰক্ৰিয়া বৰ্ণনা কৰা হৈছে, সেইটো প্ৰায় সমস্ত পুৰাণ আৰু কোনো কোনো ধৰ্ম্ম-শাস্ত্ৰতো তেনেকৈয়ে কোৱা আছে। গতিকে আন পুৰাণাদিৰ বাক্যৰ দৰে এইবিলাক বাক্যকো দাৰ্শনিক সকলে টানি-টুনি নিজৰ অভিমত পৰিণামবাদ বা বিৱৰ্ত্তবাদৰ পথত পেলাই দি তাৰ অবিৰোধে বা পোষকৰূপে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে। নিৰপেক্ষভাৱে চালে কিন্তু ইয়াৰ বচন বিলাকৰ তাৎপৰ্য্য বিৱৰ্ত্তবাদতে সঙ্গত হৈ আছে যেন পাওঁ।

কালিকা পুৰাণত সৃষ্টি-প্ৰক্ৰিয়া কৰলৈ গৈ কৈছে— সৃষ্টিৰ আদিতে জ্ঞানস্বৰূপ সৰ্বব্যাপক পৰমব্ৰহ্মই আছিল; তেওঁৰ সৃষ্টি কালিকা পুৰাণত $\frac{1}{2}$ কৰিবৰ ইচ্ছা হ’ল। সেই ইচ্ছাবশতঃ তেওঁৰ প্ৰকৃতি বিৱৰ্ত্তবাদ $\frac{1}{2}$ জুৰু অৰ্থাৎ সৃষ্টিৰ উপযোগিনী হৈ সত্ত্ব ৰজঃ তমো-ঔপাঙ্গিকা হৈ পৰিল। প্ৰকৃতি ব্ৰহ্মতকৈ বেলেগ নহয় গতিকে ইয়াত ক্ষোভকো ব্ৰহ্ম, ক্ষোভ্যও ব্ৰহ্ম, সক্ষোচ বিকাশবশতঃ তেওঁৰে প্ৰধান (প্ৰকৃতি) ৰূপে অৱস্থিত। (১)

(১) জ্ঞানস্বৰূপত তদা পৰমব্ৰহ্মণো বিভোঃ।

ততোহস্ত প্ৰকৃতিস্তেন সম্যক্ক্ষোভিতা ভিষা ॥

পৰিণামবাদী সাংখ্য-যোগপন্থী সকলৰ মতে প্ৰকৃতিৰ ভিন্ন সত্তা আছে। ইয়াত কিন্তু ভিন্ন সত্তা অস্বীকাৰ কৰা হ'ল। গতিকে সাংখ্য-যোগাভিমত পৰিণামবাদ যে ইয়াত অভিপ্ৰেত নহয় সেইটো বুজা গ'ল।

ইয়াৰ পূৰ্ব অধ্যায়ত প্ৰলয় বৰ্ণনা প্ৰস্তুত কৰা হৈছে— সেই মহাবিশ্ব পৰম পুৰুষতে সৃষ্টি প্ৰলয়াদি সকলো প্ৰতিভাত হয় (১) ; প্ৰলয়ত জগৎ পৰমাত্মাতে লীন হয়। ইয়াত পৰিণামবাদ অভিপ্ৰেত হলে 'প্ৰতিভাত' নুবুলি সৃষ্টি বা উৎপন্ন হয় বুলি কলে-হেতেন। “প্ৰতিভাত” শব্দৰ দ্বাৰাই বিৱৰ্ত্তবাদৰ কথা মনলৈ আহে।

সৃষ্টি বৰ্ণনাৰ উপসংহাৰ কৰি কৈছে যে পৰমজ্ঞানময় এক অৰৈত শাস্ত-শিৱ-অনন্ত-অচ্যুত অব্যক্ত অচিন্ত্যৰূপ আত্মাই সাৰ; তেওঁৰ বাহিৰে বাকী বিলাক অসাৰ। (২)

সংস্কৃত সৰ্বকাৰ্য্যার্থমভূৎ সাক্ষিগুণাশ্ৰিকা।

[কা: পু: ২৬।২-৩]

স এব' ক্লেভকো ব্ৰহ্মণ্ ক্লেভ্যশ্চ পৰমেশ্বৰ:।

স সঙ্কোচ-বিকাশভ্যাং প্ৰধানেষ্বেহপি চ স্থিত: ॥

[তথা ২৬।৫]

(১) স বিষ্ণুৰূপী পুৰুষ: পুৰাণস্তস্মিন্ সমস্তঞ্চ বিভাতি তদ্বৎ।

ততো ব্ৰহ্মণি লীনেতু পৰমাত্মনি শাস্বতে ॥

[তথা ২৫।৩৫-৩৬]

(২) একং শিৱং শাস্ত মনস্তমচ্যুতং পৰাং পৰমজ্ঞানময়ং বিশেষম্।

অৰৈতমব্যক্তমচিন্ত্যৰূপং সাৰস্বৈকমাস্তি সাৰং তদন্যং ॥

[তথা ২৯।৪]

ইয়াত ‘এক’ ‘অদ্বৈত’ এই শব্দ দুটাৰ সহযোগত বিবর্তবাদ প্রকাশ হৈছে। “নিৰ্বিশেষণ অদ্বৈত” শব্দৰ দ্বাৰা বিশেষণ রূপ দ্বিতীয় প্রকাৰে আত্মাৰ নিষেধ কৰা হৈছে। গতিকে বিশিষ্টা-দ্বৈতবাদী সকলৰ অভিমত পৰিণামবাদ যে ইয়াত অভিপ্ৰেত নহয় সেইটো বুজা গ’ল।

আৰু এটা শ্লোকত জগতৰ চৰম কাৰণৰ স্বৰূপ কোৱা হৈছে যে, “তেওঁ নিৰাধাৰ, নিৰাকাৰ, নিঃসৰ্ব নিবৰগ্ৰহ, আনন্দময় অদ্বৈত, দ্বৈতহীন আৰু অবিশেষণ জ্ঞানস্বরূপ, নিৰঞ্জন (১) ইত্যাদি। ইয়াত যি কোনো প্রকাৰে দ্বৈততাৰ বাৰণ কৰা হৈছে। গতিকে অগত্যা বিবর্তবাদতে এই শ্লোকৰ তাৎপৰ্য্য মানিব লাগিব।

“স্বল্পমৎস্যপুৰাণ”ৰ মঙ্গলাচৰণ শ্লোকত বিবর্তবাদ স্পষ্টতঃ স্বীকাৰ কৰা হৈছে—“যস্মিন্ বিশ্বমিদং বিৱেকবিবহাদ্ বজ্জো ভুতজায়িতম্”

স্বল্প-মৎস্য ১ বজ্জুত সৰ্প আৰোপিত হোৱাৰ দৰে য’ত অজ্ঞান-
পুৰাণত ২ বশত: এই বিশ্ব আৰোপিত (অধ্যাত্ম) হৈছে। ইয়াৰ
এয় অধ্যায়ত মহাদাদিত্তবোৰক প্রকৃতিৰ পৰিণাম বুলি বৰ্ণনা কৰা
হৈছে যদিও, সেইটো বিবর্তবাদৰ বিৰোধী নহয়। জগতখন ব্ৰহ্মৰ
বিবর্তরূপ আৰু মায়াৰ পৰিণাম রূপ বুলি শব্দৰভগবৎপাদৰ মতানুযায়ী
সকলেও মানে।

(১) নিৰাধাৰং নিৰাকাৰং নিঃসৰ্বনিবৰগ্ৰহম্।

আনন্দময়মদ্বৈতং দ্বৈতহীন বিশেষণম্।

ন সূক্ষ্মং ন চ স্থূলং যজ্জ্ঞানং নিত্যং নিৰঞ্জনম্।

একমাসীৎ পৰব্ৰহ্ম স্বপ্রকাশং সমস্ততঃ ॥

[কা: পৃ: ২৫৭৭—৭৮]

“অঙ্গিৰস্ সংহিতা”তো মনু সংহিতাত বৰ্ণিতক্ৰমে অব্যক্ত সনাতন পৰম ব্ৰহ্মৰ পৰাই তেওঁৰ সিসৃষ্কাবশতঃ জগৎসৃষ্টি বৰ্ণনা কৰা অঙ্গিৰস- ॥ হৈছে (১); আৰু বেদাধ্যয়ন-নিকপণ-প্ৰসঙ্গত, এই সংহিতাত ॥ জগৎ-প্ৰপঞ্চ ব্ৰহ্মতকৈ ভিন্ন নহয় (২), ব্ৰহ্মজ্ঞানেই মুক্তিৰ কাৰণ, ব্ৰহ্মভাৱপ্ৰাপ্তিৰে মুক্তি (৩) বুলি স্পষ্টতঃ কোৱা আছে; উপনিষদত কোৱা মতে ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ কাৰণ ঔকাৰ-উপা-সনাদিও ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(১) নাসীদিদং জগৎকৃৎস্নং ব্ৰহ্মৰোমাদিলক্ষণম্ ।
কিস্বাসীৎতৎপৰং ব্ৰহ্ম যদব্যক্তং সনাতনম্ ।
যত্র লীনং জগৎসৰ্বং কৰ্ম্মবন্ধনিয়ন্ত্ৰিতম্ ।
তন্নীকপং নিৰাকারমচিন্ত্যং নিত্যমব্যয়ম্ ॥
প্ৰাণ্যদৃষ্টবশান্তৰ্য্যং সিসৃষ্কা সমজায়ত । ইত্যাদি

(২) মনোমুদগৰ দণ্ডেন চূৰ্ণিতে ভূৱনত্ৰয়ে ।
অচূৰ্ণিতং যদ্বিভাতি তদেৱ পৰমং পদম্ ॥
ব্ৰহ্মভূতানি সৰ্বানি ভূৱনানি চতুৰ্দ্ধিশ ।
ন কিঞ্চিদ্ ব্ৰহ্মণোভিন্নং বিত্ততেষ্যত্ৰিভিজোত্তম ॥

(৩) ঔকাৰং বথমাক্ৰহ বিন্দুংকৃৎস্নাতু সাবথিম্ ।
তাবদ্রথেন গন্তব্যং ষাৱৎপথিস্থিভো বথঃ ॥
বথং পৰিত্যজ্য ততঃ পৰং ব্ৰহ্ম সমাপ্তয়েৎ ।
আত্মানমবগিৎ কৃৎস্না মনঃ কৃৎস্নোত্তৰাবগিম্ ॥
জ্ঞান নিৰ্ম্মথনাভ্যাসাৎ পশ্চেদ্ ব্ৰহ্মাণিকূটবৎ ॥
ব্ৰহ্মবেদৈৰ্ভ্ৰম্পদো পৰয়া ব্ৰহ্মমাত্ৰয়া ।
বিনা মোক্ষং নলভ্যেত জন্ম কোটিশতৈবপি ॥
ব্ৰহ্মজ্ঞানং যতো বিপ্ৰা এতত্তত্ত্বমশ্ৰয়ম্ ।
কল্পিত্বা সৰ্বকৰ্ম্মাণি পৰব্ৰহ্মণি লীয়েত ॥ ইত্যাদি ।

যোগিগীতযন্তো অদ্বৈত ব্রহ্মজ্ঞান যে মুক্তির কারণ এই কথা শব্দতঃ আৰু অর্থতঃ প্রতিপাদন কৰা হৈছে। এইবিলাক কথা যথাশ্রুতভাৱে বিরুদ্ধবাদৰ পক্ষেহে সঙ্গত হয়। বিভিন্ন ‘স্মৃতিনিবন্ধ’ গ্ৰন্থতো অদ্বৈত ব্রহ্মবাদৰ ইঙ্গিত নোহোৱা সহয়, পিচে ব্রহ্মপ্রতিপাদন সেইবিলাক গ্ৰন্থৰ বিষয় নহয় গতিকে সেই বিষয়ে তাত কোনো যুক্তি প্ৰমাণ উপস্থাপিত কৰা হোৱা নাই।

খঃ ১৫ শ শতকৰ পুৰণি কামৰূপৰ মহাপণ্ডিত দামোদৰ মিশ্ৰই ত্ৰিশঙ্কবাচাৰ্য্যকৃত হস্তামলকস্তোত্ৰৰ টীকা লিখি এই অদ্বৈতবাদ বা বিরুদ্ধবাদ দক্ষতাৰ সহিত প্রতিপাদন কৰিছে বুলি বুজা যায়।

গতিকে পূৰ্বোপস্থাপিত প্ৰমাণৰ বলভে সেই কালত আমাৰ দেশত বিভিন্ন ধৰ্ম্ম সম্প্ৰদায়ৰ মাজত দাৰ্শনিক ক্ষেত্ৰত বিরুদ্ধবাদেই অধিকভাৱে গৃহীত হৈছিল বুলি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰোঁহঁক। বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতো ইয়াৰেই প্ৰতিপত্তি বিশেষকৈ আছিল, কাৰণ উক্ত গ্ৰন্থবিলাকত বিষ্ণুকে জগতৰ কাৰণ পৰমব্ৰহ্ম বুলি উপস্থাপিত কৰা হৈছে।

এই বিরুদ্ধবাদৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ থকা বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্মৰূপ মহাবৃক্ষই পাঁচত মহাপুৰুষ ত্ৰিশঙ্কৰদেৱ, দামোদৰদেৱ, হৰিদেৱ, মাধৱদেৱ, ভট্টদেৱ আদি পৰম ভাগৱতসকলৰ লালন-পালনৰ দ্বাৰা ফলে, পুষ্পে, শাখাই, পল্লৱে সুসজ্জিত হৈ উঠিল আৰু তাৰ ৰূপ, ৰস, সৌৰভ পৰশ সমগ্ৰ দেশবাসীৰ মাজত বিতৰিত হব

ধৰিলে। তেতিয়াও যে এই সম্প্ৰদায় বিবৰ্ত্তবাদ বা অধৈন্তবাদৰ
পৰা চ্যুত হোৱা নাছিল ইয়াকে পৰবৰ্ত্তী গ্ৰন্থত কোৱা হ'ব।

তৃতীয় অধ্যায়

প্ৰমাণ নিৰূপণ আৰু সম্প্ৰদায় জিজ্ঞাসা

প্ৰমাণৰ দ্বাৰাই প্ৰমেয়সিদ্ধি বা বস্তুনিশ্চয় হয়। গতিকে
 কি কি প্ৰমাণ অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে মানেন; তাৰে ভিতৰত
 প্ৰমা আৰু তেওঁবিলাকৰ অভিন্নত ভাগৱত ধৰ্ম্মত স্বীকৃত বিষয়-
 প্ৰমাণ বোৰৰ নিশ্চয়ৰ বাবে কোন প্ৰমাণত অধিক গুৰুত্ব
 দিয়া হৈছে তাৰে আলোচনা কৰা ভাল হ'ব।

কোনো বিষয়ৰ যথার্থ জ্ঞানকে প্ৰমা বোলে যি জ্ঞানে যি
 বস্তুটোক যেনেকুৱাকৈ প্ৰকাশ কৰে (যুজায়) সেইটো যদি
 আচলতে সেই বস্তু আৰু ভেনেকুৱাই হয়, তাকে যথার্থ জ্ঞান
 বোলা হয়। তাৰ বিপৰীত—অৰ্থাৎ যি জ্ঞানে আন এটা বস্তুক আন
 বস্তুৰূপে প্ৰকাশ কৰে তাকে অযথার্থ জ্ঞান বা অপ্ৰমা বোলা হয়।

প্ৰমা বা যথার্থ জ্ঞানৰ কৰণ যিটো হয় অৰ্থাৎ সি যাৰ
 পৰা জন্মে সেয়ে প্ৰমাণ। প্ৰমাণৰ সংখ্যা, স্বৰূপ, লক্ষণ বিষয়ে
 দাৰ্শনিকসকলৰ ভিতৰত নানা মত মন্তান্তৰ আছে। প্ৰমাণৰ সংখ্যা
 লক্ষণ আদি বিষয়ে অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ কোনো সিদ্ধান্ত লিখিতভাৱে

পোৱা নাযায়। গতিকে তেওঁবিলাক কোন সম্প্ৰদায় ভুক্ত আছিল ইয়াৰ সন্দেহ যদি আমি কিবা উলিয়াব পাৰোঁ। তেন্তে এই বিষয়ে সেই সম্প্ৰদায়ৰ স্বীকৃত সিদ্ধান্তই এওঁবিলাকৰ অভিমত আছিল বুলি ধৰি লব পাৰিম। সেই কাৰণে এওঁবিলাকে নিজক কোন সম্প্ৰদায়ৰ বুলি ভাবিছিল তাৰে কিবা সূক্ষ্ম উলিয়াব পাৰি নেকি চোৱা য'ক।

অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়টি শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ সময়ৰ পৰাই বোধহয় ভাগৱতী সম্প্ৰদায় নামেৰে পৰিচিত হৈ আহিছে। ভগৱান্ বিষ্ণুৰ

অসমীয়া
বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়
জিজ্ঞাসা

● উপাসক আৰু ভাগৱত শাস্ত্ৰকে সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ প্ৰমাণ বুলি
↑
↑
● মানে গতিকেই এওঁবিলাক সেই নামে পৰিচিত।

কিন্তু এই কথাটো প্ৰায়বিলাক বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়তে বিশেষকৈ গোৰীয়া বৈষ্ণৱসকলতো খাতে; গতিকে তাৰ পৰা সম্প্ৰদায়টিক বেলগাই বুজাবৰ কাৰণে চৰিত প্ৰহৃত এটা গুৰু পৰম্পৰা দিয়া হৈছে। যিটো গুৰু পৰম্পৰা দিয়া হৈছে সেইটোত ঐতিহাসিক দৃষ্টিত অসামঞ্জস্য থাকিলেও সেই চৰিতকাৰ আৰু তেওঁৰ সময়ৰ বৈষ্ণৱসকলে যে তেনেকৈ ভাবিছিল আৰু তেওঁবিলাকেও যে সেইটো পূৰ্বৱৰ্তী গুৰুসকলৰ পৰাই জানিছিল ইয়াত কোনো সন্দেহ কৰিবৰ কাৰণ নেদেখোঁ।

“কথাগুৰুচৰিত”ত যি গুৰু সম্প্ৰদায় দিয়া আছে সেইটো এই— “নিৰঞ্জন পুৰুষে অনাদি অনন্তক ভাগৱত জ্ঞান দিলে। তেওঁ কলে কালপুৰীয়া নাৰায়ণক, তেওঁৰ পৰা পালে নৰনাৰায়ণে, তেওঁৰ পৰা পালে হংসনাৰায়ণে, তেওঁৰ পৰা পালে সূৰ্য্যমণ্ডলি

নাৰায়ণে, তেওঁৰ পৰা পালে শ্ৰীনাৰায়ণে। শ্ৰীনাৰায়ণে একশৰণ
ভাগৱত ধৰ্ম্ম ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, ৰুদ্ৰক দিলে; ব্ৰহ্মাই নাৰদক, নাৰদে
বাসক, ব্যাসে কলে শুকক, শুকে সূতত কলে। সূতৰ শিষ্য
মনোহৰাসূত; তেওঁৰ শিষ্য শঙ্কৰাচাৰ্য্য, তেওঁৰ শিষ্য শ্ৰীধৰস্বামী,
তেওঁৰ শিষ্য ভাস্কৰাচাৰ্য্য, তেওঁৰ শিষ্য নৃসিংহ, তেওঁৰ শিষ্য পৰমানন্দ,
তেওঁৰ শিষ্য বহু ভাবতী, তেওঁৰ শিষ্য মহাভাবতী, তেওঁৰ শিষ্য
পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য্য, তেওঁৰ শিষ্য বিষ্ণুপুৰী, বিষ্ণুপুৰীৰ শিষ্য
ব্ৰহ্মানন্দ, ব্ৰহ্মানন্দৰ শিষ্য জগদীশ মিশ্ৰ; জগদীশে আনি মহাপুৰুষ
শ্ৰীশঙ্কৰক দিলে। (১)

আইকনকলিতা চৰিত্ততো অলপ ইফাল-সিফালকৈ এই কথাৰূপে

- (১) পূৰ্বে আদিনিৰঞ্জনে কলে শ্ৰীভাগৱত অনাদি অনন্তত, তাৰা
কৈলে কালপুৰীয়া নাৰায়ণত, তাস্ত হস্তে পালে নৰনাৰায়ণে,
তাৰাত্ত হস্তে পালে হংসনাৰায়ণে, তেওঁ কলে সূৰ্য্যমণ্ডলি নাৰায়ণত,
তেওঁ কলে শ্ৰীনাৰায়ণত, তেওঁ কলে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, ৰুদ্ৰত,
একশৰণকৈ, তেহে ব্ৰহ্মা কলে নাৰদত, তাৰা কলে ব্যাসত,
ব্যাসে শুকত, শুকে পৰীক্ষিতত, ৰ'ল সূতত, তানে শিষ্য
মনোহৰাসূত, তানে শিষ্য শঙ্কৰাচাৰ্য্য, তানে শিষ্য শ্ৰীধৰস্বামী,
তানে শিষ্য ভাস্কৰ আচাৰ্য্য, তানে শিষ্য নৃসিংহ পৰ্ম্মানন্দ,
তানে শিষ্য বহুভাবতী, তানে শিষ্য মহাভাবতী, তানে শিষ্য
পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য্য, তানে শিষ্য বিষ্ণুপুৰী, তানে শিষ্য
ব্ৰহ্মানন্দ, তানে শিষ্য জগদীশ আনি শুকজনক দিছে।

কোৱা হৈছে। (১) যিখিনি কথাত উভয়ৰ ঐকমত্য আছে সেই-
খিনি কথাৰ দ্বাৰাই শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্য, শ্ৰীধৰস্বামী, ভাস্কৰাচাৰ্য্য আৰু
বিষ্ণুপুৰী এই সম্প্ৰদায়ৰ গুৰু পৰম্পৰাৰ ভিতৰত পৰি গৈছে।
গতিকে এই চাৰিজন আচাৰ্য্যৰ কথাত যে আমাৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে
আমাণ্যজ্ঞান কৰিছিল; এইটো আমি মানি লব পাৰোঁহ'ক।

(১) শুনা সৰ্ব্বজনে ভাগৱত পূৰ্ব কথা।

যিমতে ভৈলন্ত ব্যক্ত পৃথিৱীত এথা ॥

পূৰ্বে আদিনিৰঞ্জনে অনাদিত কৈলা।

অনাদিয়ে অনন্তৰ আগত কহিলা ॥

অনন্তে কহিলা কালপুৰ নাৰায়ণে।

কালপুৰীয়ে কৈলা হংসনাৰায়ণে ॥

হংসনাৰায়ণে সূৰ্য্যনাৰায়ণত কৈলা।

সূৰ্য্যনাৰায়ণে শ্ৰীনাৰায়ণক দিলা ॥

শ্ৰীনাৰায়ণে ব্ৰহ্মা বিষ্ণু মহেশত।

ব্ৰহ্মাদেৱে কহিলন্ত নাৰদ আগত ॥

নাৰদে ব্যাসত ব্যাসে শুকন্ত কহিলা।

শুকদেৱে পৰীক্ষিত সভাত কহিলা ॥

উগ্রশ্ৰবাস্তে ভাক শুনি আছিলন্ত।

তেহো পাচে মনোহৰ স্তত কহিলন্ত ॥

তেহে কহিলন্ত পাচে শঙ্কৰাচাৰ্য্যত।

শঙ্কৰাচাৰ্য্য কহিলন্ত শ্ৰীধৰস্বামীত ॥

শ্ৰীধৰস্বামীয়ে কৈলা ভাস্কৰাচাৰ্য্যত।

ভাস্কৰাচাৰ্য্যে কৈলা নৃসিংহ আগত ॥

ভক্তিবন্ধাকবত যে ‘ভুক্তপ্রয়াতে পবমহংস ভট্টাচাৰ্য্যনোক্তম্’
 বুলি উল্লেখ আছে ইয়াত পবমহংস ভট্টাচাৰ্য্য বুলি শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰে
 অসমৰ বৈকট উপলক্ষ কৰা হৈছে বুলি প্ৰাচীনসকলে ভাবিছিল। (১)
 সন্দায়ত
 শঙ্কৰাচাৰ্য্য শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ বাক্যত প্ৰামাণ্যবোধ নাথাকিলে তাক
 প্ৰমাণৰূপে উদ্ধৃত নকৰিলে হেতেন। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ বাক্যত
 এওঁবিলাকৰ প্ৰামাণ্যবোধ থকাৰ উদাহৰণৰূপে আমি ইয়াক গ্ৰহণ
 কৰিব পাৰোঁ। দ্বিতীয়তঃ ভট্টদেৱৰ পুণীত বুলি কথিত
 শ্ৰীধৰস্বামিকৃত ভাগবত-ভাৱাৰ্থ দীপিকাৰ সংক্ষিপ্ত টীকা এটা পোৱা
 গৈছে—তাত ‘আত্মা’ আৰু দেহৰ স্বৰূপ কথন পুসত্ৰত, অশ্ৰুত
 দাৰ্শনিকৰ মত কৈ সমশেষত উপনিষদসকলৰ মত বুলি শ্ৰীশঙ্কৰ-ভগবৎ-
 পাদৰ মততে ছবিভৰ দিয়া হৈছে।

নুসিংহে কহিলা পাচে পৰমানন্দত।

বহুভাবভীত তেহে মহাভাবভীত ॥

মহাভাবভীয়ে পুৰষোত্তমত থৈলন্ত।

পুৰষোত্তমে বিকুপুৰীত কৈলন্ত ॥

তানে শিষ্য ব্ৰহ্মানন্দ ভট্টাচাৰ্য্য নাম।

তানে শিষ্য জগদীশ মিশ্ৰ বাৰ নাম ॥

তেহে ভাগবত শ্ৰীশঙ্কৰক দিলা।

এহিমতে ভাগবত এবাজ্যে আসিলা ॥

[আইকনকলতা চৰিত পৃ:—৫৪-৫৫]

(১) শঙ্কৰ আচাৰ্য্য মত ভুক্ত প্রয়াত।

কহিলোহো সাধুসৰ শুনিও সাক্ষাত ॥

[ভ: ব: প: ৩৮২]

শ্ৰীধৰস্বামিপাদৰ বাক্যত শ্ৰীশঙ্কৰ আদি অসমৰ সকলো বৈষ্ণৱ গুৰুশ্ৰে ভাগৱতৰ বাক্যৰ সমানে প্ৰামাণ্যজ্ঞান আৰু শ্ৰদ্ধা কৰিছিল।

শ্ৰীধৰস্বামী বেদস্তুতিত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে মূল ভাগৱতৰ শ্লোকৰ পৰিবৰ্ত্তে স্বামিপাদৰ ৰচিত শ্লোকৰ হে পদভাঙনি কৰিছে। 'ভক্তিবদ্ভাকৰ'ৰ অনেক ঠাইত শ্ৰীধৰস্বামিপাদৰ ৰচিত শ্লোককে প্ৰমাণ-ৰূপে উদ্ধৃত কৰিছে; টীকাত শ্ৰীধৰস্বামীৰ ব্যাখ্যাকে প্ৰায় তুলি দিয়া হৈছে।

আচাৰ্য্য ভট্টদেৱেও স্বকৃত প্ৰস্থাবোৰত শ্ৰীধৰস্বামীৰ উক্তিও এনেকুৱা গুৰুত্ব দান কৰা দেখা যায়।

বিষ্ণুপুৰীৰ ওপৰতো যে ভেঙুবিলাকৰ সাম্প্ৰদায়িক আত্মীয়তা-
বিষ্ণুপুৰী জ্ঞান আছিল, অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ ভিতৰত ভেৰাৰ ৰচিত "ভক্তিবদ্ভাকৰী"ৰ প্ৰভাৱ আৰু 'ভক্তিবদ্ভাকৰ'ত কান্তিমালা ব্যাখ্যাৰ সমাদৰ আদিয়ে সেই বিষয়ত প্ৰমাণ।

শ্ৰীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায়-ভুক্তি বিষয়ে যি হুই এটা প্ৰমাণ আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হৈছে তাকে ইয়াত উপস্থাপিত কৰাটো।
শ্ৰীশঙ্কৰৰ অপ্ৰাসক্তিক নহব। শ্ৰীশঙ্কৰৰ প্ৰতিষ্ঠাপিত সম্প্ৰদায়ৰ ভকতজিহ্বাসা লোকসকলৰ ভিতৰত ভেৰাৰ গুৰু থকাৰ কোনো প্ৰসিদ্ধি বা আখ্যান জীৱিত নাই। বৰঞ্চ ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাহিৰে ভেৰাৰ আন কোনো গুৰু বা প্ৰাথমিক ধৰ্মোপদেশটো পুৰুষ নাছিল বুলিয়ে কথা এটা এই সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত চলি আছে বুলি শুনা যায়। গুৰুৰ ভগবদ্ৰূপ বুলি মানিব লাগে, গুৰুৰ গুৰু স্বীকাৰ কৰিলে ভেঙুৰ কাবোৱাতকৈ অপকৃষ্ট (সৰু) বুলি স্বীকাৰ কৰা

হয় গতিকে ভগবৎকপতা স্কুল হয়। এই কাৰণেও হয়তো এই বিশ্বাসৰ উৎপত্তি হ'ব পাৰে; গতিকে এই বিষয়ে নিৰ্ভৰযোগ্য আন প্ৰমাণ বা যুক্তি পায় নেকি বিচাৰ কৰা আৱশ্যক।

“ভক্তি-বত্নাকৰ” শ্ৰীশঙ্কৰৰ অতি প্ৰামাণিক প্ৰশ্ন। তাত বিকৃত

গুৰু-সেৱা হ'বলৈ হলে গুৰুত শৰণ লোৱাটো 'বিধেয়, এই কথা প্ৰমাণ সচকাৰে কোৱা হৈছে। (১)

নিজৰ প্ৰদত্ত বিধি নিজে লঙ্ঘন কৰাৰ দৃষ্টান্ত নাই। শ্ৰীশঙ্কৰে কোনো এজনক গুৰু মানি শৰণ লোৱা বুলি প্ৰমাণিত হলেও শ্ৰীভগৱানৰ বাহিৰে যে ভেবাৰ আন কোনো গুৰু নাছিল আধ্যাত্মিক বা তাত্ত্বিক দৃষ্টিত, এই কথাৰ কোনো অসঙ্গতি নাই; যাকে গুৰু বোলা হ'ক সেয়ে শিষ্যৰ বা ভদ্রভূগামীসকলৰ দৃষ্টিত ভগৱান; ভগৱানভকৈ ভেওঁৰ অতিৰিক্ত সত্তা নাই।

“নিমি নব সিদ্ধ সন্যাস”তো গুৰু মনাৰ আৱশ্যকতা কোৱা হৈছে। (২) অনাদিপাতন, কৰ্ম্মিণীহৰণ, হৰিশ্চন্দ্ৰ-উপাখ্যান আৰু বামায়াণ উত্তৰাকাণ্ডত শ্ৰীশঙ্কৰে শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণ চিন্তাৰ পাচতে গুৰুৰ চৰণ চিন্তাও কৰিছে। (৩) ভেবাই কাকো গুৰু নমনা হলে

(১) “তস্মাদ্ গুৰুং প্ৰপদ্যেত জিজ্ঞাসুঃ শ্ৰেয় উত্তমম্॥”

[ভ: ক: সং—১১৪]

(২) “উপদেশদাতা যিটো গুৰু থাকে তাকে হৰি বুলি মানে॥”

[নি: ন: ৫৭]

(৩) কৃষ্ণ-পদ পঙ্কজক ধৰি হৃদয়ত।

গুৰুৰ চৰণ মনে কৰি শিৰোগত॥ [অ: পা:—৫]

কৃষ্ণ-পদ পঙ্কজ যুগল মনে ধৰি।

গুৰুৰ চৰণ মনে শিৰোগত কৰি॥ [ক: ২:—৪]

এই কথাৰ সজ্জা নাথাকে।

আন এটা কথা এই যে. অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ দৃষ্টিত যিটোক
সৎসজ-সাধুসজ বা বৈষ্ণৱত শৰণ বোলা হয় সেইটো অভি
আৱশ্যকীয় আৰু গুৰু ভজনতকৈ কোনোগুণে কম নহয়।
সৎসজ আৰু বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ অভেদ ইপিনে গুৰু বিষ্ণুৰ অভেদ,
গুৰু ভজনৰ ফলতঃ গুৰু বৈষ্ণৱ বা সত্ত একে হৈ পৰে।
শ্ৰীশঙ্কৰে ভেতিয়া প্ৰথমে আনবিলাকক একশৰণ ধৰ্মৰ উপদেশ
দিয়ে ভেতিয়া চাৰি বস্তৱ ভিতৰত নাম, দেৱ, ভকত এই তিনিটা
বস্তৱহে প্ৰকাশ আছিল বুলি চৰিত পুথিত কথিত আছে। গুৰু
বেলেগ বস্তৱৰূপে ভেতিয়া স্বীকৃত হোৱা নাছিল; পাচত মহাপুৰুষ
মাধৱদেৱেহে গুৰুক বেলেগ বস্তৱৰূপে প্ৰকাশ কৰে। (১) গভিকে
বৰ্ণনাপদেশ দিয়া অৱস্থাত ডেখেতে সম্ভৱতঃ ভকত বা সন্তকৰূপেহে
আনক সজ্ঞানপূৰ্বক উপদেশ দিছিল। জ্ঞানগসকলেও তেওঁৰ

কৃষ্ণ-পাদ-পদ্ম যুগ হৃদয়ত ধৰি।

গুৰুৰ চৰণ মনে শিৰোগত কৰি ॥

[হ: উ:—২]

বাম-পাদ-পদ্ম দুই হৃদয়ত ধৰি।

গুৰুৰ চৰণ মনে নমস্কাৰ কৰি ॥

[বা: উ: কা:—৫]

(১). ভাগৱতৰ সম্বন্ধ, সহস্ৰনামৰ নাম, গীতাৰ এক শৰ্ভ এই তিনিটি
বক্তা ব্যক্ত কৈলে। সিটি গুণ্ডে ৰাখিছিল; ছোট আতা পাই
বেলগুৰিত প্ৰচাৰিলে।

[কথা গুৰুচৰিত পৃ:—৩৫]

ঈশ্বৰ গ্ৰহণ কৰিছিল সন্ত বা বৈষ্ণৱ বুলিহে। নহলে যদি ভেৰাই গুৰু হিচাবেই আনক শৰণ দিছিল বুলি ধৰা যায় তেন্তে তেতিয়া যে তিনি বস্ত্ৰৰহে প্ৰকাশ আছিল এই কথা অসম্ভৱ হৈ পৰে।

ৰত্নাকৰত গুৰু-সেৱা মাহাত্ম্য আৰু সংসদ্ব মাহাত্ম্য বেলেগকৈ নিৰূপণ কৰা হৈছে যদিও গুৰু আৰু সন্তৰূপে এজনকে লৈ তেওঁত শৰণ ললেও গুৰু-সেৱা আৰু সাধুসদ্ব উভয়ে সিন্ধু হোৱাত কোনো বাধা নাই। সেই প্ৰাথমিক সঙ্গদাতাকে গুৰু মানি সেৱা কৰাতো কোনো বাধা নষটে। সেই কালৰ যিটো সংসদ্ব বা সন্তত শৰণ আছিল তাৰ বাহিৰে গুৰুত শৰণ বেলেগভাৱে কৰ্ত্তব্য বুলি ত্ৰিশঙ্কৰে হয়তো বিবেচনা কৰা নাছিল। সেই সন্তজনৰ পৰাই ধৰ্ম্মবিষয়ক সকলো উপদেশ পোৱাটো সম্ভৱপৰ।

প্ৰথমতে বাৰ পৰা ভাগৱত ধৰ্ম্মৰ জ্ঞান, তেৱাসকলে গ্ৰহণ কৰিছিল; সেইজনাই যে গুৰুৰূপে পুজিত বা সেৱিত হৈছিল তাত কোনো সন্দেহৰ কাৰণ নাই। পাচত গৈ মহাপুৰুষসকলে ভগৱান্, ভক্ত, ভক্তি আৰু গুৰুৰ পৰম্পৰ ভেদজ্ঞান পৰিহাৰ কৰি এইসকলোকে অভিন্ন জ্ঞান কৰিছিল; প্ৰথম ধৰ্ম্মোপদেষ্টা গুৰুকো ভগৱদ্-ভক্তসকলৰ ভিতৰতে দেখিছিল অৰ্থাৎ গুৰুৰ অতিৰিক্ত সত্তাটি ভগৱদ্-ভক্তৰ সত্তাৰ লগত একীভূত হৈ মিলি গৈছিল। সেইহে ত্ৰিশঙ্কৰক, তেৱাৰ গুৰু কোন বুলি সন্ধানত—ভক্তসকলেই তেখেতৰ গুৰু বুলি—উত্তৰ দিছিল। এই কথা চৰ্চিত গ্ৰন্থত প্ৰমাণ আছে। গুৰু দামোদৰদেৱেও সেইদৰে ভগৱদ্ ভক্তসকলকৈ

যে ভেৰাৰ গুৰু এজন বেলেগে আছিল তেনে কথা স্বীকাৰ কৰা নাছিল। ভক্তি ভক্ত আৰু ভগৱান্ যে অভিন্ন তত্ত্ব এই কথাহে প্ৰচাৰ কৰিছিল। এইদৰে ভেওঁ বিলাকৰ প্ৰথম ধৰ্ম্মোপদেষ্টা বা গুৰু থকা সত্ত্বেও গুৰু বিষয়ক ভেদ জ্ঞানটি নোহোৱাৰ ফলত সেই সম্প্ৰদায়ৰ মাজত এই জ্ঞান ক্ৰমে বিলুপ্ত হৈ গল। সেই কাৰণেই পৰৱৰ্ত্তী গুৰুচৰিতকাৰসকলৰ ভিতৰত এই বিষয়ে নানা জল্পনা-কল্পনা বা মত-ভেদ ঘটিবলৈ পালে। নহলে সাম্প্ৰদায়িক গুৰুজনৰ নামটি এইদৰে বিলুপ্ত বা বিস্মৃত হৈ যোৱাৰ আন কোনো কাৰণ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি।

সম্ভৱতঃ শ্ৰীশঙ্কৰে সংস্কৃত বা প্ৰাথমিক সম্ভৃত শব্দৰ ব্যাতিৰেকে বেলেগে গুৰুত শব্দ লোৱাও নাছিল আৰু আনকো নিজে গুৰু ৰূপে শব্দ নিদি সম্ভৱৰূপে থাকি সঙ্গ দ'নপুৰুষক শ্ৰীকৃষ্ণত শব্দ বা উপদেশহে দিছিল। এই উপদেশ গ্ৰহণ বা সংস্কৃত স্বীকাৰকে শব্দ বোলা হৈছিল।

কিৰাত ইনাক্স পূৰ্ণেন্দ পুৰুষা

আভীৰ স্নান যৱনাঃ খসাদয়ঃ।

অন্তো চ পাপা যদপাশ্ৰয়াশ্ৰয়াঃ

শুদ্ধান্তি তস্মৈ শ্ৰভৱিষ্ণৱে নমঃ ॥ [ভাঃ— ২।৪।১৭]

আশ্ৰয় আৰু শব্দ একাৰ্থক শব্দ হোৱা সত্ত্বেও শ্ৰীশঙ্কৰে ইয়াত, আশ্ৰয় শব্দৰ অৰ্থ সঙ্গ বুলি গ্ৰহণ কৰিছে যেনে —

“কিৰাত কছাৰি খাসি গাৰো মিৰি

যখন কঙ্ক গোৱাল।

অসম মূলুক বজক তুবক
কুবাচ মেচ চণ্ডাল ॥

আনো যত নব কৃষ্ণ সেরকব
সঙ্গত পবিত্র হয় ।

ভক্তি কৰিয়া সংসার তৰিয়া
বৈকুণ্ঠে স্থখে চলয় ॥ [দশম --]

ইয়াত কৃষ্ণ-সেরকব শরণ লুপ্তি সঙ্গ বোলা হৈছে তাব
দ্বাৰা সঙ্গৰ আৱশ্যকতা আৰু গুৰুত্ব প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এইদৰে
প্ৰাথমিক সঙ্গদাতাজনেই গুৰু আৰু শৰণ বা সঙ্গ লওঁতাজন
শিক্ষকপে বিবেচিত হৈছিল। কিন্তু পাচত যাব শৰণ, আশ্ৰয় বা
সঙ্গত থাকি ভগৱান্‌ম-গুণাদিৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰা হৈছিল, ভাগৱত
ধৰ্ম্মৰ উপদেশ গ্ৰহণ কৰা হৈছিল, তেওঁক গুৰু লুপ্তি সঙ্গীহে
বোলা হৈছিল। আত্মবোধক আত্ম সম্বোধন তেওঁতো ব্যৱহৃত
হব পাৰিছিল। কাৰণ এই সঙ্গীষো গুৰুত্ব মাত্ৰকপে বিবেচিত
হৈছিল।

কোনো কোনো লোকৰ এই সঙ্গদাতা সম্ভৱ বাহিৰেও
প্ৰাথমিক উপদেষ্টা ভক্তি-জ্ঞানপ্ৰদ গুৰু বেলেগ আছিল। গুৰু
গুৰু দামোদৰ-দামোদৰদেৱৰ প্ৰাথমিক জ্ঞান-ভক্তিপ্ৰদ গুৰু আছিল
দেৱৰ গুৰু উৰেবাৰ বাসুদেৱ সন্ন্যাসী, সঙ্গদাতা সন্ত আছিল
মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ। “শ্ৰীশ্ৰীবংশীগোপালদেৱ”ৰ চৰিত্ৰৰ পৰা
এই কথা বুজা যায়। (১) সকলো গুৰুচৰিত্ৰৰ ভিতৰত এইখন

(১) গুৰেবা দেশৰ বাসুদেৱ বিপ্ৰবেশ।

তাহান্ত লভিছে জ্ঞান ভক্তি উপদেশ ॥

প্ৰহু অধিক পক্ষপাতশূন্য যেন লাগে, গতিকে ইয়াৰ প্ৰদত্ত সবাদ বেচি নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি ভাবোঁ। দৈত্যবি ঠাকুৰৰ ৰচিত গুৰু-চৰিত্ৰতো এই কথাৰে ইচ্ছিত পোৱা যায়। (১)

বাসুদেৱতীৰ্থ নামৰ সন্ন্যাসী এজনৰ প্ৰণীত হৰিহৰৰ ভক্তি বিনয়ক “হৈত ভক্তি সুধোদয়” নামৰ আউলগা, খণ্ডিত সংস্কৃত, হাতে-লেখা পুথি এখন পোৱা গৈছে। এই বাসুদেৱতীৰ্থ উক্ত ওৰেবাৰ বাসুদেৱ হ'ব নেকি? সেইটো অনুসন্ধান কৰা উচিত।

কাৰো কাৰো আকৌ ভাগৱত ধৰ্ম্মৰ প্ৰাথমিক উপদেষ্টা আৰু সঙ্গদাতা সন্ত এজনেই আছিল; গতিকে তেওঁৰ বাহিৰে ক্ৰীমাধৱদেৱৰ গুৰু আৰু সঙ্গী একেজন আন গুৰু নাছিল তেওঁৰে (প্ৰাথমিক ধৰ্ম্মোপদেষ্টা জনে) গুৰু আৰু সঙ্গী উভয়ৰূপে গৃহীত আৰু সেৱিত হৈছিল; যেনে মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ; তেৰাৰ, ক্ৰীষ্ণৰ

গোমথা আতাত পাছে পুহিলোঁ পূৰ্বত।

পৰম অঞ্জসা পথ ভাগৱত মত॥

ক্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাছে কহিল। সাদৰি।

শ্ৰৱণ-কীৰ্তন মাত্ৰ জানা নিষ্ট কৰি॥

[ক্ৰীষ্ণবংশীগোপালদেৱৰ চৰিত্ৰ পৃ: ১৫৫-৫৬]

হেন শুনি বুলিলন্ত দামোদৰ গুৰু।

সাক্ষাতে তোমৰা ভকতৰ কল্পতৰু॥

কত ভাগ্যে পাইলোঁ আমি তোমাঠেৰ সঙ্গ।

উচ্চুক মনক গোৱ নকৰিয়ো ভঙ্গ॥

তোমাঠেত বিনে আন গুৰু নামানিবো।

তোমাঠেৰ সঙ্গ কৃষ্ণ কথাক শুনিবো॥

[ক্ৰীষ্ণদেৱ-মাধৱদেৱ চৰিত্ৰ ৪৭।১৬-১৭]

বাহিৰে আন কোনো প্ৰাথমিক উপদেষ্টা গুৰু থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়।

মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱেৰো যে প্ৰাথমিক ধৰ্মোপদেষ্টা এজন আছিল সেইটো অস্বীকাৰ কৰাৰ কোনো যুক্তি নাই। গুৰু বা প্ৰাথমিক ধৰ্মোপদেষ্টাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰৰ দ্বাৰা ভেৰাৰ মহাপুৰুষত্বৰ প্ৰতি কোনো অমৰ্য্যাদা দেখুৱা নহয়।

তিনি বক্তাৰ আৱশ্যকতা থকাটো যেতিয়া সৰ্ব্ববাদিসন্মত ভাৱে স্বীকৃত হোৱা দেখা গৈছে, এই ত্ৰিশৰণ গ্ৰহণ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱেও অৱশ্যে কৰিছিল বুলি বুজা যায়। নহলে নিজৰ দ্বাৰাই নিজৰ কথাৰ প্ৰামাণ্য ভক্ত হব লগাত পৰে। কোন সম্বন্ধে ভেৰাই প্ৰাথমিক সঙ্গীৰূপে বা ধৰ্মোপদেষ্টাৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল এতিয়া ভাবে অনুসন্ধান কৰা ব'ক।

আগেয়ে কোৱা হৈছে যে ভাগৱতী সম্প্ৰদায়ৰ গুৰু শিষ্ট পৰম্পৰাত শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য, শ্ৰীধৰস্বামী আৰু বিষ্ণুপুৰীৰ নাম আছে। গতিকে যি ভগৱদ্-ভক্তিৰ পথ এওঁ বিলাকৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত বা অনুসৃত হৈছিল সেই পথেই অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত আৰু অনুসৃত হৈছিল বুলি বুজা যায়।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে জগদীশ মিশ্ৰৰ পৰাই ভাগৱত পাইছিল বুলি কথিত আছে। অথচ ভাৰ আগৰ পৰাই আমাৰ ইয়াত ভাগৱতৰ প্ৰচলন আছিল বুলি আমি আগেয়ে প্ৰতিপাদন কৰিছোঁ হ'ক। গতিকে বোধহয় শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকাৰ সহিত ভাগৱতগ্ৰন্থ শ্ৰীশঙ্কৰে জগদীশ মিশ্ৰৰ পৰা পাইছিল। কোনো কোনো প্ৰসংগতে জগদীশ

গভিকে শ্রীশঙ্কৰৰ প্ৰথমবাৰ ভীৰ্থযাত্ৰাৰ সময়তে বিষ্ণুপুৰী আৰু ব্ৰহ্মানন্দৰ লগত সাক্ষাৎ পৰিচয় ঘটিছিল তথা সেই সময়ৰ ভিতৰতে জগন্নাথ ক্ষেত্ৰত যেনেকৈয়ে হ'ক তেৰা বিষ্ণুপুৰীৰ সম্প্ৰদায়-ভুক্ত হৈ পৰিছিল খুলি অহুমান কৰিব পাৰি। ১৪০৩ শকত শ্রীশঙ্কৰে প্ৰথম ভীৰ্থযাত্ৰা কৰে আৰু বাৰ বছৰ পাচতহে ঘূৰি আহে ; সেই সময়ত বিষ্ণুপুৰী স্থানী জীৱিত আছিল। (১)

বিষ্ণুপুৰীয়ে দেহাৱসানৰ সময়ত 'ৰত্নাৱলী' গ্ৰন্থখন শ্রীশঙ্কৰক দিবৰ কাৰণে ব্ৰহ্মানন্দক আদেশ দি গৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা শ্রীশঙ্কৰ যে বিষ্ণুপুৰীৰ অতি প্ৰিয় আছিল আৰু তেওঁৰ সম্প্ৰদায়-ভুক্ত আছিল এই বোধ দৃঢ় হৈ পৰে।

কণ্ঠভূষণ বিপ্ৰই যেতিয়া 'ৰত্নাৱলী' গ্ৰন্থ আনি দিলে। (২) তেতিয়া গ্ৰন্থ পঢ়ি চোৱাৰ পূৰ্বেই সেই গ্ৰন্থৰ প্ৰতি অতিশয় প্ৰজ্ঞা ভক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি শুক্ৰে মাধৱদেৱক গ্ৰন্থখন খুলি পঢ়ি চাবলৈ কলে ; কিন্তু অতি অল্পগত শিষ্য মাধৱদেৱে পুথিখন খুলি

(১) T, N, Sarma, "Madhavdev and his works", 'Studies on aspects of Assamese literature,'

[Gauhati University]

(২) বামচৰণ ঠাকুৰ কৃত শুকচৰিত মতে ব্ৰহ্মানন্দই 'ৰত্নাৱলী' গ্ৰন্থখন শ্রীশঙ্কৰলৈ পঠাই দিয়ে। ভূষণ দ্বিজৰ মতেও ব্ৰহ্মানন্দই ভক্তিৰ চিনকপে এই গ্ৰন্থ মহাপুৰুষলৈ পঠায়। দ্বিজ বামানন্দৰ মতে কামৰূপ দেশত প্ৰচাৰৰ অৰ্থে বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায়ৰ শিষ্য বামভট্ট পণ্ডিতে পুথিখন শঙ্কৰদেৱলৈ পঠাই দিয়ে। দৈত্যাবি ঠাকুৰৰ মতে কণ্ঠভূষণে কাশীৰ পৰা গ্ৰন্থখন কিনি আনে।

চাৰলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে এই বুলি যে, ই সন্মাসীৰ পুথি তাত কি আছে ঠিক নাই। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ আপত্তিৰ অভিপ্ৰায় এই যে বিষ্ণুপুৰী সন্মাসী, গতিকে তেৱাৰ ৰচিত গ্ৰন্থত ভক্তি-বাদৰ প্ৰাধান্ত নাথাকি জ্ঞানবাদৰ প্ৰাধান্ত থকাটোৱে সম্ভৱ; এই কাৰণে ই আমাৰ ভক্তিপথৰ সহায়ক নহৈ বিৰোধীও হ'ব পাৰে। কিন্তু ত্ৰীশঙ্কৰৰ মনত এই সন্দেহৰ উদয় হোৱা নাছিল। গ্ৰন্থ খুলি নোচোৱাৰ দ্বিতীয় কাৰণ, মাধৱদেৱে দেখুৱাইছে এই যে, 'পতিত্বতা' ভ্ৰাত্ৰে স্বামীৰহে সেৱা কৰে, অবশেষ গ্ৰহণ কৰে, পৰ পুৰুষৰ ছায়াতো ভৰি নিদিযে (১) ইয়াৰ অভিপ্ৰায় এহ—মই ভোনাৰ হে একান্ত শিষ্ট বিষ্ণুপুৰী মোৰ পক্ষে, পতিত্বতা ত্ৰীৰ পক্ষে পৰ-পুৰুষৰ তুল্য; এই গ্ৰন্থ মই গ্ৰহণ কৰা মানে তেওঁৰ অৱশেষ গ্ৰহণ কৰাৰ তুল্য বা পৰপুৰুষসেৱাৰ তুল্য। মাধৱদেৱৰ এই আপত্তিত শুক্ৰে মোনভাৱে সন্মতি দি নিজে পুথিখন হাতত লৈ সেৱা কৰি দিলত মাধৱদেৱে তাক খুলি পঢ়িলে। এই বৰ্ণনাৰ পৰা বুজা যায় যে বিষ্ণুপুৰী মাধৱদেৱৰ পক্ষেহে পৰপুৰুষৰ তুল্য আছিল, ত্ৰীশঙ্কৰৰ পক্ষে পৰপুৰুষ নহয়, পতিত্বতাৰ পক্ষে স্বামীৰ তুল্য। পুথিখন সম্পূৰ্ণ চাই মাধৱদেৱে একশৰণো ইয়াত আছে বুলি কোৱাত শুক্ৰে প্ৰেমসিক্ত আৰু ভক্তিভাৱে অস্বীৰ হৈ "বিষ্ণুপুৰী মোৰ সঙ্গী" বুলি প্ৰকাশ কৰিলে। (২) ইয়াৰ দ্বাৰা বিষ্ণুপুৰীয়ে

(১) কথা শুকচৰিত পৃ:—১৭৪-১৭৫ দ্ৰষ্টব্য।

(২) বোলে বিষ্ণুপুৰী মোৰ সঙ্গী,

আগে পোৱা হলে শ্ৰমকৈ বজাকৰ নকৰো এ।

[ক: শু: পৃ:—১৭৫]

শ্ৰীশঙ্কৰৰ প্ৰথম সঙ্গদাতা সন্ত বা ভাগৱত-বৰ্ম্মৰ উপদেষ্টা গুৰু বুলি বুজিব পাৰা যায়। ব্ৰহ্মানন্দই বৰ্ণভূষণৰ হাতত বজ্জাৱলী দি পঠোৱাৰ সময়ত শঙ্কৰৰ উদ্দেশ্যে সেৱা জনাই সন্দেহ (শুভ সম্বাদ) দিছে। তাত এক গুৰুৰ শিষ্টদৰ্শকৰ ভিতৰত থকা পৰস্পৰৰ প্ৰীতিভাৱ প্ৰকাশ হৈছে।

জগদীশ নিশ্ৰই ভাগৱত শুনোৱাৰ পৰা আৰু ‘কথা গুৰু চৰিত’ তথা ‘আইকনকলতা চৰিত’ত বৰ্ণিত গুৰু পৰম্পৰাৰ পৰা

শ্ৰীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায় ভুক্তি বিষয় প্ৰমাণ সংগ্ৰহ	↓	শ্ৰীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰীসম্প্ৰদায়-ভুক্তি বুজা গৈছে। ‘ৰত্নাৱলী’ গ্ৰন্থপ্ৰাপ্তি প্ৰসঙ্গত বৰ্ণিত মাধৱদেৱৰ পতিত্বতা-দৃষ্টান্তৰ পৰা আৰু শ্ৰীশঙ্কৰৰ বিষ্ণুপুৰীক
---	---	---

তেৱাৰ সঙ্গী বুলি উল্লেখৰ পৰা আমি উক্ত সিদ্ধান্তত উপনীত হব পাৰিছোঁ। মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ চাৰি পুথিৰ ভিতৰৰ অন্যতম-ৰূপে ভক্তিৰত্নাৱলীকো গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা আৰু ভক্তিৰত্নাকৰৰ অনেক ঠাইত ভাগৱতশ্লোকৰ বিষ্ণুপুৰীকত কান্তিমালা ব্যাখ্যা অবিকলভাৱে গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা (১) আমাৰ উক্ত সিদ্ধান্ত দৃঢ়তৰ হৈছে।

কিনো মহাদিব্য গ্ৰন্থ মানিমা মনত।

উঠিলন্ত গ্ৰন্থখান ধাৰয়া শিৰত ॥

নাছন্ত হৰিষে অতি মনে মহাবঙ্গ।

বোলন্ত জানিবা বিষ্ণুপুৰী মোৰ সঙ্গ ॥

[নৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ-

মধৱদেৱ চৰিত—১৭৪ পৃঃ]

- (১) ‘ভক্তিৰত্নাকৰ’ ৰচিত হোৱাৰ পাচত হে ‘ভক্তিৰত্নাৱলী’ শ্ৰীশঙ্কৰৰ হাতত পৰিছিল বুলি চৰিত পুথিত কথিত আছে। বোধ হয় ‘ভক্তিৰত্নাৱলী’ পোৱাৰ পাচত তাৰ পৰা হৈ এটা কথা আনি

‘নামঘোষা’ব আৰম্ভতে মহাপুরুষ মানৱদেৱে সৰ্ব্বপ্ৰথমে
বিষ্ণুপুৰীৰ আৰু দ্বিতীয়তে শ্ৰীশঙ্কৰৰ বচিত শ্লোকৰ অনুবাদ
কৰিছে (১) পাচত হে শাস্ত্ৰাস্ত্ৰৰ শ্লোকৰ অনুবাদ কৰিছে। গতিকে
তেৱাই ইয়াত বিষ্ণুপুৰী স্বামীক অধিক সন্মান দিয়া দেখা গৈছে
ইয়াৰ দ্বাৰাও আমাৰ উক্ত সিদ্ধান্ত সমৰ্থিত হয়।

ভক্তিৱত্নাকৰত পুনঃ সংযোজিত কৰি দিয়া হৈছিল। “ভাক্ত-
বত্নাকৰ”ৰ যিবিলাক কথা ‘ভক্তিৱত্নাদলৌ’ৰ ‘কান্তিমালা’ৰ লগত
অধিকলভাৱে মিলে সেই অংশ শ্ৰীশঙ্কৰৰ পাচত আন কোনোবাৰ
দ্বাৰা প্ৰক্ষিপ্ত নৈছিল বুলি বুজিব নোৱাৰি; কাৰণ ৬৮৫৮৭
ঠাকুৰৰ ‘পদভক্তিৱত্নাকৰ’তো সেই কথা গৃহীত আৰু অনূদিত
হৈছে। অনুসন্ধাস্থলকলে মূগ ভাক্তৱত্নাকৰ’ৰ ৭ম মাহাত্ম্যৰ
১৭ শ্লোকৰ টীকা “ভক্তিৱত্নাকৰা”ৰ ৫ম বিবচনৰ ৩১ শ্লোকৰ
“কান্তিমালা” ভাগৱতৰ ৬.৩.১৫ শ্লোকৰ “ভাৱার্থদীপিকা আৰু
পদভক্তিৱত্নাকৰৰ ১১শ মাহাত্ম্যৰ ৩৯-৪৫ পদ (শ্ৰীৰাজমোহন
নাথৰ সংস্কৰণ) মিলাই চাব।

- (১) যে যুক্তাৱপি নিম্পৃহাঃ প্ৰাতিপদ প্ৰোক্ষিতদানন্দদাং
যামাস্থায় সমস্ত-মন্তক-মণিং কুৰ্ব্বন্তি যং য়ে বশে।
তান্ ভক্তানাং তাস্থ ভক্তিমপি তং ভক্তপ্ৰিয়ং শ্ৰীহৰিং
বন্দে সন্ততমৰ্থয়েহুদয়সং নিত্যং শৰণ্যং ভজে ॥

[ভঃ বত্নাঃ কান্তিমালা টীকা]

বন্যমধ্যেয়েন ভৱাক্সিমধ্বা তৰ্ঘ্যা সমুত্তীৰ্থ্য নৰং পৰং পদম্।
প্ৰাপ্নোতি পাতক্যপি তং সনাতনং সদা সদানন্দমুপাশ্নহে হৃদি ॥

[ভক্তিৱত্নাকৰ - ১১১]

মুক্তিত নিম্পৃহ যিটো, সেই ভকতক নমো, বসময় মাগোছো ভকতি।
সমস্ত মন্তকমণি, নিজ ভকতৰ বশ্ত, ভজো হেন দেৱ যত্নপতি ॥
যাৰ বাম কৃষ্ণ নামে, নাৱে ভৱ সিদ্ধ তাৰি, পাৱে পৰম্পদ পাপী যত।
দানন্দ সনাতন হেনয় কৃষ্ণক সদা, উপাসা কৰোহৌ হৃদয়ত ॥

নামঘোষা - ১]

কথা গুৰুচৰিতত কোৱা হৈছে যে, নাম দেৱ আৰু গুৰুত এই তিনি বস্তুহে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে প্ৰকাশ কৰিছিল ; চতুৰ্থটি অৰ্থাৎ গুৰুক গুপ্ত কৰি ৰাখিছিল, পাচত মাধৱদেৱেহে সেইটো জানি প্ৰকাশ কৰিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা শ্ৰীশঙ্কৰৰ গুপ্তভাৱে কোনো এজন গুৰু আছিল বুলি বুজা যায়, কিন্তু সেইজন প্ৰথম সঙ্গদাতা সম্ভৱতকৈ অতিৰিক্ত নহবও পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা শ্ৰীধৰস্বামী আৰু বিষ্ণুপুৰীৰ অন্তৰ্ভুক্ত পথ বা সম্প্ৰদায় যে শ্ৰীশঙ্কৰৰ পথ বা সম্প্ৰদায় আছিল সেই কথা সিদ্ধ হ'ল।

গুৰু দামোদৰ দেৱৰ সম্প্ৰদায় ইয়াতকৈ বেলেগ নহয়। ভেৰাৰ প্ৰথম ধৰ্মোপদেষ্টা বা গুৰু বাসুদেৱ সন্ন্যাসীও বোধহয় শ্ৰীশঙ্কৰ আৰু এই সম্প্ৰদায়ৰে ভক্ত সন্ন্যাসী আছিল সেই কাৰণেই দামোদৰদেৱৰ সম্প্ৰদায় একে “বাসুদেৱ আৰু শঙ্কৰৰ একে পথ” বুলি কথিত আছে। (১) গতিকে অসমৰ বৈষ্ণৱ বা ভাগৱতী সম্প্ৰদায়ত শ্ৰীধৰ স্বামী আৰু বিষ্ণুপুৰীস্বামী সাম্প্ৰদায়িক গুৰুৰূপেই গৃহীত হৈছিল বুলি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰা যায়।

(১) পৰম পণ্ডিত তেহে শাস্ত্ৰত তৎপৰ।

একমাত্ৰ পথ বাসুদেৱ শঙ্কৰৰ॥

[শ্ৰীশ্ৰীবংশীগোপালদেৱৰ চৰিত্ৰ—১৫৫]

মাধৱদাসৰে মোৰে নাই কিছু ভেদ।

আমাবোঁ সিদ্ধান্তে মাধৱৰো পৰিচ্ছেদ॥

আনো আনো ৰূপা যিবা মাধৱে বোলয়।

ভাভো মোৰ ভাল অনুমতিসে হবয়॥

এয়ে হলে অসমৰ ভাগৱতী সম্প্ৰদায়ৰ পক্ষে 'ভাগৱত'ৰ কথাই সৰ্ব্বোপৰি গ্ৰাহ্য ; তাৰ ব্যাখ্যাত সন্দেহ হলে প্ৰথম অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ ^{অভিযন্ত} শ্ৰীশঙ্কৰ, গুৰু দামোদৰ, হৰিদেৱ, মাধৱদেৱ, ভট্টদেৱ ^{প্ৰমাণ ত্ৰয়} আদি অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ কথা, তাৰ পাচত বিষ্ণু-পুৰীৰ কথা, তাৰ পাচত শ্ৰীধৰস্বামীৰ কথা আৰু যি বিষয়ত শ্ৰীধৰস্বামীৰো স্পষ্ট উক্তি নাই সেই বিষয়ত শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ কথাকে প্ৰমাণৰূপে গ্ৰহণ কৰাটো উচিত হব। কাৰণ ব্যাখ্যা বিষয়ত পৰবৰ্ত্তী আচাৰ্য্যৰ কথাৰ গুৰুত্ব অধিক।

ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধত “ঋতি (বেদ), প্ৰত্যক্ষ, অহুমান আৰু ঐতিহ্য (মহাজন প্ৰসিদ্ধি) এই চাৰিটা প্ৰমাণৰ উল্লেখ আছে। (১) ভক্তিবত্নাকৰত শ্ৰীশঙ্কৰে এই শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে।

কণাদ মুনিৰ বাহিৰে বেদমতী সম্প্ৰদায় মাত্ৰেই প্ৰথমোক্ত প্ৰমাণ তিনিবিধ মানে। ঐতিহ্যক বেলেগ প্ৰমাণৰূপে পৌৰাণিকৰ বাহিৰে কোনোৱে স্বীকাৰ নকৰে।

অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ প্ৰমাণ সম্বন্ধে কোনো স্পষ্ট কথা পোৱা নাযায় ; বিষ্ণুপুৰী স্বামীৰ লেখাতো এই বিষয়ে একো ইচ্ছিত পোৱা নগ'ল। শ্ৰীশঙ্কৰাচাৰ্য্য-সম্প্ৰদায়-ভুক্ত হোৱাৰ কাৰণে শ্ৰীধৰস্বামীক ষট্-প্ৰমাণবাদী বুলি ধৰা হয়। কিন্তু আমি সিমানদূৰ নগৈ এই বিষয়ে ভাগৱতৰ শ্লোকত উল্লিখিত আৰু শ্ৰীশঙ্কৰৰ দ্বাৰা

(১) ঋতিঃ প্ৰত্যক্ষমৈতিহ্যমহুমানং চতুৰ্ভয়ম্।

প্ৰমাণস্তানবস্থানাদ্ বিকল্পাৎ স বিবজ্যতে ॥

[ভ: ৱ: ধৃত ভা: - ১১।২।১৭]

সমৰ্থিত প্ৰত্যক্ষ, অহুমান আৰু শব্দ এই প্ৰমাণ ত্ৰয়কে আমাৰ বৈষ্ণৱসকলৰ অভিমত বুলি ধৰি ললে।

ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত বিষয়ৰ সন্নিৱৰ্ত্তন বা সন্ধৰ্শ ঘটিলে যি জ্ঞান জন্মে তাৰ নাম প্ৰত্যক্ষ। মনো ইন্দ্ৰিয় গতিকৈ যোগীসকলে

প্ৰত্যক্ষ ঃ ধ্যান কৰি চাই যে ভূত, ভবিষ্যৎ, বৰ্ত্তমান আদি সমস্ত বুজিব পাৰে সেই জ্ঞানত যোগজ সন্নিৱৰ্ত্তন

অৰ্থাৎ যোগ প্ৰভাৱত হোৱা মনৰ লগত বিষয়ৰ অলৌকিক সন্ধৰ্শ কাৰণ হয়; গতিকে সিও প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানেই। যোগীসকলৰ যে এনে জ্ঞান হব পাৰে সেইটো অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে স্বীকাৰ কৰে।

যি বস্তুৰ লগত যিটো বস্তুৰ স্বাভাৱিক সন্ধৰ্শ আছে অৰ্থাৎ যিটো থাকিলে যিটো বস্তু অৱশ্যে থাকে তেনে বস্তু দুটাৰ

অহুমান ঃ প্ৰথমটি থকা বুলি কিবা উপায়ে জানিব পাৰিলে দ্বিতীয়টিও অৱশ্যে আছে বুলি বুজা যায় যি জ্ঞানত

তাৰ নাম অহুমান। অহুমান মানে আন্দাজ নহয়।

শ্ৰুতি বা আপ্তবাক্যই শব্দ প্ৰমাণ। আপ্ত মানে ভ্ৰম,

শব্দ ঃ প্ৰমাদ, বিপ্ৰজ্ঞাপ্ৰা (পৰক বন্ধনা কৰাৰ ইচ্ছা) আৰু কৰণপাটৰ অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় গ্ৰহণৰ অযোগ্যতা,

যাৰ নাই তেনে লোকক বুজায়।

যি প্ৰত্যক্ষৰ ওপৰত আমাৰ নিৰ্ভৰ সেই প্ৰাকৃত ইন্দ্ৰিয়জ প্ৰত্যক্ষ ইমান সংকীৰ্ণ আৰু দোষ দুটো যে তাৰ দ্বাৰা অলৌকিক

অলৌকিক ঃ চিন্ময় পদাৰ্থ ইন্দ্ৰিয় বা পাৰলৌকিক-স্বৰূপ-ঘটিত বিষয়ত প্ৰত্যক্ষ ঃ ধৰ্ম্ম পদাৰ্থৰ উপলব্ধি হোৱা সম্ভৱপৰ নহয়। কাৰণ আৰু অহুমানৰ ঃ ইন্দ্ৰিয়বিলাকে প্ৰাকৃত স্থূল আৰু জড় পদাৰ্থকে

সম্পূর্ণভাবে (নিঃসন্দিক্কপে) প্রকাশ কৰিব নোৱাৰে, কেতিয়াবা কেতিয়াবা বস্তুৰ বিপৰীতৰূপ হে প্রকাশ কৰা দেখা যায়; গতিকে অলৌকিক বিষয়ত প্রাকৃত প্রত্যক্ষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নোৱাৰি।

অহুমানত ব্যাপ্যৰূপ সম্বন্ধী বস্তুটোক প্রমাণান্তৰৰ দ্বাৰা জানি আনটো (ব্যাপকৰূপ) সম্বন্ধীক বুজিব লাগে, গতিকে ইও ফলতঃ প্রত্যক্ষমূলক; প্রত্যক্ষৰ য'ত মুঠেই প্রসাৰ নাই তেনেকুৱা অলৌকিক ঈশ্বৰস্বৰূপ আদিৰ জ্ঞানৰ কাৰণে অহুমানো নিৰ্ভৰযোগ্য প্রমাণ নহয়।

শ্রুতি বা বেদ ঈশ্বৰৰ বাণী, ভাত ভ্ৰম, প্রমাদ আদি কোনো দোষ থকাৰ সম্ভাৱনাত নাই আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ভূত-ভৱিষ্ণু

বেদৰ বৰ্ত্তমান সুক্ষ্ম ব্যৱহিত অতি সন্নিহিত অতি দূৰস্থ
প্রমাণ্য আদি সকলো বিষয়ৰে জ্ঞান হব পাৰে; গতিকে বেদেই অদৃষ্ট ধৰ্ম্ম আদি বিষয়ত শ্ৰেষ্ঠ প্রমাণ। (১) জননীৰ দৰে বেদে মাতৃহক হিতোপদেশ দিয়ে। (২) বেদে যিটো কৰিবলৈ

(১) যাক বোলে বেদ সিটো ঈশ্বৰ সাক্ষাত।

যিটো ঈশ্বৰৰ হস্তে তৈয়া আছে জাত ॥

। নিমিনবাসিক—২০৯]

যিটো পানী কৰে শুকক হেলা।

বেদকো নিন্দে যদি কোনো বেলা ॥

[কীঃ ৫৪]

(২) হৰিভক্তি ৰাজমাৰ্গে শুক পদ নগ চক্ৰ প্রকাশিত
শ্রুতি জননীৰ পদ-পস্থ অহুসৰি।

মুৰেঁ। হয়। আমি আনন্দিত স্থলন নাহিকে কদাচিত

মহাজন সখে জানিবা নিশ্চয় কৰি ॥

[নামঘোষা—৬২৪]

কয় ভাকেই কৰিব লাগে, বেদবিহিত কৰ্ম নকৰাক বিকৰ্ম বোলা হয়। এই বিকৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰাণীৰ পাপ হয়, নবকত পৰে, জন্ম-মৃত্যুক্ৰম সংসাৰ-ক্ৰেণৰ পৰা কোনোমতে মুক্ত হব নোৱাৰে। বেদে যি কাৰ্য্য কৰিবলৈ নিষেধ কৰিছে সেয়ে অকৰ্ম, তেনে কাৰ্য্য কৰাটো অতি গৰ্হিত; (১) গতিকে মহন্ত অৰ্থাৎ সাধু ভগৱদ্ভক্ত লোকেও বেদবিহিত পথ কেতিয়াও লক্ষ্যন নকৰে। (২)

কিন্তু ঋতিৰ তাৎপৰ্য্যার্থ বুজা অতি দুকহ, (৩) গতিকে ঋতিয়ে কি কথা আচলতে কৈছে সেইটো বুজিবৰ কাৰণে বেলেগ গীতা-ভাগৱতৰ শব্দৰ প্ৰয়োজন হয়। ঋতিৰ অৰ্থবোধ দুকহ হোৱাৰ প্ৰমাণ্য কাৰণেই ভগৱানে নিজেই গীতা-ভাগৱত শাস্ত্ৰত ঋতিৰ তাৎপৰ্য্যার্থ স্পষ্ট কৈ কৈছে। সেই কাৰণে ভগৱদ্ভক্ত

(১) বেদে যাক বিহিয়াছে তাকে বুলি কৰ্ম।

বেদে যাক নিষেধিছে সেইটো অকৰ্ম।

বিহিত নাচৰি হয় বিকৰ্ম পাত্তক।

এহি তিনি বিধ কৈলোঁ তোমাত প্ৰত্যেক ॥

[নিমিনবসিদ্ধ—২০৭]

(২) কৃষ্ণপদ মাত্ৰ সেৱা কৰে সমস্ত কামনা পৰিহৰে

কদাচিত্তো বেদ ব্যৱহাৰ নলজয়।

কৃষ্ণপদ সেৱা সুখ মনে অহুভৱ কৰে সৰ্ব্বক্ষণে

তাহাক মহন্ত বুলি জানিবা নিশ্চয় ॥

[নামবোধ্য]

(৩) ইহাৰ (বেদৰ) অৰ্থত মোহ হোৱে মহাজ্ঞানী।

বেদৰ তত্ত্বক পাইবো আন কোন প্ৰাণী ॥

[নিঃ নঃ—২০৯]

গীতা-ভাগবত শাস্ত্রই অলৌকিক বস্তু-জ্ঞানৰ প্ৰতি শ্ৰেষ্ঠ প্ৰমাণ; (১) গীতা-ভাগবতত যি কথা কোৱা আছে, যিটো ধৰ্ম আৰু যিটো দৰ্শন তাত উপস্থাপিত কৰা হৈছে, শ্ৰীধৰস্বামীৰ মন্তব্যস্বৰূপ কৰি অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে তাকেই অবিকলভাৱে গ্ৰহণ কৰিছে; সহজ, সবল অসমীয়া ভাষাৰ মাৰ্জিত সেই কথা, সেই ধৰ্ম আৰু সেই দৰ্শনৰে প্ৰচাৰ কৰিছে। ভাগবত আৰু গীতাৰ শ্ৰীধৰস্বামীৰ ব্যাখ্যাতে অৰ্থৰ লগত ভেটবিলাকৰ গৃহীত অৰ্থৰ ক'তো অমিল দেখা নাযায়।

(১) একং শাস্ত্ৰং দৈবকীপুত্ৰ-গীতম্ একো দেবো দৈবকী-পুত্ৰ এব।

কৰ্ম্মাপ্যেকং তন্ত্ৰ দেবন্ত্ৰ সেবা মন্ত্ৰোহপ্যেকঃ তন্ত্ৰ দেবন্ত্ৰ নাম ॥

[ভঃ বঃ পৃথ ৫।৩১]

পুৰাণ সূৰ্য্য মহাভাগবত । বেদান্তৰো ইটো পৰম তত্ত্ব ॥

কহোক আসি ভাগবত চাই । তেবেসে বুজা তাৰ মুনিবাই ॥

[কীৰ্ত্তন ১০৫]

ইটো ভাগবত শাস্ত্ৰ সৰ্ব বেদ সাৰ ।

আৰ কোনজনে অৰ্থ কৰিবে অপাৰ ॥

[গোপালচৰণ ৩য় স্বৰূপ ৬৯২]

“সকল শাস্ত্ৰত কৰি শ্ৰীভাগবত শ্ৰেষ্ঠ; যাক শ্ৰীনাৰায়ণে কহিছা যতে কহে পৰম ধৰ্ম কেবল হৰিতজন, মোক্ষতো কৰি শ্ৰেষ্ঠ, যতে ব্ৰহ্মজ্ঞান অৱদ্ধে হয়; পৰম সুখ দেই তিনি ভাপ হৰে।”

(কথা ভাঃ ১ম স্কঃ পৃঃ ২

পাটবাউসী সংস্কৰণ)

তান জ্ঞান শাস্ত্ৰে, বতি সুপুজয়, নিশ্চয় কৰিয়া কন্ত ।

গীতা ভাগবত, সহস্ৰ নামক, তিনিকো শ্ৰেষ্ঠ কহন্ত ॥

তিনিবো মাজত, তত্ত্ব সাধিবাক, ভাগবত শাস্ত্ৰ সাৰ ।

শ্ৰেষ্ঠ শুক সবে, সদা আদৰন্ত, জানিগাহা বাবদাৰ ।

(তত্ত্ববিবেক পদ ৫৫৫)

গতিকৈ এওঁবিলাকৰ মতে গীতা-ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্য সবাভাৱতকৈ অধিক। তাৰ অবিৰোধী ঋষিগণীত, অন্যান্যশাস্ত্ৰৰো প্ৰামাণ্য অস্বাভাৱিক। স্বীকাৰ কৰা হৈছে; কাৰণ তেওঁবিলাকৰো পূৰ্বোক্ত প্ৰামাণ্য অস্বাভাৱিক। অস্বাভাৱিক দোষবোৰ থকাৰ সম্ভাৱনা নাই। (১)

শ্ৰীশঙ্কৰৰ আবিৰ্ভাৱৰ আগৰ পৰাই যে এই দেশত ভাগৱত পুৰাণৰ অধ্যয়ন, অধ্যাপনা চলিছিল এই কথা আগেয়ে কোৱা হৈছে। তেতিয়া ই এই মহাশাস্ত্ৰৰ সৰ্বাধিক প্ৰামাণ্যও ইয়াৰ পণ্ডিত সমাজত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু স্বীকৃত হৈছিল। কাৰণ চৰিত পুথিবিলাকত য'তে য'তে প্ৰতিপক্ষৰ লগত শ্ৰীশঙ্কৰৰ শাস্ত্ৰাৰ্থবিচাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে সেই সকলো ক্ষেত্ৰতে ভাগৱতৰ শ্লোকৰ উপস্থাপনৰ দ্বাৰাই শ্ৰীশঙ্কৰৰ জয় আৰু প্ৰতিপক্ষৰ পৰাজয় হোৱাৰ কথা কোৱা হৈছে। তেতিয়া সমাজত এই গ্ৰন্থৰ প্ৰামাণ্য আগৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠিত হৈ নাথাকিলে বিচাৰ ক্ষেত্ৰত তাৰ উপস্থাপনত সি অসিদ্ধ বা সাধ্যসম হোৱাৰ কাৰণে তাৰ দ্বাৰা প্ৰমেয়-সিদ্ধি হব নোৱাৰে। গতিকে সামাজিকে ভাত প্ৰতিপক্ষৰ পৰাজয় হোৱা বুলি মানি লব কিয়? যিবিলাক প্ৰমাণ উভয়বাদি-সিদ্ধ বিচাৰস্থলত ভাবে হে উপস্থাপন কৰিব লাগে। বুঢ়া খাঁৰ সভাত শঙ্কৰদেৱে যেতিয়া প্ৰতিপক্ষ ব্ৰাহ্মণসকলক

(১) “মহু আদি কৰি যত মহাজন বেদ অর্থ বিচাৰক।”

(ভক্তিৱদ্ধাবলী ৭২২)

‘বয়স্ক ক্ৰমঃ বেদাৰ্থবিচাৰকৈৰ্মধাদিভিৰ্বেদাৰ্থে। ভগবন্তামমহিমা

জ্ঞায়তে এব, বহুস্থানেষু নিবদ্ধশ্চ।”

(ভক্তিৱদ্ধাকৰ ৭।১৭ টীকা)

প্রশ্ন কৰে, তাঁৰ উত্তৰত ব্রহ্মানন্দ আচাৰ্য্যই কৈছিল যে “পাপীৰ কৰ্ম্মাধিকাৰ নাই, একমাত্ৰ হৰিনামত অধিকাৰ আছে, হৰিনামেই পাপীৰ পাপ ক্ষয় কৰে, হৰিনিন্দুক পৰম পাতকী” ইত্যাদি। ভাগৱত আদি পুৰাণৰ বাক্যত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই প্ৰতিপক্ষই এই কথা স্বীকাৰ কৰিছিল। তাত প্ৰামাণ্য-বোধ নাথাকিলে কথা স্বীকাৰ নকৰিলে হেতেন। (১)

মহাশাক্ত মাধৱদেৱৰ লগত শ্ৰীশঙ্কৰৰ যি বিচাৰ হৈছিল তাতো দেখা যায় “যথা তবোৰ্ম্মূলনিষেচনেন” ইত্যাদি ভাগৱতৰ বাক্যৰ উপস্থাপনৰ লগে লগেই মহাপণ্ডিত মাধৱদেৱ জঙ্ঘ হৈ গ’ল। ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্য সুপ্ৰতিষ্ঠিতভাৱে নাথাকিলে তাৰ দ্বাৰা মাধৱদেৱৰ পৰাজয় নঘটিল হেতেন। (২) ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্য বিষয়ে প্ৰতিপক্ষৰ লগত বিবাদ হোৱাৰ কোনো উল্লেখ চৰিত্ৰত প্ৰাপ্ত নাই। ভাগৱতৰ প্ৰামাণ্যও ইয়াত শ্ৰীশঙ্কৰৰ সময়ত হে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল— এই কথাৰ মূলত কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়।

দাৰ্শনিক মাত্ৰেৰে আলোচ্য বস্তুক আমি তিনি ভাগে ভগাব পাৰোঁ, জীৱ, জগৎ আৰু ঈশ্বৰ। এই তিনিটাৰ স্বৰূপ আলোচনা প্ৰসঙ্গতে আন কথাবিলাকৰ আলোচনা প্ৰাসঙ্গিকভাৱে কৰিব লগা হয়। এই তিনিটাৰ সম্বন্ধভেদবশতঃ এ অদ্বৈতবাদ, দ্বৈতবাদ, বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ, দ্বৈতাদ্বৈতবাদ, ভেদাভেদবাদ, শুদ্ধাদ্বৈতবাদ আদি নানা মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছে। আমাৰ বৈষ্ণৱসকল বিৰুদ্ধবাদী নে পৰিণাম-

(১) শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱ চৰিত। (দৈত্য্যবিঠাকুৰৰ) পৃ: ৮০-৮১

(২) তথা পৃ: ৬৯। কথা শুক চৰিত পৃ: ৬৭।

বাদী নাইবা অদ্বৈত-দ্বৈত-বিশিষ্টাদ্বৈত আদি বাদৰ কোনটো তেওঁ-
 বিলাকৰ অভিযন্তা সেইটো নিৰ্ণয় কৰিবলৈ হলে উক্ত জীৱ, জগৎ
 আৰু ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ বিষয়ে অৱশ্যে আলোচনা কৰিব লাগিব।
 পৰবৰ্ত্তী প্ৰস্তুত তাকেই কৰা হব।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ঈশ্বৰ

প্ৰথম স্কন্ধত নাৰদৰ উপদেশমতে মহৰ্ষি ব্যাসদেৱে ঈশ্বৰ
পুৰুষক ধ্যান কৰাত পৰমেশ্বৰৰ স্বৰূপ তেওঁৰ হৃদয়ত প্ৰতিভাত
হৈছিল এইদৰে—

কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তিক পাছে কৰিলন্ত ধ্যান ।

হৃদয়তে কৃষ্ণক দেখিলা বিদ্যমান ॥

বামপাশে মায়া দক্ষিণত ভক্তিমাৰ ।

দেখি ব্যাস ঋষিৰ ৰোমাঞ্চ বৈলা গাৱ ॥

মায়ায়ে বান্ধন্ত ভক্তিমাৰে মোকলান্ত ।

চুহানো মধ্যস্থভাৱে আচা ভগবন্ত ॥

[১ম স্কঃ]

ইয়াত ভগৱন্তৰ স্বৰূপ ধ্যান কৰাত ভগৱানৰ স্বৰূপতকৈ
অতিবিক্ত কোনো ৰজ প্ৰকাশ হব নোৱাৰে ; গতিকে মায়া আৰু
ভক্তি যি ভগৱানৰ অনতিবিক্ত তত্ত্ব তেওঁৰ শক্তিস্বৰূপ সেইটো বুজা
যায় ।

দ্বিতীয় স্কন্ধত কোৱা হৈছে—সৃষ্টিৰ ইচ্ছাত ব্ৰহ্মাই যেতিয়া
তপস্তা কৰিছিল তেতিয়া ভগৱান্ পুৰুষে তেওঁৰ আগত নিজৰূপ
প্ৰকাশ কৰিলে । তেওঁ দেখিলে যে অনৌকিক অমায়িক নিত্য
বৈকুণ্ঠলোকত চাক চতুৰ্ভুজ, কিৰীট-কুণ্ডলধাৰী, নিঃশীৰগৌলৰ্য্যৰ

আৰু আনন্দৰ আধাৰ, লক্ষ্মীপতি যজ্ঞপতি শ্ৰীকৃষ্ণ, পাৰ্শ্বগণ আৰু পঞ্চবিংশতি ভৱ ৰূপ জাগতিক পদাৰ্থবিলাকৰ দ্বাৰা সেৱিত হৈ আছে। সৃষ্টিকৰে এইৰূপে তেওঁক প্ৰত্যক্ষ দেখিলে আৰু পৰমপুৰুষে চতুঃশ্লোকী ভাগৱতৰ দ্বাৰা তাকে কথাবে ব্যক্ত কৰিলে যে, সৃষ্টিৰ আদি মধ্য অন্তত তেওঁৰে আছে, তেওঁৰ বাহিৰে বাকিবিলাক পৰমার্থতঃ মিছা মায়াৰ বিলাসমাত্ৰ। তেওঁৰ শক্তিৰ নাম মায়া, মায়াই আচল বস্তুক ঢাকি ৰাখি তাৰ ঠাইত নোহোৱা বস্তু প্ৰকাশ কৰে গতিকে দৈশ্বৰ আচল ৰূপটিকে প্ৰাণীয়ে নেদেখে বাসনাৰ বিষয়-বিলাকহে দেখে। তেৱেঁ সমস্ত কাৰ্য্যক বিয়পি আছে; সেইবুলি কাৰ্য্যৰ দোষগুণে তেওঁক নোচোৱে। সাধুৰ সঙ্গ লৈ তেওঁৰ (দৈশ্বৰ) স্বৰূপ বিচাৰিব লাগে তাৰ পৰাই জ্ঞান (ভগবদ্-বিষয়ে পৰোক্ষ বোধ) আৰু বিজ্ঞান (অপৰোক্ষ অনুভূতি বা ভগবৎ সাক্ষাৎকাৰ) হয়। সম্প্ৰতি জ্ঞানৰ সাধন, মোৰ নাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তণ ৰূপ ভক্তিৰ আচৰণ কৰিবা হ'ক। মই যিকপে তোমাৰ সাক্ষাতে প্ৰকাশিত হ'লোঁ। এয়ে মোৰ নিজৰূপ। সৃষ্টি স্থিতি লয় আদি কাৰ্য্য ব্ৰহ্মণ্য শৰণ্য আদি গুণ আৰু নামবিলাক মোৰ অপৰূপ লীলা (১)। ইয়াতো মায়া আৰু মায়াৰ কাৰ্য্য ভৱ আদি সকলোকে ভগৱানৰ স্বৰূপৰ ভিতৰতে প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

“নাহি দেহেন্দ্ৰিয়, সমস্ত কৰ্ত্তাৰ, শক্তিক ধৰা অকলে।

তুমিসি সৰ্বব্ৰহ্ম, তুমি সৰ্ব কৰ্ত্তা, তোমাক সেৱে সকলে ॥

[কীৰ্ত্তণ ১৬৬৫]

জানিলে। সাক্ষাতে তুমি পুরুষ পূৰ্ণ।

নিবঞ্জন আনন্দ স্বরূপ সৰ্বজ্ঞান ॥

তুমিসে কেবলে সচা সবে মায়াময়।

তোমাতেসে হস্তে হোৱে সৃষ্টি স্থিতি লয় ॥

[১০ম চঃ]

ইত্যাদি উক্তি আলোচনা কৰি আমি ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ বিষয়ে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হব পাৰোঁ যে, সৰ্বশক্তিমান্, সৰ্বজ্ঞ সত্যস্বৰূপ, আনন্দস্বৰূপ সৰ্বকৰ্ত্তা সৃষ্টি-স্থিতি-লয়ৰ উপাদান আৰু নামত কাৰণ, সৰ্ব কলদাতা বিজন সেইজনে ঈশ্বৰ। কালমায়া আদি তেওঁৰে শক্তি—তেওঁতকৈ ভিন্ন বা আতৰিত্ত তত্ত্ব নহয়। যেনে কোনো যাত্ৰকৰ লোক তাৰ নিজৰ যাত্ৰকৰী শক্তি থকা সহেও তাক নৈ সন্ধিতায় বুলি পৰিগণিত নহয়, যেনে অগ্নিক নিজৰ দাহিকা শক্তি থকাৰ কাৰণে সন্ধিতীয় বুলি কোৱা নহয় সেইদৰে ঈশ্বৰৰো মায়া আদি শক্তিবোৰ থকা সহেও তেওঁক সন্ধিতায় বুলি ধৰা নহয়। (১)

“জন্ম মৰণৰো যিটো কাৰণ শ্ৰুতি।

জীৱকো আৱৰৈ সিটো তোমাৰ শক্তি ॥”

[১১ম ক্ষে: ১-২৪৪]

(১) অতএব দ্বিতীয়তঃ শৃংখলাৰ্হ গণ্যতে।

ন লোকে চৈত্ৰ-তচ্ছক্ৰোজীৱিতং জিগ্যতে ৭০ক ॥

সৰ্বথা শক্তিমাত্ৰম্ ন পৃথক্ গণনা কচিৎ।

শক্তিকার্য্যন্ত নৈবান্তি দ্বিতীয়ং শব্দ্যতে কথম্ ॥

[পঞ্চদশা ২৫১, ৫৩,]

“অনামিকপিনী ঈশ্বৰ অৰ্দ্ধকায়।

ব্যক্ত ভৈলো মহামায়া ঈশ্বৰ ইচ্ছায় ॥”

[অনাদিপাতন ৪৫]

শুনিয়ে প্ৰকৃতি একো গুণে নাহি হীন।

ভোমাবে আমাবে কিঞ্চিতেকো নাহি ভিন ॥

মোৰ নিজ শক্তি সাক্ষাতে দেখো প্ৰাণ।

সববে কৰিয়ো মায়া জগত নিৰ্ম্মাণ ॥

ভোমাক তেচাইলোঁ আমি এহি অভিপ্ৰায়।

জানিয়োক ভালে তুমি মোৰ অৰ্দ্ধকায় ॥

ভোমাবে আমাবে কিছু নাহি ভিন্নাভিন্ন।

মোতে যাতো লীন যাতা এহিখানি হীন ॥

[তথা ৪২-৫০]

ইয়াত, মায়া যে ভগৱানৰ শক্তি আৰু ই যে ঈশ্বৰতকৈ ভিন্নও
নহয় অভিন্নও নহয় গতিকে অনিৰ্ব্বাচ্য ভাৱ বস্তু-বিশেষ, এই কথাকে

মায়া কোৱা হৈছে। মায়াবাদীসকলেও এই একে কথাকে
অনিৰ্ব্বাচ্য কয়। যদিও ইয়াত অনিৰ্ব্বাচ্য শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ

কৰা নাই তথাপি ফলতঃ মায়াৰ ৰূপ যে অনিৰ্ব্বাচ্য বা অচিন্ত্য
সেইটো প্ৰকাশ কৰা হৈছে; কাৰণ, ভিন্ন হলে তাক অৰ্দ্ধকায়

বুলি কব নোৱাৰি অভিন্ন হলে তাৰ প্ৰতি আদেশদান সম্ভৱপৰ
নহয় গতিকে “ভিন্নাভিন্ন নাহি” বুলি কোৱাৰ দ্বাৰা অনিৰ্ব্বাচ্য

বুলিয়ে কোৱা হৈছে। অদ্বৈত-ব্ৰহ্মবাদীসকলে মায়া আৰু তাৰ
কাৰ্য্যবোৰক যি কাৰণে ‘অনিৰ্ব্বাচ্য’ বুলি স্বীকাৰ কৰে—সেই

কাৰণ এওঁবিলাকৰ মতেও আছে। যি বস্তুটো আছে বুলি আমি বুজোঁ, যাৰ স্বৰূপ নাই বুলি অপলাপ কৰিবৰ, আমাৰ সাধ্য নাই অথচ যুক্তিৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰিলে তাৰ স্বৰূপটি বুজিব নোৱাৰি আৰু আনক বুজাবৰ কাৰণেও উপযুক্ত শব্দ বিচাৰি নাপাওঁ তাকেই অচিন্ত্য, অতৰ্ক্য বা অনিৰ্দ্ধাৰ্য্য বোলা হয়। ভগৱানৰ মায়া আৰু তাৰ কাৰ্য্য জগৎপ্ৰপঞ্চ যে আছে সেইটো আমি বুজিছোঁ আৰু শাস্ত্ৰেও কৈছে, কিন্তু যুক্তিৰে কঁহিয়াই চালে তাৰ স্বৰূপ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি, গতিকে ইয়াক অচিন্ত্য বা অনিৰ্দ্ধাৰ্য্য কুবলিম কিয় ?

অনেক ঠাইত অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে হৰিৰ মহিমা বা শক্তিক অচিন্ত্য বা অতৰ্ক্য বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে। (১)

ভগৱানৰ মায়া-শক্তিৰ কাৰ্য্য দুটা আৱৰণ আৰু বিৰূপ; আচল বস্তুটোৰ স্বৰূপ ঢাকি ৰাখে আৰু তাৰ ঠাইত আন এটা
 † কাৰ্মনিক ৰূপ প্ৰকাশ কৰে। গতিকে, ই আচল টম্বৰ-
 † যাৰ কাৰ্য্য ● তৰক প্ৰাণীয়ে বুজিব নোৱাৰাতকৈ ঢাকি ৰাখে আৰু
 † তাত প্ৰাণীৰ বাসনাৰ বস্তুবোৰৰ ৰূপ প্ৰকাশ কৰে।

(১) অচিন্ত্য মহিমা হৰি পুৰুষ পুৰাণ।

লীলা কৰি অনেক দৈত্যৰ লৈলা প্ৰাণ ॥

[কী: ৬৫০]

“এইতো হৰিৰ মায়া যি বিচাৰ নহে” ইত্যাদি।

[ক: ভা: ৩৭ পৃ: ৭০]

“অবস্তুক দেখাৱয় বস্তুক আৱৰি ।
 এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিট কৰি ॥
 নাথাকিতো দেখে যেন চন্দ্ৰমা উদয় ।
 থাকিতো বাহক যেন কেহো নেদেখয় ॥
 এহিমতে মায়া আৰ কৰি ঈশ্বৰক ।
 আশাৰ বিষয় তাক দেখাৱে জীৱক ॥”

[ভাঃ পদ ২য় স্তঃ ২২৮-: ২৯ ।

এই মায়া-উপাধিৰিশিষ্ট-চৈতন্ত্যই ঈশ্বৰ । (১)

নিকপাধিক-চৈতন্ত্যই পৰব্রহ্ম বা ব্রহ্মতত্ত্ব । ই বাক্য,

ব্রহ্মতত্ত্ব
 ১/২ মন ইন্দ্ৰিয়াদিৰ অগোচৰ । সমস্ত বস্তৱ নিষেধ
 ১/২ কৰিলে যি নিৰ্বিশেষ অপৰিচ্ছিন্ন নিৰাকাৰ তত্ত্ব

বাকী ৰব সেয়ে এই ।

“নপাৱে ইন্দ্ৰিয় সবে যাঠাৰ ওচৰ ।
 যিটো নোহে মন বুদ্ধি বচন গোচৰ ।
 যেন ফিৰিঙ্গুডিচন্ন বহ্নিৰ বজাই ।
 নকৰে প্ৰকাশ সিটো বহ্নিক দুনাই ॥
 সেহি মন আদি তাস্তে ছয়া আছে জাত ।
 মায়াত থাকিয়া তাক নাজানে সাক্ষাত ॥
 ৱেদেও বাহ্যক নিকপিৱে নপাবয় ।
 নিষেধৰ শেষ বুলি প্ৰকাৰে কহয় ॥

(১) “স ঈশো যদশে মায়া ।”

[শ্ৰীধৰস্বামিধ্বজ বিষ্ণুস্বামীৰ বাক্য, ভাঃ ভাঃ ১৭৭৬]

ভক্তিৱদ্বাক্য ২২।১

যাত বিনে কাহাবো নাহিকে একো সিদ্ধি।

যিটো ব্ৰহ্মতত্ত্ব হোৱে সবাবো অবধি ॥

[নিৰ্ম্মনবাসিক সপ্তাদ ১৮১-১৮৪।

প্ৰথমতে ভগৱান্ অকলে এই নিৰাকার নিৰন্তন নিৰ্বিশেষ
মচ্চিদানন্দ পৰব্ৰহ্মই আছিল; কাৰ্য্য-কাৰণৰ ভেদ একোৱে নাছিল;

ভগৱৎ-সৃষ্টি ১ ভগৱানৰ মায়াদি শক্তি সূপ্তভাৱে আছিল। তেওঁৰ বহু

২ হবলৈ অৰ্থাৎ নিজক নানাকপে অভিব্যক্ত কৰিবলৈ
ইচ্ছা গ'ল। ইচ্ছা ক্ৰিয়া শক্তি বা কালৰ অভিব্যক্তি-
বিশেষ। অভিব্যক্ত কালৰ দ্বাৰা উপহিত ব্ৰহ্ম চৈতন্ত্যই অনন্ত
বা সঙ্কৰ্ষণ। কালৰ আদি-অন্ত নাই কাৰণে তেওঁক অনাদি অনন্ত
বোলা হয়। স্পৃ ধাতুৰ অৰ্থ কুটিলভাৱে (বেকাবেঁকিটকৈ)
চলা; কালৰ গতি কুটিল গতিকৈ কালোপহিত ভগৱানক সৰ্প
অৰ্থাৎ অনন্তনাগৰূপে কল্পনা কৰা হ'ল। সেই কালৰূপ অনন্তৰ
কোলাত নাৰায়ণ পুৰুষৰ স্থিতি। এই কালোপহিত চৈতন্ত্যৰূপ
ভগৱানকে পৰবৰ্ত্তী ভকতসকলে “কালপুৰীয়া নাৰায়ণ” বুলি কৈছে।

মায়েপহিত চৈতন্ত্যৰূপ দৈবৰূপে পৰবৰ্ত্তী ভকতসকলে অনাদি
বুলি উল্লেখ কৰিছে। এই বহু হোৱাৰ ইচ্ছাত তেতিয়া তেওঁ
নিজ মায়াশক্তিব পৰা “সত্ত্ব, ৰজঃ, তমঃ”—এই ত্ৰিগুণাত্মিকা প্ৰকৃতি
সৃষ্টি (প্ৰকাশ) কৰিলে। প্ৰকৃতিয়ে মায়াশক্তিৰ প্ৰথম অভিব্যক্তি;
এই প্ৰকৃতিয়ে কেৱল বিজ্ঞ-সত্ত্ব-গুণাত্মিকা হৈ থাকিলে তাক বোলা
হয় মায়া আৰু ত্ৰিগুণাত্মিকা অৱস্থাত বোলা হয় প্ৰকৃতি।
এই প্ৰকৃত্যুপহিত চৈতন্ত্যকে অসমীয়া ভকতসকলে হংসনাৰায়ণ
বুলি উল্লেখ কৰিছে।

তিনিগুণৰ সাম্যাবস্থাই প্ৰকৃতি : গতিকে ই জড় । সাংখ্যাচাৰ্য্য-
সকলেও এই প্ৰকৃতিক জগতৰ মূল কাৰণ বুলি কয় ; কিন্তু তেওঁবিলাকৰ
প্ৰকৃতি মতে প্ৰকৃতিক কোনোৱে সৃজা নাই ; ই অনাদি আৰু
নিত্য ; স্বতন্ত্ৰভাৱে নিজেই স্বভাৱবশতঃ পৰবৰ্ত্তী
মহন্তত্ব আদি কাৰ্য্যৰূপে পৰিণত হয় । তাত কোনো চেতন বা জ্ঞানী
পুৰুষৰ অৰ্থাৎ দৈত্বৰ প্ৰেৰণা বা ইচ্ছাৰ অপেক্ষা নকৰে । যোগ-
দাৰ্শনিকসকলে যদিও দৈত্ব নানৰ সৰ্ব্বত্ৰ পুৰুষ এজনৰ অস্তিত্ব মানে
তথাপি তেওঁ প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি কাৰ্য্যত প্ৰবৰ্ত্তক নহয় । প্ৰকৃতি-সৃষ্টি-
সম্বন্ধে তেওঁবিলাক সাংখ্যাচাৰ্য্যসকলৰ লগত একমত । প্ৰকৃতিয়ে
দৈত্বৰ ইচ্ছাবীন ভাৱে সৃষ্টি কাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়.— এনে কথা মূল যোগ-
সূত্ৰত কোৱা নাই । তাত কেৱল, দৈত্বৰ প্ৰনিধান অৰ্থাৎ ধ্যানৰ
পৰাও প্ৰাণীৰ বিৱেক জ্ঞান আৰু বৈৱৰ্য্য হব পাৰে ; ইয়াকেহে
কোৱা হৈছে । সৃষ্টিকাৰ্য্যত দৈত্বৰ কোনো উপযোগিতাৰ উল্লেখ
নাই ; পৰবৰ্ত্তী কালৰ সাংখ্যাচাৰ্য্য বিজ্ঞান ভিক্ষুৱেহে, ‘প্ৰকৃতিয়ে দৈত্ব-
প্ৰেৰিত হৈ সৃষ্টিকাৰ্য্যত প্ৰবৃত্ত হয়’ বুলি সিদ্ধান্ত কৰিছে । কিন্তু
তেওঁৰ মতেও প্ৰকৃতি সৃষ্টি বা কাৰ্য্যবস্তু নহয় । গতিকে অসমীয়া
বৈষ্ণৱসকলৰ মত তেওঁবিলাকৰ মতৰ লগত নিমিলিল ।

আচাৰ্য্য ৰামানুজৰ মতে প্ৰকৃতি অচিৎ (জড়) পদাৰ্থ, ভগৱানৰ
বিশেষণ, গতিকে নিত্য । মাধ্বমতে ভগৱদীচ্ছাকে প্ৰকৃতি বা মায়া
বোলা হয় । শুদ্ধাইত্তবাদী আচাৰ্য্য বল্লভৰ মতে ব্ৰহ্ম বা দৈত্বৰ
অভিব্যক্তি চাৰি প্ৰকাৰ— অক্ষৰ, কাল, কৰ্ম্ম আৰু স্বভাৱ । অক্ষৰ—
ব্ৰহ্মই প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ (জীৱ) ৰূপে অভিব্যক্ত হয় । গতিকে

এওঁৰ মতেও প্ৰকৃতি ব্ৰহ্মৰ কাৰ্য্য । নিশ্বাস আৰু গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ-
সকলৰ মতেও নিজৰ অসাধাৰণ শক্তি বা অচিন্ত্য শক্তিৰ প্ৰভাৱত
ভগৱানে নিজেই জগদ্ৰূপে পৰিণত হয় । ভগৱানৰ প্ৰথম পৰিণতিয়ে
প্ৰকৃতি—মহাদাদি পৰিৱৰ্ত্তী কাৰ্য্য সমূহৰ কাৰণ । প্ৰকৃতিৰ অন্যত্না-
অংশত অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ মত আৰু এওঁ বিলাকৰ মত মিলে
যদিও তাৰ স্বৰূপ লক্ষণ আদি অদ্বৈত বেদান্তিসকলৰ লগত হে বেচিকৈ
নিলা যেন দেখা গৈছে ।

তেওঁ এই ম্যাময়ী প্ৰকৃতিত নিজৰ চিদাভাস—(চৈতন্যৰ প্ৰতিবিম্ব)
ৰূপ বীৰ্য্য আধান কৰিলে অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিত চিন্ময় ব্ৰহ্ম প্ৰতিফলিত
হ'ল । সেই প্ৰকৃতিত আহিত গৰ্ভৰূপ ভগৱত্ত্বই নাৰায়ণ ।
এওঁৰে প্ৰকৃতিৰ প্ৰকাশক গাতিকে এওঁকে অসমীয়া ভকতসকলে
সূৰ্য্যনাৰায়ণ বা সূৰ্য্যমণ্ডলী নাৰায়ণ বুলিছে যেন পাওঁ । যেনেকৈ
পুৰুষৰ বীৰ্য্য স্ত্ৰীৰ জৰায়ুত পতিত হলে তাক গৰ্ভ বোলা হয় ;
অণুজ প্ৰাণীবোৰৰ ভেনে অৱস্থা প্ৰাপ্ত প্ৰাণীক অণু (কণি) বোলা হয়
ঠিক সেইদৰে জড় প্ৰকৃতিৰ কুক্ষিগত ভগৱান্ পুৰুষোত্তমক বোলা হয়
গৰ্ভোদকশায়ী নাৰায়ণ । এৱেঁ সমস্ত অৱতাৰৰ কাৰণ ।

“প্ৰথমে প্ৰণমো ব্ৰহ্মকপী সনাতন ।

সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ ॥

(কীৰ্ত্তন, ১)

ভগৱানৰ ইচ্ছাত কালশক্তিৰশতঃ—সেই আহিতগৰ্ভা প্ৰকৃতিত
ক্ষোভ বা গুণ-বৈষম্য ঘটে । তেতিয়া সত্ত্বগুণৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু ৰজ-

মহত্ত্ব

↑ স্তনো—গুণৰ তিৰোভাৱবশতঃ প্ৰকৃতিয়ে সৰ্ব প্ৰধান
↑ মহত্ত্বৰূপে পৰিণত হয় । এই মহত্ত্বই প্ৰতিস্বীৰৱ

হৃদয়স্থ বুদ্ধিতত্ত্ব ; সমষ্টিকপটিৰ নাম মহত্ত্ব আৰু ব্যষ্টিকপে সেয়ে বুদ্ধিতত্ত্ব । ইয়াৰ কাৰ্য্য হ'ল অধ্যয়নায় অৰ্থাৎ—বিষয় বস্তুৰ যথার্থ-প্ৰকাশ বা নিশ্চয়জ্ঞান । এই প্ৰকৃতি-পৰিণাম ৰূপ জড় মহত্ত্বত প্ৰতিফলিত চৈতন্ত্যৰূপ ভগৱানক বোলা হয় পৰমাত্মা । এৱে জীৱা-জাৰ সমষ্টিকপ গতিকে সমস্ত প্ৰাণীৰ ভিতৰত অন্তৰ্যামিকপে অৱস্থিত বান্ধুদেৱ বা মহাপুৰুষ । ভকতসকলে এওঁকে শ্ৰীনাৰায়ণ বুলিছে ।

এই মহত্ত্বৰ পৰিণামৰূপ হ'ল অহঙ্কাৰতত্ত্ব ; বুদ্ধিৰ প্ৰথম বিকাশ, “মই আছো” ইত্যাদি অহংতাৰ বা অভিমানই অহঙ্কাৰতত্ত্ব ;

অহঙ্কাৰতত্ত্ব † গতিকে বিভিন্ন প্ৰাণীৰ বিভিন্ন অন্তঃকৰণৰ বিশেষ
† বিশেষ নিশ্চয়াত্মক জ্ঞানৰ লগত অন্তৰ্ভুক্ত (অবিচ্যুত=

নেৰা নেপেৰা) ভাৱে থকা ‘অহং’ বা মই ভাৱৰ সমষ্টিয়ে অহঙ্কাৰতত্ত্ব ।

এই অহঙ্কাৰ—সাত্বিক ৰাজসিক তামসিক-ভেদে তিনিবিধ । পূৰ্বোক্ত মহত্ত্বত প্ৰতিবিম্বিত চৈতন্ত্যৰূপ পৰমাত্মাৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত হৈ মহত্ত্বত

ব্ৰহ্মা বিষ্ণু † ক্ষোভ অৰ্থাৎ গুণ বৈষম্য ঘটিলত ৰজোগুণৰ উদ্বেক-

মহেশ্বৰ † বশতঃ ৰাজসিক অহঙ্কাৰ, সত্ত্বগুণৰ উদ্বেক-বশতঃ

সাত্বিক অহঙ্কাৰ আৰু তমোগুণৰ উদ্বেক-বশতঃ তামসিক অহঙ্কাৰ জন্মে । এই অহঙ্কাৰত্ৰয়ত প্ৰতিফলিত চৈতন্ত্যপুৰুষক যথাক্ৰমে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ বোলা হয় । গতিকে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বৰ আদি জীৱতে ‘মই’ অভিমান আছে তাৰ পূৰ্ববৰ্তী পৰমাত্মা নাৰায়ণ বা পূৰ্ণব্ৰহ্ম ভগৱানত এই অহঙ্কাৰভাৱ নাই ।

ৰজোগুণৰ স্বভাৱ ক্ৰিয়া, গতিকে ব্ৰহ্মাৰ স্বভাৱ হ'ল ক্ৰিয়া অৰ্থাৎ বস্তু উৎপন্ন কৰা । যি ব্যাপাৰৰ দ্বাৰা কোনো এটা নোহোৱা

বস্তু উৎপন্ন বা অৱস্থান্তৰপ্ৰাপ্ত হয় তাকেই ক্ৰিয়া বোলে।

সৰ্বগুণৰ স্বভাৱ প্ৰকাশ, গতিকে বস্তুবিলাকৰ স্থিতি অৰ্থাৎ যাতে বস্তুবিলাক প্ৰকাশিত বা জ্ঞানৰ বিষয়ীভূত হৈ থাকিব পাৰে তাৰে ব্যৱস্থা কৰাটোৱে বিষ্ণুৰ স্বভাৱ।

তমোগুণ মোহান্বক বা আৱৰণস্বৰূপ; গতিকে নহেতুৰে উৎপন্ন আৰু প্ৰকাশিত বস্তুবোৰক আৱৃত অৰ্থাৎ অনভিব্যক্ত কৰি দিয়ে। এই অপ্ৰকাশ বা অনভিব্যক্তিয়ে লয় বা সংহাৰ। এই কাৰণে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, বহুদ্র যথাক্ৰমে সৃষ্টিস্থিতি লয়ৰ কৰ্ত্তা।

ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি বা ক্ৰিয়া শক্তিৰ নাম সাৱিত্ৰী; যি শক্তিয়ে সৱন বা বস্তু প্ৰসৰ কৰে সেয়ে সাৱিত্ৰী। বিষ্ণুৰ প্ৰকাশ শক্তিৰ নাম লক্ষ্মী; ব্ৰহ্মাদিৰ শক্তি $\frac{1}{2}$ যি শক্তিৰ দ্বাৰা বস্তুক লক্ষিত বা দৃষ্ট কৰি ৰখা হয় $\frac{1}{2}$ সেয়ে লক্ষ্মী। শিৱৰ শক্তিৰ নাম তুৰ্গা, যি শক্তিৰ দ্বাৰা জগতক স্বকাৰণৰূপ তুৰ্গৰ ভিতৰত প্ৰবিষ্ট বা লীন কৰি ৰাখা হয় সেয়ে তুৰ্গা।

ৰাজসিক অহঙ্কাৰৰ পৰা চক্ষু: (চকু), শ্ৰোত্ৰ (কাণ), জ্ঞান (নাসিকা), বাক্, বসনা (জীভা), এই পাঁচটা জ্ঞানেন্দ্ৰিয়; আৰু ইন্দ্ৰিয় $\frac{1}{2}$ বাক্ (যুধ), পানি (হাত), পাদ (ভৰি), পায়ু $\frac{1}{2}$ (গুহুদ্বাৰ)। উপদ্ব (জননেন্দ্ৰিয়) এই পাঁচোটা কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় উৎপন্ন হ'ল।

সাংখ্যিক অহঙ্কাৰৰ পৰা মন (অন্তঃকৰণ) (১); আদিভা, দিশ,

- (১) সাংখ্য আৰু যোগমতে মন ৰাজস-সহজ-মাংসিক অহঙ্কাৰৰ কাৰ্য্য, অদৈৱত-বেদান্তিমতে মহাভূতবোৰৰ সাংখ্যিক অংশৰ পৰা জন্মিছে। ত্ৰায় বৈশেষিক আৰু মীমাংসকৰ মতে মন

অগ্নিনীকুমাৰদ্বয়, বায়ু, বৰণ, অগ্নি, ইন্দ্ৰ, বিষ্ণু, মিত্ৰ আৰু প্ৰজা-
ইন্দ্ৰিয়ৰ দেৱতা। পতি এই দহোটা ইন্দ্ৰিয়াধিপতিৰ দেৱতা উপজিল।
আৰু মন এওঁবিলাকে যথাক্ৰমে পূৰ্বেৰাজ্ঞ জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু
কৰ্ণেন্দ্ৰিয় মিলি দহোটাৰ অধিপতি দেৱতা। বজ্জোণৰ ফলত
ইন্দ্ৰিয়বিলাকে ক্ৰিয়া কৰে আৰু সৰ্বগুণৰ ফলত অধিপতি দেৱতা-
বিলাকে তাৰ দ্বাৰা বস্তু প্ৰকাশ কৰে।

অন্তঃকৰণ এক হলেও ক্ৰিয়াভেদে মন বুদ্ধি চিত্ত অহঙ্কাৰ—
এই চাৰিকোপে প্ৰকাশ হয়। কোনো এটা বস্তুৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ
অন্তঃকৰণৰ সন্নিবিষ্ট বা সৰ্বজন ঘটিলে ইন্দ্ৰিয়টো অন্তঃকৰণৰ লগত
ভেদ সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে হেতুকে, তেন্তিহী তাত আপাততঃ সংশয়
জন্মে আৰু সেই বস্তুটোক জানিবলৈ প্ৰয়াস বা সন্নিবিষ্ট জন্মে। এই
অৱস্থাৰ অন্তঃকৰণৰ নাম মন। তাৰ পাচত “মই বুজিলো” এনে
নিশ্চয় জ্ঞান হয়। ইয়াত ‘মই’ এই অভিমানাত্মক অন্তঃকৰণক অহঙ্কাৰ
আৰু ‘বুজিলো’ এই বোধাত্মক অন্তঃকৰণক বুদ্ধি বোলা হয়। এনে
নিশ্চয় জ্ঞান হলে তাৰ সংস্কাৰ এটা অন্তঃকৰণত বৈ যায়, যিটোৰ
ফলত প্ৰাণীয়ে পাঁচজো তেনে কোনো বস্তু উপলব্ধি কৰিলে আগেয়ে
দেখাটোক সোঁৱৰিব পাৰে। এই সংস্কাৰৰ আধাৰৰূপ অন্তঃকৰণক
বোলা হয় চিত্ত (১)।

দ্ব্যবাস্তৱ। শ্ৰীমদ্ভাগৱতত মন সাধিক অহঙ্কাৰৰ পৰা হোৱা
বুলি কোৱা আছে—

“অহংভৱান্ বিকুৰ্ৱানান্মনো বৈকাৰিকাদভূৎ” [ভাঃ ৩।৫।৩০]

“বৈকাৰিকঃ=সাধিকঃ” [শ্ৰীমদ্ভাগৱতঃ]।

(১) “হৃদয়ত থাকি কৰে ভাল মন্দ কাম।

একে মন চাৰি ৰূপ শুনা ভাব নাই ৫

মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ আৰু চিত্তৰ অধিষ্ঠাতৃ দেৱতা যথাক্ৰমে
চন্দ্ৰ, ব্ৰহ্মা, ৰুদ্ৰ আৰু বায়ুদেৱ বিষ্ণু।

ভাৱমসিক অহঙ্কাৰৰ পৰা শব্দ তন্মাত্ৰ অৰ্থাৎ কেৱল শব্দ
নামৰ বস্তুটি, তাৰ পৰা শব্দগুণৰ আশ্ৰয় আকাশ জন্মে। আকাশৰ
পৰুৱাতন্মাত্ৰ পৰা স্পৰ্শ তন্মাত্ৰ তাৰ পৰা বায়ু, উপাদান কাৰণ
আৰু মহাভূত বিলাক উপাদেয় অৰ্থাৎ কাৰ্য্যভ থাকে, গতিকে
বায়ুৰ ভিতৰত শব্দ আকাশ আৰু স্পৰ্শও কাৰণৰূপে বৰ্ত্তমান।
বায়ুৰ পৰা ৰূপতন্মাত্ৰ, তাৰ পৰা জ্যোতিঃ বা তেজঃনামৰ
মহাভূত; তেজৰ পৰা বসতন্মাত্ৰ, তাৰ পৰা জল, জলৰ পৰা-
গন্ধতন্মাত্ৰ, তাৰ পৰা পৃথিৱী মহাভূত উপজিল। কাৰণৰ গুণ
বিলাক কাৰ্য্যটো আছে গতিকে, পৃথিৱীত ৰূপ, বস, গন্ধ, স্পৰ্শ

মন বুদ্ধি অহঙ্কাৰ আৰো জ্ঞানা চিত্ত।

এহি চাৰি নাম তাৰ ভৈলন্তু বিদিত ॥”

× × ×

নানা কৰ্ম্ম কৰিবাক কৰে আলোচন।

একো কৰ্ম্ম স্থিৰ নোহে তাকে বুলি মন ॥

সংকল্প বিকল্প কৰ্ম্ম কৰে আলোচন।

ব্যক্তি নাম বুলি তাক জানিবা লক্ষণ ॥

সমস্ত কাৰ্য্যক মই কৰো বুলি মানে।

অহঙ্কাৰ বুলি তাক জানিবা অংগোনে ॥

নানা সদকৰ্ম্মক কৰয় নিভেনিত।

নিশ্চয়ে জানিবা ৰাজা তাৰ নাম চিত্ত ॥

[অঃ পাঃ ৬০ — ৬৫]

“তুনিয়োক চিত্ত হেব পৰম বহন্তবানী তুমি শুদ্ধ জ্ঞানৰ আলয়।”

[নামঘোষা]

আৰু ণক এই পাঁচোটাই আছে ; জলন্ত গন্ধৰ বাহিৰে বাকী চাৰিটা আছে ; তেজন্ত বস আৰু গন্ধৰ বাহিৰে বাকী তিনিটা আছে ।

এইদৰে প্ৰকৃতি (১), মহতত্ত্ব (১), অহঙ্কাৰতত্ত্ব (১), মন (১), জ্ঞানেन्द्रিয় (৫), কৰ্ম্মেन्द्रিয় (৫), তন্মাত্ৰ (৫), মহাভূত (৫)

চক্ষিণ এই সৰ্ব্বমুঠ চব্বিশটা তত্ত্ব উপজিল । এই সমস্ততে তত্ত্ব ভগৱান্ অন্তৰ্য্যামিকপে প্ৰতিফলিত হয় ; তেওঁৰ ইচ্ছা বা প্ৰেৰণাতে ইহত পৰস্পৰে লগ লাগি বিশ্ব জগৎৰূপে পৰিণত হৈছে । গতিকে এই বিশ্ব জগৎপ্ৰপঞ্চ অন্তৰ্য্যামী পুৰুষৰ দেহ আৰু তাৰ শেহীজনক বোলা হয় মহাবিৰাট্ পুৰুষ । (১)

অৱৈত বেদান্তিসকলে, জড়বৰ্গক কাৰণৰূপ মায়া, সূক্ষ্ম জগৎ আৰু স্থূল জগৎ—এই তিনি ভাগে ভাগ কৰি মায়াপহিত চৈতন্যক ঈশ্বৰ ; সূক্ষ্মসমষ্টি—জগৎপহিত চৈতন্যক হিৰণ্যগৰ্ভ বা সূত্ৰাত্মা, স্থূলসমষ্টি—জগৎপহিত চৈতন্যক বিশ্ব বা বিৰাট্ বুলি কৈছে । তেওঁবিলাকে বোধলাষৰ অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ সুবিধা আৰু উপনিষদ্-বাক্যৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছে । অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে ভাগৱত-পুৰাণৰ কথাকে অক্ষৰে অক্ষৰে অনুসৰণ কৰিছে । ইয়াৰ দ্বাৰা মৌলিক দাৰ্শনিক মন্তৱাদত কোনো মতানৈক্য নঘটে ।

(১) “যত জীৱ জন্ম. কীট পতঙ্গম, অগ-নগ-জগ তেৰি কায়।”

[ত্ৰিশঙ্কৰ]

জগতৰ আত্মা ঈশ্বৰ দেৱ । তোমাৰ শত্ৰু-মিত্ৰ নাই কেৱ ॥

[কীৰ্ত্তন ১১৩৩]

ভগৱান্ পুৰুষ বা পৰব্ৰহ্মৰ আৰু এটা শক্তি আছে যাক
 গ্ৰীধৰস্বামী আদিয়ে বিষ্ণুশক্তি বুলিছে [“বিষ্ণুশক্ত্যা মায়া নিৰ্ৱত্যা
 বৈকুণ্ঠলোকঃ” ভাঃ ভাঃ ১।৭।৬] আৰু গ্ৰীধৰস্বামী ভক্তি
 বুলি উল্লেখ কৰিছে [“বামপাশে মায়া দক্ষিণত
 ভক্তি মাৰ।” ১ম স্কন্ধ] সেই শক্তিৰ বিকাশস্বৰূপ হ’ল তেওঁ
 বৈকুণ্ঠলোক। বিষ্ণুশক্তি মায়াশক্তিৰ বিৰোধী গতিকে ইয়াত অজ্ঞান,
 অনিত্যতা, দুঃখ আদি কোনো মায়াৰ স্বভাৱ আৰু প্ৰভাৱ নাই।

এই লোকত ভগৱানৰ সচ্চিদানন্দৰূপ অনাবৃতভাৱে সৰ্ব্বদাই
 প্ৰকাশিত হৈ আছে। যি ভক্তই এই স্থান পায় তেওঁ ভগৱদ্-
 ভক্তি আৰু জ্ঞানেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ নিঃসীম পৰমানন্দত মগ্ন হৈ থাকে।

“ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ৰাজ সিটো কৃষ্ণৰ নগৰ।

কদাচিতো মূৰ্ছা নাশ জানা মূৰ্ছিবৰ ॥

প্ৰপঞ্চৰ ভিতৰ মূৰ্ছিকে সিটো স্থান।

ভক্তৰ নিমিত্তে কৃষ্ণে কৰিছা নিৰ্ম্মাণ ॥”

[ক্ৰীষ্ণকৰ ২য় স্কঃ ৫০২]

“বৈকুণ্ঠ নগৰ যেন শুনা পৰীক্ষিত।

যাত কৰি শ্ৰেষ্ঠ লোক নাহি কদাচিত ॥

নাহি তাত কাম ক্ৰোধ শোক মোহ ভয়।

আত্মজ্ঞানী সবেও যে স্তুতি সে কৰয় ॥

কালৰ বিক্ৰম প্ৰকৃতিৰ গুণচয়।

বৈকুণ্ঠপুৰত কদাচিতো নাহি কয় ॥

সৰ্ববিক্ৰমে অশ্বথু আনন্দ জয় জয়।

কেৱলে ভকতে তাত নিবাস কৰয় ॥”

[তথা ৬১২-৬১০]

বি-বিগত = অৰ্থাৎ নাই, কুঠা মানে প্ৰতিবোধ বা সঙ্কোচ
য'ত সেয়ে বিকুঠ; স্বাৰ্থত অন্ প্ৰত্যয় হোৱাত হ'ল বৈকুঠ।

পূৰ্ব্বজ্ঞিত কৰ্ম্যবাসনাৰ ফলত সেই সেই কৰ্ম্যফল ভোগৰ
অৰ্থে অন্তৰ্য্যাসী পৰমাত্মাৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত হৈ পূৰ্ব্বোক্ত জ্ঞানেন্দ্ৰিয়

জীৱ $\frac{1}{2}$ পাঁচটা কৰ্ম্যেন্দ্ৰিয় পাঁচটা পঞ্চভাৱাত্মকৰূপ বিষয় আৰু
 $\frac{1}{2}$ মন লগলাগি থাকে। ইয়াকে সূক্ষ্ম শৰীৰ বা লিঙ্গ-
শৰীৰ বোলা হয়। উক্ত ষোলটা পদাৰ্থেৰে গঠিত হোৱাৰ কাৰণে
ইয়াক শোৰশকল অৰ্থাৎ ষোলটা কলা (অংশ) বিশিষ্ট বুলি কোৱা
হয়। মনকে কেন্দ্ৰ কৰি বাকী কেইটা পদাৰ্থ মিলিত হয় গতিকে
ইয়াৰ ভিতৰত মন বা অন্তঃকৰণেই প্ৰধান। এইবিলাক পদাৰ্থ
স্বভাৱতে অড় বা অচেতন, গতিকে নিজে নিজে ইটোৰ লগত
আনটো লগ লাগিব নোৱাৰে। যদি পৰস্পৰে লগ লগাটো ইহঁতৰ
স্বভাৱ বুলি কোৱা হয়, তেতিয়া আপত্তি এই যে—জ্ঞান বা চৈতন্য
অচেতন বস্তুৰ ধৰ্ম্য নহয়; গতিকে সিহঁত কোনো চৈতন্যশক্তিৰ
সম্বন্ধ ব্যতিৰেকে জ্ঞানৰ কৰ্ত্তা (আশ্ৰয়) কৰ্ম্য-কৰণ আদিকপে ভাসমান
হব নোৱাৰে। অথচ আমি প্ৰত্যক্ষে অনুভৱ কৰি থাকোঁ। যে
আমি নিজে যেন কৰ্ত্তা, আমাৰ ইন্দ্ৰিয়বিলাক যেন কৰণ আৰু
বিষয়বিলাক কৰ্ম্য। ইয়াৰ উপপত্তি হয় কেনেকৈ? দ্বিতীয় কথা
হৈছে এই যে ইহঁত যে লগ লাগে বুলি কোৱা হ'ল সেই লগ লগা
সম্বন্ধটি কি বা কেনে, কিহৰ দ্বাৰা ইহঁত পৰস্পৰে সম্বন্ধ হৈ
পৰিল? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই—আগেয়ে কোৱা হৈছে যে বুদ্ধিৰ
স্বৰূপ নিশ্চয়জ্ঞান, চিন্তাৰ বৃত্তি অনুসন্ধান বা স্বৰণ, অহং বা মই

অভিমানৰূপ বৃত্তিয়ে অহঙ্কাৰ আৰু সংকল্প-বিকল্পাত্মক বৃত্তিৰ নাম
মন । এই সমুদায়কে অন্তঃকৰণ বোলা হয় আৰু কেতিয়াবা
কেতিয়াবা মন শব্দৰ দ্বাৰাও এই অন্তঃকৰণকে কোৱা হয় ।
এই অন্তঃকৰণ অত্যন্ত স্বচ্ছ, নিৰ্ম্মল বস্তু, তাত পূৰ্বেৰাজ্ঞ ব্ৰহ্ম
বা ভগৱন্ত প্ৰতিফলিত হয় । তেতিয়া সেই প্ৰতিবিম্বিত-চৈতন্যযুক্ত
মন বা অন্তঃকৰণ চেতনৰূপে প্ৰতিভাত হয় । এই মনঃপ্ৰতিবিম্বিত
চৈতন্য ইশ্বৰে জীৱ ।

“আছে মন সমস্ত প্ৰাণীৰ হৃদয়ত ।

ঈশ্বৰৰ প্ৰতিবিম্ব লাগিছে মনত ॥

তাকে বুলি জীৱ মন এৰে ভিন্ন মুই ।

এক পিণ্ড ভৈলা যেন লোহা অগ্নি ঢুই ॥”

[অ: পা: ৬৬-৬৭]

“যেন চন্দ্ৰৰ প্ৰতিবিস্মৃতেসে কম্পাদি গুণ দেখি, বিম্বত
নেদেখি ; তেমনে জীৱৰেমে সংসাৰ, ঈশ্বৰত নাই, এতেকে ঈশ্বৰত
ভক্তি কৰিলে আপুনি সংসাৰ ওছে ।” [ক: ভা: ৩।৭ পৃ: ৭৩]

মন অণু বা সূক্ষ্ম, গতিকে ভৱিষ্যৎ হোৱাৰ কাৰণে নিঃসীম-
ভূমকপ ঈশ্বৰকো জীৱ হিচাবে অণু বুলি কোৱা হয় ; যেনে

১ ক্ষুদ্ৰ আচ্ছিত প্ৰতিবিম্বিত ভাঙৰ বস্তুকো ক্ষুদ্ৰ দেখা
বিষয়জ্ঞান
২ যায় ; যেনে আকাশ স্বৰূপতে নিঃসীম হলেও চুঙা

বা বক্সমধ্যাগত হিচাবে সৰু চুঙা, ভাঙৰ চুঙা ; সৰু কুটা, ভাঙৰ
কুটা, এনেকৈ পৰিস্থিতিৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয় । এই অন্তঃকৰণ-
প্ৰতিবিম্বিত চৈতন্যই গৈ আকৌ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ত প্ৰতিফলিত হৈ

ইন্দ্ৰিয়বৃত্তিৰ লগে লগে গৈ বিষয়টোক বিয়পে আৰু বিষয়ব্যাপ্তিৰ লগে লগে ইন্দ্ৰিয়-বৃত্তি, অন্তঃকৰণ-বৃত্তি আৰু তৎপ্ৰতিবিশ্ৰিত-চৈতন্য অভিন্ন যেন হৈ বিষয়াকাৰে পৰিণত হয় ; এয়ে বিষয়ৰ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান । এনেটক অন্তঃকৰণ, ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়ত চৈতন্যৰ প্ৰতিফলনটোৱে ইহঁতৰ সম্বন্ধৰ ঘটক আৰু ইটোত আনটো প্ৰতিফলিত হোৱাটোৱে ইহঁতৰ সম্বন্ধ । প্ৰতিবিশ্ৰিত-চৈতন্য বিশিষ্ট অন্তঃকৰণ বা মন আদি কৰণবোৰৰ নিয়ম-গ্ৰহণৰ অভিযুখে বিকীৰণ বা ব্যাপাৰৰ নাম বৃত্তি । এই কাৰণে প্ৰতিবিশ্ৰিত-চৈতন্য-যুক্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়াভিযুখে যি স্ফূৰণ সেয়ে ইন্দ্ৰিয়-বৃত্তি ; সেইদৰে প্ৰতিবিশ্ৰিত-চৈতন্য-বিশিষ্ট মনৰ বিষয়-প্ৰকাশ-প্ৰবৃত্তিৰ নাম অন্তঃকৰণ-বৃত্তি ; ইত্যাদি প্ৰকাৰে বৃত্তিৰ লাগে ।

অন্তঃকৰণ ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়ো প্ৰতিবিম্বিত চৈতন্যৰ যোগত ইটোত আনটো প্ৰতিফলিত হয় ; তাৰ ফলত ইটোত আনটোৰ

অধাস কপ বা ধৰ্ম্ম অধ্যাত্ম (আৰোপিত) হয় । জ্ঞান বা প্ৰকাশ, সত্তা, আনন্দ—এইবিলাক চৈতন্যপুৰুষৰ স্বৰূপ ;

ক্ৰিয়া, চুংখ, ক্ৰেশ, নিৰানন্দ আদি অন্তঃকৰণৰ ধৰ্ম্ম । যেনেকৈ এটা 'লেম'ৰ চিম্বিটো ক'লা পৰিলে আমি কওঁ,—'জুইকুৰা ক'লা পৰিল' আৰু চিম্বিটো পৰিফাৰে থাকিলে কওঁ—“চিম্বিটোৱে ভাল পোহৰ দিছে ।” ইয়াত ক'লা পৰাটো চিম্বিৰ ধৰ্ম্ম জুইত আৰোপিত হৈছে ; পোহৰটো জুইৰ স্বৰূপ চিম্বিত আৰোপিত হৈছে । সেইদৰে চৈতন্যৰ স্বভাৱ সত্তা, জ্ঞান আৰু আনন্দ অন্তঃকৰণ আদিত আৰোপিত হৈ সিহঁতৰ চৈতন্য বুলি, সৎ বুলি, প্ৰকাশস্বৰূপ বুলি,

আনন্দযুক্ত বুলি প্ৰতীত হয় আৰু অন্তঃকৰণ আদিৰ ধৰ্ম, ক্ৰিয়া
দুখ-দৈন্ত্ৰ আদি চেতন আৱৃত আৰোপিত হৈ আৱাই কৰ্ত্তা
(ক্ৰিয়াবান্) হুঃখী আৰু দীন আদিকপে প্ৰতীত হয় ।

“তুমি সত্য ব্ৰহ্ম তোমাত প্ৰকাশে জগত ইটো অনন্ত ।

জগততো সদা তুমিসে প্ৰকাশা অন্ত্যায়ী ভগৱন্ত ॥”

[কীঃ ১৬৬৩]

ইন্দ্ৰিয়ৰ সঙ্গ জীৱে ভুঞ্জে বিষয়ক ।

আত্মা বুলি মানে মায়ানয় শব্দৰক ॥

[নিঃ নং—১১০]

অন্তঃকৰণ মায়াব কাৰ্য্য । এই অন্তঃকৰণাবচ্ছিন্ন চৈতন্য-
পুৰুষেই জীৱ আৰু মায়াবচ্ছিন্ন চৈতন্যপুৰুষেই ঈশ্বৰ । ইয়াৰ
১১০-কৰণৰ ভেদ অবচ্ছেদক (পৰিচায়ক) নায়ী আৰু অন্তঃকৰণৰ
ভেদ ব্যাৱহাৰিক ভেদ থকাৰ কাৰণেই ঈশ্বৰ আৰু জীৱ
ভিন্ন হৈ পৰিছে ; ভেদক অন্তঃকৰণ নোহোৱা হৈ গলে জীৱৰ
ভিন্ন সত্তা নাথাকে । যেনে, নানা বসণৰ সৰু সৰু কাচৰ
টুকুৰাবোৰ যোৰা দি এখন বহৎ আঁচ বনোৱা হ’ল । তাত
যেতিয়া আকাশস্থ সূৰ্য্যৰ প্ৰতিবিম্ব পৰিব তেতিয়া ভিন ভিন
বৰণীয়া প্ৰত্যেক টুকুৰা কাচত প্ৰতিবিম্বিত সূৰ্য্যক ভিন ভিন বসণ
দেখা যায় আৰু গোটেইখন আঁচত প্ৰতিবিম্বিত নানা বৰণবিশিষ্ট
এটা বহৎ সূৰ্য্যও দেখা যায় । ইয়াত ভিন ভিন বৰণীয়া কাচৰ
টুকুৰাবিলাক অন্তঃকৰণস্থানীয়, তাত প্ৰতিবিম্বিত সূৰ্য্যবিলাক জীৱ-
স্থানীয় ; সৰ্বথ আঁচখন মায়াস্থানীয়, তাত প্ৰতিবিম্বিত সূৰ্য্যটো

ঈশ্বৰস্থানীয় আৰু আচল বিশ্বৰূপ সূৰ্য্যটো নিৰঞ্জন ভগৱন্তস্থানীয় ।
 ইয়াত আচল বিশ্বৰূপ সূৰ্য্য নিৰ্ম্মল নিঃসঙ্গ হলেও মলীন কাচত
 প্ৰতিবিম্বিত হৈ তাৰ সম্পৰ্কত মলীন আৰু নানাকৰূপে ৰূপায়িত
 যেন দেখা যায় ; সেইদৰে ভগৱন্ত আচলতে নিৰ্ম্মল, নিষ্ক্ৰিয়,
 শান্ত, অবিকাৰী সচ্চিদানন্দৰূপ হলেও মলীন, স্ক্ৰিয়, দীন আৰু
 বিকাৰী অন্তঃকৰণত প্ৰতিবিম্বিত হৈ মলীন, স্ক্ৰিয়, দীন আৰু
 বিকাৰী যেন দেখা যায় ।

একে ব্ৰহ্ম আছা সৰ্ববিদেহক প্ৰকটে ।

যেন এক আকাশ প্ৰত্যেক ঘটে ঘটে ॥

জলত সূৰ্য্যক যেন দেখি ভিন্ন ভিন্ন ।

সেহিমতে জানিবা ব্ৰহ্মৰো ভেদহীন ॥

[ভাঃ ১২ ৰ স্বঃ ২০১৪৬]

“নিত্য নিৰঞ্জন অপ্ৰকাশ আত্মা এক ।

মায়া উপাধিৰ পদে দেখিয় অনেক ॥”

[কুৰুক্ষেত্ৰ ৫১০]

যত্ৰপি তোমাত কৰি জীৱ নোহে ভিন্ন ।

তথাপিহো ভৈল প্ৰভু তোমাৰ অধীন ॥

[দশম ১৬২৮]

“ঈশ্বৰত কৰি জীৱ ভিন্ন মুহি শাস্ত অবিকাৰী হয় ।

ভ্ৰান্তিয়ে অজ্ঞান আৱৰিত হয় আপোনাক নজানয় ॥”

[ভঃ বঃ ৭৬৮]

“মনে দুঃখ পাইলে জীৱে বোলে মই পাণ্ড ।

মনে, বৈক যাৱে জীৱে বোলে মই যাণ্ড ॥

মনে যিবা কৰে জীৱে বোলে মই কৰেঁ ।।

মনৰ মৰণে জীৱে বোলে মই মৰেঁ ।।

যেন সূৰ্য্যবিশ্ব লৰে জলৰ মাজত ।

জল স্থিৰ ভৈলে বিশ্ব থাকে পূৰ্ব্ববত ॥

মনৰ কৰ্ম্মক ঘিটো মোৰ বুলি মানে ।

কৰ্ম্মপাশে বন্দো জীৱ এহিসে নিদানে ॥

আত্মাৰ প্ৰসঙ্গে মন তৈল সচেতন ।

মনতেসে আছে জানা চৈধ্যয় ভূৱন ॥

[অঃ পাঃ ৬৭-৬৯]

এটা বস্ত্ৰে লক্ষণ —(পৰিচায়ক ধৰ্ম্ম) ভেদে নানাকপে
প্ৰভীত হয় । যেনে এক দেৱদত্তই বৰ্ণৰ পিনেদি ব্ৰাহ্মণ,
৩৬-ঈশ্বৰাধিব ১ বয়সৰ পিনেদি বৃদ্ধ, আধিক অৱস্থাৰ পিনেদি ধনী,
অভেদ ২ শাৰীৰিক অৱস্থাৰ পিনেদি দীন বা দুৰ্ব্বল ইত্যাদি-
কপে প্ৰভীত হয় । সেইদৰে একে ভগৱন্তপুৰুষ লক্ষণ উপাধিভেদে
ঈশ্বৰ, জীৱ, ব্ৰহ্ম, পৰমাত্মা, ভগৱান্, নাৰায়ণ ইত্যাদি নানাকপে
প্ৰভীত আৰু সেৱিত হয় ।

“স্বৰূপত একেমাত্ৰ যুক্তিকা আকাৰ ।

ঘট পট ভেদে দেখি অনেক প্ৰকাৰ ॥

এতিমতে অনেক অদ্বৈত আত্মবুদ্ধ ।

মায়া উপাধিৰ পদে দেখি নানা বিধ ॥”

[কুঃ ক্ৰেঃ ৫১২]

“সেহিসে ঈশ্বৰ যাৰ বশ্য মায়া পৰম আনন্দময় ।

মায়া মৰ্দ্দে যাক তাকে বুলি জীৱ দুঃখতে তাৰ উদয় ॥”

[ভঃ বঃ ৭৫৮]

“ঈশ্বৰ সেৱা, কৰিলে জীৱৰ, গুচয় মায়াৰ ভ্ৰম।

ব্ৰহ্ম পদে শুক, জীৱক কহয়, ঈশ্বৰ পৰমব্ৰহ্ম ॥”

[নাঃ ঘোঃ ১৭৪]

“সমাধিত বেকত হোৱন্তে গুছে ভ্ৰম।

তেখনে বোলয় জানা মাধৱক ব্ৰহ্ম ॥”

[নিঃ নঃ ১৮০]

“প্ৰবৰ্ত্তান্ত যেনে ইন্দ্ৰিয় সমস্তক।

পৰমাত্মা বোলয় তেখনে মাধৱক ॥”

[তথা ১৭২]

ব্ৰহ্ম পৰমাত্মা ভগৱন্ত এক তত্ত্ব।

একেবেসে তিনি নাম লক্ষণভেদত ॥

[তথা ১৮১]

কৰন্ত যেনে ইটো সৃষ্টি-স্থিতি-অন্ত।

তেখনে বোলয় মাধৱক ভগৱন্ত ॥

[তথা ১৮০]

“সবাবো স্বৰূপ কৰে ব্ৰহ্মেণে প্ৰকাশ।

সমস্ততে যিটো কৰি আছেন্ত প্ৰকাশ ॥

তেহেত্বেনে নাবায়ণ জানিবা নৃপতি।

তাহান চৰণ সেৱা বিনে নাই গতি ॥”

(তথা ১৮৮)

ইয়াও লক্ষণভেদ মানে কি সেইটো নাজানিলে ব্ৰহ্ম,
নাবায়ণ, ভগৱন্ত আদিৰ ঐক্য-জ্ঞান হোৱাৰি নানা ৰাখা উপস্থিত

হয়। এক ঠাইত যিটোকে ব্ৰহ্ম বা পৰমাত্মাৰ লক্ষণ বুঝি কোৱা হৈছে—সেইটোকে হয়তো আন ঠাইত আকৌ নাগাৰ্হণৰ লক্ষণ বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে সেই বিষয়ে নিশ্চিতবোধ হব নোৱাৰে। এই কাৰণে লক্ষণ মানেনো কি, তাৰ ভেদেই বা কেনে ; সেইটো বিচাৰ কৰি চোৱা ব'ক।

যাৰ দ্বাৰা কোনো এটা বস্তুক তদিতৰ (আন) বস্তুৰ পৰা বেলেগ হিচাবে চিনা যায় সেয়ে সেই বস্তুৰ লক্ষণ। এই

লক্ষণ কি লক্ষণ বা পৰিচায়ক চাৰি প্ৰকাৰ— ১। স্বৰূপ ২। বিশেষণ ৩। উপলক্ষণ ৪। উপাধি। ১। যিটো

বস্তুটোৰ স্বৰূপতকৈ অনতিবিক্ত হৈ বস্তুটোৰ পৰিচায়ক হয় সেয়ে স্বৰূপ লক্ষণ। ২। যিটো লক্ষ্য বস্তুটোৰ স্বৰূপৰ লগত অবিচ্ছেদ্য

লক্ষণ সম্বন্ধে সম্বন্ধ হৈ থাকি বস্তুটোক আনৰ পৰা বেলেগ কৰি প্ৰকাৰভেদ বুজাই দিয়ে সেয়ে বিশেষণ। ৩। যিটোৱে কোনো

এক সময়ত বা অৱস্থা বিশেষতহে লক্ষ্য বস্তুৰ লগত সম্বন্ধ হয়

অথচ বস্তুটোক ইতৰ বস্তুৰ পৰা বেলেগ কৰি বুজাব পাৰে তাকে

বোলা হয় উপলক্ষণ অৰ্থাৎ ওপৰৰূপি লক্ষণ। ৪। যিটোৱে আচলতে

বস্তুটোৰ লগত লগ লাগি নাথাকে অথচ নিজৰ ৰূপেৰে বস্তুটোক

ৰূপায়িত কৰি তাৰ পৰিচায়ক হয়, তাকে উপাধি বোলে। যেনে

তিনিটা কাচৰ পাত্ৰ আছে, এটাত বঙা বঙ্ দিয়া, এটাত ঘোৱাকালি

বঙা বঙ্ দিয়া হৈছিল, তাৰ বঙটো এতিয়া উঠি গৈছে ; তৃতীয়টোৰ

ওচৰত এটা বঙা জৱাকুল থকাৰ কাৰণে সেই কুলৰ ঝেউতি

পৰি পাত্ৰটো বঙা বৰণীয়া হৈছে। এই তিনিওটা পাত্ৰকে ধাৰি

‘বঙা কাচৰ পাত্ৰ’ বুলি ক’ব পাৰোঁ। ‘বঙা কাচৰ পাত্ৰটো আনাচোন’ বুলি কলে কাচ কথাটো পাত্ৰৰ স্বৰূপ লক্ষণ, কাৰণ পাত্ৰটোৰ স্বৰূপভূত কাচক বাদ দিলে ভাৰ অস্তিত্বই নাথাকে ; গতিকে এই বাক্যৰ দ্বাৰা বঙা বৰণৰ কাচৰ পাত্ৰ এটা আনিব লাগে বুলি বুজা গ’ল। যদি ‘বঙা’ কথাটো পাত্ৰৰ বিশেষণ বুলি ধৰা হয় তেন্তে প্ৰথমটি পাত্ৰ ; যদি উপলক্ষণ বুলি ধৰা হয় তেন্তে দ্বিতীয়টি পাত্ৰ, যদি উপাধি বুলি ধৰা হয় তেন্তে তৃতীয়টি পাত্ৰ আনিব লাগিব। বঙা বঙটো প্ৰথমটোৰ বিশেষণ, দ্বিতীয়টোৰ উপলক্ষণ, তৃতীয়টোৰ উপাধিকৰূপে পৰিচায়ক হৈছে।

এই বিষয়ে আৰু এটা লৌকিক উদাহৰণ এই যে— ‘বুঢ়াগোহাঞি’ এটা পদবী। এই পদত অধিষ্ঠিত ব্যক্তিক হে আচলতে ‘বুঢ়াগোহাঞি’ বোলা হয়। পুৰণি কালৰ আহোম ৰজা এজনে টেকেলাক আদেশ দিলে যে “বুঢ়াগোহাঞিক মাতি আনা ;” যেতিয়া টেকেলাই ‘বুঢ়াগোহাঞি’ পদত অধিষ্ঠিত যি কোনোজনকে মাতি আনিবগৈ। এইস্থলত ‘বুঢ়াগোহাঞি’ কথাটো স্বৰূপ লক্ষণ হৈছে। ৰজাই যদি কয় যে “বুঢ়াগোহাঞি পূৰ্ণানন্দক হে মাতি আনাগৈ” এইস্থলত ‘বুঢ়াগোহাঞি’ কথাটো পূৰ্ণানন্দৰ বিশেষণৰূপ লক্ষণ হৈছে ; কাৰণ ‘বুঢ়াগোহাঞি’ পদত অধিষ্ঠিত পূৰ্ণানন্দক হে মাতিবলৈ কৈছে। পূৰ্ণানন্দ ‘বুঢ়াগোহাঞি’ যেতিয়া ‘বুঢ়াগোহাঞি’ পদৰ পৰা অৱসৰ লৈছে সেই অৱস্থাত যদি ৰজাই “পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোহাঞিক মাতি আনাগৈ” বুলি কয় তেন্তে তেনেস্থলত ‘বুঢ়াগোহাঞি’ কথাটো উপলক্ষণৰূপ পৰিচায়ক হৈ হব ; কাৰণ

নাশেয়েহে তেওঁ 'বুঢ়াগোহাঞি' আছিল, এতিয়া নহয়। কিন্তু যদি আজিকালিৰ কোনোবাই কয়—“অনুক বুঢ়াগোহাঞিৰ স্মৃতি আনাগৈ” বুলি, তেন্তে ইয়াত 'বুঢ়াগোহাঞি' কথাটো উপাধি বুলিহে কোৱা হয়, কাৰণ এই বুঢ়াগোহাঞিকপে পৰিচিত মানুহজন কতিয়াও বুঢ়াগোহাঞি পদত অধিষ্ঠিত হোৱা নাই; এওঁৰ বংশৰ উপৰি পুৰুষ কোনোবা 'বুঢ়াগোহাঞি' আছিল, তেওঁৰ বংশত ওপজাৰ কাৰণেই তেওঁৰ সেই পদবীটো এওঁত আৰোপ কৰা হৈছে। সেইদৰে নিৰ্বিশেষ নিৰাকাৰ পৰমব্ৰহ্মত্বক যে সৎ চিং (জ্ঞান) মানন্দ নিত্য সত্য বুলি কোৱা হয় তাত সৎ চিং আদি কথাখিনাক

ব্ৰহ্মত্ব লক্ষণ $\frac{1}{2}$ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপলক্ষণ অৰ্থাৎ এহ 'আনাততকৈ ব্ৰহ্মত্ব বা সময় $\frac{1}{2}$ ব্ৰহ্মত্বতকৈ এইখিনাক ভিন্ন তত্ত্ব হয়। তেওঁক

যে জগৎপ্ৰপঞ্চৰ সৃষ্টি-স্থিতি-লয়ৰ কাৰণ বা ঈশ্বৰ বোলা হয়, এইস্থলত সৃষ্টি-স্থিতি-লয়াদি তেওঁৰ উপলক্ষণ; কাৰণ ব্ৰহ্ম, সৃষ্টি-স্থিতি-লয়ৰ কাৰণ হয় কেতিয়াবা হে; সৃষ্টি-স্থিতি-লয় নকৰা অৱস্থাৰ ব্ৰহ্মৰো ই পৰিচায়ক হৈছে। সেই ব্ৰহ্মক যে সত্ত্ব, সৰ্বিশেষ, সাকাৰ, ঈশ্বৰ বুলি কোৱা হয় তাত সত্ত্ব আদি কথাখিনাক তেওঁৰ (ব্ৰহ্মৰ) উপাধিকপ পৰিচায়ক হয়, সত্ত্বগতা, সৰ্বিশেষতা আদি তেওঁৰ নিজৰ ধৰ্ম নহয় তেওঁৰ শক্তি-মায়াৰ হে ধৰ্ম। মায়াত তেওঁৰ প্ৰতিবিম্ব পৰাম কাৰণে মায়াৰ ৰূপটো তেওঁত আৰোপিত হৈছে। সেইদৰে যেতিয়া সৰ্বিশেষ ঈশ্বৰক সত্ত্ব বুলি, নিৰ্গুণ বুলি, সাকাৰ বুলি, নিৰাকাৰ বুলি কোৱা হয় তাত বুদ্ধিৰ লাগিৰ যে সত্ত্বগতা, আৰু সাকাৰতা ঈশ্বৰৰ বিশেষণ, নিৰ্গুণতা

আৰু নিৰাকারতা তেওঁৰ উপলক্ষণৰূপ পৰিচায়ক হে।

মায়াবচ্ছিন্ন চৈতন্ত্বই ঈশ্বৰ আৰু অন্তঃকৰণাবচ্ছিন্ন চৈতন্ত্বই জীৱ ; অৰ্থাৎ মায়াৰ দ্বাৰা পৰিচিহ্নিত হলে ব্ৰহ্মই ঈশ্বৰশব্দ-বাচ্য হয় আৰু অন্তঃকৰণৰ দ্বাৰা পৰিচ্ছিন্ন হলে সেই ব্ৰহ্মই জীৱ শব্দৰ বাচ্য হয়। ইয়াত মানা বিশেষণৰূপে ঈশ্বৰৰ আৰু উপাধিকৰূপে ব্ৰহ্ম-চৈতন্ত্বৰ অৱচ্ছেদক (পৰিচায়ক) হৈছে আৰু অন্তঃকৰণ বিশেষণৰূপে জীৱৰ আৰু উপাধিকৰূপে ব্ৰহ্ম-চৈতন্ত্বৰ অৱচ্ছেদক হৈছে, যেনে বঙা ফটিক পাত্ৰ বুলিলে, ফটিক বঙা হব নোৱাৰে গতিকে বঙাটো পাত্ৰৰ উপাধি আৰু ফটিকটো পাত্ৰৰ স্বৰূপ বা বিশেষণ বুলি অৱশ্যে স্বীকাৰ কৰিব লগা হয়। ভগৱন্ত, ঈশ্বৰ, ব্ৰহ্ম, পৰমাত্মা, নাবায়ণ, জীৱ আদিৰ স্বৰূপ কাহ্না বা ধৰ্ম্ম আদিকৰে বৰ্ণিত পৰম্পৰ বিৰোধী কথাবিলাকৰ স্বৰূপ, বিশেষণ, উপলক্ষণ বা উপাধিকৰূপতা যথাযোগ্যভাৱে স্বীকাৰ কৰি সামঞ্জস্য বিধান কৰিব লাগে।

উপৰোক্ত সন্দেহৰ দ্বাৰা এইকেইটা কথা কোৱা হ'ল—

- (১) পৰমব্ৰহ্ম বা ভগৱন্ত আচলতে নিৰাকার, নিৰ্বিশেষ, নিগুণ, সত্য, জ্ঞান, আনন্দস্বৰূপ। (২) মায়া তেওঁৰ শক্তি তেওঁতকৈ অনভিবিদ্য ভাৱৰূপ অজ্ঞানস্বৰূপ গতিকে অনিৰ্বাচ্য। (৩) মায়াপন্থিত ব্ৰহ্ম-চৈতন্ত্বই ঈশ্বৰ। (৪) অন্তঃকৰণ মায়াৰ কাৰ্য্য। (৫) অন্তঃকৰণোপস্থিত (অন্তঃকৰণৰূপ উপাধিবিশিষ্ট) ব্ৰহ্ম-চৈতন্ত্বই জীৱ। (৬) ব্ৰহ্ম মায়া আৰু অন্তঃকৰণত প্ৰতিবিম্বিত (প্ৰতিকলিত) হয় গতিকে মায়া আৰু অন্তঃকৰণৰ ধৰ্ম্মবোৰ তেওঁত আৱোপিত হয়

চতুৰ্থ অধ্যায়

আৰু ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ চৈতন্য আনন্দ সত্তা অদিও মায়া আৰু তাৰ
দ্বাৰা অস্তিত্ব বা জগত্তত আৰোপিত হয়। (৭) মায়াই ভগৱৎ
চৈতন্যৰ প্ৰেৰণাৰণতঃ প্ৰকৃতিাদি জগৎপ্ৰপঞ্চৰূপে পৰিণত হৈছে
অতিকে মায়াৰ কাৰ্য্যই জগৎ।

এতিয়া, ভগৱন্ত (ব্ৰহ্ম) জীৱ আৰু জগতৰ পৰস্পৰে
জ্ঞানভেদ কেনেকুৱা ভাৱে চোৱা য'ক।

ভগৱন্তই উপাধিভেদে দ্ৰৱ্য আৰু জীৱৰূপে বৰ্ত্তমান গতিকে
শীৰ দ্ৰৱ্যৰ যি আচলভে ভেদ নাহি, এই কথা আগৰ কথাখিনিৰ
ভিতৰতে কোৱা হৈছে।

আমি যদি জগতৰ বস্তুবিলাকৰ স্বৰূপ বিবেচনা কৰোঁ তেন্তে
এইটো স্পষ্টভাৱে বুজোঁ যে এই জগত্তত আমাৰ যত প্ৰকাৰ জ্ঞান
সত্তাৰ ^১ হয় সেই সকলো জ্ঞানতে দুই প্ৰকাৰ পদাৰ্থ প্ৰভীত
সৰ্বময়তা ^২ হয়, এক প্ৰকাৰ হৈছে সামান্য বা অন্তৰ্গত আৰু
আন প্ৰকাৰ হৈছে বিশেষ বা ব্যাৱহৃত। আমাৰ সকলো জ্ঞানেই
এইদৰে সামান্য আৰু বিশেষ বা অন্তৰ্গত আৰু ব্যাৱহৃত, এই দুটা
বস্তুকে সদায় প্ৰকাশ কৰিব লাগিছে। যট আছে পট আছে,
নীল আছে, পীত আছে, এই সকলোকেইটি জ্ঞানতে এই দুটা
বস্তুই প্ৰতিভাত হৈছে, 'আছে' এই শব্দটোৰ দ্বাৰা আমি যাক
কৈছোঁ সেইটো সত্তা বা অস্তিত্বৰ বাহিৰে একো নহয়। এই সত্তাই
সামান্য পদাৰ্থ, সকলো বস্তুমাত্ৰতে ই অন্তৰ্গত (অনিচ্ছিন্ন) ভাৱে
আছে। যট, পট, নীল, পীত আদি শব্দৰ দ্বাৰা যাক কোৱা
হৈছে সেই সকলোৱে বিশেষ বা ব্যাৱহৃত পদাৰ্থ। যটৰ যটত্বে

আছে ঘটব্যতিৰিক্ত পট আদিত নাই ; সেইদৰে পটৰও পটতহে আছে তদতিৰিক্ত ঘট আদিত নাই। ঘট বোলা বস্তু ঘটবিষয়ক জ্ঞানত আছে, পটবিষয়ক জ্ঞানত নাই ; পট বোলা বস্তুটো আকৌ পটবিষয়ক জ্ঞানতহে আছে ঘটবিষয়ক জ্ঞানত নাই। কিন্তু সত্তা বোলা বস্তুটো হ'লে সকলো জ্ঞানতে আছে ; আনৰ এনে কোনো জ্ঞান নাই যিটোত সত্তাকৰূপ সামান্য পদাৰ্থৰ প্ৰকাশ হোৱা নাই। যি কোনো বিশেষ বস্তুৰে জ্ঞান ন'হ'ক তাত সত্তাকৰূপ সামান্য পদাৰ্থটিক এৰি তাৰ বিশেষৰূপটিক আমি কোনোমতে বুজিব নোৱাৰোঁ। অকল যদি ঘট শব্দটো উচ্চাৰণ কৰোঁ তাতো আমি বুজিম যে ঘট আছে, অথবা ঘট আছিল নাইবা ঘট হ'ব। আছে, আছিল আৰু হ'ব এই শব্দকেইটায়ো কালভেদে হ'লেও সত্তা বা অস্তিত্বকে বুজাইছে। একে সত্তা বোলা পদাৰ্থটিক ভিন ভিন বিষয়ৰ জ্ঞানত আমি অতীত, বৰ্ত্তমান বা ভৱিষ্যৎকালৰ দ্বাৰা আৰু ভিন ভিন বিষয়ৰ বিশেষ বিশেষ ৰূপৰ দ্বাৰা পৰিচ্ছিন্নৰূপে বুজোঁ। এই কথা কোনোৱে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে। ঘট পট, মঠ আদি সকলো বস্তুকে বুজাব পাচত আমি কওঁ--ঘট-সং, পট-সং, মঠ-সং, পৃথিৱী-সং, জল-সং, বায়ু-সং, আকাশ-সং ; গতিকে বুজা যায় যে যিদৰে ঘট আৰু সং অভিন্ন বস্তু ; সেইদৰে পট আৰু সংও একেই পদাৰ্থ। এয়ে হ'লে ঘট আৰু পট একে বস্তু নহ'ব কিয় ? সং বুলিলে আমি এটা পদাৰ্থকে বুজোঁ, ঘটো সং, পটো সং অথচ ঘট আৰু পট হ'লে একে বস্তু নহ'ব বেলগ, এইটো কোনোমতে সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। যেনে 'ক'

আৰু 'খ' যদি একে বস্তু হয় তথা 'খ' আৰু 'গ' যদি একে বস্তু হয় তেন্তে 'ক' আৰু 'গ'ও যে একে বস্তু এইটো সহজবোধ্য কথা। এতিয়া আমি বুজিলোঁ যে সত্তা বোলা বস্তুটি সকলো দেশতে, সকলো কালতে, সকলো অৱস্থাতে, সকলো বিষয়তে অলুপ্তভাৱে আছে; এনে কোনো বিষয় বস্তু নাই যিটো কোনো দেশত, কোনো সময়ত, কোনো অৱস্থাত সত্তাতকৈ ভিন্নভাৱে থাকিব পাৰে।

সত্তা বোলা বস্তুটি আৰু, দেখিছোঁ জ্ঞানক বাদ দি কেতিয়াও ক'ভো নাথাকে। ঘট, পট, মঠ, নীল, পীত আদি সকলো সং

জ্ঞানৰ ১ পদাৰ্থই জ্ঞানৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত হয়। দৃষ্ট বস্তু
সৰ্বস্বৰূপতা ২ যেতিয়ালৈকে ক'ভো কাৰো কোনো প্ৰকাৰ জ্ঞান

বিষয় নহয় তাৰ অস্তিত্বত কোনোৱে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰে।

আমাৰ জ্ঞানে যাক যিকপে প্ৰকাশ কৰে 'সেয়ে সেইকপে সং' বুলি আমি স্বীকাৰ কৰোঁ। যিটো কোনো জ্ঞানৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত

হোৱাৰ সত্তাবনা নাই তাৰ সত্তা বা অস্তিত্ব স্বীকৃত হোৱানো কোনো সত্তাবনা নাই। যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা জগতৰ সকলো বস্তু

প্ৰকাশিত হয় সেই জ্ঞান কিন্তু সৰ্বদাই এককপ; তাৰ স্বৰূপৰ কেতিয়াও কোনো পৰিৱৰ্ত্তন নহয়। ঘট, পট, মঠ, নীল, পীত

আদি বিষয়বিলাক বিভিন্ন হলেও জ্ঞান প্ৰকাশনৰ স্বৰূপৰ বাহিৰে আন কোনোকপে আমাৰ পৰিচিত নহয়। ঘটজ্ঞানৰ বিষয় ঘটতকৈ

পটজ্ঞানৰ বিষয় পট পৃথক্ বস্তু; কিন্তু ঘটজ্ঞান আৰু পটজ্ঞানৰ বিষয়গত পাৰ্থক্যাত্মিক বাদ দিলে স্বৰূপগত কোনো পাৰ্থক্য

আছে বুলি আমি বুজি নাপাওঁ। এই কথাৰ দ্বাৰা জ্ঞান আৰু

বিষয় সত্তাও ফলতঃ একে হৈ পৰে ; কাৰণ যি বস্তু দুটা পৰস্পৰে ভিন্ন ভাব কেতিয়াবা নহয় কেতিয়াবা এটাক এৰিও আনটিৰ উপলব্ধি হয় ; কিন্তু জ্ঞান আৰু সত্তাৰ এটাক এৰি আনটোৰ উপলব্ধি হোৱা কেতিয়াও দেখা নাযায় । গতিকে ইহঁত পৰস্পৰে ভিন্ন বস্তু নহয় বুলি বুজা যায় । এই কাৰণে ঘট-পটাৰ বিশেষ বিশেষ বিষয়বোৰ, তথা সৎ আৰু জ্ঞান আচলতে একে বস্তু ;

আত্মা $\frac{1}{2}$ বুদ্ধিৰ দ্বাৰা ইহঁতৰ শ্বেদ-নিৰূপণ কৰা অসম্ভৱ ।
সদজ্ঞানাত্মিকতাবোৰ $\frac{1}{2}$ সত্তা আৰু জ্ঞানৰ লগে লগে নিয়ন্ত্ৰণভাৱে আৰু এটা বস্তুৰ উপলব্ধি হয়, সেইটো হৈছে আত্মা বা দ্ৰষ্টা । আনৰ যি জ্ঞানেই 'মহ'ক ভাঙ 'মই' বোলা অহঙ্কাৰাত্মক ভৱটিৰ মাজত আত্মা নামৰ বস্তুটিৰ প্ৰকাশ নোহোৱাকৈ নাথাকে । ঘট-জ্ঞান, পট-জ্ঞান, মঠ-জ্ঞান এই সকলোতে 'মই' জ্ঞান আদিৰ সাক্ষী হিচাবে এক আত্মাৰ ক্ষুণ্ণ আৰ্শ্ব উপলব্ধি কৰোঁ : সেইদৰে এই আত্মাৰ লগতে সত্তাবোৰ প্ৰতীতি তথা জ্ঞানবোৰ প্ৰতীতি হ'ব লাগিছে । কেতিয়াবা যে সত্তাক বা জ্ঞানক এৰি আত্মাৰ ক্ষুণ্ণ নাইবা আত্মাক এৰি এই-বিলাকৰ প্ৰকাশ হ'ব পাৰিব, সেইটো কল্পনাও কৰিব নোৱাৰি । 'মই' বুলিলেই ভাব লগত সত্তা আৰু জ্ঞান অভিন্নভাৱে উপস্থিত হয় । 'মই অসৎ' বা 'মই অজ্ঞাত' এনে বোধ নহয়, হোৱাৰ সম্ভাৱনাও নাই ।

অন্ত বিষয়-বস্তুবিলাকৰ অগ্ৰকাশিত অৱস্থা এটা আনৰ বোধত ধৰা পৰে ; অন্ত সময়ৰ কথাৰূপে নকট, গভীৰ নিদ্ৰাত

আত্মা $\frac{1}{2}$ কোনো বিষয়-বস্তুৰে প্ৰকাশ নাথাকে ; কিন্তু আত্মা
প্ৰকাশ $\frac{1}{2}$ ভেটিয়াও নিদ্ৰা বা অজ্ঞানৰ সাক্ষিকৰূপে ভাসমান হৈ

থাকে। সেয়েহে গভীৰ টোপনিৰ পৰা উঠি আনি বুজোঁ আৰু
কও যে ‘মই গভীৰভাৱে পৰমসুখে নিদ্রিত হৈ আছিলোঁ, একোকে
জানা নাছিলোঁ’। যদি সেই সময়ৰ কোনো জাগ্ৰত গাফী নাই
তেন্তে ময়ে যে শুইছিলোঁ, আকৌ সুখে শুইছিলোঁ, আকৌ
একো জনা নাছিলোঁ—এইবিলাক খবৰ কোনে কৈ দিলে,
কেনেকৈ জানিলোঁ ? এইবিলাকৰ সৌৱৰণ হৈছে যেতিয়া অৱশ্যে
সেই সময়ত এইবিলাকৰ অসুভূতি আছিল বুলি স্বীকাৰ কৰিব
নাপিন ; অজ্ঞাত কথাৰ স্মৰণ হ’ব নোৱাৰে। গতিকে সুসুপ্তি-
কালতো আত্মা নিজে নিজে প্ৰকাশ হৈ সুসুপ্তি বা অজ্ঞানৰ প্ৰকাশ
কৰি আছিল বুলি বুজা যায়।

‘যেখনে নিৰ্ভৰ নিদ্ৰা ভাৱে উপস্থিত।

ইন্দ্ৰিয় সকল অহংকাৰৰ সহিত ॥

তেখনে আত্মাত গৈয়া সবে হোৱে লয়।

সেহিকালে আত্মা সাক্ষি স্বৰূপে থাকয় ॥”

[নিঃ নঃ ১৯৩]

জাগ্ৰতকালতো অনবৰতে আত্মা বোলা বস্তুটিৰ অনুভৱ বা
প্ৰত্যক্ষ হৈয়ে থাকে। নহলে মাজে মাজে “মই আছোঁ নে নাই”
এনেকুৱা সন্দেহ, বা ‘মই নাই’ এনেকুৱা বিপৰীত জ্ঞান উপস্থিত
হ’লহেতেন ; তেনেভাৱে হোৱা কেতিয়াও দেখা নাযায়। গতিকে
আত্মা স্বয়ংপ্ৰকাশ জ্ঞানস্বৰূপ, ইয়াক আন কোনোৱে প্ৰকাশ
নকৰে ই নিজে নিজেই প্ৰকাশমান হৈ থাকে আৰু আন বিষয়কো
প্ৰকাশ কৰে।

নিত্য নিবন্ধন স্বপ্ৰকাশ আত্মা এক।

মায়া উপাধিৰ পদে দেখিয় অনেক ॥

[কৃঃ ক্ষেঃ ৫১০]

আমি যে নানা বস্তুৰ পৰা সুখ বা আনন্দ ভোগ কৰোঁ। সেই আনন্দ বোলা বস্তুটি ক'ত থাকে, ক'ত পাওঁ, কেনেকৈ ভোগ আত্মাৰ সুখ কৰোঁ ? সাংখ্যবিদসকলৰ মতে সুখ সত্ত্বগুণৰ স্বৰূপ ; স্বৰূপতা নৈয়ায়িক আদিৰ মতে আত্মাৰ বিশেষ গুণ ; অদ্বৈতবাদী বেদান্তীসকলৰ মতে আত্মা স্বয়ংএ সুখৰূপ। আমি প্ৰত্যক্ষে বুজি পাওঁ যে নিজৰ অৰ্থেই আমি সকলো বস্তুকে ভাল পাওঁ। আত্মাৰ সৰ্ব্ব নোহোৱাকৈ কেতিয়াও ক'তো সুখানুভূতি কৰি পোৱা নাই। বিষয়ৰ অনুভূতি নথকা অৱস্থাতো গভীৰ নিদ্ৰাত পৰি কেৱল আত্মাতে আমি সুখানুভৱ কৰি থাকোঁ ; সেই কাৰণেহে গভীৰ নিদ্ৰাৰ পাচত লাৰ পাই উঠি, সকলোৱে কয় যে “বৰ সুখেৰে উঠি আছিলোঁ।”। যদি নিদ্ৰিত অৱস্থাত সুখানুভৱ নহ'ল-হেতেন তেন্তে পাচত সুখৰ স্মৰণ হ'ব নোৱাৰিলেহেতেন। পুত্ৰ ভাৰ্যা, বিত্ত, বিদ্যা—সকলোতকৈ, প্ৰাণীয়ে নিজক বেচি ভাল পায়, নিজৰ কাৰ্য্যত নালাগিলে বা নিজৰ লগত সৰ্ব্ব নহলে কোনো বস্তুতে আমাৰ প্ৰিয় নহয়। নিজৰ বেয়া গুণেও আমাক তৃপ্তি দিয়ে আনৰ ভাল গুণেও ভেনে তৃপ্তি নিদিয়। বিষয়াদি নহলেও সুস্থিতি অৱস্থাত সুখ হোৱা দেখা যায় কিন্তু আত্মব্যাভিবেকে ক'তো সুখানুভূতি হোৱা দেখা নাযায়। গতিকে বিষয়বিলাক যে সুখৰূপ নহয় আত্মাইহে সুখৰূপ সেইটো এই অৱয়-ব্যাভিবেকৰ দ্বাৰাই বুজা প'ল।

ইয়াৰ দ্বাৰাই সৎ-চিৎ (স্বয়ং প্ৰকাশ জ্ঞান) আনন্দ (সুখ)
আৰু আত্মা যে একেই বস্তু, ঘট, পট, নীল, পীত আদি

আত্মা সমস্ততে যে এই সচ্চিদানন্দৰূপ আত্মাই অল্পবৃদ্ধভাৱে
সচ্চিদানন্দৰূপ বিয়পি আছে আৰু ঘট, পটাদি বস্তুবোৰো যে
ইয়াতকৈ ভিন্ন নহয় এইখিনি কথা সিদ্ধ হ'ল।

এই আত্মাই অন্তঃকৰণত প্ৰতিবিম্বিত হৈ ইন্দ্ৰিয়-বৃত্তিৰ
যোগেদি বিষয়ত বিয়পি পৰিলে বিষয়াকাৰে পৰিণত হৈ বিষয়ৰ
বিষয়ৰ সত্তা, লগত অভিন্ন যেন হৈ পৰে ; তেতিয়া ভুলভে
জ্ঞান আৰু স্বৰ্ণ জীৱে বিষয়ৰ স্বৰ্ণবিলাককে আত্মাৰ স্বৰ্ণ আৰু
আত্মাৰ স্বৰূপকে বিষয়ৰ স্বৰ্ণ বা স্বৰূপ বুলি ভাবি আত্মাৰ সত্তাৰ
দ্বাৰাই বিষয়ক সৎ বুলি বুজে ; আত্মাৰ প্ৰকাশ বা জ্ঞানৰ দ্বাৰাই
বিষয়ক প্ৰকাশিত বা জ্ঞাত বুলি কয় আৰু আত্মাৰ আনন্দকে
বিষয়ৰ সুখ বুলি ধৰে আৰু ভোগ কৰে। এমতেই আত্মসুখৰ
সুৰণ বা প্ৰকাশেই সুখৰ ভোগ। সেইদৰে আকৌ বিষয়ৰ
অসত্তা বা অন্তৰকে আত্মাৰ অন্তৰ বুলি ভাবে বিষয়ৰ অজ্ঞান
বা অপ্ৰকাশকে আত্মাৰ অজ্ঞান আৰু বিষয়ৰ দুঃখ-দৈন্ত্ৰ্যকে আত্মাৰ
দুঃখ-দৈন্ত্ৰ্য বুলি ভাবি 'মই অজ্ঞ, মই দীন, মই দুঃখী' বুলি
অল্পভুপ্ত হয়। এয়ে দুঃখ আদিৰ ভোগ।

বিষয়বিলাকত প্ৰতিভাত সত্তাটো যদি বিষয়ৰ নহয় আত্মাবহে

বিষয়ৰ ভেদে বিষয়বিলাক যে স্বৰূপটি অসৎ এইটো সহজবোধ্য
মিথ্যা কথা। ইয়াকে বৈষ্ণৱসকলে কৈছে—

“অসন্ত জগত্থান, ভোমাত উত্তৰ ভৈলা, সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায় ॥”

[কী: ১৩১০]

জানো মায়াগুণে বহুকণ ধৰি তুমিসে কৰা প্ৰকাশ ।

এহিসে নিমিত্তে সিসবকো দেখি সত্যৰ কিছু আভাস ॥

[গোপালচৰণ ৩য় স্কঃ ৮২৩]

যিটো পূৰ্বে নাছিল আৰু পাচতো নাথাকিব কেৱল মাজতে কিছু সময়ৰ কাৰণে ব্যৱহাৰৰ বিষয় হয় তাকেই মিছা বোলে, যেনে জৰিত যেতিয়া সাপ বুলি ভ্ৰম হয়, তাত সাপ বোলা বস্তুটি আগেয়ে নাছিল, জৰি বুলি বুজাৰ পাচতো নাথাকিব কেৱল মাজতে প্ৰতিভাত হৈ উঠিল আৰু তাকে দেখি ভ্ৰান্ত ব্যক্তিয়ে ভয়ত চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। সপোনত আমি অনেক ঘটনা প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ; কিন্তু সেইবিলাক সপোনৰ আগে নাছিল, সাৰ পোৱাৰ পাচতো নাথাকে, মাজৰ সময়খিনিত (তদ্ভাগন্ত অৱস্থাত) নি প্ৰত্যক্ষ হৈ আমাক হহুৱাইছে, কল্পুৱাইছে আৰু কত কি কৰিছে। যিটো একৰূপে নাথাকে, পৰিবৰ্ত্তিত হোৱাটোৱে যাৰ স্বভাব সেয়ে মিছা। জগতো পৰিবৰ্ত্তনশীল আৰু বিনাশী গতিকে ইও মিছা নামকপেই সাৰ; ইয়াৰ নিজৰ কোনো স্থায়ীৰূপ বা সত্তা নাই।

“জগতৰ পূৰ্বে মই মাত্ৰ থাকোঁ জান।

কায়া কাৰণৰ কিছু নাছিলেক আন ॥

মোক মাত্ৰ দেখিয়োক সৃষ্টিৰ মধ্যত।

দেখা শুনা মাত্ৰে সবে মই স্বৰূপত ॥

মই মাত্ৰ সবশেষে থাকোঁছো অস্তত।

কুণ্ডল ভাঙিলে যেন সোণা স্বৰূপত ॥

[২য় স্কঃ]

ধি কথা পুছিল। তাৰ কৈলোঁ পৰিচ্ছেদ।

সবে ক্লেশময় ইটো কৈলোঁ সত্যভেদ ॥

[১ম স্বঃ]

ব্রহ্ম ব্যতিবেকে যত দেখা মিছা আন।

জৰিত উপজি আছে যেন সৰ্পস্তান ॥

[১২শ স্বঃ ২০১৭০]

জাগন সপোন বুদ্ধিবেসে বৃত্তিচয়।

নানাবিধ দেখা যিটো সিটো মায়াময় ॥

অনন্ত অবন্ত যেন তাত্ত্বকৰ নয়।

ক্ষেণেকে উপজি ক্ষেণেকে নশ হয় ॥

[তথা ২০১৪১]

একট কুণ্ডল যেন স্তূৰ্ণৰ ভিন্ন নুহি মিছা মাত্ৰ নামকপ যত।

অহঙ্কাৰ পঞ্চভূত তোমাত পৃথক নুহি প্ৰভু পৰমার্থ নিচাৰত ॥

[কীৰ্ত্তন]

“যাহাত মিছা প্ৰপঞ্চ প্ৰকাশে।” [কঃ ভাঃ ১।১। পৃঃ ২]

এনেকুৱা বস্তুকে যে অনিৰ্কৰ্ণাচ্য আৰু মাণিক বোলা হয়
এই কথা আগেয়ে কোৱা হৈছে। যাক সৎ বুলিও কব নোৱাৰি
এসং বুলিও কব নোৱাৰি সেয়ে অনিৰ্কৰ্ণাচ্য ; যেনে স্বাণ্টিক বস্তুবিলাক।
সংগতিক বস্তুবিলাকো ভেনেকুৱাই। ইয়াক যদি সৎ বুলি কোৱা
হয় তেন্তে তাৰ বিনাশ হব নোৱাৰে ; যদি অসৎ বুলি কোৱা
তেন্তে এইদৰে প্ৰভাৱাদি প্ৰমাণৰ বিষয় হৈ সুস্পষ্টভাৱে প্ৰতীত
হব নোৱাৰে। এইবিলাকৰ বিনাশ আছে, ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন আছে,

অথচ ঐশ্বৰ্য্যাদি প্ৰমাণৰ বিষয়কোপে প্ৰতীভূত হয় গতিকে ই
অলীক বা মায়াৰ বাহিৰে কি হ'ব পাৰে ?

আন অসত্যত প্ৰয়োজন নাই, কহিলোঁ কবি নিৰ্ণয় ।

যদি কিছু আছে, বিচাৰত পুনু, সিটো সত্য নবহয় ॥

[গোপালচৰণ ৩য় ঙ্গ: ৮২২]

‘যত দেখা, যত শুনা, যতেক মনত গুণা, সবে মায়াময় স্বপ্নসম ॥’

[কীৰ্ত্তন ১৮১৫]

যত দেখা মায়াময় সবে স্বপ্নসম ।

হৰিময় দেখি দূৰ কৰা মতিভ্ৰম ॥

[১১শ ঙ্গ: ১২২৬২]

হে কৃষ্ণ তুমি মাত্ৰ চৈতন্যস্বৰূপ নিত্য সত্য শুদ্ধ জ্ঞান অখণ্ডিত ।

আৱৰ যতোক ইটো ভোমাৰ বিনোদৰূপ চৰাচৰ মায়াৰ কল্পিত ॥

। নাঃ ঘোঃ ৭৭ ।

আকৌ একপিনে ভাবি চালে এই মায়া বা তাৰ কাৰ্য্য
জগৎ কাৰণৰূপে সৎ আৰু কাৰ্য্যৰূপে অসৎ ; এই কাৰণে
কেতিয়াবা কেতিয়াবা সদসদ্ৰূপা বুলি কোৱা হৈছে । এই বিষয়ে
কথাভাগৱতত কোৱা হৈছে—

“বিভ্ৰবে পুছন্ত :— হে মৈত্ৰেয়, নিগুৰ্ণ ভগৱন্তৰ গুণময়
সৃষ্টি আদি লীলা কেমনে হয় ; তুমি কহিছা জীৱৰ অৰ্থে কৰন্ত
দিয়ে নষটে দেশ কালাদিয়ে অসুগ্ৰবোধ ব্ৰহ্মৰূপ জীৱৰ কেনে
অবিজ্ঞানময় সংসাৰ হয় ; যোৰ এহি মনৰ সংশয় দূৰ কৰা ।
মৈত্ৰেয়ে কহন্ত, ; জানা বিভ্ৰব, এইটো হৰিৰ মায়া বি বিচাৰ

নহে যাও হস্তে মিছা সংসাৰ জীৱন্ত লক্ষি। যেন স্বপ্নত
আপুনাৰ শিৰচ্ছেদ আপুনি দেখি।” [ক: ভা: ৩।৭ পৃ: ৭৩]

পাৰমাৰ্থিকৰূপে ই (মায়াৰ কাৰ্য্য জগৎ) অসত্য হলেও
ব্যৱহাৰিক হিচাবে ইয়াক সত্য বুলিব পাৰি। একেবাৰে ‘মানুহৰ
শিঙ’ৰ দৰে অলীক হলে তাৰ দ্বাৰা কোনো ব্যৱহাৰ বা ক্ৰিয়া
চলিব নোৱাৰে; অথচ এই জাগতিক বস্তুবিলাকৰ দ্বাৰা সদায়
ব্যৱহাৰ চলি আছে, শাস্ত্ৰতো ইয়াৰ নানা ব্যৱহাৰৰ বিধান দিয়া
আছে। গতিকে ইয়াক ব্যৱহাৰিক সত্য বোলা হয়। স্বাপ্নিক
বস্তুৰ দ্বাৰাও সপোনত নানা ব্যৱহাৰ চলা দেখা যায় গতিকে
ব্যৱহাৰ চলে বুলিয়ে তাক স্বাপ্নিক বস্তুতকৈ বিনাক্ষণ বুলিব
কোনো হেতু নাই।

ঐল্লজালিক বা যাহুকৰে যিদৰে তাৰ মায়া (যাহু-ৰিষ্টা)
শক্তিৰ দ্বাৰা নিজেতে নানা অদ্ভুত অশ্ৰুত বস্তুৰ প্ৰকাশ কৰি
গুপ্তই জগতৰ উপাদান আৰু নিমিত্ত ^{দেখুৱায়} তাত তাৰ কাৰ্য্যবিলাকৰ মায়া শক্তিৰ বাহিৰে
আন একো উপাদান কাৰণ নাই। সেইদৰে ভগৱন্ত
পুৰুষেও নিজ মায়া শক্তিৰ দ্বাৰাই নিজেতে এই বিচিত্ৰ জগৎ
প্ৰকাশ কৰে; গতিকে তেওঁ নিজেই এই জগতৰ উপাদান আৰু
নিমিত্ত কাৰণ। তেওঁৰ বাহিৰে ইয়াৰ আন একো অতিৰিক্ত কাৰণ
নাই। মানুহৰ অজ্ঞানে যিদৰে জড়িৰ স্বৰূপক ঢাকি ৰাখি তাত সাপৰ
প্ৰকাশ কৰে ভগৱানৰ মায়াই সেইদৰে তেওঁৰ ইচ্ছামতে অন্তঃকৰণৰূপে
উপাধিত্বাৰে থাকি জীৱে বুজিব নোৱাৰাকৈ ভগৱানৰ স্বৰূপটোকে ঢাকি
বাধে আৰু তেওঁৰ ওপৰতে বিচিত্ৰ জগৎ বঁচনা কৰি দেখুৱায়।

গতিকৈ জীৱ বা জগৎ একোৰে তেওঁতকৈ ভিন্ন সত্তা নাই ; তেৱেঁই একমাত্ৰ সত্য বাকী সকলো মিছা, তেওঁৰে অদ্বৈতবাদ বিবৰ্ত্তৰূপ হৈ। জীৱ সঁচা যদিও সি ব্ৰহ্ম-ব্যাভিৰিহ্ত নহয়, জগৎতো একেবাৰে মিছাই। গতিকে ব্ৰহ্মটো একমাত্ৰ সত্তা, তেওঁৰ সজ্জাতীয় বা বিজ্জাতীয় দ্বিতীয় একে নাই। (১)

যতেক আকৃতি মানে মায়াময় সৃষ্টি।

হেন জানি কেৱল ব্ৰহ্মত দিয়া দৃষ্টি ॥

× × ×

মায়াময় নামৰূপ সবাকো উপেক্ষা।

অন্ত্যায়ামো মই ঈশ্বৰক মাত্ৰ দেখা ॥

[কুঃ ক্ষেঃ]

সমস্ত প্ৰাণীক ব্যাপি আছোহো অনন্ত।

ৰাতিৰে ভিতৰে সমস্ততে ভগৱন্ত ॥

ষেন ঘটসব মাতি মাত্ৰ বিচাৰত।

সেহিমতে ব্যাপি আছোঁ এতি ত্ৰিজগত ॥

তথা]

“ভোমাব অদ্বৈতৰূপ, পৰম আনন্দ পদ, তাতে মোৰ যগ্ন হোক চিত্ত।”

[কীঃ ১৭০]

- (১) “নানাৰত্নাৱতবা ভেদেন প্ৰতীয়ামানোহপি দাকভেদাদগ্নিভেদবৎ সজ্জাতীয়ভেদশূন্যম্, একম্ বিজ্জাতীয় দেহাত্মাশ্ৰয়তয়া জীৱ-ৰূপেণ নানাৰত্নতয়া দৃষ্টমানোহপি ঘটাত্মাকাশবৎ বিজ্জাতীয়ভেদ-বহিষ্ঠম্, সৰ্ববৃত্তক্ৰিয়েন চ পৰিপূৰ্ণ ব্ৰহ্ম।”

[ভঃ বিঃ ৩য় পৰিচ্ছেদ]

মায়াতেসে দেখয় বিবিধ পৰিচ্ছেদ ।

স্বৰূপত তোমাৰ নাহিকে কিছ্ ভেদ ॥

চৈতন্যস্বৰূপে ব্যাপি এক নিবঞ্জন ।

তোমাক বুলিবে দ্বৈত কোন অজ্ঞানজন ॥

[তপা ২১৭৮]

এতেকেসে মই, ইহাক অশ্রয়, কৰিলোহো কৃপাময় ।

অদ্বৈত যিহেতু, সি কাৰণে আক, উপাসিবে যোগা হয় ॥

[গোপালচৰণ ৬ম স্ক: ৮৯৬]

ভট্টদেৱৰ প্ৰণীত বুলি কথিত শ্ৰীধৰস্বামিকৃত ‘ভাগৱত-
ভাৱাৰ্থদীপিকা’ৰ সাক্ষিপ্ত নীকাত, ‘তৎ স্বং’ পদৰ অৰ্থ নিকপণ
প্ৰসঙ্গত, জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ কবলৈ গৈ, তক্ষই জীৱৰ বাস্তব
বা আচল স্বৰূপ বুলি কৈছে আৰু শ্ৰীশঙ্কৰভগৱৎপাদ আদি প্ৰাণি
অদ্বৈতবাদীসকলৰ মতকে ঔপনিষদসকলৰ মত বুলি উল্লেখ কৰি,
অন্তেই নিজৰ সন্মতি প্ৰকাশ কৰা হৈছে । (১) ইয়াৰ দ্বাৰা

- (১) “স্বম্পদাৰ্থ-তৎপদাৰ্থে জীৱস্বৰো। বিশ্ৰুতিপাদ্যবয় বাদিনাম ।
তথাহি দেহাকাৰপৰিণতানি চত্বাৰি ভূতানি ভূম্পদাৰ্থ ইতি
চাৰ্কাকাঃ । চক্ষুৰাদীনি প্ৰত্যেকমিত্যপৰে । মন ইত্যেকো । দ্বন্দ্বিক-
বিজ্ঞানমিতি সৌগতাঃ । শূন্ত্যমিতি মাধ্যমিকঃ । দেহাত্মক্যাবিকৃত-
দেহপৰিমাণ ইতি দিগম্বৰাঃ । কৰ্ত্তা ভোক্তা জড়ো বিড়্বাৰ্থে
বৈশেষিক-তাকিক-প্ৰাতকৰাঃ । জড়ো বোধায়ক ইতি ভাষ্যঃ ।
ভোক্তেৰ কেবলবোধায়ক ইতি সাংখ্যাঃ পাতঞ্জলাঃ । অসংখ্য
কৰ্ত্ত্বাদিত্যাক বস্তুতো নিৰ্দ্ধাৰকঃ পৰমানন্দস্বৰূপ ইত্যোপনিষদাঃ
ভূম্পদাৰ্থো বখা, ‘সদেৱ সৌম্যেনমগ্ৰ আসাদিতি শ্ৰুত্যা জগৎ-
কাৰণং প্ৰধানমিতি সাংখ্যাঃ । পশুপতিবেদ জগৎকাৰণং স চ
চেতনোহপি জীৱাতিমঃ স এৰোপাত্ত ইতি পাণ্ডপতাঃ । ভূম্পদান্

এইটো কব পৰা হ'ল যে অসমৰ বৈষ্ণৱগকলেও অদ্বৈত বেদান্তি-
সকলৰ—

“শ্লোকাকৰ্কেন প্ৰবক্ষ্যামি যদুক্তং ব্ৰহ্মকোটিভিঃ ।

ব্ৰহ্মসত্যং জগন্মিথ্যা জীৱো ব্ৰহ্মৈৱ নাপৰঃ ॥”

এই সিদ্ধান্তত সম্পূৰ্ণ সন্মতি দান কৰিছে । এয়ে অদ্বৈতবাদ,
মায়াবাদ বা বিবৰ্ত্তবাদ ।

প্ৰাণীয়ে নিজক ^১ ভগৱন্তই একমাত্ৰ সচ্চিদানন্দ পৰম প্ৰেমস্বৰূপ ;
ভাল পায় কিয় ^২ সমস্ত প্ৰাণীৰ অন্তঃকৰণত অন্তৰ্ভাস্যমী আত্মৰূপে এৱেঁই
আছে—

প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইৰো নিয়ন্তা মাধৱ ।

সমস্তৰে আত্মা হৰি পৰম বান্ধৱ ॥

[নামঘোষা]

বাহুদেৱো জগৎকাৰণং তস্মাচ্ছূণ্যত্বতে সৰ্ব্বধৰ্মাথো জীৱঃ তস্মাচ্ছূণ্যঃ
সঃ প্ৰত্যয়ঃ, তস্মাদহংকাৰঃ সৌহনিককঃ (?) তেন কাৰ্য্যত্বাজ্জীৱন্ত
তেন সহ ব্ৰহ্মণো নাত্যন্তভেদ ইতি পাঞ্চবাত্ৰিকাঃ । পৰিণামী-
নিষ্ঠাঃ সৰ্ব্বজ্ঞো ভিন্নাভিন্ন ইতি জৈমিনীয়াস্ত্ৰিদণ্ডিনশ্চ (জৈনা-
স্ত্ৰিদণ্ডিনশ্চেতি কটিং পাঠঃ) । নাস্তি সৰ্ব্বজ্ঞত্বাত্মপগতং ব্ৰহ্ম”
আম্বায়ন্ত ক্ৰিয়াত্ৰৈভেন তত্র তাত্পৰ্য্যাভাবৎ । কিন্তু ষংগধেবাদিবৎ
সৰ্ব্বজ্ঞত্বাদিদৃষ্ট্য - জগৎ - কাৰণ - পৰমাখাদি - জীবৈৱোপাত্ত ইতি
মীমাংসকাঃ । অস্তি নিষ্ঠাজ্ঞানাদিমাতীত্বঃ পৃথিব্যাদিকাৰ্য্যাহুমিতঃ
স চ জীৱাভিন্ন এবোতি তাত্ৰিকাঃ । ক্ৰমিকঃ সৰ্ব্বজ্ঞ ইতি সৌগতাঃ
ক্লেমকৰ্ম বিশাকাৰ্ণয়েবপৰাহুতঃ পুৰুষো নিষ্ঠাজ্ঞানৰূপঃ প্ৰধানাংশ-
সম্বণ্ডণ-প্ৰতিকলিততয়া সৰ্ব্বজ্ঞ সংসাৰিপুৰুষবিদক্ৰম এবেষবঃ
ইতি পাণ্ডুলাঃ । অধ্বিতীয়-পৰমানন্দ এব ব্ৰহ্ম তচ্চ জীৱন্ত
বাস্তৱং ক্ৰমং মায়া সৰ্ব্বজ্ঞত্বাদিৱশিষ্টং জগদুপাদানমিত্যৌ-
পনিবদাঃ ।”

[ভৰাধীদীপিক-ভুক্তি—১১]

এই কাৰণেই প্ৰাণীবিলাকে নিজক বা আত্মাক সকলোভকৈ
ভাল পায়।

যিহেতু দিয়াত আছা তুমি কৃপাময়।

তাতেসে সমস্ত জড় জীৱ প্ৰবৰ্ত্তয় ॥

[১০ম ১৬৯৭]

‘যিহেতু কৃপাসে আত্মা এতেকেসে জীৱবাশি নিবন্তৰে আনন্দ লভয় ॥’

[নাঃ ঘোঃ ১৪৯]

‘সমস্তৰে আত্মা নাৰায়ণ আত্মস্থখে বতি সৰ্ববক্ষণ

এহি হেতু হৰি সমস্ত প্ৰাণীতে সম ॥’

[তথা ৬৩৫]

এই আত্মস্বৰূপৰ সম্পৰ্কত হে আনবিলাক সুখময়, আনন্দময়
বা সুন্দৰ হৈ উঠে।

“চৈতন্যত কৰি পৰ, মায়াত উপজি যত, আছে তাক বম্বাৱন্ত হৰি।”

[তথা ১৫২]

এই পৰমানন্দপূৰ্ণ পৰমাত্মাৰ উপলব্ধিৰ অৰ্থেই জেহ, মন,
প্ৰাণ আদি সমস্ত ব্যাপ্ত অৰ্থাৎ তেওঁৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ আছে।

“যিহেতু চৈতন্যপূৰ্ণ পৰমাত্মাকপে হৰি

হৃদয়ত আছন্ত প্ৰকাশি।

তাতেসে ইন্দ্ৰিয়গণ ভূত প্ৰাণ বুদ্ধি মন

প্ৰবৰ্ত্তে যতেক জড় বাশি ॥”

[নামঘোষা]

“মক্তি সবাৰে আত্মা ; মোৰ মিমিত্তেসে দেহাদি প্ৰিয়
হমাছে।”

[কঃ ভাঃ ৩৯]

সেই কাৰণে যাৰ সন্তা নাই, যাৰ প্ৰকাশ নাই, য'ত আনন্দ বা সুখ নাই তেনে অসৎ, অজ্ঞাত আৰু দুঃখজনক বস্তুৰ প্ৰতি প্ৰাণীৰ মন, ইন্দ্ৰিয় আদি ব্যাপ্ত হব নোখোজে।

এই ভগৱন্তই সমস্ত সত্তাৰ আৰুৰ গতিকৈ পৰম সত্য. সমস্ত জ্ঞানৰ আধাৰ গতিকে পৰম শিৱ আৰু সমস্ত আনন্দৰ উৎপত্তিস্থান গতিকে পৰম সুন্দৰ। মায়া নামৰ সৃষ্টি শক্তিৰ আশ্ৰয়-ৰূপে এৱেঁই সত্য্যধিপতি সৃষ্টিকৰ ব্ৰহ্মৰূপে, কালশক্তিৰ আশ্ৰয় বুলি শিৱস্বৰূপ ৰূদ্ৰৰূপে আৰু চৈতন্য বা বিদ্যাশক্তিৰ আশ্ৰয় হেতুকে সুন্দৰমুৰ্তি বিষ্ণুৰূপে অবস্থিত। এই কাৰণেই ব্ৰহ্মা-বিষ্ণু-মহেশ্বৰক অভিন্ন বুলি কোৱা হৈছে। এই পৰ্য্যন্ত গ্ৰন্থত ভগৱন্ত. জীৱ আৰু জগৎ যে অভিন্ন একেই তত্ত্ব; ভেদটো ঔপাধিক বা মায়িক হে, এই কথা কোৱা হ'ল।

ইয়াত আপত্তি এই যে যদি জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ ভেদ নাই তেন্তে জীৱক ঈশ্বৰৰূপে বোলা যায় কিৰূপে? কাৰণ জীৱস্বৰূপ ১ অংশ আৰু অংশীভো অভিন্ন বা একে বস্তু বুলি অংশাংশিতাৰ ২ বিষয়ে আপত্তি ১ কোনোৱে নকয়। বৰঞ্চ হাতখন কাটি নিলেও দেহটো থাকে গতিকে দেহ আৰু হাত ভিন্ন বুলিহে বুজা যায়। শ্ৰীশঙ্কৰকে আদি কৰি অসংখ্য বৈষ্ণৱসকলে জীৱক ঈশ্বৰৰ অংশ বুলি পুনঃ পুনঃ কৈছে। যেনে—

“ভোম্বাকেসে অংশ আমি যত জীৱ কাক।”

[কীৰ্তন]

ব্রহ্মবেসে অংশ জীৱ জগত সকল ।
ঘটে ঘটে আছে যেন জাহ্নবীৰ তল ॥
যেন এক লোহিতৰ স্তুতি অসংখ্যাত ।
ঈশ্বৰ অংশ অণু অংশ হৈল জাত ॥

(ব্ৰীচব্ৰতাবতী ৪র্থ ঃ)

আচাৰ্য্য ভট্টদেৱ আৰু গোবিন্দ মিশ্ৰয়ো কথাগীতা আৰু
পদগীতাত “অপবেয় মিতস্বতান্” ইত্যাদি । [গীঃ ৭।৫] শ্লোকৰ
অনুবাদ প্ৰসঙ্গত জীৱক ঈশ্বৰ অংশ বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে । এয়ে
হলে জীৱ ঈশ্বৰ একে হয় কেনেকৈ ?

ইয়াৰ উত্তৰ এই— অংশ আৰু অংশী যদি ভিন্ন বুলি
ধৰা হয় তেন্তে অংশ যে অংশীত থাকে তাত গোটেই অংশটোৱে
আপত্তি ৷ গোটেই অংশীটোক বিয়পি থাকে নে অংশটো
উত্তৰ ৷ আংশিকভাৱেহে (অংশৰ দ্বাৰা) অংশীত লাগি
থাকে ? গোটেই অংশটোৱে অংশীক বিয়পি থাকে বুলি ক'ব
নোৱাৰি ; কাৰণ তেতিয়া হলে অংশীৰ প্ৰতি স্থানতে সকলো
অংশৰ উপলব্ধি হ'লহেজেন । অংশটোৱে এটা অংশৰ দ্বাৰা
অংশীত সম্বন্ধ হৈ থাকে বুলিও ক'ব নোৱাৰি । কাৰণ তেতিয়া
হলে অংশৰে আৰু অংশ স্বীকাৰ কৰি যাব লগা হয় গড়িকে
অনৱস্থা (অবিৰাম কল্পনা) দোষ ঘটে । এই হুন্মো প্ৰকাৰে
বলি অংশ অংশীত থাকিব নোৱাৰা হ'ল আৰু আন কোনো
জড়ীয় প্ৰকাৰে থকাৰো সম্ভাৱনা নাই ; এই কাৰণে অংশাংশীৰ
জৈৱ স্বীকাৰ কৰিলে কোনো প্ৰকাৰে অংশাংশী লগ লাগি
থাকিব নোৱাৰা হৈ পৰে । গড়িকে কাৰ্য্য-কাৰণৰ জৈৱ আৰু

কাৰ্য্যবিলাকৰ পৰস্পৰ ভেদৰ দৰে অংশাংশীৰ ভেদো কাল্পনিক বা মায়িক অৰ্থাৎ ব্যাৱহাৰিকভাৱেহে সত্য বুলি কব লাগিব। ইয়াত সেই ব্যাৱহাৰিক অংশাংশিভাৱে কথা কোৱা হৈছে। পাৰমাৰ্থিক ভাৱে অংশাংশিভাৱ আছে বুলি কোৱা নাই। যিটো যাব পৰা ওলায়, যিটো ব'ত গনৰেভাৱে লাগি থাকে তাকেই তাৰ অংশ বুলি কয়। জাৱ ভগৱন্তৰে প্ৰতিবিশ্বস্বৰূপ, অন্তঃকৰণত প্ৰতিফলিত হৈ জীৱ নাম পাইছে। গতিকে সি ভগৱন্তৰ পৰাই ওলাইছে অন্তত ভগৱন্ততে ঘীন হৈ যাব, ভগৱন্তৰ অস্তিত্বৰ ব্যতিৰেকে ইয়াৰ কোনো স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব নাই; সেই কাৰণেই জীৱক গোণ-ভাৱে দৈৱৰ অংশ বোলাটো যুক্তিসঙ্গত। তাদৃশ বস্তুকো তদ্ব্যচক শব্দই লক্ষণাৰ দ্বাৰা কয়; যেনে চন্দ্ৰৰ তুল্য মুখতো চন্দ্ৰ শব্দৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ইয়াতো সেইদৰে অংশৰ তুল্য বুলি অংশ শব্দৰ প্ৰয়োগ অসঙ্গত নহয়। আকাশ নিঃসঙ্গ তৰু গতিকে তাৰ অংশ নাই। অথচ চুঙা বা বস্ত্ৰৰ ভিতৰত পৰা আকাশক আমি মহাকাশৰ অংশ যেন দেখোঁ। সেইদৰে ভগৱন্তৰ আচলতে কোনো অংশ বা অৱয়ব নাথাকিলেও অন্তঃকৰণৰ দ্বাৰা উপহিত হৈ সীমাবদ্ধ যেন হৈ পৰাৰ কাৰণে জীৱক তেওঁৰ অংশ বুলি কোৱাত অদ্বৈত-বাদৰ বিৰোধ নঘটে।

সমস্ত মায়িক জড় জগতৰ ভিতৰত কাল্পনিক সাপত জড়িৰ দৰে অধিষ্ঠানৰূপে থাকি তগৱানে নিজৰ স্বৰূপ সত্তাৰ দ্বাৰা তাক অন্তৰ্ভাষিত (জড় জগতক) সন্তোষান্ কৰি আৰু স্বৰূপ জ্ঞানৰ দ্বাৰা সন্তোষিত (জড় জগতক) সন্তোষান্ কৰি আছে। মায়ী বা অজ্ঞানৰ দ্বাৰা

আমুভ হোৱাৰ কাৰণে জীৱে তেওঁক দেখা নাপায়। এইদৰে
অন্তঃপ্ৰৱাহিত হৈ জড়জগতৰ গতি বা স্বৰূপক নিয়ন্ত্ৰিত কৰি
বাধিছে কাৰণে তেওঁ অন্তৰ্য্যামী। তেওঁক অন্তৰ্য্যামী বুলি স্বীকাৰ
কৰিলে জড়জগতৰ বা জীৱৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব, সত্যতা বা ভিন্ন সত্তা
স্বীকাৰ কৰা নহয়; গতিকে অন্তৰ্য্যামিতা স্বীকাৰৰ দ্বাৰা অদ্বৈতবাদৰ
ব্যাঘাত নঘটে।

যিদৰে অপ্ৰাকৃত বিদ্যাশক্তিৰ বিকাশৰূপ বৈকুণ্ঠলোক স্বীকাৰ
কৰা হৈছে সেইদৰে বিদ্যাশক্তিৰ বিকাশস্বৰূপ ভগৱানৰ চৈতন্যৰূপ

অপ্ৰাকৃত
চৈতন্য মূৰ্ত্তি ॥ লীলা-বিগ্ৰহো স্বীকাৰ কৰা হয় ॥ আমাৰ ভাষাত বা
স্বীকাৰৰ দ্বাৰা ব্যৱহাৰত যাক আকাৰ বা বিগ্ৰহ বোলে। ভেনে
সত্তাবিত দ্বৈতা আকাৰ বা মূৰ্ত্তি ভগৱানৰ নাই। ইয়াকে মাধৱ
পণ্ডিত বাৰণ

দেৱে কৈছে—

অব্যক্ত ঈশ্বৰ হৰি কিমতে পূজিবা তাক
ব্যাপকত কিবা বিসৰ্জ্জন।
এতানন্ত মূৰ্ত্তি শূণ্য কেনমতে চিন্তিবাহা
ৰাম বুলি শুদ্ধ কৰা মন ॥

(না: ঘো: ৮)

গতিকে তেওঁ স্বৰূপতে নিৰাকাৰ; ভক্তৰ অমুগ্ৰহৰ অৰ্থে
কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁ লীলা-বিগ্ৰহ ধাৰণ কৰে।

“যদি বোলা নিকপাধি ব্ৰহ্মৰ কেনে এভেক ঐশ্বৰ্য্য;
আত্ম স্তনা, সেই ব্ৰহ্ম শুদ্ধ সহ মূৰ্ত্তিয়ে ভক্তৰ সদায় প্ৰীতি কৰিতে
আগিছা।”

[ক: ভা: ৩।১৫ পৃ: ৮৭]

আমাৰ দেহ যিদৰে আত্মাতকৈ ভিন্ন বুলি ধৰে। সেইদৰে
 তেওঁৰ নিত্য চৈতন্যমূৰ্ত্তিক স্বৰূপতকৈ ভিন্ন বুলি ধৰা নহয়। আমাৰ
 কৰ-চৰণাদি অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ যেনেকুৱা মায়িক ভেদ আছে তেওঁৰ
 দেহৰ কৰচৰণাদিৰ মায়িক ভেদবোৰ নাই। আমাৰ দেহ সসীম
 মায়িক স্থূল নানা ভেদভিন্ন পদাৰ্থৰ সংহতিকৰূপ; কিন্তু তেওঁৰ
 মূৰ্ত্তি নিঃসীম অমায়িক সূক্ষ্ম অদ্বৈতৰূপ, তাতেই এই "দ্বৈততাৰ
 আৰোপিত বা অধ্যস্ত হয়। আচলতে তাত আকাৰ মূৰ্ত্তি বা
 দেহাদি শব্দৰ প্ৰয়োগ নাথাকে। সেই কাৰণে ভাৱিক দৃষ্টিত
 তেওঁক নিৰাকাৰ অমূৰ্ত্ত আদি বুলি কোৱা হয়। কিন্তু ভক্তসকলে
 তাকেই দেহ বুলি গ্ৰহণ কৰি উপাসনা কৰে। গতিকে তেওঁ-
 বিলাকৰ দৃষ্টিত তেওঁ সাকাৰ, মূৰ্ত্ত, আনন্দবিগ্ৰহান্। আচাৰ্য্য
 ভট্টদেৱে 'ভক্তিবিৱেক'ৰ অন্তত এনেকুৱা অপ্ৰাকৃত আকাৰ হে
 স্বীকাৰ কৰিছে। এই আকাৰত যদি অমায়িক স্বগতভেদ বা
 এই মূৰ্ত্তিতকৈ অতিৰিক্ত যদি আন কিবা গুণ বস্তুৰ অস্তিত্ব মনা
 হয় তেন্তিমাহে অদ্বৈতত্বৰ ব্যাঘাত ঘটিব পাৰে। অসমীয়া বৈষ্ণৱ-
 সকলে ভেনে ভেদ বা আন বস্তুৰ সত্তা স্বীকাৰ কৰাৰ কোনো
 প্ৰমাণ নাই। গতিকে অপ্ৰাকৃত আকাৰ স্বীকাৰ কৰিলেও দেহ
 দেহীৰ ভেদ স্বীকাৰ নকৰাৰ কাৰণে অদ্বৈতত্বাদৰ বিৰোধ নঘটিব।
 তেওঁৰ অপ্ৰাকৃত লোক, মূৰ্ত্তি আদি তেওঁৰ বিদ্যাপঞ্জিৰে বিকাৰ;
 বিদ্যাপঞ্জি তেওঁতকৈ ভিন্ন নহয়; শক্তিক ভিন্ন বুলি ধৰি যে
 শক্তিস্বৰূপ সৰ্বভীৰ বুলি ধৰা নহয়, এই কথা আগেয়ে কোৱা
 হৈছে। গতিকে ভগৱানতকৈ ভগৱানৰ আকাৰ বা মূৰ্ত্তিক যে

ভিন্ন বুলি ভবা হয় সেই ভেদো কাল্পনিক বা মিছা, এই কাৰণে এনে জ্ঞানো মিথ্যাজ্ঞানহে সত্যজ্ঞান নহয়। সত্যজ্ঞান ব্যভিবেকেও আৰোপজ্ঞানৰ দ্বাৰা উপাসনা চলাও কোনো বাধা নাই।

“কং ব্ৰহ্ম, খং ব্ৰহ্ম, আদিভ্যাং ব্ৰহ্মেতুপাসীত।”

ইত্যাদি স্থলত জনক, আকাশক আৰু আদিত্যক যে ব্ৰহ্মৰূপে উপাসনা কৰিবলৈ বিধান দিয়া হৈছে তাত জন, আকাশ আৰু আদিত্যৰূপ অতাত্ত্বিক বস্তুক আশ্ৰয় কৰিয়ে উপাসনা চলাব দিয়া হৈছে। উপাসনাত উপাস্ত বস্তুৰ ৰূপৰ যথার্থতাৰ উপযোগিতা নিয়ন্ত্ৰণাৰে নাথাকে। একান্ত জ্ঞানী ভক্তৰ পক্ষে ভগৱানৰ লীলা বিগ্ৰহ বিহাৰ আদি এই সকলোৰে বিপৰীত আৰু বিন্ধ্যজনক কথা অথচ পৰম আনন্দদায়ক।

পৰম দুৰ্বোধ আত্ম-ভক্ত তাৰ জ্ঞান অৰ্থে হৰি যত
লীলা অৱতাৰ ধৰা তুমি কৃপাময়।

তাহাৰ চৰিত্ৰ স্থধা সিদ্ধু তাত ক্ৰৌড়া কৰি দীনবন্ধু
চাৰি পুৰুষাৰ্থ তৃণৰ সম কৰয় ॥

[নাঃ ঘোঃ ৬৮০]

কহিতে বিন্ধ্যয় বিপৰীত শূনিবাৰ।

কোথা শূনি আছে ভাই ব্ৰহ্মেৰ বিহাৰ ॥

অমুমাণে কহে যাক সকল নিগমে।

সেহি হৰি কেলি কৰে গোপ শিশু সমে ॥

নিভ্য শুদ্ধ বুদ্ধ নিৰঞ্জন নিৰাকাৰ।

শূনিতে কৌতুক বৰ তাদেৰ বিহাৰ ॥

ষিটো ভগৱত অস্তৰ্য্যামী সৰ্ব সাধী।

তাদেৰ ভূষণ গুণ্ডা গেক মৈৰা পাখী ॥

হাহাৰ প্ৰকাশে চৰাচৰ প্ৰকাশয়

গোপবেশে আছে দেখ সেহি কৃপাময় ॥

আজ্ঞাৰ বিনোদ শুনিবাৰ বিপৰীত ।

হৰিপদে মজি বহৌ মাধৱৰ চিত্ত ॥

[বৰগীত]

শুনিতে কৌতুক অনুপাম ।

ব্ৰহ্মৰ বৰণ ঘনশ্ৰাম ॥

[৬ মাধৱদেৱৰ বৰগীত]

হুটৰ নিগ্ৰহ আৰু ভক্তৰ অনুগ্ৰহৰ দ্বাৰা বিশ্বত শান্তি
স্থাপনৰ অৰ্থে ভগৱানে যি লীলা বিগ্ৰহ ধাৰণ কৰে সেইবিলাকক

অৱতাৰ
✱ অৱতাৰ বোলা হয় । যি বিগ্ৰহত ঐশ্বৰ্য্য, জ্ঞান,
✱ ধৰ্ম্ম, বৈবাগ্য, শ্ৰী, যশঃ এইবিলাক গুণ-মহিমাৰ

পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ থাকে সেয়ে পূৰ্ণাৱতাৰ । য'ত সেইবিলাক থকা
সত্ত্বেও পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ নহয় তাক গুণাৱতাৰ, অংশাৱতাৰ নাইবা
কলাৱতাৰ বুলি কোৱা হয় । গুণ আৰু মহিমা প্ৰকাশৰ কৰ
বেচিৰ কাৰণেই এই অৱতাৰ ভেদ স্বীকাৰ কৰা হয় । ভগৱান্
শ্ৰীকৃষ্ণ পূৰ্ণাৱতাৰ । (১)

(১) কথিতা ভগৱন্ বিষ্ণোৱতাৰা মহাত্মনঃ ।

সম্পূৰ্ণাংশ-কলাভেদৈৰ্ভাৱনীয়ত্বয়া শ্ৰেষ্ঠো ॥

নিৰ্বিকল্পস্ত কৃষ্ণস্ত ব্ৰহ্মণঃ পৰমাত্মনঃ ।

কথমংশ কলাভাগ এতদ্বৰ্ণয় নো বিভো ॥

শ্ৰীশিব উবাচ—সত্যমুক্তং স্বয়া ব্ৰহ্মন্ কৃষ্ণস্ত জগদাত্মনঃ ।

অৱতাৰেষু সৰ্ব্বেষু ভেদাদংশ-কলাঃ স্বভূতঃ ॥

ন বৰ্ণয়ন্তি নিপুনাঃ জ্ঞানিনো ভগৱত্পৰাঃ ।

অৱিকাৰাণ্যুচ্চাত্ত নিৰ্ভেদাত্মককপিণঃ ॥

কিন্তু জ্ঞানপ্ৰভাৱাদেঃ পূৰ্ণাংশাংশানুদৰ্শনাং ।

পূৰ্ণমংশকলাভাৱং বদন্তি জগদীশিতুঃ ॥

(সাবিত্ত ভক্ত ৩।১-৫)

পঞ্চম অধ্যায়

সংসার আৰু মুক্তি

এতিয়া বিচাৰ্য্য হৈছে ভগৱানে কি উদ্দেশ্যে এই বিচিত্র জগতৰ সৃষ্টি-স্থিতি-নয়ত প্ৰবৃত্ত হয়? আৰু তেওঁ যদি যেন্নাই সৃষ্টিৰ উদ্দেশ্য জগতৰ প্ৰাণীবোৰৰ কাকো ভাল, কাকো বেয়া, কাকো সুখী, কাকো হঃখী, কাকো পণ্ডিত, কাকো মুৰ্খ, কাকো ধনী, কাকো দৰিদ্ৰ, কাকো মাহুহ, কাকো বা পশু-পক্ষী, গছ-লতা আদি কৰি বিষমভাৱে সৃষ্টি কৰিছে বুলি কোৱা হয় তেন্তে ভগৱানত বৈষম্য নৈমূৰ্ণ্য দোষ আহি পৰে অৰ্থাৎ প্ৰাকৃত প্ৰাণী যিদৰে কাৰো প্ৰতি সদয় হৈ সুখ দিয়ে, কাৰো প্ৰতি বা বিৰোধবশতঃ দুঃখ দিয়ে, সকলোৰে প্ৰতি সমভাৱ কৰি সকলোকে সমভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে ঠিক সেইদৰে ভগৱানতো বিষম-ভাৱ আৰু নিৰ্দ্দয়তা আছে বুলি তেওঁৰ বিষম কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা অনুমান কৰিব পাৰি। তেতিয়া হলে ভগৱানো যদি প্ৰাকৃতজনৰ দৰে হৈ পৰে তেন্তে প্ৰাকৃতজনৰ পক্ষে এনেকুৱা বিশ্ব-সৃষ্টিৰ উপাদান আৰু নিমিত্ত কাৰণ হোৱা যিদৰে অসম্ভৱ সেইদৰে ভগৱানৰ পক্ষেও এই কাৰ্য্য অসম্ভৱ বুলি অনুমান কৰিব লাগিব আৰু ঈশ্বৰৰ ঈশ্বৰত্ব আৰু সৰ্ব্বকৰ্ত্তৃত্ব আদি, এই প্ৰমাণৰ দ্বাৰাই বাধিত হব।

প্ৰথম প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই—পৰমেশ্বৰ আপ্তকাম অৰ্থাৎ তেওঁৰ কোনো কামনা বা অভিলাষ নাই গতিকে কোনো কাম্য প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ সৃষ্টি আদি ক্ৰিয়াত প্ৰবৃত্ত নহয়। কিন্তু

তেওঁৰ এক প্ৰকাৰ স্বাভাৱিক লীলা আছে যেনে কোনো কোনো মানুহৰ দেখা যায় যেতিয়া মনত অভ্যস্ত ৰং লাগিব তেতিয়া অজান্তেয়েই দেহত নানা ৰকম চেষ্টাৰ (লীহৰণ স্পন্দন আদি) উদয় হয়, যাৰ বাৰা ভেওঁৰ অন্তৰৰ সেই উচ্ছৃঙ্খল আনন্দ অভিব্যক্ত হৈ পৰে ; সেই আনন্দৰ অভিব্যক্তক অজ্ঞভঙ্গী আদিৰ নামেই লীলা। পৰমেশ্বৰ অসীম আনন্দৰ আকৰ্ষকৰূপ, তেওঁৰ সেই আনন্দ নিৰবচ্ছিন্ন নিত্য আৰু অপাৰ। সেই আনন্দৰ অভিব্যক্তৰূপ লীলা হ'ল এই বিচিত্ৰ বিশ্ব-সৃষ্টি আদি।

“লীলা কৰি তেহো পূৰ্বেৰ প্ৰকৃতি সৃজিলা।

মায়াগুণ দ্বাবে ইটো ব্ৰহ্মাণ্ড কৰাইলা ॥”

(২য় স্বঃ)

“মিছা মায়াময়ত ওপজে মৰে জীৱ।

এহি লীলা আতে প্ৰীত হোমু সদাশিৱ ॥”

(নিঃ নঃ ১১১)

মায়াৰ হাতত কৰাওঁ জগত প্ৰকাশ।

কৰো সৃষ্টি লীলা আবে বিনোদবিলাস ॥

[অঃ পাঃ ৪৩]

ঈশ্বৰৰ লীলাত জগত নাশ হয়।

কটাক্ষতে কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডবো ক্ষয় ॥

[১২শ স্বঃ ২০১৩৮]

কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড ক্ৰীড়া ভাণ্ড যাৰ।

কোটোবা খেলান কমন বিহাৰ ॥

[মাধৱদেৱ বৰকীৰ্ত্ত

দ্বিতীয় প্রশ্নের উত্তর হৈছে এই যে— ভগৱান্ সৰ্ব্বকৰ্ত্তা অৰ্থাৎ সমস্ত কাৰ্য্যবস্তৱ উপাদান আৰু নিমিত্তকাৰণ হলেও তেওঁ সমস্ত কাৰ্য্যৰ সাধাৰণ কাৰণ হে অগাধৰণ কাৰণ নহয় গতিকে কাৰ্য্যভেদৰ প্ৰতি তেওঁৰ মায়াহে কাৰণ। যেনেকুৱা ঝটি বা কাল সমস্ত কৃষিজাত বস্তৱ সাধাৰণ কাৰণ, কিন্তু ধান মাহ আদি কাৰ্য্য-ভেদৰ কাৰণ নহয়, তাৰ কাৰণ বীজভেদহে। সেইদৰে ঈশ্বৰো সমস্ত কাৰ্য্যৰ সাধাৰণ কাৰণ, কাৰ্য্যভেদৰ কাৰণ মায়া বা জ্ঞানীৰ কৰ্ম্ম-বাসনাভেদহে।

“কৰ্ম্মেসে ওপজে জন্তু কৰ্ম্মেসে প্ৰলয়।

সুখ দুঃখ শোক ভয় কৰ্ম্মেসে মিলয়।”

আছন্তু ঈশ্বৰ যদি ফলদাতা হোন্ত।

কৰ্ম্মীক পাবন্ত অকৰ্ম্মীৰ কিছু নোন্ত ॥

শুভাশুভ ভুঞ্জ লোকে নিজ কৰ্ম্মভাগে।

ইন্দ্রক পূজয় কিয় ইন্দ্র কৈত লাগে ॥

[১০ম ১০০০৬-৭]

যাৱে মহা মোহে আতি হোৱে জ্ঞানশূণ্য।

সকামে অনেক কৰ্ম্ম কৰে পাপ পুণ্য ॥

সেহি কৰ্ম্ম ফল ভুঞ্জি ভ্ৰমে সংসাৰত।

নাহি অস্ত জীৱৰ যাতনা দুঃখ যত ॥

(নিঃ নঃ ১১০-১১)

জনম মৰণ মিলে নিজ কৰ্ম্ম গতি।

সুখ দুঃখ দাতা আন নাহিকে নৃপতি ॥

(১২শ স্বঃ ২৭১)

গতিকে ভগৱানত বৈষম্য নৈঘূৰ্ণ্য দোষৰ স্পৰ্শৰ কোনো আশংকা নাই। কৰ্ম অলুসাৰেহে তেওঁ ফলদান কৰে; সিয়ে আকৌ মানিক গতিকে পৰমার্থত: মিছা।

অন্তঃকৰণৰ বিষয়ৰূপে পৰিণতি অৰ্থাৎ কোনো বিষয়ৰ আকাৰে আকাৰিত হোৱাটোৱে সেই বিষয়ৰ অলুভূতি; এই কথা সংসাৰ বা জন্ম-মৃত্যুৰ কাৰণ বিষয়-বাসনা ● আগেয়ে কোৱা হৈছে। অন্তঃকৰণ বোলা বস্তুটি অতি স্বচ্ছ, বৰফ বা লাৰ দৰে বিষয়ৰ সম্বন্ধৰ পৰা হোৱা কাম, ক্ৰোধ, মোহ, হৰ্ষ আদিৰ উত্তাপত গলি যায় আৰু তাপকৰ উপশমৰ লগে লগে পুনঃ গোটি মৰাৰ দৰে হয়। এনে দ্ৰৱ বা পনীয়া অন্তঃকৰণত কোনো বিষয়ৰ ৰূপ প্ৰতিফলিত হলে সেয়ে বাসনা বা সংস্কাৰৰূপে চিত্তত থাকি যায়। ইয়াকে পৰমন্তত আৰু জ্ঞানী মধুসূদনসৰস্বতীয়ে কৈছে—

চিত্তদ্রবাং হি জতুৰং স্বভাৱাং কঠিনাত্মকম্।

তাপকৈবিশ্যৈৰ্যোগে দ্ৰৱত্বং প্ৰতিপত্ততে ॥

কাম ক্ৰোধ ভয় স্নেহ হৰ্ষ শোক দয়াদয়ঃ।

তাপকাশ্চিত্ত জতুন স্তচ্ছান্তৌ কঠিনস্ত তৎ ॥

দ্ৰৱতে চিত্তে বিনিক্ষিপ্তঃ স্বাকাৰো বস্তু বস্তুনঃ।

সংস্কাৰ-বাসনাভাৱ-ভাৱনা শব্দভাগসৌ ॥

(ভক্তিবিশয় ১৪-৬)

জীৱে কোনো এটা সুখজনক বস্তু এবাৰ অলুভৱ কৰিলে তাৰ পৰা হোৱা সুখৰো অলুভূতি হয়। সেই অলুভূতিৰ খৰা তাৰ অন্তঃকৰণত সেই বিষয় আৰু বিষয়জ্ঞ সুখৰ সংস্কাৰ, সঁচি,

বাসনা বা বঙ্ যিয়েই বোলা ভেনেকুৰা, সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি আকৰ্ষণৰূপ কিবা এটা বৈ যায়। সেই সংস্কাৰ বা সাঁচটোৱে প্ৰাণীক মাজে সময়ে সেই বস্তুটিক মনত পেলাই দিয়ে আৰু তাৰ অন্তঃকৰণখনক সেই বস্তুটিৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰে; সেই সুখ-স্বৃতিয়ে প্ৰাণীক পুনঃ পুনঃ সেই বস্তুটিক পাবৰ কাৰণে লালায়িত কৰি তোলে। পুনঃ সেই বস্তুটি সেইদৰে পালে আৰু তজ্জগৎ সুখানুভৱ কৰিলে তাৰ অন্তঃকৰণ পুনঃ পুনঃ দ্ৰৱীভূত হয় আৰু সেই সংস্কাৰ বা সাঁচটি উজ্জ্বলতৰ হৈ উঠে। এইদৰে যিমানেই তাৰ সংস্কাৰটি উজ্জ্বলতকৈ উজ্জ্বলতৰ হৈ যাব সিমানেই সেই বস্তুটোৰ সুখ-স্বৃতি মনত প্ৰৱলতৰৈও প্ৰৱলতৰ হৈ উঠিব আৰু সিমানেই সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি তাৰ অভিলাস বা লালসা বাঢ়ি যাব। এই বাসনাৰ ফলতে সি সেই বস্তুটিৰ লাভৰ অগ্নুকুল কৰ্ম কৰিব আৰু তাক লাভ কৰিব, তাক ভোগ কৰিব। এইদৰে কৰ্মৰ পৰা কৰ্মফল ভোগ, ফল-ভোগৰ পৰা বাসনা, বাসনাৰ পৰা পুনঃ কৰ্ম-আচৰণ অনৱৰত চলি থাকে। কৰ্মৰ ফল-ভোগৰ দ্বাৰা তাৰ কামনা উপশান্ত নহয় বাঢ়েহে—

ন জাতু কামঃ কামানামুপভোগেন শাম্যতি।

হিন্দী কৃষ্ণবত্ৰৈৰ ভূয় এৱাভিবৰ্দ্ধতে ॥

[মন্তঃ—]

সেইদৰে কোনো দুঃখজনক বস্তুৰ আৰু তজ্জগৎ দুখৰ অগ্নুভূতিৰ পৰাও আমাৰ মনত তাৰ ভেনেকুৰা দুঃখময় সংস্কাৰ বা সাঁচ জন্মে যিটো উদ্বোধিত হলে আমাৰ অন্তঃকৰণত তাৰ

আৰু উজ্জ্বল হুংখৰ স্মৰণ হয়। এনেকুৱা বিষয়ৰ প্ৰতি আমাৰ মনত জিহাসা বা দ্বেষ জন্মে আৰু তাৰ ফলত আমি সেই বস্তুৰ অশুভকূল কৰ্মাচৰণৰ পৰা নিবৃত্ত থাকোঁ। কিন্তু এই হুংখানুভূতি আৰু তৎকাৰণীভূত কৰ্ম্মাশুষ্ঠানৰ পুনঃ পুনঃ আৱৃতিৰ দ্বাৰা সেই সংস্কাৰ বা সাঁচ যিমানৈ উজ্জ্বল বা গাঢ় হ'ব সিমানৈ আমাৰ অন্তঃকৰণখন তন্ময় হৈ পৰিব গৈ, গতিকে পাচত সেই হুংখানুভূতি যেতিয়া অন্তঃকৰণৰ লগত খাপ খায় যাব তেতিয়া তাক আমি সহ্য কৰিব পৰা হয় আৰু তাৰ প্ৰতি জিহাসা বা বিদ্বেষো লাহে লাহে কমি যাব। সেইহে কোনো এটা ক্ৰিয়াৰ অশুষ্ঠান বা কোনো এটা বস্তুৰ অশুভূতি প্ৰথমতে আমাৰ অতি হুংখজনক বুলি প্ৰতীত হলেও বহুদিনৰ অভ্যাসৰ ফলত সি আৰু হুংখজনক বুলি প্ৰতীত হৈ নাথাকে।

এইদৰে আমি যি যি কৰ্ম্ম কৰোঁ আৰু যি যি ভল-ভোগ কৰোঁ তাৰ সংস্কাৰ, বাসনা বা সাঁচ ক্ৰমশঃ গাঢ় হৈ হৈ বাসনাই তন্তঃকৰণত বহি যায়; যেতিয়া অন্তঃকৰণখনে জন্মান্তৰৰ হেতু তদাকাৰে আকাৰিত বা তাৰ ৰূপে ৰূপায়িত হৈ তন্ময় হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত প্ৰাণী মৰিলে তাৰ অন্তঃকৰণখনে শব্দ-ৰূপ-বস-গন্ধ-স্পৰ্শ এই পঞ্চ তন্মাত্ৰ আৰু দহোটা ইন্দ্ৰিয়ক লগত লৈ প্ৰতিফলিত চৈতন্য সহকাৰে এই স্থূল দেহৰ পৰা ওলাই যায়। তেতিয়া তাৰ কৰ্ম্ম-বাসনা আৰু ভোগ-বাসনাই তাক তাৰ অজ্ঞাত-সাৰেই টানি লৈ যাব তেনেকুৱা আন এটা স্থূল দেহৰ সন্ধানত য'ত তাৰ সেই পূৰ্বসঞ্চিত কৰ্ম্ম-বাসনা আৰু ফলভোগ-বাসনা

চৰিতাৰ্থ হব পাৰে। যেনে কোনো মন্তুপায়ী ব্যক্তি মদৰ নিচাৰ ফলতে অজ্ঞাতসাৰেই তাৰ অভ্যাস আৰু বাসনা অহুসাৰে মদৰ দোকানত সোমায় গৈ ; সেইদৰে জীবেও তাৰ বাসনা অহুসাৰে য'ত তাৰ ভোগোপযোগী ক্ষেত্ৰ এটা পাব পাবে সেই স্থানত যি কোনো প্ৰকাৰে উপনীত হয় গৈ। কৰ্ম-বাসনাতকৈ ভোগ-বাসনা প্ৰৱল আৰু পূৰ্ববৰ্তী গতিকে প্ৰথমতে সি ভোগোপযোগী শৰীৰহে বিচাৰে।

সজাতীয় বস্তুবোৰৰ পৰস্পৰৰ ভিতৰত মিলনৰ টান এটা সৰ্ব্বদায় আছে; সেইহে পানীৰ পানীৰ লগত, মাটিৰ মাটিৰ লগত, তেজৰ তেজৰ লগত মিলাৰ কাৰণে এটা, প্ৰক্ৰিয়া প্ৰৱল স্বাভাৱিক টান বা আকৰ্ষণ দেখা যায়।

পৃথিৱী আদিৰ মধ্যাকৰ্ষণো এয়ে।

পূৰ্বোক্ত নানাবিধ কৰ্ম আৰু ভোগৰ বাসনাৰে ভৰপূৰ অন্তঃকৰণেও প্ৰথমতে তেনেকুৱা নিজৰ সদৃশ অন্তঃকৰণৰ লগত মিলি ঘাবটল বিচাৰে আৰু সেই বাসনাৰ বলতে যি কোনো প্ৰকাৰে তাদৃশ অন্তঃকৰণবিশিষ্ট প্ৰাণীৰ দেহৰ ভিতৰত সোমায় গৈ তাৰ সজাতীয় অন্তঃকৰণৰ লগত মিলি তাৰ ভোগোপযোগী আৰু কৰ্মোপযোগী স্থূলদেহ নিৰ্মাণত ব্যাপ্ত হয়; পুৰুষৰ আৰু স্ত্ৰীৰ বজৰ সহায়ত ক্ৰমশঃ গৰ্ভৰূপে পৰিণত হয় আৰু মাকৰ দেহৰ পৰা খাণ্ডৰ সাৰ আকৰ্ষণ কৰি স্থূল দেহ নিৰ্মাণ কৰি লয়গৈ; এইদৰে পূৰ্বজন্মোপাৰ্জিত কৰ্ম-বাসনাৰ পৰিপাকৰ দ্বাৰাই পুনৰ্জন্ম গ্ৰহণপূৰ্বক পূৰ্বোপাৰ্জিত কৰ্মৰ ফল ভোগ

কৰে আৰু নতুন কৰ্মৰ অমুষ্ঠান কৰে। ফল নজন্মোৱাকৈ কোনো কৰ্মই আপুনা আপুনি নষ্ট হৈ নাযায় “নাভুক্তং ক্ষীয়তে কৰ্ম কল্পকোটি শতৈৰপি”। কিবা এটা বেয়া ভাল কৰ্ম কৰিলে ইহ জন্মতে হ'ক বা পৰজন্মতে হ'ক ফল ভোগ কৰিবই লাগিব।

মনে কৰক এটা মানুহে সাপৰ নিচিনা ক্ৰূৰ কৰ্ম আচৰণ কৰি আহিছে; তাৰ ফলত তাৰ হৃদয়খন সৰ্পোপযোগী ক্ৰূৰতাবে ভৰপূৰ হৈ পৰিছে। সি মৃত্যুৰ পাচত পুৰ্বেষ্ঠাঃ প্ৰাণালীৰে সৰ্প জন্ম পালেগৈ আৰু সেই ক্ৰূৰতা চৰিতাৰ্থ কৰিলে। সৰ্প দেহত সি যিবিলাক কৰ্ম কৰিব সেই কৰ্মবিলাকৰ বাসনা বা সংস্কাৰ তাৰ অন্তঃকৰণত আহিত নহয়। নোহোৱাৰ কাৰণ এই— মানুহৰ বাহিৰে সাধাৰণ জীৱ-জন্তুবিলাকৰ কৰ্মত অলপো স্বাধীনতা নাই; সি স্বভাৱ বা প্ৰকৃতিৰ বশীভূত হৈয়ে কৰ্মবিলাক কৰে তাৰ কৰ্ত্তৃত্বাভিমান বা কৰ্মত অভিনিবেশ নাই। পূৰ্বজন্মোপাৰ্জ্জিত কৰ্মৰ ফল ভোগ কৰাই তাৰ কাম; যি যি কৰ্ম নকৰিলে সেই ফলভোগ হব নোৱাৰে তেনেবোৰ কৰ্মৰহে সি অস্বভাৱতাবে আচৰণ কৰে। গতিকে সেইবিলাক ভোগদেহহে কৰ্মদেহ নহয়; সেই দেহত নতুন কৰ্ম-বাসনাৰ সৃষ্টি নহয়। মানুহ জীৱ হলেও সাধাৰণ জীৱ নহয় তাৰ স্বকৃত কৰ্মত কৰ্ত্তৃত্বাভিমান বা অভিনিবেশ পূৰ্ণস্বত্বাই আছে; সেই কাৰণে মনুষ্য জন্মত কৃত কৰ্মৰ বাসনাই জন্মান্তৰলৈ লগত যায় আৰু ওদলুগাৰে জন্মান্তৰতো তাৰ ফল অৱশ্যে ভুগিব লাগে।

মনুষ্য হৈয়ো যদি কৰ্ত্তৃত্বাভিমান নোহোৱাকৈ কিবা কৰ্ম

করে তার বাসনা আহিত নহয় ; গতিকে সেই কর্ম্মতৃষ্ণানো
পূর্বেপার্জিত কর্ম্মফলরূপেই পর্যবসিত হয় । ইয়াকে ভগবানে
সংক্ষিপ্তভাৱে কৈছে—

“প্রকৃতে: ক্রিয়মাণানি গুণৈ: কর্ম্মাণি সর্বশ: ।

অহংকারমিমূঢ়াত্মা কর্ত্তাহমিতি মন্যতে ॥”

[গী: ৩.২৭]

গতসঙ্গস্য মুক্তস্য জনাবস্থিতচেতস: ।

যজ্ঞায়াচরত: কর্ম্ম সমগ্রং শ্রবিলীয়তে ॥

[গী: ৪।২৩]

অতি উৎকট কর্ম্ম-বাসনাই অতি ভাবাত্মাৰি ফল জন্মাব
লগা হয় ; মতুনটেক স্থূল দেহ নিৰ্ম্মাণ কৰি তাত্ত ভুগিবলৈ হলে
‡ বিলম্ব হয় ; গতিকে তেনে কর্ম্ম-বাসনাই জীৱক
স্বৰ্গ-নৰক ‡ ভেনেকুৱা স্থানলৈ টানি লৈ যায় য'ত অতি দীৰ্ঘ
সেই কর্ম্মফল ভুগিব পাৰে । সৎকৰ্ম্মৰ ফলভোগোপযোগী তেনে
স্থানক স্বৰ্গ আৰু অসৎ (দুঃখজনক) কর্ম্মৰ ফলভোগোপযোগী
ভেনে স্থানক নৰক বোলা হয় ।

কৰ্ম্ম-বাসনাপাশত আৱদ্ধ হৈয়ে জীৱে নানা কৰ্ম্ম-ফল ভুক্তি
নানা যোনিত ভ্ৰমণ কৰে ।

“ইন্দ্রিয়ৰ সঙ্গে জীৱ ভুঞ্জে বিষয়ক ।

আত্মা বুলি মানে মায়াময় সংসাৰক ॥

বাৱে মহামোহে অতি হোৱে জ্ঞান শূন্য ।

সকামে অনেক কৰ্ম্ম কৰে পাপ পুণ্য ॥

সেহি কৰ্মফল ভুঞ্জি ভ্ৰমে সংসাৰত ।

নাহি অন্ত জীৱৰ যাতনা দুঃখ যত ॥” ইত্যাদি ।

[নিঃ নঃ ১১০-১১]

নানা বিধ বাধি জৰা বোগ দুঃখে পীড়ে ।

কৰ্মপাশে বদ্ধ ভৈলোঁ লোভ মোহে নেবে ॥

X

X

X

মায়ায়ে মোহিল হেন সংসাৰত আতি ।

চিৰকাল ভ্ৰমো প্ৰভু ছয়া নানা জাতি ॥

[কীঃ ২১৮২১৩]

জল যন্ত্ৰ চক্ৰে, জৰি বদ্ধ ছয়া, খণ্ড ষট যেন মতে !

কতো উৰ্দ্ধগতি, কতো অধোগতি, কতোহো থাকে মধ্যতে ॥

কৰ্মে বদ্ধ ছয়া, সংসাৰ চক্ৰত, সেহিমতে ভগৱন্ত ।

ভ্ৰমো চিৰকাল, কদাচিতো মই, দুঃখৰ নেদেখোঁ অন্ত ॥ ইত্যাদি ।

[কীঃ ২১৯১-৯২]

মন বা অন্তঃকৰণতে কৰ্মবাসনা আহিত হয় ; অজ্ঞানবশতঃ জীৱে মনকে “মই” বুলি ভাৱে গতিকে মনৰ ৰূত আৰু ভুক্ত পাপ-পুণ্যকো নিজৰ বুলি লৈ দুঃখ-সুখ ভোগ কৰে । মন বা অন্তঃকৰণেই সকলো কৰ্মবদ্ধৰ মূল ।

মনৰ কৰ্মক যিটো মোৰ বুলি মানে !

কৰ্মপাশে বন্দী জীৱ সেহিসে নিদানে ॥

আত্মাৰ প্ৰসঙ্গে মন ভৈল সচেতন ।

মনতেসে আছে জানি চৈধ্যয় ভুৱন ॥

মনে পাপ পুণ্য স্বৰ্গ মনেসে নবক।
 মনেসে কবিত্তে ভেদ আপোন পবক ॥
 যতেক ইন্দ্ৰিয়গণ মনৰ অধীন।
 মনৰেসে আক্সা পালি থাকে ৰাত্ৰি দিন ॥
 মনে উপজয় জানা মনেসে মৰণ।
 মনুষ্যৰ মনে মোক্ষ বন্ধৰ কাৰণ ॥

[অঃ পাঃ ৬৯-৭০]

কৰ্ত্তৃত্বাভিমানপূৰ্বক কৰ্ম্ম কৰিলেই তাৰ ফলভোগ অৱশ্যে
 কৰিব লাগিব ; ফলভোগ কৰিবলৈ হলেই আকৌ অৱশ্যে জন্ম
 গ্ৰহণ কৰিব লাগিব ; জন্ম হলে তাৰ পাচত জৰা, ব্যাধি, মৃত্যু
 আদি লাগিয়ে আছে। এই জন্ম-মৃত্যু কৰ্ম্মভোগৰ চাঁকনৈয়াৰ মাজত
 অবিৰাম ঘূৰি ফুৰাকে সংসাৰ বোলে।

বহু অমঙ্গলপ্ৰদ ছেন কৰ্ম্ম গতি।
 পায়। নব সংসাৰত ভ্ৰমে বিসঙ্গতি ॥
 নিতান্ত অধম জয়া এলয় ধাৱত।
 জন্ম মৃত্যু ৰূপ দুঃখ ভুঞ্জে নানা মত ॥

[নিঃ নঃ ১১৩]

এই সংসাৰৰূপ চাঁকনৈয়াৰ পৰা বাহিৰ হোৱাটোৱে মুক্তি।
 “চাবি মিছা মায়াময়, নিজ ব্ৰহ্মৰূপ হয়, মুকুতি বুলিয় তাকে ভূপ ॥”

[২য় স্তঃ ২৫০]

মায়াই বন্ধন মায়াৰ হাতৰ পৰা মুকলি হোৱা বা এবাণ

পোৱাকে মোক্ষ বা মুক্তি বোলা হয়। ভগৱানৰ লগত অভিন্ন

মুক্তি জীৱক মায়া বা অজ্ঞানে ভেঙুৰ পৰা বেলগাই ৰাখি
 ● ভেঙুতকৈ ভিন্নৰূপে প্ৰতিভাসিত কৰি ৰাখে। এই

মায়াৰ আৱৰণ আঁতৰিলে, অজ্ঞানৰ বন্ধন ছিগি গলে ব্ৰহ্মস্বৰূপ
 জীৱ নিজৰ স্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ লগত মিলি যাবৰ কাৰণে, অভিন্ন হৈ
 যাবৰ কাৰণে যে ধাৰিত হয় সেয়ে মুক্তি। জীৱে মায়াৰ পৰা
 মুকলি হৈ ভগৱানৰ লোক পায়; ভগৱানৰ তুল্য ঐশ্বৰ্য্য লাভ
 কৰে; ভগৱানৰ নিকটবৰ্তী হয়; ভগৱানৰ ৰূপ লাভ কৰে
 আৰু ভগৱানৰ লগত অভিন্ন হৈ মিলি যায়। এই পাঁচ বিধৰ
 পূৰ্বৰ পূৰ্বৰবিলাক আপেক্ষিক, শেষোক্ত আত্যন্তিকলৈ আচল
 মুক্তি। এই পাঁচোটা অৱস্থাতে মায়াৰ প্ৰভাৱ নাথাকে কাৰণে
 পাঁচ বিধ মুক্তি বুলি কোৱা হৈছে—

সালোক্য সাষ্টি' সামীপ্য সাকপৈয়কত্বমপ্যুত ।

দায়মানং ন গৃহস্থি বিনা মংশৰণংজনাঃ ॥

[ভঃ ৪ঃ ধৃত ভাঃ ৩২৯।১৩]

পূৰ্বৰবিলাকত ভেদজ্ঞানৰ লেশ থাকে শেষৰটোত মুঠেই
 নাথাকে। মনে কৰক এটা প্ৰকাণ্ড পকীঘৰ আছে, তাৰ ভিতৰত
 এটা বেচি বহল ঘৰ আছে; সেই ঘৰৰ ভিতৰত এটা ডাঙৰ
 কোঠা আছে; তাৰ ভিতৰত এটা সৰু কোঠা আছে; সেই
 কোঠাৰ ভিতৰত এটা ঘট থোৱা আছে। ঘটটো ভাঙিলে তাৰ
 ভিতৰৰ আকাশখিনি সৰু কোঠাৰ ভিতৰৰ আকাশৰ লগত মিলি
 গ'ল; সৰু কোঠাটো ভাঙি দিলত সি ডাঙৰ কোঠাৰ অভ্যন্তৰ

আকাশৰ লগত এক হৈ গ'ল; ডাঙৰ কোঠাটো ভাঙি দিয়াত
ঘৰৰ ভিতৰত মিলি গ'ল; ঘৰটোও ভাঙিলে পকীঘৰৰ ভিতৰৰ
লয় মুক্তি ৷ আকাশত লীন হ'ল আৰু সেই পকীঘৰটো ভঙাত
কেনেকৈ হয় ৷ মহাকাশৰ লগত অভিন্ন হৈ তাৰ নিবৰঞ্জিস্বৰূপ
প্ৰাপ্ত হ'ল। ইয়াত বিবিলাক দৃষ্টান্ত দিয়া হৈছে ভাত উপমেয়টো
অলৌকিক আৰু উপমানটো লৌকিক গতিকে সৰ্ব্বাংশে মিল থকা
বুলি নাভাৱে যেন। এই আত্যন্তিক লয় বা চৰম মুক্তি কেনেকৈ
হয় সেইটো শ্ৰীশঙ্কৰৰ কথাৰেই কোৱা ভাল।

মোক্ষকেসে বুলি জানা আত্যন্তিক লয়।

ব্ৰহ্মজ্ঞানী দেখে জগতক ব্ৰহ্মময়॥

বুদ্ধি মন ইন্দ্ৰিয় মহন্তৰ অহঙ্কাৰ।

ব্ৰহ্মত পৃথক্ নুহি যতোক সংসাৰ॥

ব্ৰহ্ম বাতিবেকে মিছা যত দেখা আন।

জৰীত উপজি যেন আছে সৰ্পজ্ঞান॥

জাগন সোপন বুদ্ধিবেসে বুদ্ধিচয়।

নানাবিধ দেখা যিটো সবে মান্নাময়॥

ক্ষণেকেতে উপজে ক্ষণেকে নাশ হয়।

সমস্তে অৱস্থা যেন তাতোকৰ নয়॥

যেন আকাশত মিলে সংহত মেঘৰ।

ক্ষণেকে থাকিয়া হোৱে ক্ষণেকে অন্তৰ॥

ব্ৰহ্মতো জগত ৰাজা জানা সেই নয়।

উপজিয়া ব্ৰহ্মত ব্ৰহ্মতে যায় লয়॥

একে ব্ৰহ্ম আছে সৰ্বব দেহত প্ৰকটে ।
 যেন এক আকাশ প্ৰত্যেক ঘটে ঘটে ॥
 জলত সূৰ্য্যক যেন দেখি ভিনে ভিন ।
 এহিমতে জানিবা ব্ৰহ্মতো ভেদ হীন ॥
 কঙ্কণ কুণ্ডল ঘট গঢ়ে হেমতাব ।
 একে সূৰ্য্যৰূপে দেখি অনেক আকাৰ ॥
 সেহিমতে এক ব্ৰহ্ম জানা শুদ্ধ সিদ্ধ ।
 অজ্ঞানত বাক্য বোলে তাক বহুবিধ ॥
 সূৰ্য্য বশ্মি হোৱে যেন মতামেঘগণ ।
 সূৰ্য্য অগ্ৰ চক্ষুক তথাপি কৰে চক্ৰ ॥
 ব্ৰহ্মৰে স্বৰূপ অহঙ্কাৰ আদি হয় ।
 ব্ৰহ্ম অংশ জীৱক তথাপি আৱৰয় ॥
 যেন মেঘ গৈলে সূৰ্য্য চক্ষুৱে নিৰেখে ।
 অহঙ্কাৰ গুচিলে ব্ৰহ্মকো জীৱে দেখে ॥
 মায়া এৰে আপুনি বুদ্ধিৰ গুচে ভ্ৰম ।
 নিৰ্ম্মল হৃদয়ে জীৱে দেখে পবব্ৰহ্ম ॥
 যি কালত জ্ঞান-অন্ত্ৰে ছেদে অহঙ্কাৰ ।
 চিন্দে কৰ্ম্মবন্ধ ভেবে জীৱে আপোনাব ॥
 হৃদয়ত পৰম আনন্দ হোৱে জাত ।
 পৰিপূৰ্ণ আত্মা হোৱে মনত সাক্ষাত ॥
 দেহকো নেদেখে জীৱে হোৱে ব্ৰহ্মময় ।
 ইয়াকে বুলি ৰাজা আত্মস্থিক লয় ॥”

ইয়াতো আমি দেখিলে। যে ব্রহ্ম আৰু জীৱৰ নিজৰ ঐক্য-
জ্ঞানেই মোক্ষ। অদ্বৈত জ্ঞান হৈ যোৱা মাত্ৰে জীৱ শিৱ হৈ
যায়, পৰিপূৰ্ণ সচ্চিদানন্দৰূপে অৱস্থান কৰে। এই অদ্বৈত ব্রহ্মজ্ঞান-
ব্যতিৰেকে যে আত্যন্তিক মুক্তি হব নোৱাৰে এইটো ইয়াতেই
বুজা গ'ল। অদ্বৈতৰূপ স্বৰূপ অন্তৰ্ভৱৰ দ্বাৰা মায়া বা অজ্ঞানৰ
নিবৃত্তি ঘটে, তেতিয়া আত্মা অখণ্ড, নিত্য, শুদ্ধ চৈতন্যৰূপে
অৱস্থান কৰে। ইয়াকে মাধৱদেৱেও কৈছে—

আত্মা ঈশ্বৰক লাগ, প্ৰত্যক্ষ সত্যত পালে, নাপায় জানা তাক্ষ অবিজ্ঞাত।
অবিজ্ঞা নাশিলে লাগ, কৃষ্ণক পাবলৈ জানা, কৰ্ত্তব্য বস্তুক সাক্ষাত ॥

(নাঃ ঘোঃ ৪১)

হে কৃষ্ণ তুমি মাত্ৰ, চৈতন্যস্বৰূপ নিনা, সত্য শুদ্ধ জ্ঞান অখণ্ডিত।
আৱৰ যতেক ইটো, তোমাৰ বিনোদৰূপ, চৰাচৰ মায়াৰ কল্পিত ॥

(ভাঃ ৭৬)

মায়িক বিষয়বস্তুবোৰৰ সৰ্বগুণতা অনিত্যতা মলিনতা আদি
আবোপিত হোৱাৰ কাৰণেই জ্ঞান অনিত্য, সখণ্ড, অবিশুদ্ধ বুলি
প্ৰতিভাত হয়; তাৰ সম্যক্ জ্ঞান হলে বিষয় আৰু জ্ঞান যে
অত্যন্ত ভিন্ন, বিষয়ৰ দ্বাৰা যে জ্ঞানৰ কোনো পাবমাণিক বিকাৰ
নঘটে সেইটো জানিলে বিষয়ৰ ধৰ্ম সৰ্বগুণতা, অনিত্যতা, মলিনতা
আদি জ্ঞানত আবোপিত বা অধ্যস্ত হব নোৱাৰে।

ভগৱদ্ ভক্তিৰ দ্বাৰা তেওঁৰ ৰূপাৱশতঃ তেওঁৰ স্বৰূপ বিজ্ঞা
অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ প্ৰকাশ হলে জীৱৰ আত্মবোধ হয়, গতিকে

মোক্ষৰ সাধন কুঠাৰে উৎপাতন নিপাতন (উঠা-নমা) ৰূপ ব্যাপাৰ-
যুক্ত হৈ কাঠ আদিৰ দৈৱীভাৱ বা ছেদনৰ সাধন

হোৱাৰ দৰে ভগৱদ্ভক্তিয়ে অদ্বৈতজ্ঞান বা আত্মবোধৰূপ
ব্যাপাৰযুক্ত হৈ মোক্ষৰ সাধন হয়।

ভগৱন্ত ভক্তিযুক্ত, পুৰুষৰ আত্মবোধ, মাধৱৰ প্ৰসাদে মিলয়।
কৃষ্ণৰ কৃপাত সুখে, তৰয় সংসাৰ বন্ধ, এহিমাণে গীতাৰ নিৰ্ণয় ॥
(নাঃ ঘোঃ ৬২ঃ)

এইদৰে স্বীকাৰ কৰাৰ কাৰণ এই যে—শাস্ত্ৰত দেখা যায়
অনেক স্থলত কেৱল জ্ঞানকে মোক্ষৰ কাৰণ বোলা হৈছে—

“তমেব বিদিত্বাতি মৃত্যুমেতি নাত্মঃ পশ্চা বিদ্বতে অয়নায”

[মুণ্ডক উঃ] ইত্যাদি।

তত্পৰি অবিদ্যা বা অজ্ঞানেই যদি বন্ধ হয় তেন্তে জ্ঞানৰ
বাহিৰে আন কোনো ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা অজ্ঞানৰ নিবৃত্তি হোৱা
দেখা নাযায় গতিকে একমাত্ৰ জ্ঞানৰ দ্বাৰাহে অজ্ঞানৰ বা মায়াৰ
নিবৃত্তি হব পাৰে।

অনেক ঠাইত আকৌ ভক্তিকে মোক্ষৰ কাৰণ বুলি কোৱা
হৈছে—

“যেনৈবৈষঃ বৃণুতে তেন লভ্যঃ”.....

(কঠ উঃ)

“সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মাংমেকং শৰণংব্ৰজ।

অহং ভ্বাং সৰ্ব্বপাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মাশুচঃ ॥”

(গীঃ ১৮ঃ)

“পুৰুষঃ সঃ পৰঃ পাৰ্থ ভক্ত্যা লভাস্বনক্লয়া।”

তথ —)

গীতা আৰু ভাগৱত শাস্ত্ৰত এনে বিবোধভঞ্জন কৰিবলৈ
অৰ্থে ভক্তিক মোক্ষৰ কাৰণ আৰু জ্ঞানক কৰণাঞ্জিত ব্যাপাৰ বুলি
কোৱা হৈছে—

ত্রেযাং সততধূক্তানাং ভজতাং প্রীতিপূর্ব্বকম্ ।
দদামি বুদ্ধিরোগং তং যেন মায়ুপযাস্তি তে ॥

[গী:]

“মদভক্ত এতদ্বিজ্ঞায় মদভারায়োপ পততে ।”

(গী:—)

“সমঃ সর্ব্বেষু ভূতেষু মদভক্তিং লভতে নবঃ ।
ভক্ত্যা মামভিজানাতি যারান্ যচ্চাস্মি তত্ত্বতঃ ॥”

(গী:)

“ভক্ত্যা ত্বনন্তয়া শক্য অহমেবংনিধোহর্জুন ।

জ্ঞাতুং ত্রয়ং চ তবেন প্রবেক্ষুং চ পবন্তপ ॥”

(গী:)

ইয়াভ অনন্ত ভক্তির পৰা প্রথমতে পবোক্তজ্ঞান, তাৰ পাচত
অপবোক্তাভূতি বা ভবজ্ঞান হয় আৰু তাৰ পৰা ভগৱানত প্ৰৱেশ
কৰে (লীন হয়) বুলি স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে । ভক্তির পৰা
জ্ঞান আৰু তাৰ পৰা মায়া নিবৃত্তি বা মোক্ষ হয় বুলি ভাগৱততো
অনেক ঠাইত স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে যেনে—

বাসুদেৱে ভগৱতি ভক্তির্যোগঃ সমাহিতঃ ।

সধীচীনেন বৈবাগ্যাং জ্ঞানঞ্চ জনয়িষ্যতি ॥

(ভ: ব: ধৃত ভা: ৪।২৯।৩৪)

যেষাং স এৱ ভগৱান্ দয়য়েদনন্তঃ ;

সৰ্ব্বাত্মনাশ্ৰিতপদো যদি নিৰ্ব্যলীকম্ ।

তে দুৰ্ঘটবামতিভবন্তি চ দেৱমাস্নাঃ

নৈবা মমাহমিতি ধী: শ্বশৃগাল ভক্ষ্যে ॥

(ভা: ২।৭।৪২)

শ্ৰীশঙ্কৰে ভক্তিৰত্নাকৰত পুৰাণান্তৰৰ বাক্যৰ দ্বাৰাও এই কথাকে স্পষ্টকৈ কৈছে—

ভক্ত্যৱিষ্ণোঃ প্ৰসাদেন যদি কশ্চিৎ প্ৰবুদ্ধ্যতি ।

স নিস্তবতি সংসাৰং দেৱানামপি দুস্তবম্ ॥

[ভঃ বঃ ৩৫।১৬]

ভট্টদেৱেও, ভক্তিয়ে জ্ঞানৰূপ অৱান্তৰ ব্যাপাৰাশ্ৰিত হৈহে যোক্ষৰ কাৰণ হয় বুলি “কথাগীতা”ত স্বীকাৰ কৰিছে ।

“এতেকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ একান্ত ভক্তিসে তান প্ৰসাদে আত্মজ্ঞান অৱান্তৰ ব্যাপাৰে যুক্ত হয়। যোক্ষৰ হেতু হয় । জ্ঞান পুহু ভক্তিৰ অৱান্তৰ ব্যাপাৰ বুজিবা ।” [কথাগীতা ১৮ অঃ ১২১ পৃঃ]

শ্ৰীশঙ্কৰে জগন্নাথ ক্ষেত্ৰত গৈ আৰু শ্ৰীদামোদৰে ওৰেষাৰ বাসুদেৱ সন্ন্যাসীৰ পৰা যি ভক্তৰ উপদেশ পাইছিল তাক অকল ‘ভক্তি’ হুবুলি ‘জ্ঞান-ভক্তি’ হে বোলা হৈছে (১) । যদি জ্ঞানাত্মক ব্যাপাৰৰ সাহায্য ব্যতিৰেকে কেৱল ভক্তিয়ে যোক্ষৰ সাধন হোৱাটো তেওঁবিলাকৰ অভিপ্ৰেত হ’লহেতেন তেন্তে ইয়াত ‘জ্ঞান’ শব্দৰ প্ৰয়োগ নকৰি কেৱল ‘ভক্তি’ শব্দৰ হে প্ৰয়োগ কৰিলে হেতেন । এই বিষয়ে কথা ভাগৱতৰ ২য় স্কন্ধৰ ৫ম অধ্যায়ত ভট্টদেৱৰ উক্তি আৰু অধিক স্পষ্ট, যেনে—

“নাবদী ভক্তিৰ ক্ৰম জ্ঞনা । প্ৰথমে মহন্তৰ সেৱা, পাচত ৰূপা, পাচে হৰিভজ্ঞন ধৰ্ম্মত শ্ৰদ্ধা, পাচে হৰিকথা শ্ৰৱন, পাচে ভগৱন্তত ৰক্তি, পাচে দেহাত্মৱিৰেক, পাচে দৃঢ়ভক্তি, পাচে ঈশ্বৰ-ভক্তজ্ঞান, পাচে হৰিৰ ৰূপায়ে সৰ্ব্বজ্ঞাদি গুণ হয় ।”

[কঃ ভাঃ ২।৫ উপসংহাৰ]

(১) ৮৩ পৃঃ আৰু ৮৭ পৃঃ পাদটোকা দ্ৰষ্টব্য ।

গতিকে যি যি স্থানত জ্ঞানক নিন্দা কৰা দেখা যায় তাত
ভক্তিৰ অনাশ্রিত অৰ্থাৎ ভগবদ্ভক্তিৰ পৰা নোপজা জ্ঞানৰ হে
হেয়তা প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে বুলি বুজিব লাগে। যেনে—

জ্ঞান কৰ্ম্ম যোগ যাগ তপস্যা আচৰে।

কদাচিতো বৈকুণ্ঠক নাযায় সিটো নৰে ॥

[১ম]

জ্ঞানতেসে মুক্তি পাইবো বুলি কৰে

বিবিধ যোগ অভ্যাস।

দুঃখ মাত্ৰ পালে পাছতেসে জানে

পৰম সিটো অন্তান ॥

[১০ম ১০৯১৭]

জ্ঞানীতো কৰ্ম্মীতো কৰি তথাপি অধিক।

দেৱৰো বন্দনা সিটো তকতি বামক ॥

[১ম স্বঃ]

ইয়াত ভক্তিহীন জ্ঞানকহে মুক্তিৰ কাৰণ নহয় বুলি বুজোৱা

হৈছে।

ভকতি বিহীন জ্ঞান কৰ্ম্ম সবে ব্যৰ্থ।

কহিলো স্বৰূপে বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

[১ম স্বঃ]

নছাৰে কৰ্ম্মক শোক দুঃখ প্ৰতিদিনে।

জ্ঞানতো নাহিকে গতি ভকতি বিহীনে ॥

[১১গ স্বঃ ১০৯১৭]

ইয়াত “বেদান্তৰ ভৱ অৰ্থ” বুলি কৈ, এয়ে যে নিজৰো সিদ্ধান্ত এইটো সূচিত কৰা হৈছে। নহলে “ভুক্তিবিহীন” এই বিশেষণ প্ৰয়োগ নিবৰ্ধক আৰু বিৰুদ্ধ হৈ পৰে। সামান্তাৰ্থক বাক্যবিলাক বিশেষাৰ্থপৰ হয়, বিশেষাৰ্থক বাক্যবিলাক সামান্তাৰ্থপৰ হ'ব নোৱাৰে; এইটো বাক্য মাত্ৰেৰে সাধাৰণ নিয়ম। ভুক্তিৰ আশ্ৰিত জ্ঞানৰ দ্বাৰাই মোক্ষ হয় বুলি যে বেদে কয়; এই কথা একাদশ স্বৰূপে শ্ৰীশঙ্কৰে স্পষ্টকৈ কৈছে—

জ্ঞানে গতি কহে বেদ লৈয়া তাৰ পৰিচ্ছেদ

আছে জ্ঞান ভুক্তিৰ মাজে।

ভুক্তি কৰন্তে জান আপুনি উপজে জ্ঞান

যোগ চিন্তি মৰে মিছা কাজে ॥

[১১শ স্ক: ২০০]

কৰ্ম্মও কেনেকৈ ভুক্তিৰ উপযোগী হয় এই কথা পাচত কোৱা হ'ব। ভুক্তিহীন জ্ঞান কৰ্ম্ম ব্যৰ্থ হয় এই কাৰণে যে, যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা বিষয় বস্তুৰ আচল স্বৰূপৰ প্ৰকাশ হয় সেয়ে যথার্থ জ্ঞান বা সাৰ্থক জ্ঞান আৰু যি কৰ্ম্ম কৰিলে তাৰ দ্বাৰা অভিনবিত্ত কাৰ্য্য সিদ্ধ হয় সেই কৰ্ম্মই সাৰ্থক; যেনে— আমি কোনো এবিধ অলঙ্কাৰ বুজিবৰ কাৰণে চক্ষুৰিপ্ৰিয়ক সেই বিষয়ত ব্যাপৃত কৰাত যি প্ৰত্যক্ষৰূপ জ্ঞান হ'ল সেই জ্ঞানৰ দ্বাৰা যদি সেই অলঙ্কাৰৰ সম্যক্ অৰ্থাৎ যথার্থ উপলব্ধি হয় তেন্তে সেই জ্ঞানক আমি সত্য সাৰ্থক জ্ঞান বোলেঁ; সেইদৰে সুসিদ্ধ অন্ন পাবৰ কাৰণে ভাত বন্ধা কামত প্ৰযত হৈ সেই বন্ধন ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা

যদি সুসিদ্ধ ভাষ্যটি পাওঁ তেহে সেই বন্ধন জিয়া সার্থক বা সফল বুলি কওঁ। প্রাণীৰ আত্যন্তিক দুঃখনিবৃত্তি আৰু সুখ-প্রাপ্তিকপ মোক্ষই হৈছে শ্রেষ্ঠ পুরুষার্থ। এই অভিলষিত পুরুষার্থ লাভৰ উপায় হ'ল ভগবত্তত্ত্বজ্ঞানকপ-ব্যাপাবযুক্ত ভক্তি। গতিকে ভগবদ্ভক্তিক আশ্রয় কৰি যি তত্ত্ব জ্ঞান হয় সেই জ্ঞানেহে আমাৰ অভিলষিত মুক্তিৰ জনক আৰু স্বামী। যি জ্ঞান ভক্তিক আশ্রয় কৰি নহয় তাৰ দ্বাৰা ভগবত্তত্ত্বৰ প্রকাশ বা ভগবত্ত্বকপ সত্য বস্তুৰ উপলব্ধি নহয় গতিকে সি যথার্থ জ্ঞানেই নহয়। ইপিনে সকলো দৃশ্য বস্তুৰে উপাদান আৰু নিমিত্ত কাৰণৰূপে একমাত্র ভগবানেই সমস্ত বস্তুৰ স্বৰূপভূত তত্ত্ব। এই কাৰণে যি জ্ঞান ভগবদ্ভক্তিক আশ্রয় কৰি হোৱা নাই তেনে জ্ঞান ভগবত্তত্ত্ববিষয়ক মহয় অৰ্থাৎ তাৰ দ্বাৰা ভগবত্ত্বৰ স্বৰূপ উপলব্ধি হব নোৱাৰে, এই হেতুকে সি ব্যর্থ অৰ্থাৎ নিষ্ফলোজ্ঞান, অযথার্থ বা অপ্ৰমাণ। সেইদৰে মুক্তিৰ কাৰণস্বৰূপ ভগবদ্ভক্তি লাভৰ অৰ্থেই বৈধকৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা হয়। যি কৰ্ম্মৰ পৰা জীৱৰ অভিলষিত ভক্তিকপ প্রয়োজন সিদ্ধ নহয় সেই কৰ্ম্ম ব্যর্থ। গতিকে যি জ্ঞান, ভক্তিক আশ্রয় কৰি হয় আৰু যি কৰ্ম্ম, ভক্তিৰ জনক তেনে জ্ঞান-কৰ্ম্মহে সার্থক, এয়ে সন্তসকলৰ কথাৰ উৎপৰ্য্য। অহলে পূৰ্ব্বোক্ত জ্ঞানৰ কাৰণতা-বোধক আৰু বৰ্ণ্যমান কৰ্ম্মবিধি-বিষয়ক কথাবিলাকৰ কোনোমতেই সঙ্গতি বন্ধা কৰিব নোৱাৰি।

এতিয়া ভক্তি বোলা ভাষাটিৰ আলোচনা কৰা য'ক। আমি পূৰ্ব্বকৈ কৈছোঁ যে জীৱাত্ম আৰু ভগৱান ভক্তি, একেই তত্ত্ব

‡ আৰু প্ৰত্যেক বস্তুৰে সজাতীয় বা নিজৰ প্ৰতি
ভক্তি ‡ এটা স্বাভাৱিক মিলন-প্ৰৱণতা বা আকৰ্ষণ আছে।

গতিকে নদীবিলাকৰ সমুদ্ৰৰ প্ৰতি, ওজন থকা পাখিৰ বস্তুবোৰৰ
পৃথিৱীৰ প্ৰতি, যি টান বা আকৰ্ষণ আছে জীৱাত্মাৰো পৰমাত্মা বা
ভগৱানৰ প্ৰতি তেনে এটা প্ৰৱণ টান বা আকৰ্ষণ আছে।
কঠিন অন্তঃকৰণত আৱদ্ধ হৈ মায়াৰ দ্বাৰা আবৃত থকাৰ কাৰণেহে
সি ভগৱানৰ পিনে আকৃষ্ট হ'ব পৰা নাই। ভগৱানৰ নাম-গুণ-
মহিমাৰ শ্ৰৱণৰ ফলত অন্তঃকৰণৰ ৰজ্জ্ব আৰু ভ্ৰমোত্তৰ অভিত্যক্ত
হৈ সত্ত্বগুণ উদ্ভিজ্জ হলে অন্তঃকৰণ ক্ৰমত অৰ্থাৎ পনীয়া হৈ গলি
যায় আৰু ধাৰাৱাহিকভাৱে ভগৱানৰ প্ৰতি বৈ যাব ধৰে অৰ্থাৎ
ভগৱদাকাৰে আকাৰিত হৈয়ে থাকে। তাৰ লগে লগে তাত
প্ৰতিফলিত জীৱ চৈতন্যও ভগৱৎস্বৰূপতে ব্ৰহ্ম হৈ যায়। এনেকুৱা
ভগৱদাকাৰে আকাৰিত দ্ৰৱীভূত অন্তঃকৰণস্বত্তি বা ভগৱদভিমুখী
টানটোৱে ভগৱদভক্তি।

মদগুণশ্ৰুতিমাত্ৰেণ ময়ি সৰ্ববিশ্বহাশয়ে।

মনোগতিৰিচ্ছিন্না যথা গঙ্গাস্তসোহম্মুখৌ ॥

[ভঃ ৰঃ ধৃত ভাঃ ৩২৯৯]

ইয়াকে বধুসুদনসৰস্বতীয়ে স্পষ্টকৈ কৈছে—

ক্ৰমতঃ ভগৱৎস্বৰূপাকাৰাবাহিকতাং গতা।

সৰ্ববশে মনসো বৃত্তিৰ্ভক্তিৰিত্যভিধীয়তে ॥

[ভক্তিৰসায়ণ ১৩]

ভগৱদ-জ্ঞানতো অন্তঃকৰণ ভ্ৰমাকাৰে আকাৰিত হয় কিন্তু

তাত্ চিত্তব্ৰহ্মণ্যৰ নাথাকৈ গভিকৈ চিত্তক্ৰিয়ায়ৈ ভক্তিৰ বিশেষ
লক্ষণ—

কথং বিনা বোমহৰ্ষং দ্ৰৱতা চেতসা বিনা ।

বিনানন্দাশ্ৰুকলয়া শুধোদ্ভক্ত্যা দিনাশয়ঃ ॥

[ভঃ বিঃ ধৃত ভাঃ ১১।১৪।২৩]

শুনিয়ে উদ্ধৰ সখি কহো প্ৰসঙ্গত ।

ভকতিৰ চিহ্ন যাৰ নভৈল বেকত ॥

নোহে চিত্তদ্রৱ যাৰ শৰীৰ পুলক ।

যাহাৰ নেত্ৰৰ নাহি আনন্দ লোভক ॥

তেবে কেনমতে তাৰ লক্ষণা ভকতি ।

বিনে ভক্তি চিত্ত শুদ্ধ নোহে মহামতি ॥

[মাধৱদেৱ, বঙ্গাবলী ২২৬]

বাক্য গদ গদ কৰে প্ৰেমৰ ভৰত ।

দ্রৱে চিত্ত স্মৰি মোৰ মহিমা মনত ॥

[তথা ২২।২]

এই দ্ৰৱীভূত চিত্তৰ টানটিয়ে বিষয়ভেদে অল্পৰাগ, প্ৰেম
স্নেহ, ভক্তি আদি শব্দৰ বাচ্য হয় । আগেয়ে কোৱা হৈছে যে
বিষয়ভূত ভগৱৎ-চৈতন্যৰ ব্যাপ্তি ঘটিলে সেই ভগৱানৰ স্বৰূপভূত
আনন্দ বা সুখটোৱে বিষয়ৰ সুখৰূপে তুলভে প্ৰতীত হয় । গভিকৈ
বিষয় বস্তুৰ প্ৰতি যে আমাৰ লালসা বা টান আছে সিও অজ্ঞাতভাৱে
থকা ভগৱান্ আমাৰ প্ৰতিয়ে আকৰ্ষণ । আকৰ্ষণটি বিষয়ৰূপ
উপাধিৰ দ্বাৰা উপহিত হলে তাত্ ভগৱদ্-ৰূপৰ একাংশ নহয়

গভিকে সি নিলিভ বিষয়াকাঙক্ষাকপে পৰিচিত হৈ থাকে। প্ৰত্যেক জীৱাত্মাই পৰমাত্মাৰ লগত অভিন্ন গভিকে জীৱবিলাকৰ যে পৰস্পৰৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বা ভালপোৱা আছে সিও এই ভগৱদ্ভক্তিৰে ঔপাধিক বা ব্যৱহাৰিক ৰূপ হে। এটা জীৱৰ আন এটা জীৱৰ প্ৰতি যি টান বা আকৰ্ষণ তাকেই সম্বন্ধিভেদে স্নেহ, প্ৰেম আৰু ভক্তি বুলি কোৱা হয়।

এই টানটি নিজতকৈ অপকৃষ্টকপে প্ৰতিভাত পুত্ৰ শিষ্যাদি বিষয়ক হলে তাৰ নাম স্নেহ বা বাৎসল্য; নিজৰ সমানকপে প্ৰতিভাত সূহৃদ্ব, ভাৰ্য্যাди বিষয়ক হলে তাক বোলা হয় ভালপোৱা, প্ৰেম বা বতি আৰু নিজতকৈ উৎকৃষ্ট পিতা-মাতা গুৰু আদি-বিষয়ক হলে তাৰ নাম হয় ভক্তি। একেই টান, প্ৰৱনতা বা অন্তঃকৰণপ্ৰতিৰ বিষয় আৰু কাৰ্য্যভেদেই নামভেদৰ কাৰণ।

পানীত এক প্ৰকাৰ স্নেহগুণ থকাৰ কাৰণেই পানীৰ দ্বাৰা ভিজালে গুড়া বা দুলি আদি বস্তুবিলাক পৰস্পৰে লগ লাগি পিও

হৈ যায়। সেই স্নেহৰ দ্বাৰা লগ লগোৱা বস্তুবোৰে
স্নেহ ● এটা আনটোৰ লগত একান্তভাৱে অভিন্ন বা এক
হৈ নাযায় কেৱল লগ লাগিহে থাকে। ইয়াত আৰ্হি বুজোঁ যে
স্নেহসিদ্ধ বস্তুবোৰত কিবা এটা লগ লগোৱা শক্তি আহিত থাকে;
গভিকে এটাক আনটোৰ লগত সম্বন্ধ কৰি দিয়া বা লগ লগোৱাটোৱে
স্নেহৰ কাৰ্য্য। জীৱেও আন কোনো সন্নিহত জীৱৰ লগত সম্বন্ধ
স্থাপন কৰি থাকিব খোজে বা থাকে। সেই স্নেহবান বা
স্নেহা-বান্ধবৰ পৰা স্নেহবৃত্তভেদে কোনো অন্তৰ্ভুক্ত লাভৰ আশা

নকৰে, তাৰ লগত সম্বন্ধ হৈ থকাটোৱে তাৰ স্বৰ্গ। গতিকে ইয়াত স্নেহযুক্তজনৰ পক্ষে স্নেহমান ব্যক্তিৰ ওচৰত অভিমান বা আবাদাৰৰ স্থান নাই। কাৰণ মাহুহে তাতেহে অভিমান কৰে যদি অভিমান কৰোতাজনে জানে যে যাৰ ওচৰত সি অভিমান কৰিছে সি তাৰ (অভিমান কৰোতাজনৰ) পৰা কোনো কিছু পাবলৈ আশা কৰে। সেই হে স্নেহশীলজনৰ ওচৰত স্নেহাস্পদ ব্যক্তিয়ে অভিমান কৰা দেখা যায়। ইয়াৰ দৃষ্টান্ত মাধৱদেৱৰ নিম্নলিখিত বৰগীতটি—

‘যশোকু আগু বোলত হৰি ভাৱ।

আজু চিনান কৰবো নাহি মাৱ ॥

× × ×

কাকু কৰিয়ে বলছ শুন মাই।

শুতিয়ে বহব আজু কিছুয়ে নখাই ॥

তনয়কু বাণী শুনিয়ে বৰ নাৰী।

প্ৰেম পৰশি নয়নে জুৰে বাধি ॥

কৰতহ জ্ঞান শুনহ মেৰি বাপ।

ছুঃখিনীক পুত্ৰ কৰবি নাহি তাপ ॥ ইত্যাদি।

যশোদাৰ মনত বালগোপাল ‘যে এটা প্ৰাকৃত’ শিশু, তেওঁৰ চেনেহৰ লাড়ু, প্ৰাণাধিক সন্তান; এই কথা গোপালে জাদে গতিকেহে তেওঁ তেওঁৰ স্নেহময়ী মাকৰ ওচৰত স্থান ধৰিলে আৰু শিশু পুত্ৰৰ আবাদাৰপূৰ্ণ ক্ৰন্দনত যশোদাৰ ‘মাতৃহৃদয় একেধাৰে ধ্বলি গ’ল। যশোদাই যদি ‘তেওঁক’ শিশু ‘কুন্তী’ ‘দুৰ্গা’ ‘লাভাবি

তেওঁৰ আচল স্বৰূপটো (তেওঁ যে সৰ্ব্বেশ্বৰ, সৰ্ব্বকৰ্ত্তা, পৰমপুৰুষ সেইটো) জানিলে হেতেন তেন্তে সেই অভিমানপূৰ্ণ বিনশীত, তেওঁৰ ভবিষ্যৎ অশ্ৰুস্তি অশ্রুবিধাৰ আশঙ্কাত যগোদাৰ হৃদয় তেনেভাৱে গলি নগ'ল হেতেন। তেতিয়া হলে বালগোপালৰ এই অভিমান বা আৱদাৰ এক প্ৰকাৰ ৰাজ্যৰ বিষয় হৈ হৈ উঠিল হেতেন। কবিৰ এই তত্ত্ব জানা আছিল কাৰণে তেওঁৰ পক্ষে ই এটা উপহাসৰ হৈ বস্তু হৈ পৰিল—

“মাথৰ কহ হৰি গোচৰ হামাৰি।

কাতল কটি ব্ৰহ্ম শৰীৰ তোহাৰি ॥”

জীৱ ছটাৰ ইটোৰ লগত আনটোৰ মিলনৰ কাৰণে যি পৰস্পৰৰ সমশ্ৰৱণতা অৰ্থাৎ পৰস্পৰৰ আকৰ্ষণ তাৰ নাম প্ৰেম বা

প্ৰেম ১। প্ৰপুৰুষক ই ধাতু ভাৱপ্ৰত্যয়ান্ত প্ৰাপ্ত্যৰ্থক।
 ১। বিবক্ষাভেদে ইয়াকে ৰতি, অনুৰাগ আদি শব্দেৰে কোৱা হয়। প্ৰেমস্থলত উক্ত আকৰ্ষণটি উভয়গত অৰ্থাৎ প্ৰেমাঙ্গদ আৰু প্ৰেমিক উভয়ে ইটোৰ আনটোৰ প্ৰতি সমজাতীয় আকৰ্ষণ থাকে। ইয়াত উভয়ে ইটোৰ লগত আনটো মিলি যাব খোজে উভয়ৰ সান্নিধ্যই উভয়ৰ সুখজনক গতিকে উভয়ে উভয়ৰ পৰা লাভবান হয়। ইহঁতৰ পৰস্পৰৰ বিবহ উভয়ে দুঃখজনক হেতুকে জিহাসিত। ইয়াত উভয়ে ইটোৰ আনটোৰ ওচৰত অভিমান বা আৱদাৰৰ স্থান আছে। কাৰণ ইহঁতে উভয়ে জানে যে পৰস্পৰৰ মিলন বা বিচ্ছেদ নিজৰ পক্ষে যেনেকুৱা নিজৰ পক্ষেও যেনেকুৱাই সুখ-দুঃখৰ হেতু।

বাস-ক্ৰীড়াৰ গোপীবিলাকৰ অভিমান (গৰ্ব্ব) চূৰ্ণৰ কাৰণে
শ্ৰীকৃষ্ণই অভিমান কৰি আনবিলাক নায়িকাৰ সঙ্গ এৰি কোনো
এজনীক লৈ অদৃষ্ট হ'ল। পাচত সেই সদ্দিনীজনীয়ে নিজৰ
প্ৰতি কৃষ্ণৰ ভালপোৱা অধিক বুলি ভাবি ঠেহ জুৰি কলে—

“অৱ চলয়ে নাহি পাৰি যেন কয় নিয়া যাব।”

[কেলিগোপাল]

শ্ৰীকৃষ্ণই সেইজনীৰো গৰ্ব্বচূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে নিজেই অভিমান
কৰি তেওঁৰ পৰাও অন্তৰ্ধান হ'ল। এই স্থলত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু
গোপীসকলৰ পৰস্পৰে পৰস্পৰক ভাল পায় বুলি জানিছিল কাৰণেহে
পৰস্পৰে অভিমান কৰিছে। কিন্তু ভাগৱতৰ শ্ৰীকৃষ্ণ আশ্বকাম
পৰমপুৰুষ গতিকৈ তেওঁ জয়দেৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ দৰে “দেহি পদপন্ন-
মুদাৰম্” বুলি কাতৰ অস্থানৰ-বিনয়েৰে গোপীৰ অভিমান সাফল্যমণ্ডিত
নকৰি স্বীয় অভিমানৰ প্ৰতিবাত্তেৰে তাক চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ কৰি দিলে।
গতিকৈ এই স্থলত ভাগৱতৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ গোপীসকলৰ প্ৰতি যি প্ৰেম
দেখা গৈছে সি আচল প্ৰেম নহয় কৃত্ৰিম প্ৰেমাভাস হে। কিন্তু
গোপীসকলৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি যি প্ৰেম সি আচল। সেই কাৰণেহে
শ্ৰীকৃষ্ণ যেতিয়া লুকাল তেতিয়া তেওঁবিলাকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিৰহ-বেদনাত
ব্যাকুল হৈ নিজৰ অভিমানক জলাঞ্জলি দি শ্ৰীকৃষ্ণক বিচাৰি সমগ্ৰ
ব্ৰহ্মাণ্ডৰ মাজত অনাই-বনাই ফুৰিব ধৰিলে, তেওঁলোকৰ কৰণ
বেদনাত, শোকপূৰ্ণ বিনীত আৰু হতাশৰ নিশ্বাসত গোটেই ব্ৰহ্মাণ্ড
কানিত আৰু উত্তপ্ত হৈ উঠিল।

আকৌ ‘পাবিছাত হৰণ’ত সত্যভামাৰ সাফল্যমণ্ডিত প্ৰেমাভিমানে

তেওঁৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণৰ আচল প্ৰেম থকাটো ব্যৱহাৰিকভাৱে প্ৰমাণ কৰে। প্ৰেমিকে ভাৱে যে প্ৰেমৰ পাত্ৰটোক তেওঁ যেনে ভাল পায় প্ৰেমাৰ্পদটিয়েও তেওঁক সেইদৰে ভাল পায়। এনেকুৱা পাৰস্পৰিক প্ৰেমেই পূৰ্ণ প্ৰেম। এফলীয়া প্ৰেম পূৰ্ণ নহয় অৰ্দ্ধসমাপ্ত। এনে প্ৰেমকে বাগ, বত্তি, অলুবাগ আদি শব্দেৰে কোৱা হয়। বাগ শব্দৰ অৰ্থ ৰঙ। সেই কাৰণেই কোনো পুৰুষ বা স্ত্ৰীক ঔষধ, অভিচাৰ, বশীকৰণমন্ত্ৰ আদিৰে কোনোবাৰ প্ৰতি অলুনাড় কৰি তোলাক অসমীয়াত 'ৰঙ্ চলোৱা' বোলে। এটা জীৱাত্মৰ আন এটা জীৱৰ লগত মিলনৰ স্বাভাৱিক প্ৰৱণতা বা টান থাকিলেও সিহঁত বিশেষ বিশেষ ধৰণৰ, পৰস্পৰ বিলক্ষণ, অন্তঃকৰণত প্ৰতিবিম্বিতৰূপে অৱস্থিত হৈ থাকে হেতুকে সেই উপাধিভূত বা পৰিচ্ছদক অন্তঃকৰণে এটা জীৱক আনটো জীৱৰ পৰা আতৰাই ভিন্ন কৰি ৰাখে আৰু সিহঁতৰ অভেদ বা সজাতীয়তা একোৱে প্ৰকাশ নহয়; গতিকে সেই মিলনপ্ৰৱণতা বা ভালপোৱাৰ ক্ষুৰণ নহয়। যিবিলাকৰ অন্তঃকৰণ পৰস্পৰে অধিক বিলক্ষণ সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ ভিতৰত ভালপোৱাৰ আকৰ্ষণ উদভূসাৰে কম। যিবিলাকৰ অন্তঃকৰণৰ বাসনাসাদৃশ্যবশতঃ সাদৃশ্য বা সজাতীয়তা আছে সিহঁতৰ ভিতৰত ভালপোৱা বা প্ৰণয়-বন্ধনো সহজ হয়; সেইহে চোৰে চোৰক, সাধুৱে সাধুক অৰ্থাৎ সমকটি আৰু সম চৰিত্ৰৰ মানুহকহে মানুহে ভাল পায়। জীৱ-চৈতন্যৰ স্বৰূপতঃ ভেদ নাই অন্তঃকৰণবোৰেই নিজত প্ৰতিবিম্বিত চৈতন্যক ভিন্ ভিন্ কৰি ৰাখিছে। অন্তঃকৰণৰ বাসনা অৱস্থা আদিৰ ভেদেই জীৱাত্মৰ

ভেদ । দৰ্পণ ভাঙিলে তাত পৰা প্ৰতিবিম্বও অদৃশ্য হৈ বিশ্বৰ লগত মিলি যোৱাৰ দৰে অন্তঃকৰণবোৰ বা তাৰ বিচিত্ৰ বাসনাবোৰ নাথাকিলে জীৱো নোহোৱা হৈ বা ভেদহীন হৈ ঈশ্বৰৰূপেই অৱস্থান কৰিব । এটা জীৱৰ আন এটা জীৱৰ লগত মিলন হ'ব লাগিলে ইখন অন্তঃকৰণ আনখন অন্তঃকৰণৰ ৰূপেৰে অম্লকপিত্ত বা বঙেৰে অন্তৰঞ্জিত হৈ তৎসদৃশ হৈ উঠিব লাগিব । এই অম্লবজ্জন না অম্লকপিত্ত প্ৰাপ্তিয়ে অন্তৰাগ । যিসকলৰ অন্তঃকৰণ বাসনাহীন সেইবিলাকে যেই সেই জীৱৰ অন্তঃকৰণৰ লগতে সৰূপতা প্ৰাপ্ত হ'ব পাৰে গতিকে তেনে লোকে সকলোকে ভাল পায়, স্নেহ কৰে ; তেওঁবিলাকৰ পক্ষে “বসুধৈৱ কুটুম্বকম্” ।

পিতৃমাতৃ আদি নিজতকৈ উৎকৃষ্ট ব্যক্তিৰ প্ৰতি প্ৰৱাহিত পুৰ্ব্বোক্ত আকৰ্ষণক ভক্তি বোলা হয় । ভক্তিমানৰ মানত ভক্তিভাজন ব্যক্তি নিজতকৈ বহু ওপৰত ; নিজে তেওঁৰ ওচৰত লোকক ভক্তি নিঃকিন, অভাজন, অজ্ঞান, কপাৰ পাত্ৰ । ভক্তিভাজন ব্যক্তিৰ ওচৰত থাকি তেওঁৰ সেৱা-সুশ্ৰুসা কৰিবলৈ পোৱাটোৱে ভক্তিমান্ ব্যক্তিৰ অভিলষিত ; তেওঁৰ দাস্য কৰাটোৱে জীৱনৰ লক্ষ্য, অমূল্য হ'ল লাভেই সাৰ্থকতা, তেওঁক সন্তুষ্ট কৰাৰ পৰাটোৱে পৰম সৌভাগ্য ; তেওঁৰ সুখ-স্বাস্থ্যৰ কাৰণে আত্মত্যাগেই পৰম কৰ্ত্তব্য । গতিকে ভক্তিমান্ ব্যক্তিৰ ওচৰত ভক্তিভাজনজনৰ অভিমান বা আৱদাৰ সাক্ষাৎপ্ৰাপ্ত হয় । কিন্তু ভক্তিভাজন ব্যক্তিৰ ওচৰত ভক্তিমানৰ কোনো অভিমান বা আৱদাৰৰ স্থান নাই ।

এই টানটোৱে ব্ৰাহ্মবশতঃ বিষয়গত হৈ বিশ্বৰ লালসাকপে

প্ৰতীত হয়। ভগৱন্ত পুৰুষ সকলোতকৈ উৎকৃষ্টতম তেওঁৰ প্ৰতি
 † জীৱৰ যি আকৰ্ষণ আছে সি যদি প্ৰেমৰূপ বা
 ভগৱদ্ভক্তি
 † স্নেহৰূপো হয় তথাপি তাক ভক্তি বোলা হয়। বিষয়ৰ
 প্ৰতি আমাৰ যি আকৰ্ষণ বা তীব্ৰ লালসা আছে সেয়ে ভগৱদ্ভিমুখী
 হলে ভগৱদ্ভক্তি নামেৰে অভিহিত হয়। ভট্টদেৱে নিম্নোক্ত
 বিষ্ণুপুৰাণৰ বাক্যৰ দ্বাৰা এই কথাকে কৈছে—

যা প্ৰীতি বৰিৱেকিনাং বিষয়েষ্মনপায়িনী।

ত্ৰামনুশ্চৰতঃ সা মে হৃদয়ান্নাপসৰ্পতি ॥

[ভ: বি: ধৃত বি: পু: ১ ২০।১২)

অনাদিকালৰ পৰা সঞ্চিত হৈ থকা বিষয়-বাসনাবশতঃ
 মানুহৰ মন সৰ্ব্বদাই বিষয়ভোগতে মগ্ন হৈ থাকে গতিকে সহজে
 ভক্তিৰ প্ৰধান † সি ভগৱন্তৰ প্ৰতি আকৃষ্ট নহয়। সাধু-সেৱা বা
 অঙ্গ সৎসঙ্গ † সৎসঙ্গৰ প্ৰভাৱত সেই বিষয়বাসনা নোহোৱা হয়
 আৰু মনত ভগৱদ্ভক্তিৰ উদয় হয়। এই ভগৱদ্ভক্তিৰ কাৰণ
 হোৱা বাবেই সৎসঙ্গ বা সাধু বৈষ্ণৱৰ সেৱা আৰু গুৰুৰ শুশ্ৰূষা
 বা ভজন একান্ত অৱশ্যক।

“সতাং প্ৰসঙ্গাগম্য ৱীৰ্য্যসংৱিদো ভৱন্তি হৃৎকৰ্ণবসায়ণা: কথা:।

তজ্জ্ঞাষণাদাশ্চপৰ্ৱৰ্গৰজ্জানি প্ৰদ্ধা বতিৰ্ভক্তিবনুশ্ৰমিষ্যতি ॥”

(ভ: ৱ: ধৃত ভা: ৩২৫-২৫)

“শুনিয়োক সূত তুমি বচন আমাৰ।

অতি অল্প কাল সঙ্গ মহন্ত সবৰ ॥

স্বৰ্গমোক্ষ তাহান সমান মুহিকয়।

তোমাৰ আগত আমি কহিলোঁ নিশ্চয় ॥

× × ×

মহন্ত জনৰ সঙ্গ অঙ্গ ভকতিৰ।

কহন্ত কপিলে তাক আগত মাত্ৰ।”

[ভঃ বঃ পদ ৪।২, ৩, ৬]

“হে সামাজিকসা নাবদীভক্তিৰ ক্রম শুনা, প্রথমে মহন্তৰ সেৱা, পাচে হৰিভজন ধৰ্ম্মত শ্রদ্ধা আৰু জানি প্রথমে তাহন্তৰ সেৱা কৰা।” (কঃ ভাঃ ১:৫ম, উপসংহাৰ)

জ্ঞান-ভক্তিদাতা গুৰু আৰু ভগৱদভক্ত উভয়কে ভগৱানৰ নগণ্য অভিন্ন তত্ত্ব যুলি সততে সেৱা পূজা কৰিব লাগে। এই কথা শাস্ত্ৰৰ নানা ঠাইত কোৱা আছে।

ভগৱদভক্তি লাভৰ অৰ্থে প্রথমে গুৰুত শৰণ (১) অৰ্থাৎ গুৰুৰ আশ্ৰয়ত কৃষ্ণত শৰণ লব লাগে। গুৰুৱে ভক্তৰ হৃদয়ত

বস্তুত শৰণ
 ১ একশৰণ বা অব্যভিচাৰিভগৱদভক্তিৰ বীজ বপন
 ২ কৰিব। তাৰ পাচত সত্যত শৰণ লব (২) অৰ্থাৎ

সাধুসঙ্গত থাকি ভগৱদভক্তি কৰিব। তাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ ভক্তি-বীজটি অক্লুৰিত আৰু বৰ্দ্ধিত হব। তেওঁবিলাকৰ সাহচৰ্য্য আৰু

(১) বিশিষ্ট গুৰুক একপটে সেৱা কৰি।

জানিৰে গুৰুসে আত্মদেয় মহাহৰি ॥

(২) দেৱভো তীৰ্থভো কৰি ভকতেসে বৰ।

ভকতক ভজিলে গুহয় কৰ্ম্ম জড় ॥

[১২শ পঃ ১৮১]

সেৱাৰ ফলত ভগৱন্তৰ অবিচলিত ৰূচি হলে নামত শৰণ লব (১) অৰ্থাৎ ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ অৰ্থে একমাত্ৰ তেওঁৰ নামৰে শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন আৰু স্মৰণক আশ্ৰয় কৰিব। এয়ে নামত শৰণ। ইয়াৰ দ্বাৰা অন্তঃকৰণত বৰ্দ্ধিত ভগৱদ্ভক্তি পুষ্টিত হব; অৰ্থাৎ ভগৱদ্ভক্ত-জ্ঞানৰ স্ফুৰণ হব, আত্মাতকৈও ভগৱন্তক প্ৰিয়তম যেন পাব; বৈদিক আৰু নৌকিক কৰ্মৰ সাধনবোৰ সৌলকি পৰিব অৰ্থাৎ যি ব্ৰাহ্মিজ্ঞানবশতঃ প্ৰাণীৰ বৈদিক বা নৌকিক যি কোনো কৰ্ম ত পুৰ্ব্ৰক্তি জন্মে সেই ব্ৰাহ্মিজ্ঞান নোহোৱা হব তেতিয়া তেওঁ ভগৱান্-ঐক্যত একশৰণৰ পুৰুষ অধিকাৰী হব।

পুনৰপি আৰো আৱন্তিলো বিচচন।

কবো নিকপণ এবো কেৱল শৰণ ॥

লোকত ৱেদত যত কহিছে সাধন।

সিসব সাধন হীন ভৈল যিটোজন ॥

ভগৱন্তু মাধৱৰ অন্তয় চৰণে।

আছয় শৰণ লৈয়া কান্ধবাকা মনে ॥

আন দেৱাদিৰ সেৱা যত্ৰপি নকৰে।

তথাপি সৰাৰে সেৱা সিহে নিবন্তৰে ॥

[বঙ্গ ১১৪৪-৪৫]

(১) ভূনিয়োক অভিপ্ৰায় আত পৰে পুণ্য নাই

হোৱে শুদ্ধ মহা অন্ত্যজাতি।

পৰম বান্ধৱ নাম যিটো লৱে অৱিশ্ৰায়

তাৰ লাভ কাৰ্য্য সিহে আতি ॥ ইত্যাদি।

[১০ম ৬৬]

এই অৱস্থাত একমাত্ৰ ভগৱন্ত শ্ৰীকৃষ্ণকে অতি প্ৰিয়তমৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। এয়ে দেৱত শৰণ (১) আৰু ভক্তিতাৰ ফলিত অৱস্থা। তেতিয়া গুৰু, ভকত আৰু নামৰ ভেদ নাথাকে একমাত্ৰ কৃষ্ণই আশ্ৰয় বা শৰণৰূপে থাকে গতিকে ইবাকৈ একশৰণ বা কেৱলশৰণ বোলা হয়।

নাম, গুৰু, ভকত এই তিনিও কৃষ্ণদেৱতাকৈ অভিন্ন, কৃষ্ণত শৰণ লাভৰ অৰ্থেই এই তিনিকো আশ্ৰয় কৰা হয় (২) গতিকে চাৰি বস্তুৰ এই তিনিৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণকো শৰণ বোলা হয়।
অভেদ মুখ্যতঃ শৰণ শব্দই কৃষ্ণত শৰণক হে বুজায় (৩)।

(১) শাস্ত্ৰব বুজিয়া মজ্জা, সদায় কৃষ্ণক ভজা, হৈয়া একশৰণ কৃষ্ণত।
কৃষ্ণক কৰিয়ো সেৱ, কৃষ্ণেপে পৰম দেৱ, চিন্তা তান চৰণ মনত ॥
[৬ষ্ঠ স্বঃ ১৫]

(২) তস্মাৎ সৰ্ব্ব প্ৰয়ত্নেন যথা বিষ্ণুং তথা গুৰুং।
অভেদেনাৰ্চয়েদ্ বস্তু স বুদ্ধিপদমাপ্নয়াৎ ॥
। শৰণ সংহিতা ধৃত বিষ্ণুবহুত]

মধুৰমধুৰমেতন্মঙ্গলং মঙ্গলানাং
সকল-নিগমতলী সংকলং চিংস্বৰূপম্।
সকুদপি পৰিগীতং শ্ৰদ্ধয়া হেলয়া বা
ভগ্নবৰ নবমাত্রং তাৰয়েৎ কৃষ্ণনাম ॥

[শঃ সং ধৃত স্কান্দ]

সন্তো দিশন্তি চক্ষুৰ্ণি বহিৰ্বৰ্কঃ সমুখিতঃ।
দেৱতা বান্ধৱাঃ সন্তঃ সন্ত আত্মাহমেৱ চ ॥

[শঃ সঃ ধৃত বৃহদাৱদীয়ে]

(৩) কায়বাঞ্ছনসাং সাক্ষাদ্ যা নিষ্ঠাহচলা ভবেৎ।
পৰমাত্মনি শ্ৰীকৃষ্ণে শৰণং তৎ প্ৰচক্ৰেত ॥ ইত্যাদি।

[শঃ সং ধৃত শৈৱে]

ইয়াকে স্মৰকি ৰচিত “শৰণ সংহিতা” (১) নামৰ গ্ৰন্থত বিস্তৃত ভাৱে কোৱা আছে।

এই শৰণ তিনি বিধ, প্ৰথম, মধ্যম আৰু উত্তম। ধৰ্ম, ভীৰ্ণ আৰু দেৱাদিগ পাপ-নাশকত্ববোধ থকাত্তে যি কৃষ্ণত শৰণ

শৰণ কি সেয়ে প্ৰথম। পুত্ৰ, ভাৰ্য্যা, বন্ধু, ধন, গৃহ, সম্পত্তি

আদিত্ত যি মমতা সেই মমতা যদি ভগৱৎ শ্ৰীকৃষ্ণ-বিষয়ক হয় সেয়ে মধ্যম শৰণ আৰু দেহ, আত্মাদি সমস্ত বস্তুত যি আত্মবোধ আছে সেই আত্মবোধ একমাত্ৰ ভগৱন্তত অপিত হয় যি শৰণত; সেয়ে উত্তম বা শ্ৰেষ্ঠ শৰণ (২)।

(১) এই গ্ৰন্থত অসমীয়া বৈষ্ণৱ-ধৰ্মৰ যাত্ৰাতীৰ কথাত সংক্ষিপ্তভাৱে নানা শাস্ত্ৰৰ বচন উদ্ধৃত কৰি কোৱা আছে। এই পুথি অসমতহে পোৱা গৈছে গতিকে ইয়াতেই এই গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ৰচনা সময়ৰ বিষয়ে কোনো নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰমাণ এতিয়ালৈ আমাৰ হাতত পৰা নাই।

(২) ধৰ্মে তীৰ্থে চ দেৱাদৌ বক্ষকত্বমবাদিতঃ।

যদুন্ধি-নিষ্ঠিতকৃতং তৎ প্ৰথমজিহ্মি স্মৃতম্ ॥

কলত্ৰ-পুত্ৰ-মিত্ৰেষু ধনে গেহে গবাদিশু।

যস্যমমাত্মনঃ কৃষ্ণে কৃতং তত্ৰাধ্যমং স্মৃতম্ ॥

দেহাদাবাত্মনো যাবদাত্মত্বাশ্ৰয়ণাদি যৎ।

তৎ সৰ্বং কৃষ্ণপাদাজে কৃতং শ্ৰেষ্ঠং একীকৃতম্ ॥

দেহাসক্তিং পৰিত্যজ্য কেবলং জগদীশ্বৰে।

মনঃ প্ৰবৰ্ত্ততে যতং শৰণং স্মৃতমুত্তমম্ ॥

[তথ্য]

ষষ্ঠে অধ্যায়

ভক্তি-ভেদ

ভগবদ্ ভক্তি সাধাৰণতঃ দুই বিধ — সগুণা ভক্তি আৰু নিগুণা ভক্তি। গুণ মানে সহ বজঃ ভয়ঃ। এই তিনি গুণৰ যোগ-ভগবদ্-ভক্তি ● সহকাৰে, তিনিগুণীয়া প্রাকৃত বস্তুক আশ্রয় কৰি, দুবিধ। ● ত্রিগুণাধীন প্রাকৃত জনৰ, যি ভগবদ্ ভক্তি, সেয়ে সগুণা ভক্তি। নিগুণ অৰ্থাৎ সহবজঃ ভয়োগুণৰ সহযোগ নোহোৱাকৈ, গুণাতীত ভগৱানৰ প্রতি, অপ্রাকৃত অৰ্থাৎ ত্রিগুণৰ অনধীন লোকৰ, শুদ্ধসময় দ্রৱীভাৱপ্রাপ্ত অন্তঃকৰণৰ অবিচ্ছিন্নভাবে চলি থকা যি ভক্তি (আকৰ্ষণ) সেয়ে নিগুণা ভক্তি।

পূৰ্বে কোৱা হৈছে যে মন, বুদ্ধি, চিত্ত, অহঙ্কাৰ, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, কৰ্মেন্দ্ৰিয়, পঞ্চভাৱ পঞ্চভূত—এই সকলো বিলাকে প্ৰকৃতিৰ কাৰ্য্য, সগুণ-ভক্তি ½ সগুণ গতিকে প্রাকৃত। এই বিলাকে প্রাণীৰ অন্তঃ-½ কৰণত প্ৰতিবিম্বিত, চৈতন্যব্ৰহ্মৰূপ, জীৱক নিজৰ লগত সম্বন্ধ কৰি নিজৰ আকাৰে আকাৰিত আৰু বহুেৰে অনুবন্ধিত কৰি, বৈষয়িক সুখ দুঃখ ভোগায়। এই প্রাকৃত বস্তুৰ লগত সম্বন্ধ জীৱেই প্রাকৃত বা প্রকৃতিৰ অধীন আৰু সেয়ে সহবজঃ ভয়োগুণৰ দ্বাৰা অভিভূত গতিকে সগুণ।

পৰম পুৰুষ ভগৱান্ মায়াৰো নিয়ামক, প্রকৃতিৰো জনক, গতিকে স্বাধীন অপ্রাকৃত আৰু নিগুণ। এই কাৰণে জীৱভকৈ

বিসদৃশ। জীৱ যেতিয়ালৈ প্ৰকৃতিৰ অধীন হৈ থাকে তেতিয়ালৈ প্ৰকৃতি বা প্ৰাকৃত বিষয়বিলাকে জীৱক নানাপিনে টানি-ধুঁহি সুখ দুঃখ ভোগাই হাবু-ডাবু খুৱাই নথৈ আটলৈ-আপানি কৰি লৈ ফুৰিব। প্ৰকৃতিৰ লগত সম্বন্ধচ্ছেদ কৰিব নোৱাৰা পৰ্য্যন্ত প্ৰাণীৰ অন্তঃকৰণ প্ৰাকৃত বস্তুৰ লগত আৱদ্ধ থকাৰ কাৰণে সি ভগৱদ-ভিমুখী হব নোৱাৰে। গতিকে তৎ প্ৰতিনিৱিষিত চৈতন্যও তাৰে ভিতৰতে সঙ্কুচিত হৈ বিষয় ভোগত ডুবি থাকিব। যেতিয়া শাস্ত্ৰ আৰু গুৰুৰ উপদেশ হৃদয়গৰে মাত্ৰহে নিজৰ অন্তঃকৰণ ভগৱদভিমুখী কৰিবলৈ যত্ন কৰিব তেতিয়াও সি প্ৰকৃতি বা প্ৰাকৃতবিষয়ক এৰি ভগৱানৰ পিনে ধাৰিত বা প্ৰৱাহিত হব নোৱাৰে। কোনোমতে ভগৱদভিমুখী কৰি দিব পাৰিলেও মুহুমুহঃ প্ৰকৃতিৰ দ্বাৰা আকৃষ্ট হৈ ভগৱন্তৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ পৰিব। তেনে অৱস্থাত ভগৱদ্-ভক্তি বা অন্তঃকৰণাত্মিক ভগৱদভিমুখে আকৃষ্ট কৰিবলৈ হলে সত্ত্ব প্ৰাকৃত বস্তুক বাদ নিদিয়াকৈ তাৰ সহযোগতে কৰিব লাগিব। প্ৰাকৃত বস্তুবোৰ প্ৰকৃতিৰ পৰা হোৱা হলেও সেইবোৰৰ অধিষ্ঠান-ৰূপ উপাদান কাৰণ সচ্চিদানন্দস্বৰূপ ভগৱন্ত, তাৰ ভিতৰত আছে; কিন্তু মায়া-শক্তি বা অজ্ঞানৰ দ্বাৰা আবৃত হৈ থকাৰ কাৰণেহে থকা যেন নাপাওঁ। আমাৰ অন্তঃকৰণ প্ৰাকৃত বস্তুৰ দ্বাৰা আকৃষ্ট হৈ তাৰ লগত সম্বন্ধ হৈ যোৱাৰ লগে লগে যদি আমি তাক তদংগত ভগৱন্তৰ লগাই দিব পাৰোঁ তেতিয়া হলে সেই ভগ-ৱৰূপৰ পুনঃ পুনঃ অহুভূতিৰ ফলত অন্তঃকৰণত ভগৱন্তৰ বিষয়ৰ বাসনা আহিত বা উদ্ভিক্ত হব। এই বাসনা পুনঃ পুনঃ ভগৱৎ-

চিন্তাৰ অভ্যাসবশতঃ যিমানৈ উজ্জ্বল উজ্জ্বলতৰ হৈ উঠিব সিমানৈ অন্তঃকৰণৰ দ্ৰুতি আৰু তদুপাৰী জীৱান্ধাৰ ভগৱানৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বাঢ়ি যাব। এইদৰে লাহে লাহে পুনঃ পুনঃ অভ্যাসৰ ফলত যেতিয়া ভগৱন্তৰ বিষয়ক বাসনা অধিক গাঢ় হৈ উঠিব আৰু ভগৱানৰ প্ৰতি আকৰ্ষণটি বৰ বেচিটকৈ বাঢ়ি যাব তেতিয়া প্ৰাকৃত বস্তু-বিষয়ক বাসনাবোৰ ভগৱদ্বিষয়ক বাসনাৰ দ্বাৰা অভিভূত হোৱাৰ কাৰণে অন্তঃকৰণে প্ৰাকৃত বস্তুত থকা অনিত্য, অগত্য আৰু পৰিচ্ছিন্ন মায়িক অংশক বাদ দি তাৰ অধিষ্ঠানৰূপ ভগৱানতে অভিনিবিষ্ট হবলৈ উন্মুখ হৈ পৰিব। এই পৰ্য্যন্ত যি ভগৱদ-ভক্তি পেয়ে সগুণা ভক্তি।

এনে অৱস্থাত জীৱৰ যি ভগৱদভক্তি বা ভগৱানৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ তাৰ অভিব্যক্তিটো প্ৰাকৃত বা সগুণ বস্তুৰ মাজেদিহে হোৱা সগুণ ভক্তিৰ ½ সম্ভৱ। ইয়াত ভক্তই নিজৰ অন্তঃকৰণক ভগৱদ-আলম্বন। ¼ ভিমুখী কৰিবৰ কাৰণে যি বিলাক বিষয় গ্ৰহণ কৰিব সেই সকলো বিলাকেই প্ৰাকৃত ত্ৰিগুণাত্মক, এওঁৰ চিন্তাই ত্ৰিগুণৰ অতীত বস্তুৰ কল্পনাকে কৰিব নোৱাৰে; গতিকে তেনে অননুভূত-পূৰ্ব্ব, কল্পনাৰ অতীত, বস্তুতৈ ধাৰিত হ'ব কিবৰি? সেই কাৰণে প্ৰাকৃত বস্তুৰ ভিতৰত যিটো সত্ত্বপ্ৰধান, সুন্দৰ, সুখকৰ, হৃৎক আৰু মোহৰ কাৰণীভূত বজঃ আৰু তমোগুণৰ অভিব্যক্তি নথকা, বস্তু তাকেই আশ্ৰয় কৰি পুথমতে শুদ্ধগত সচ্চিদানন্দাত্মক ভগৱানত, মনক অভিনিবিষ্ট কৰিব লাগে। যিবিলাক প্ৰাকৃত বস্তু আমাৰ ওচৰত সুখ-হৃৎক-মোহৰ জনকৰূপে সুপৰিচিত, যিবিলাক বস্তুৰ লগত

আমাৰ অন্তঃকৰণৰ সম্বন্ধ ঘটিলে তাত থকা প্ৰাকৃতিক বাসনাবোৰ সহজে জাগ্ৰত হৈ থাকে (অন্তঃকৰণক) ভগৱদভিমুখী হবলৈ নিদি নিজতে আৱদ্ধ কৰি ৰাখে তেনেকুৱা স্ত্ৰী-পুত্ৰ, ধন-সোণ, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতিত ভগৱান্ অধিষ্ঠানৰূপে থাকিলেও তাক ভগৱদভক্তিৰ আলম্বন কৰি লব নোৱাৰি। যিটো বস্তুৰ প্ৰতি মানুহৰ প্ৰাণি-স্বভাৱসুলভ লালসা নাই যিটোত অভিনিবিষ্ট হলে অন্তঃকৰণৰ প্ৰাকৃতিক বাসনাবোৰৰ উদ্ৰেক নহয় তেনে অনন্তসাধাৰণ ভগৱন্তহিমমণ্ডিত সাত্বিক বিষয় সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, জল আদি নাইবা ভগৱানৰ লগত ঘনিষ্ঠ-ভাৱে সংশ্লিষ্টৰূপে প্ৰতিভাত বৈষ্ণৱ ভক্ত, বিষ্ণুমূৰ্ত্তি আদিয়ে ভগৱদ-ভক্তিৰ আলম্বন হব পাৰে। নিজৰ শ্ৰেহ, মন, ইন্দ্ৰিয় আদি লকলোকে ভগৱৎ সম্বন্ধিকপে জ্ঞাত বা প্ৰসিদ্ধ সেই সেই তীৰ্থ প্ৰতিমা, সন্ত, বৈষ্ণৱ, ভগৱন্তাম আদি বিষয়ত ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে পুনঃ পুনঃ ব্যাপৃত কৰিলে তজ্জন্ত বাসনাবশতঃ সেই বিলাক ক্ৰমশঃ ভগৱদভিমুখী হৈ উঠিবগৈ আৰু ইয়াৰ ফলত পাচত নিৰ্গুণ ভক্তিৰ উদয় হব গৈ। প্ৰকৃতি-সম্বন্ধৰহিত মন-বাক্যৰ অগোচৰ ভগৱন্তত প্ৰথমতে মন, প্ৰাণ, ইন্দ্ৰিয়, দেহ আদি ব্যাপৃত হবৰ কোনো সম্ভাৱনাই নাই।

শাস্ত্ৰ আৰু সদ্গুৰুক আশ্ৰয় কৰিলে তেওঁবিলাকৰ উপদেশৰ দ্বাৰা ভগৱদৰূপৰ একপ্ৰকাৰ আভাস পোৱা যায়। যেনে — শাস্ত্ৰই কৈছে যে ভগৱান্ সত্য-শুদ্ধ-বুদ্ধ নিত্য-মঙ্গলময়, অসীম আনন্দৰ আকৰ, অনন্ত সৌন্দৰ্য্যৰ উৎস; তেওঁৰ সচ্ছিদানন্দ ৰূপৰ কণামাত্ৰেহে জগতৰ সমস্ত সুলৰ বা আনন্দজনক বস্তুবোৰত আছে

গতিকৈ জগতত যিবিলাক বস্তুত জীৱে আনন্দ উপভোগ কৰে
সি ভগৱদানন্দৰে অংশ।

এয়ে হলে প্ৰাকৃত, অধিকতম আনন্দজনক, সৰ্বাতোকৈ সুন্দৰ
বস্তুবোৰৰ সৌন্দৰ্য্য আহৰণ কৰি যদি এটা বস্তু নিৰ্ম্মাণ কৰা হয়
তেন্তে সেই বস্তুটো অৱশ্যে ভগৱৎ স্বৰূপৰ প্ৰতিকৃতি বুলি ধৰিব
পৰা হব। অতি ক্ষুদ্ৰ ছবি এখন যদি নিৰ্ৰিষ্টমানে চোৱা যায়
তাব স্বৰূপ সংস্থান মনত ৰখা হয় তেন্তে পাচত সেই ছবিখন
বান, তাক দেখিলে সহজে চিনিব পাৰি। সেইদৰে ভগৱানৰো যদি
এটি ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিকৃতি মানস-পটত অঙ্কিত কৰি লব পৰা যায় তেন্তে
তাৰ দ্বাবাই অন্তঃকৰণত ভগৱদ্‌বিষয়ক বাসনাৰ বীজাধান হব
পাৰে; কালত সেয়ে গৈ অভ্যাগ অল্পশীলনৰ ফলত ভগৱত্তত্ত্ব-
সাক্ষাৎকাৰৰ হেতু হব পাৰে। সেই কাৰণে ভক্তগকলে চক্ষুৰ সৌন্দৰ্য্য
পদ্মপাহিৰ পৰা, মুখমণ্ডলৰ আল্লাদকল্প পূৰ্ণ চন্দ্ৰৰ পৰা, জয়ুগলৰ
ভঙ্গিমা মদনধনুৰ পৰা, নাকৰ শোভা তিলফুলৰ পৰা, দাঁতৰ সংস্থান
দাড়িমবীজপংক্তিৰ পৰা, ওষ্ঠাধৰৰ কমনীয়তা বিষকলৰ পৰা, কণ্ঠৰ
লালিত্য কপুৰ (শঙ্খ) পৰা, চতুৰ্ভুজৰ মনোহাৰিয় মৃগালৰ পৰা
দেহকান্তি নুতন জলধৰৰ পৰা, উৰু যুগলৰ সোঠৰ, কৰিকৰ বা
বান্ধকলৰ পৰা, চৰণদ্বয়ৰ সৌকুমাৰ্য্য নৱ-পদ্মকোষৰ পৰা আহৰণ
কৰি ভগৱানৰ মূৰ্ত্তি কল্পনা কৰিছে আৰু প্ৰাকৃত জনেও যাতে, তাত
মনোনিবেশ কৰিব পাৰে, তাৰ কাৰণে সবস কবিতাময় বৰ্ণনাৰে
তাক জন-সমাজত উপভোগ্য কৰি প্ৰকাশ কৰিছে। আচলতে হলে
ভগৱানৰ ৰূপ নিৰ্ৰতিশয় সৌন্দৰ্য্যৰ আৰু গতিকৈ প্ৰাকৃত প্ৰাণীৰ

ধাৰণাৰ অতীত, কবিপ্ৰতিভাৰ কল্পনাৰ অগোচৰ, সাহিত্যবসিকৰ অল্পভূতিৰ অগম্য আৰু ভাষাৰ দ্বাৰা অপ্ৰকাশ্য। এনেকুৱা প্ৰাকৃত কাল্পনিক মূৰ্ত্তিৰ আশ্ৰয়ত যিজনে ভগৱানক ভক্তি কৰে তাকে প্ৰাকৃত ভকত বোলে।

জীৱৰ ভগৱানৰ লগত মিলি যাবৰ কাৰণে আকৰ্ষণ বা প্ৰৱণতাস্বৰূপ দ্ৰবীভূত অন্তঃকৰণৰ বৃত্তিয়ে যদি ভক্তি হয় তেন্তে ভক্তি ক্ৰিয়া। ফলতঃ এয়ে হ'ল যে, যি ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা জীৱ ভগৱানৰ লগত অভিন্ন হৈ যাব পাৰে তেনে ক্ৰিয়াই ভক্তি বা ভজন ক্ৰিয়া। সুসিদ্ধ অল্প পাবলৈ যিবিলাক ক্ৰিয়াৰ অল্পটান কৰিব লগা হয় সেই সকলোবিলাক ক্ৰিয়াকে পাক ক্ৰিয়া বোলে। গতিকে পাকক্ৰিয়া বুলিলে খৰি জনা, জুই জ্বলোৱা, চৰু বহুৱা, পানী দিয়া, চাউল বহুৱা, হাতেৰে লৰোৱা আদি সমস্ত ব্যাপাৰ-টোক বুজায়। সেইদৰে ভক্তি বুলিলেও যিবিলাক ক্ৰিয়াৰে জীৱ শিৱ এক হৈ যায় তেনে ক্ৰিয়াবোৰক বুজায়। সেই ব্যাপাৰ-সমুদায়ৰূপ সগুণা ভক্তি ন' ভাগে বিভক্ত; যেনে—শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্ত, সখ্য আৰু আশ্ব-সমৰ্পণ।

সগুণ ভক্তিৰ ভেদ এই ন বিধৰ প্ৰত্যেকেই আকৌ তামসিক ৰাজসিক সাত্বিক ভেদে তিনিবিধকৈ। এই সাত্বিক ৰাজসিক আৰু তামসিক এই তিনি বিধৰো আকৌ উদ্দেশ্য ভেদে প্ৰত্যেকে তিনি বিধকৈ হয়। এইদৰে সগুণাভক্তি মুঠতে ৮১ বিধ হয়।

“বচনভেদাৎ সগুণভক্ত্যেৰেকাশিত্যভেদাঃ।”

[ভ: ব: ১০]

(১) হিংসা. অথবা (২) দম্ভ, নাইবা (৩) মাৎস্যৰ্য্যৰ বশীভূত হৈ
ক্ৰোধী ব্যক্তিয়ে ভেদ দৰ্শনপূৰ্বক যি ভক্তি কৰে সেয়ে তামস ভক্তি ।
(১) বিষয় সূখ (২) যশস্ৰা, নাইবা (৩) ঐশ্বৰ্য্য লাভৰ উদ্দেশ্যে
ভেদদৰ্শী জনে প্রতিমা আদিত যি অৰ্চনাদি ভক্তি কৰে সেয়ে
বাজসিক ভক্তি । (১) কৰ্মক্ষয় (২) বা ভগৱানৰ প্ৰীতিৰ উদ্দেশ্যে
নাইবা (৩) বেদৰ বিধিৰ নিৰ্দেশ মনাটো কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবি ভেদ-
দৃষ্টি সম্পন্ন ব্যক্তিয়ে যি ভক্তি কৰে সেয়ে সাত্বিক ভক্তি (১) । যতে
ভেদ দৃষ্টি অৰ্থাৎ জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰ ভেদ দৰ্শন বৰ্ত্তমান থাকে সেয়ে
সত্ত্বাভক্তি বুলি ইয়াত কোৱা হ'ল ।

ভগৱত্তত্ত্ব সন্ত বৈষ্ণৱ বা গুৰুৰ মুখে ভগৱানৰ নাম, স্বৰূপ,
গুণ, ক্ৰিয়া আদিক বেদাদি শাস্ত্ৰৰ পৰা একনিষ্ঠভাৱে শুনিব লাগে ।

শ্ৰৱণ এয়ে শ্ৰৱণকপ ভক্তি । “আত্মা সৰে দ্ৰষ্টব্যঃ শ্ৰোতব্যো
মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যঃ” [বৃহদাবণ্যক উঃ] এই
বৈদিক আত্মশ্ৰৱণ বিধিৰ দ্বাৰাও ভগৱন্তমাতি শ্ৰৱণেই ভগৱদৰ্শন-

(১) ভক্তিযোগো বহুবিদো মাৰ্গৈৰ্ভাবিন ভাব্যতে ।

স্বভাবগুণমাৰ্গেণ পুংসা ভাৱো বিভিষ্যতে ॥

অভিসন্ধায় যচ্ছিংসাং দম্ভং মাৎস্যৰ্য্যমেৱ বা ।

সংবন্তী ভিন্নদৃগ্ভাৱং ময়ি কুৰ্য্যাং স তামসঃ ॥

বিষয়ানভিসন্ধায় যশ ঐশ্বৰ্য্যমেৱ বা ।

অৰ্চনাদাৰ্চয়েদ্ যো মাং পৃথগ্ভাৱঃ স বাজসঃ ॥

কৰ্ম নিৰ্হাৰমুদ্দিষ্ট পৰশ্মিন্ বা তদৰ্পণম্ ।

যজ্ঞেদ্ যষ্টব্যমিতি বা পৃথগ্ভাৱঃ স সাত্বিকঃ ॥

[ভাগঃ—৩২২.৫-২]

ৰূপ ফলৰ উদ্দেশ্যে নিহিত হৈছে বুলি বৈষ্ণৱসকলে কব। কোনো এটা বস্তুৰ নান স্বৰূপ আদিৰ বিষয়ে শুনিলে তদ্বিময়ে যি জ্ঞান হয় তাৰ পৰাও মানুহৰ চিত্তৰ তদ্বিময়ক সংস্কাৰ বা বাসনা জন্মে। গতিকে এই শ্ৰৱণৰ দ্বাৰা অন্তঃকৰণত ভগৱানৰ নাম, গুণ, ক্ৰিয়াৰ পৰোহংকজ্ঞান হয়; তাৰ পৰশত মাজে মাজে অন্তঃকৰণ দ্ৰৱীভূত হয় আৰু তদ্বিময়ক বাসনা আহিত হব ধৰে।

তাকে যদি আকৌ নিজ মুখে পুনঃ পুনঃ আৱৃতি কৰা হয় বা আনৰ আগত এই কথা বত্নৰ কোৱা হয় তেন্তে সেই

কীৰ্ত্তন $\frac{1}{2}$ শ্ৰৱণজনিত সংস্কাৰ বা বাসনা স্পষ্ট আৰু গাঢ় হব
 \bullet ধৰে, তাকেই আমি মনত ৰোৱা বা কণ্ঠস্থ হোৱা
 $\frac{1}{2}$ বোলে। ইয়াৰ দ্বাৰা চিত্তবো দ্ৰৱীভাৱ আগতকৈ বাঢ়িব ধৰে।
 গতিকে অস্তুত ভগৱত্তত্ত্বৰ কথা যাতে আমাৰ চিত্তপটত দৃঢ়ভাৱে
 অঙ্কিত হয় তাৰ কাৰণে ভগৱানৰ নাম, কৰ্মাদি কথাৰ নিজ মুখে
 পুনঃ পুনঃ আৱৃতি কৰিব লাগে। ইয়াৰ নামেই কীৰ্ত্তনাত্মক ভক্তি।
 “আত্মা ৱাবে” এই বিধিত “মন্তব্যঃ” এই অভ্যাসাৰ্থক মন্ ধাতুৰ
 প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা এই কীৰ্ত্তনৰে বিধান দিয়া হৈছে।

ভালকৈ মনত ৰোৱা বা কণ্ঠস্থ হোৱা কথাও পুনঃ পুনঃ
 স্মৰণ নকৰিলে চিত্তপটত অঙ্কিত, তাৰ সংস্কাৰ বা বাসনা লাহে

স্মৰণ $\frac{1}{2}$ লাহে সাংসাৰিক বাসনাস্তৰৰ দ্বাৰা অস্তিত্বত হৈ নোহোৱা
 $\frac{1}{2}$ হৈ পৰিব। গতিকে যাতে উক্ত ভগৱৎকথা বিষয়ক
 বাসনা চিৰস্থায়ী হয় তাৰ কাৰণে স্মৰণৰ বিধান। অমুভূত বস্তুৰ
 সংস্কাৰ উদ্বোধনৰ দ্বাৰা অন্তঃকৰণত পুনঃ পুনঃ প্ৰতিভাস হোৱাৰ

নামে স্বৰ্ণ। ভগৱৎকাৰ্য্যাদি বিষয়ক এনেকুৱা প্ৰতিভাসম্পন্ন চিত্ৰ
দৰীভাৱেই স্বৰ্ণায়ক ভক্তি। পূৰ্বোক্ত শ্ৰুতিত “নিদিধ্যাসিতব্যঃ”
এই বিধিৰ দ্বাৰা ইয়াৰেই বিশদ কৰা হৈছে।

যি বস্তুটো আমাৰ বুদ্ধি হয় সি যদি আমাৰ অভিলষিত
বস্তু হয় তেন্তে আমাৰ মনত সেই বস্তুটো প্ৰাপ্তিৰ উপযোগী কৃতি

পাদসেৱন বা এক প্ৰকাৰ বস্ত্ৰৰ উদয় হয়; ইয়াৰ নামেই
ভাৱনা। ভৱন মানে হোৱা; তাৰ অল্পকূল ব্যাপাৰ

অৰ্থাৎ যিটোৰ দ্বাৰা বস্তু হয় তেনে ক্ৰিয়াৰ নাম ভাৱনা। কৰ্ত্তাই
তেনে ক্ৰিয়া কৰিলেহে সেই বস্তুৰ উৎপত্তি বা প্ৰাপ্তি ঘটে।

অন্তঃকৰণত উদয় হোৱা ভৱন বা কৃতিৰ পৰা প্ৰাণীৰ বহিৰ্বিশ্ৰিয়
আৰু দেহত চেষ্টা নামৰ স্পন্দনবিশেষায়ক ক্ৰিয়া জন্মে, যিটোক

গমন, পচন, গ্ৰহণাদি শব্দেৰে কোৱা হয়। অন্তঃকৰণত স্বৰ্ণায়ক
ভক্তিৰ পৰা হোৱা ভক্তৰ অন্তৰৰ ভগৱৎপ্ৰাপ্তিবিষয়ক অভিজ্ঞাৰ

পৰাও ভগৱৎপ্ৰাপ্তি বিষয়ক যি কৃতিৰ উদয় হয় সেয়ে পাদসেৱন,
অৰ্চন আৰু বন্দন এই তিনি প্ৰকাৰ চেষ্টা বা ক্ৰিয়াকপে বহিৰ্বিশ্ৰিয়

আৰু শৰীৰত অভিব্যক্ত হলেহে ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ অল্পকূল হব। কাৰণ
ভগৱান্ সৰ্বব্যাপক হেতুকে স্বতঃ প্ৰাপ্ত হলেও অজ্ঞানস্বতঃ হোৱাৰ

কাৰণে অপ্ৰাপ্ত যেন হৈ আছে। পূৰ্বোক্ত শ্ৰৱণৰ দ্বাৰা ভগৱানৰ
স্বৰূপ নাম কৰ্ম্ম, গুণ, মহিমা আদিৰ বিষয়ে পৰোক্ষ জ্ঞান হ’ল;

কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা তাক স্থায়ী কৰা হ’ল, স্মৰণৰ দ্বাৰা তাকেই দৃঢ়
নিঃসন্দেহ আৰু স্পষ্ট কৰি লোৱা হ’ল। ইয়াৰ দ্বাৰা ভক্তই

জানিলে যে ভগৱান্ সৰ্বব্যাপক, সকলোৰে উদ্দেশ্য নিমিত্তকাৰণ,

সচ্চিদানন্দৰূপ, পৰমাত্মা, সৰ্বশক্তিমান, ঈশ্বৰ, গতিকে সমস্ত প্ৰাণীৰে প্ৰভু; মায়া তেওঁৰে শক্তি, তেওঁৰ দ্বাৰাই নিয়ন্ত্ৰিত, তেওঁৰ ৰূপা হলেহে প্ৰাণীয়ে কাল-মায়াৰ পৰা অব্যাহতি পাব পাৰে। পুত্ৰৰ দয়াৰ পাত্ৰ হবলৈ হলে তেওঁৰ একান্তভাৱে সেৱা কৰিব লাগে; সেইটো আমি পুত্ৰাক আৰু অগ্ৰমান পুমাণৰ দ্বাৰাই বুজি পাওঁ। কিন্তু ভগৱান পুৰুষ লোকাভীত গতিকে তেওঁক সেৱা কৰাৰ নিয়ম লৌকিক পুমাণৰ বিষয় নহয়। ৱেদ-শাস্ত্ৰই যিদৰে সেৱা কৰিবলৈ কৈছে—সেইদৰে কৰিলেহে তেওঁ সন্তুষ্ট হব। তেওঁৰ সেৱাৰ পুণালীৰ পুতি একমাত্ৰ শাস্ত্ৰই পুমাণ। তেওঁৰ গৃহপুতিষ্ঠা, পুতিমাস্থাপন, গৃহলেপন, পুতিমাস্থাপন আৰু তেওঁৰ ভক্ত, বৈষ্ণৱ, মাধু লোকৰ নানা পুকাৰে প্ৰীতিসাধনেই ভগৱানৰ পাদসেৱন।

অৰ্চন শব্দৰ অৰ্থ পূজা। নিজৰ ভোগোপযোগী বস্তু

অৰ্চন আৰু ভগৱানৰ পিয় বুজি শাস্ত্ৰত কথিত নানা উপহাৰ
 দ্ৰব্য ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে যথাবিধি ত্যাগ কৰাকে তেওঁৰ
পূজা বা অৰ্চনাস্বক ভক্তি বোলা হয়।

স্তৱ-স্তোত্ৰাদি গাই নানা কাকুতি-মিনতি কৰি শাস্ত্ৰৰ বিধিমতে প্ৰণাম কৰাকে বন্দন নামৰ ভক্তি বোলা হৈছে। অৰ্চন,

বন্দন বন্দন আদিৰ বিধান, ভেদ আদি 'ভক্তিবৈৰক' আদি
 প্ৰস্তুত কোৱা আছে। অগ্ৰসন্ধিৎসুসকলে বিচাৰি
লব।

এইদৰে প্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, স্মৰণ, পাদসেৱা, অৰ্চন, বন্দন কৰি থাকোতে থাকোতে তাৰ সমস্ত কৰ্মই ভগৱানৰ অৰ্থে ভগৱানৰ

দাসা ১ প্রীতিৰ হেতু ; ভগৱানৰ ইচ্ছাতে অলুপ্তিত বুলি
 ২ ভাবিব আৰু বুজিব পাৰিব। তেতিয়া তেওঁ হব
 ভগৱানৰ দাস বা ভৃত্য ; তেওঁৰ নিজৰ বুলিবলৈ একো নাথাকিব ;
 তেওঁৰ কৃত সমস্ত কৰ্ম্ম, তাৰ ফল, স্ত্রী, পুত্ৰ, ধন, সম্পদ, তেওঁৰ
 দেহৰ ভৰণ-পোষণ এই সকলোবিলেকেই ভগৱানৰ হব, একোতে
 তেওঁৰ স্বত্ব নাথাকিব। এনেকৈ নিজক ভগৱানৰ দাস বুলি ভাবি
 সমস্ত কৰ্ম্মফল আদি ভগৱানত অৰ্পণ কৰাৰ নাম দাস্য ভক্তি।
 দাস্য-ভক্তিমান্ ভক্তই যি যি কৰ্ম্ম ভগৱানৰ প্ৰিয় বুলি জানে বা
 বুজে তাৰেহে অহুঁত কৰে, যি কৰ্ম্ম ভগৱানৰ অপ্ৰিয় অৰ্থাৎ
 বেদাদি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰতিষিদ্ধ বুলি ভাবে তেনে কৰ্ম্ম কেতিয়াও
 নকৰে। দাসৰ অন্য বস্তুত নিজস্ব ভাৱ নাথাকিলেও নিজৰ দেহটোত
 আংশিক নিজস্ব বা মমতা ভাৱ থাকে। কিন্তু চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ
 আৰু ভগৱদাকৰ্ষতা প্ৰাণি ক্ৰমশঃ বাঢ়ি যায়।

এইদৰে এবাস্তৱে ভগৱানৰ দাসত্ব কৰি থাকোঁতে থাকোঁতে
 প্ৰভু প্ৰসন্ন হৈ ভক্তক নিজৰ দাস বুলি গ্ৰহণ কৰিব। তেতিয়া
 দাসা ১ মায়া বা অজ্ঞানৰ আৱৰণ পাতল হৈ আহিব ; ভগৱানক
 ২ সি যিদৰে ভাল পায় ভগৱানেও যে তাক সেইদৰে
 প্ৰিয় বুলি ভাবে, এইদৰে ভাবিব পৰা হব। তেতিয়া ভক্তই
 ভগৱানক প্ৰভু বুলি নহব—পৰম প্ৰিয় প্ৰাণাধিক সঙ্গি বা সুহৃদ্
 বুলি ভাবে। সি তেতিয়া ভগৱানৰ দৰ্শন (স্বৰূপোপলব্ধি) ব্যক্তিবৈক
 থাকিব নোৱাৰা হয় ; পৰম প্ৰিয়তম ভগৱানৰ লগত মিলনৰ
 আকাঙ্ক্ষা অতি ভীৰ হৈ উঠে। দাসে দুবৈত থাকিও প্ৰভুৰ

কাম কৰি সন্তুষ্ট থাকিব পাবে কিন্তু প্ৰিয়জনে প্ৰিয়তম ব্যক্তিক সৰ্ব্বদাই ওচৰতে পাই সেৱা কৰিবলৈ পালেহে সন্তুষ্ট হব পাবে। কিবা কাৰণত তেওঁক নাপালে মনতে তেওঁক স্মৰণ কৰি অনবৰতে ধাৰণ কৰি থাকে। এই অৱস্থাত ভক্তৰ চিত্তগতি একেবাৰে বাঢ়ি যায় গতিকে ভগৱানৰ নামতে তাৰ চিত্ত আকুল হৈ উঠে।

এইদৰে পৰম প্ৰিয়তমৰূপে ভগৱানক চিন্তা কৰি থাকোঁতে থাকোঁতে তেওঁৰ নিজত্ব বা আত্মভাৱ নোহোৱা হৈ যাৰ। তেওঁৰ আত্ম সমৰ্পণ দেহ, মন, ইন্দ্ৰিয় সকলোকে ভগৱানত অৰ্পণ কৰিব। দেহ, মন, প্ৰাণ, আত্মা সকলো যেতিয়া প্ৰিয়তমৰ হাতত অৰ্পণ কৰা হ'ল, সৰ্ব্বশক্তিমান ভগৱানে তাক যেতিয়া গ্ৰহণ কৰিলে তেতিয়া তাৰ চলন-ফুৰণ, প্ৰযুক্তি-নিয়ন্ত্ৰিত; তাৰ কৃত পাপ-পুণ্য আদি এই সকলোৱে ভগৱানৰ ক্ৰিয়া; তাৰ নিজৰ কোনো একোতে স্বাভাৱ্য নাই। ভগৱানে কি কৰিলে ভাল পায় কি কৰিলে খেয়া পায়, সি নিজেই বা কি কৰা উচিত বা অশুচিত; তাৰ স্বস্তম্ভ অস্তিত্ববেই বা কিবা প্ৰয়োজন আছেনে নাই, এইবিলাকৰ বিবেচনা কৰাৰ তাৰ বা সকলো দায়িত্ব ভগৱানৰ হাততে দিয়া হ'ল। এয়ে একশৰণ বা অননুশৰণ ভক্তি। ভক্ত আগৈয়ে ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰকৃতিৰ অধীন আছিল; প্ৰকৃতিয়ে তাক নিজৰ পাচে পাচে টানি লৈ ফুৰিছিল। এতিয়া একমাত্ৰ ভগৱন্তত শৰণ লোৱাৰ পৰা সি নিগুণ ভগৱানৰ অধীন হ'ল গতিকে নিত্য সচ্চিদানন্দ-ৰূপ ভগৱানৰ হে অহুসৰণ কৰিব। এতিয়া অন্তঃকৰণাদিকৰ স্বজগৎ বস্তৱ হাবা প্ৰকৃতিয়ে তাক আলিঙ্গন কৰি আছে গতিকে সি

ঘটিলে যায় প্রকৃতি বা তার অন্তঃকরণাদি প্রাকৃত কবণবোৰেও
তার পাচে পাচেহে যাব লাগিব। এাতৰা তার কোনো আত্মাভিমান
বা পৰিচ্ছিন্নবোধ নাই। এই অৱস্থাৰ কথা কে মাধৱদেৱে নিম্নলিখিত
পা ত কৈছে—

নোহো আমি জানা চাৰি জাতি চাৰিও আশ্রমী নোহো আতি
নোহো ধৰ্ম্মশীল দান ত্ৰত তীৰ্থগামী।
বিস্তৃত পূণানন্দ সমুদ্ৰৰ গোপী ভৰ্তা পদ কমলৰ
দাসবো দাসবো তান দাস ভৈনোঁ আমি ॥

[নাঃ ৬০ঃ]

আত্মসমৰ্পণ বা ভগৱন্তত একশৰণ লাভ পৰ্য্যন্তই সগুণা
ভক্তি। আত্মসমৰ্পণ হৈ গলেই ভক্তিৰ সগুণভাৱ সোলকি পৰে।
এই নব-বিধ সগুণা ভক্তিৰ ভিতৰতো শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন
আৰু স্মৰণ এই তিনি বিধ, ভেদভাৱৰ ক্ষুৰণ নোহোৱাকৈও
শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন ১ নিগুৰ্ণ অৱস্থাতো চলিব পাৰে গতিকে সকলোতকৈ
শ্ৰেষ্ঠ ২ শ্ৰেষ্ঠ। ভেদভাৱ বা মায়া বন্ধন নোহোৱা নিগুৰ্ণ
ভক্তবো সৰ্ব্বদায় শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আৰু স্মৰণ চৰি থাকে।

“মুকুত সকলো হৰিৰ কীৰ্ত্তনে কৰন্তু সদায় বতি।
হেন কীৰ্ত্তনত যিটো চিন্ত নেদে যাইবে সিটো অধোগতি ॥
[নাঃ ৬০ঃ ২৮৮]

“ঐকান্তিক মহামুনি যত নিবন্তিয়া বিধি নিষেধত
নিগুৰ্ণ ভাৱত থিতি হয় নিবন্তবে।
জানি পুৰুষাৰ্থ সাৰ ওহ কৃষ্ণ কথাযুত সাগৰত
কথনে মথনে সদায় ৰমণ কৰে ॥”
[নাঃ ৬০ঃ ২৮৮]

শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তনৰ লগতে স্মৰণটো অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰে, কাৰণ স্মৰণ নোহোৱাকৈতো শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন হ'ব নোৱাৰে, গতিকে শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তনকে সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে--

“পূজা তাদি যত, ভক্তিৰ মধাত, শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন সাৰ।

কথা শ্ৰৱণৰ, নাম কীৰ্ত্তনৰ, সমান নাটিকে আৰ ॥

(২য় ধঃ ৪১৩ ৪৭৪)

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মোৰ বচস্তু ভকতি।

আকেসে কৰিবা মাত্ৰ পিবক্ষা সম্প্ৰতি ॥

(২য় ধঃ ৬৫২)

আচাৰ্য্য ভট্টদেৱে তেৱাৰ বাচিত ‘ভক্তিবিৱেক’ত দাস্ত পৰ্যন্ত ভক্তিৰেই নিৰূপণ কৰিছে সখ্য আৰু আত্ম নিবেদনৰ স্বৰূপ বিষয়ে সখ্য আৰু আত্ম সমৰ্পণ নিৰূপণ নকৰাৰ কাৰণ। একো কোৱা নাই। শ্ৰীশঙ্কৰেও ‘ভক্তিৰত্নাকৰ’ত ভক্তিৰ নানা বিভাগৰ কথা কৈছে কিন্তু সখ্য আৰু আত্মনিবেদনাত্মক ভক্তিৰ নিৰূপণ কৰা নাই। ইয়াৰ কাৰণ কি সেইটো বিবেচনা কৰা উচিত হ'ব।

আমি আগতে কৈ আহিছোঁ যে দাস্ত-ভক্তিৰ পাচতে মায়াৰ আৱৰণ পাতল হৈ আহে, ভেদজ্ঞান আত্মবিব ধৰে। সখ্য আৰু আত্মসমৰ্পণৰূপ ভক্তিৰ সময়ত ভেদজ্ঞানৰ লেশ থাকিলেও তাক আত্মবাবৰ কাৰণে কোনো বৈধ কৰ্ম্মৰ অহুষ্ঠানৰ বিধান সম্ভৱপৰ নহয়। কাৰণ বিধিবিলাকৰ কাৰ্য্য ভেদজ্ঞানক আশ্ৰয় কৰিহে হয়, এই কথা পাচত স্পষ্ট হ'ব। ইয়াত তেনে প্ৰবল ভেদজ্ঞান নাথাকে, হেতুকে তাত বিধি নিবৰ্ধক। সখ্য আত্মসমৰ্পণৰূপ ভক্তি পূৰ্বোক্ত

দাম্ভাস্ত ভক্তির ফলস্বরূপ ; ই বৈধী ভক্তি নহয় । ফল কোনোদিনে
 বঞ্চে হব নোৱাৰে গতিকৈ তাৰ স্বৰূপজ্ঞানটো পুৰুষৰ প্ৰযুক্তি-
 নিৰ্ভাৱ উপযোগী (প্ৰয়োজক) নহয় হেতুকে নিষ্প্ৰয়োজন হৈ পৰে ।
 সেই কাৰণেই তেওঁবিলাকে সখ্যা আৰু আত্মসমৰ্পণৰূপ দ্বিবিধ
 ভক্তিৰ স্বৰূপ নিৰূপণ কৰা নাই । দাম্ভ-ভক্তিৰ পৰাই যে মায়া
 আতৰ হয় এই কথা ভট্টদেৱে স্পষ্টকৈয়ে প্ৰতিপাদন কৰিছে ।
 নিগুণা-ভক্তিও বৈধী-ভক্তি নহয় তথাপি যে তাৰ স্বৰূপ নিৰূপণ
 কৰা হৈছে, তাৰ কাৰণ এই যে—তাৰ স্বৰূপটো নাজানিলে তাৰ
 কাৰণে পুৰুষৰ লিপ্সা বা অভিলাষ নহব আৰু ভাক লাভ কৰাৰ
 উপায় স্বৰূপ বৈধী-ভক্তিৰ অন্বেষণ কৰিবলৈ নাযায় । যি পুৰুষে
 নিগুণা-ভক্তি লাভৰ অৰ্থে বৈধী-ভক্তিৰ অন্বেষণ কৰিব তাৰ ফলস্বরূপেই
 সখ্যা আৰু আত্মসমৰ্পণ ভক্তিৰ উদয় অনায়াসে হব তাৰ কাৰণে
 বেলেগ প্ৰৱৰ্ত্তনা বা বিধিৰ আৱশ্যক নাই । এই কথাৰ সমৰ্থন-
 কল্পে সম্প্ৰদায়াগত কথা এটা আছে এই যে, দৈৱকীৰ যে অষ্টম
 গৰ্ভত হৰি উপজিছিল তেওঁৰ গৰ্ভ কেইটাক ভক্তিৰ ৰূপক হিচাবে
 গ্ৰহণ কৰা হয় । তাৰে প্ৰথমৰ পৰা সপ্তম গৰ্ভ পৰ্য্যন্ত প্ৰৱণাদি
 দাম্ভাস্ত ভক্তিৰ স্বৰূপ । সপ্তম গৰ্ভৰ পাচতে অৰ্থাৎ দাম্ভ-ভক্তিৰ
 পাচতে হৰি গৰ্ভস্থ হয় অৰ্থাৎ ভক্তৰ হৃদয়ত ভগৱানৰ স্থিতি
 হয় ; এয়ে সখ্যা-ভক্তি আৰু তাৰ পাচতে ওপজে এয়ে আত্ম-
 নিবেদন ভক্তি । গতিকে শ্ৰীকৃষ্ণ হৃদয়ত স্থিতি হবৰ কাৰণেই
 প্ৰাণীৰ যত কৰ্ত্তব্য সেয়ে দাম্ভাস্ত ভক্তি । শ্ৰীকৃষ্ণ গৰ্ভস্থ হলে
 অৰ্থাৎ হৃদয়ত স্থিত হলে তেৱেঁই সমস্ত কৰাব, প্ৰাণীৰ কৰ্ত্তব্য

একে বাকী নাথাকে।

শ্ৰীভাগৱতৰ পুৰাণৰ উপাখ্যান বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গতো ৰূপকচ্ছলে কোৱা হৈছে যে দাস্তান্ত সাত বিধ ভক্তিয়ে গুৰুৰ উপদেশৰ দ্বাৰা জন্মে; সখ্য আৰু আত্মনিবেদন ভক্তিয়ে নিজৰ উপপত্তিৰ কাৰণে গুৰুৰ উপদেশ বা বিধিক অপেক্ষা নকৰে। ভগৱৎতত্ত্ব জ্ঞানৰ পাচত সি আপোনা-আপুনিৰে ওপজে নাইবা স্বয়ং ভগৱানেই জ্ঞানৰ পাচত ভক্তক সেই সাধ্যা-ভক্তিৰ উপদেশ দিব (১)। আৰু ভক্তিবিষেকৰ প্ৰথমতে যি শৰণ-নিৰ্ণয় কৰা হৈছে তাৰ দ্বাৰাই আত্ম নিবেদন ভক্তিৰ স্বৰূপটি কোৱা হৈছে। শ্ৰীশঙ্কৰেও 'ভক্তিৰস্বাকৰ'ত নানা ঠাইত কোৱা ভগৱন্তৰ একশৰণ বা অনন্তশৰণৰ কথাৰ স্তিমিত্তে আত্মসমৰ্পণ ভক্তিৰ স্বৰূপ-নিৰূপণ কৰা হৈছে। আত্ম-সমৰ্পণ আৰু একশৰণ একেই কথা। বাকী কেইবিধ ভক্তি একশৰণৰ হেতু বা উপায় গতিকে তাকে একশৰণৰ ভিতৰত ধৰা হয়। এই কাৰণে উক্ত প্ৰৱৰ্ত্ত সখ্য আৰু আত্ম সমৰ্পণ ভক্তিৰ বেলগে স্বৰূপ নিৰূপণ নকৰাটো যুক্তিসংগতই হৈছে।

(১) ভক্ত্যাং স জনস্বাক্ষৰে আত্মজামসিতেক্ষণাম্।

যবীৰসঃ স্ততান্ সপ্ত সপ্ত দ্ৰবিড় ভূততঃ ॥

[ভা: ৪।২৮।৩০]

আত্মজাং শ্ৰীকৃষ্ণ সেৱকচিং। সংসঙ্গেন ভগবৎকৰ্মে কচিবজ্জুদিত্যৰ্থঃ।
অসিতস্ত শ্ৰীকৃষ্ণস্ত সৈক্ষণংযয়া ত্যাং যবীৰসঃ সপ্তস্ততান্ “শ্ৰৱণ-
কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোঃস্বৰণং পাদসেৱনং অৰ্চনং ৰন্দনং দাস্তমিতি
সপ্ত প্ৰকাৰান্। সখ্যাআত্মনিবেদনয়োস্তত্ত্বংপৰাৰ্থজ্ঞানোত্তৰব্যাঙ্গ-
ভাবিত্বাত্তস্ত চ ভগৱতৈবোত্তৰত্ৰোপদেক্যমাণদ্বাদানীমহুংপত্তে:
সপ্তেভ্যুক্তম্”।

[ভাৱাৰ্থদীপিকা]

নিষ্ঠূর্ণ-ভক্তির স্বরূপ আগেয়ে সংক্ষেপে কোরা হৈছে।
 আত্ম-সমর্পণান্ত ভক্তির ফলত জীৱৰ অন্তঃকৰণস্থ প্রাকৃত বৈষয়িক
 নিষ্ঠূর্ণ-ভক্তি † বাসনাবিলাক নোহোৱা হৈ গ'লত তাৰ অন্তঃকৰণত
 † বজোপুণ আৰু তমোপুণ একেবাৰে অভিভূত হৈ যায়,
 তাৰ কোনো কাৰ্য্যই নাথাকে। তেতিয়া অন্তঃকৰণ কেৱল শুদ্ধ
 সত্ত্বময়, অতি স্বচ্ছ, অতি নিম্মল, সম্পূৰ্ণ দ্ৰৱভাৱাপন্ন, তাত প্ৰতিবিম্বিত
 ভগৱদৰূপেৰে ব্যাপ্ত আৰু প্ৰকাশিত হৈয়ে থাকে। গতিকে তাত
 প্ৰতিবিম্বিত চৈতন্য পুৰুষো স্বৰূপস্থ সচ্চিদানন্দৰূপেই সমুদ্ৰাভিমুখে
 প্ৰৱাহিত, অবাধিত, গজ্ঞা-প্ৰৱাহৰ দৰে বিয়চৈতন্য বা ভগৱন্তৰ
 পিনেছে বৈ যাব ধৰে।

তেতিয়া মায়াৰ আৱৰণ আৰু বিক্ষেপৰূপ কাৰ্য্য নাথাকে।
 কিন্তু শুদ্ধসত্ত্বময়, ভগৱদাকাৰে আকাৰিত, দ্ৰৱীভাৱাপন্ন, মায়িক
 জীৱন মুক্তি † অন্তঃকৰণস্থি থাকে। এয়ে একশৰণতানাত,
 † ইয়াকে আমি নিষ্ঠূর্ণ-ভক্তি বুলিছোঁ। এই ভক্তি
 উদয় হোৱাৰ লগে লগে পুৰুষ জীৱমুক্ত হয়।

বিষ্ণুময় দেখে যিটো সমস্ত জগতে।

জীৱন্তে মুকুত হোৱে অচিৰ কালতে॥

[কী: ১৮২৪]

ইয়াৰ পৰিবৰ্তী অদ্বৈতভাৱপ্ৰাপ্তি বা নয়মুক্তিগুণে এই
 মোক্ষতকৈ ভক্তি † বৰ্দ্ধিত অধিক আনন্দৰ স্ফুৰণ হয়; গতিকে ভক্ত-
 হৰ্ষ অধিকা † সকলে মুক্তিক উপেক্ষা কৰিও এই ভক্তিসুখৰ
 বাঞ্ছা কৰে।

“নলাগে লীন মুকুতিতো তথা ।

নাহি হৰি পদ পঙ্কজ যথা ॥”

[কীঃ ১১৪]

“নমাগোহো স্তম্ভ ভোগ নলাগে মুকুতি ।

তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ থাকোক ভক্তি ॥”

[তপাঃ ৫২৩]

“মোকতো অভিলাষ নাহি হৰি ।

তোমাৰ চৰণ বেণুক এৰি ॥”

[তপাঃ ৭২২]

“নাৰদ সনতকুমাৰ অনন্ত শুকমুনি আদি কৰি ।

মুকুতি সুখক ঠেলি বাম নাম সদাই ফুৰে স্মৰি ॥”

[নাঃ ঘোঃ ৩৫৩]

যিকলে অদ্বৈত জ্ঞান লাভ কৰি মুক্ত হৈ ঈশ্বৰস্বৰূপ-
প্ৰাপ্ত হৈছে সেই সকলেও স্বেচ্ছাট লীলা বিগ্ৰহ বা মাযিক ৰূপ

ভজ্যাত্মক
বৃত্তিৰ স্থায়িত্ব
ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত হৈছে যদিও সেই ঐশ্বৰ্য্য-শক্তিৰ

দ্বাৰায় লীলা বিগ্ৰহ বা মাযিক দেহ গ্ৰহণ কৰি এই ভজ্যাত্মক
অন্তঃকৰণ বৃত্তিক উপশান্ত হব নিদিয়াটক বন্ধা কৰিব পাৰে ।

ভগৱদ্ভক্তৰ পক্ষে ভগৱানেই ভক্তৰ সুখৰ অৰ্থে এই বৃত্তি
চিৰস্থায়ী কৰি ৰাখিব পাৰে । গতিকে অদ্বৈতজ্ঞানবাদী সকলে
যে চৰম বৃত্তিটো আপোনা আপুনি নষ্ট নোহোৱাকৈ নাথাকে বুলি

কয়, তাঁর লগত বিবোধ নথটিল ; অৰ্থাৎ যিহনে ভক্তিব পথ লোৱা নাই বা যিহন ভক্তিৰ অনধিকাৰীয়ে জ্ঞানকে চৰম কাম্য বুলি ভাবি জ্ঞান লাভৰ কাৰণেহে ভক্তি কৰিছে তেনে লোকৰ পক্ষে চৰম বৃত্তিয়ে অত্যাশ্ৰ সমস্তক দহি নিজেও দক্ষ বা উপশান্ত হৈ যায়। তেনে লোকক লক্ষ্য কৰি কোৱা হৈছে—

‘ যিটো ভুঞ্জি নিজ কৰ্ম্মৰ বিপাক তোমাৰ কৃপাক চাৱে।
কায়বাক্য-মনে তোমাকেসে সেৱে সেইসে মোক্ষক পাৱে ॥ ’

[১০ম ৪২৪]

কিন্তু ভক্তৰ পক্ষে ভগৱানৰ কৃপাশ্ৰে ভক্ত্যৱশ্যক বৃত্তিয়ে দান বিলাকক হে দহি পেলায়। নিজে ভগৱানক আকোৱালি ধৰি অদ্বৈতভাৱেই থাকি যাব পাৰে। এই ভক্তিৰ মাজতে অদ্বৈতজ্ঞান আছে গতিকে ভক্তৰ পক্ষে মোক্ষ লাভ হৈয়ে আছে ; সেই মোক্ষ ভেঙেবিলাকৰ কাম্য নহয় গতিকে আত্যন্তিকভাৱে লয়প্ৰাপ্ত হৈ নাযায়। জ্ঞানী-সকল ইয়াতেই ব্ৰহ্মত বিলীন হৈ যায়।

“ যিটোজন যায় মাধৱৰ নাম ধৰি।
পাছে পাছে ফুৰে দেৱ-দেৱী তুতি কৰি ॥
মুৰ্ত্তিমন্ত হুয়া পাঞ্চ প্ৰকাৰ মুকুতি।
মোক লৈয়ো বাপ বুলি কবন্ত কাকুতি ॥ ”

[১১শ ঙ্গ: ১২৩১৬]

সগুণভক্তি সাধন আৰু নিগুণভক্তি সাধ্য, ফলস্বৰূপ অৰ্থাৎ সাধ্যাভক্তি। সগুণভক্তিৰ দ্বাৰাই নিগুণভক্তি অভিব্যক্ত হয়। আৰু সাধন ভক্তি ভক্তি বন্ধাকৰণ নিম্নলিখিত শ্লোকত এই কথাকে কোৱা হৈছে। যেনে—

স্বৰস্তু: স্মাবয়ন্তশ্চ মিথৌঘৌঘহবং হৰিম্।

ভক্ত্যা সজ্জাতয়া ভক্ত্যা বিভ্রত্যাৎপুলকাংতনুম্ ॥

[ভঃ ৰঃ ১৪১৪ ধৃত ভাঃ ১১৩৩২]

ইয়াত প্ৰথম প্ৰযুক্ত “ভক্ত্যা” মানে সাধন ভক্তি ; পৰপ্ৰযুক্ত “ভক্ত্যা” এই পদৰ অৰ্থ সাধ্য ভক্তি বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে।

“ভক্ত্যা=সাধন ভক্ত্যা সজ্জাতয়া শ্ৰেমলক্ষণয়া ভক্ত্যা”

(টীকা)

চিত্তৰ দ্ৰৱভাৱটো নিবৰচ্ছিন্ন হলে ইয়াকে প্ৰেম ভক্তি বোলা হয়। “বাগ্ গদগদা দ্ৰৱতে যশ্চ চিত্তম্” ইত্যাদি শ্লোকৰ দ্বাৰা ইয়াকে নিৰূপণ কৰা হৈছে। ভক্তি শব্দই কৰণ ব্যুৎপত্তিৰ দ্বাৰা সাধন ভক্তি আৰু ভাৱ ব্যুৎপত্তিৰ দ্বাৰা সাধ্যভক্তিক বুজাব পাৰে। সাধ্যভক্তিৰে অনবৰত ভগৱত্ত্বৰ স্মৃণ হৈ থাকে।

“মোক লাগি প্ৰেম উপজিল যাৰ মনে।

নেৰে সখি তাহাৰ হৃদয় সৰ্বক্ষণে ॥

[১১শ স্বঃ ১২২০]

এই অৱস্থাত ভগৱদ্বৰ্ত্তি বসভাপ্ৰাপ্ত হয় গভিকে মুক্তি কৰিও ইয়াত আনন্দ অধিক। ইয়াকে, বৈষ্ণৱ সকলে “বসময়ী ভক্তি”, “ভক্তিবস” ইত্যাদি শব্দৰ দ্বাৰা কৈছে।

ইয়াতে আপত্তি এই যে, ব্ৰহ্মজ্ঞানভোভো অন্তঃকৰণৰ ভগৱদাকাৰভাপ্ৰাপ্তি হয়, গভিকে অযেতভাৱে ভগৱানৰ জ্ঞান ভাভো

থাকে ; ভেদে ভক্তিৰ লগত জ্ঞানৰ পাৰ্থক্য কি হ'ল ?
 ইয়াৰ উত্তৰ এই—ভক্তিও চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ থাকে, জ্ঞানত
 নাথাকে । গতিকে ভগৱদাকাৰে আকাৰিত দ্ৰৱীভাৱ-
 প্ৰাপ্ত অন্তঃকৰণৰদ্বিত্তিয়ে ভক্তি, ভগৱদাকাৰে আকাৰিত
 দ্ৰৱীভাৱ অপ্রাপ্ত অন্তঃকৰণ ৰদ্বিত্তিয়ে জ্ঞান । ভগৱদ্ভক্তিৰ সাক্ষাৎ
 ফল ভগৱৎ প্ৰেমাভিক্ৰিয়া নিৰ্ণণাত্মিক ; জ্ঞানৰ সাক্ষাৎ ফল অদ্বৈত-
 ভাৱপ্ৰাপ্তি । ভক্তিৰ অধিকাৰী, সকলো মানুহ মায়েই ; জ্ঞানৰ
 অধিকাৰী সাধনচতুষ্টয় (১) সম্পন্ন লোকহে । ভক্তিৰ সাধন ভগৱানৰ
 গুণকৰ্মাদিসম্বলিত ভাগৱত আদি শাস্ত্ৰ-বাক্য ; জ্ঞানৰ সাধন
 “তত্ত্বমস্মাদি”—বেদবাক্য । এই স্বৰূপ ফল অধিকাৰী আৰু সাধন,
 ভিন্ন হেতুকে ভক্তি আৰু জ্ঞান একে বস্তু নহয় । সেইবুলি ভক্তি
 আৰু জ্ঞান পৰস্পৰে বিৰোধী নহয় ।

আনপিনেদি ভক্তিক আরু তিনি প্রকাৰে ভাগ কৰা দেখা

অন্তরঙ্গ। ভক্তি ● গৈছে — যেনে অন্তরঙ্গ। ভক্তি, উদয়ভক্তি আৰু
● সপ্রেম ভক্তি।

- (১) ১। নিত্যানিত্য বস্তু বিবেকঃ (কোন নিত্য কোন অনিত্য বস্তু
তাৰ বিবেচনা) ।
- ২। ইহামূত্রকলভোগবিবাগঃ (ঐহিক পাৰলৌকিক ভোগৰ শ্ৰেণী
বৈবাগ্য) ।
- ৩। শমদমাদিসম্পত্তিঃ (শম, দম, উপবাসি, তিষ্ঠিষ্ণা, সমাধান আৰু
শ্রদ্ধা এই ছ'টা গুণৰ লাভ) ।
- ৪। মুমুক্শুত্বম্ (মুক্তি কামনা) ; এই চাৰিটাক সাধন চতুষ্টয়
বোলা হয়। এই চাৰিটা সাধন যাতে আছে সেয়ে ব্রহ্মবিজ্ঞা
বা ব্রহ্মজ্ঞানৰ অধিকাৰী ।

অন্তৰঙ্গা ভক্তিত জগৎপ্ৰপঞ্চ সত্যৰূপে প্ৰকাশ হয় ; কিন্তু সমস্ততে বাস্তৱেৰ বা বিষ্ণুবুদ্ধি হয়, গতিকে ভক্তই সমস্তকে বাস্তৱেৰ বুলি পূজা কৰে, প্ৰণাম কৰে আৰু সেৱা কৰে।

উত্তম ভক্তিত ভগৱদ্ভিন্ন সমস্ত বস্তুই মিছা বা অলীক
 † বুলি প্ৰতীত হয় কেৱল সচ্চিদানন্দ ৰূপ ভগৱান
 উত্তম ভক্তি † পৰমাত্মাতে দেহ, মন, ইন্দ্ৰিয় আদি সমৰ্পিত হৈ
 ব্যাপ্ত থাকে।

সপ্ৰেম ভক্তিত জগৎপ্ৰপঞ্চৰ মিছা বা সত্য কোনো
 † প্ৰকাৰেই প্ৰকাশ নাথাকে কেৱল সচ্চিদানন্দ ভগৱত্তত্ত্বৰ
 সপ্ৰেম ভক্তি † হৈ প্ৰকাশ হৈ থাকে।

এই তিনি বিধ ভক্তি সাময়িকভাৱে উদয় হোৱা অৱস্থাত
 সগুণা-ভক্তিয়ে হৈ থাকিব। নিৰৱচ্ছিন্ন নিঃসীম অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হলে
 নিগুণাৰ ভিতৰত পৰিব।

সাধন-ভক্তিৰ অনুষ্ঠান আৰম্ভ হোৱাৰ পাঁচত জাৰ মধ্যম
 † অৱস্থাৰ পূৰ্বৰ অৱস্থাৰ ভক্তক প্ৰাক্ত ভক্ত
 শ্ৰাব্য ভক্ত † বোলে।

সাধন-ভক্তিৰ মধ্য অৱস্থাৰ পাঁচৰ অৱস্থাৰ ভক্তক মধ্যম
 † ভক্ত বোলা হয় আৰু সাধ্য-ভক্তি প্ৰাপ্ত হলে তেওঁক
 মধ্যম আৰু † উত্তম ভক্ত, প্ৰধান ভক্ত, মহাভক্ত, পৰমভক্ত,
 একান্ত ভক্ত, উত্তম ভাগৱত, মহাভাগৱত, পৰমভাগৱত এইবিলাক
 শব্দেৰে কোৱা হয়।

নিগুণা-ভক্তিয়ে কেতিয়াও নিষ্কলঙ্ক বাদ দিব নোৱাৰে

গতিকে সেই ভক্তি ব্যাভিচারিণী হোৱাৰ কোনো আশঙ্কা নাই।
 অব্যভিচারিণী সন্তুণী-ভক্তিয়ে কেতিয়াবা যদি কোনো অৱস্থাত বিষ্ণু
 ভক্তিয়েহে ভক্তি বা পৰম উপাস্ত্ৰকপে গৃহীত তত্ৰটিক বাদ দি ভক্তিন্ন
 আন দেৱতা বা তত্ৰত আবিষ্ট হয় তেন্তে সেই ভক্তি ব্যাভিচারিণী
 হয়, এই কথা আগৈয়ে কোৱা হৈছে। সেই ভক্তি সাধ্যা বা
 নিৰ্গুণা ভক্তিৰ উপযোগী নহয় হেতুকে আচল ভক্তি নহয়,
 ভক্তিৰ আভাসহে। গতিকে যি ভক্তিয়ে বিষ্ণুতত্ৰক বাদ নিদিয়াটকৈ
 চলি থাকে সেই অব্যভিচারিণী বা অনন্তভক্তিয়েহে ভক্তি। তেনে
 ভক্তিৰ পৰাহে আমাৰ নিৰ্গুণ ভক্তি জন্মিব পাৰে। অব্যভিচারিণী
 ভক্তি আন দেৱতা বা আন ধৰ্ম্মৰ নিন্দাৰ স্থান (অৱসৰ) নাই (১)।
 যি কোনো প্ৰাণী, আন দেৱতা বা ধৰ্ম্মক নিন্দা বা হেৰুৱাবিলেও
 ভক্তিৰ অব্যভিচারিত্ব ক্ষুণ্ণ হয়—

“পৰৱ ধৰ্ম্মক নিহিংসিবা কদাচিত।

কবিবা ভূতক দয়া সকৰুণ চিত্ত॥” (১)

[ভ: প্ৰ: ১৪২]

“নকবিবা নিন্দা আন পত্নী সমন্তক।

যোগৰ ফলৰ অৰ্থে তেজিবা কৰ্ম্মক ॥

(১) অহিংসয়া পৰমহংসচৰ্য্যায়া স্মৃত্যা মুকুন্দচৰিতাগ্ৰাসীধুন।।

যটৈবকটৈমনিয়টৈবনিন্দয়া নিবীহয়া হৃদ্যতিভিক্কা চ ॥

[ভ: ব: ৪ত ভা: ৪১২১২৪]

×

×

×

“মাৰ্গান্তবতানিন্দয়েতি” জ্ঞিথবশ্যামি জ্ঞিথবো।

আত্মযোগ নিষ্ঠা হৈবো কামনা এড়িব।

লীত উষ্ণ আদি যত দুঃখক সহিব ॥

[ভ: ব: প: ৯৬৩-৬৪]

“অবস্তা উপেক্ষা দ্বেষ নিন্দাক এৰিবা।

কলিত যিমান পাৰা কৃষ্ণক পূজিবা ॥”

[ভক্তিবিবেক পদ ৬৭০]

“আত্মৰূপে মই শ্ৰীলীত আছোঁ তাবাক উপেক্ষা কৰি।

মোক পূজে তাৰ পূজন জানিবা ভস্মত হোমৰ সৰি ॥”

[তথা ৬৭৪]

ভট্টদেৱে কৈছে যে “এভেকে মুমুক্শুসেবে যোৱৰূপ দেৱতাক
এৰি হৰিৰ শান্ত মূৰ্ত্তি অৱভাৱক মাত্ৰ ভজন্ত, আনো দেৱতাকো
নিন্দা নকৰন্ত; বাহ্যিক ভাসিকজনেসে ধন-সম্পত্তি, পুত্ৰৰ
অৰ্ধে নানা দেৱতাক ভজে, মোক্ষদাঙা পদে বাহুদেৱ ভজনি
কহিলোঁ। [ক: ভা: ১১২ পৃ: ৫]

এতিয়া প্ৰশ্ন হৈছে এই যে — ভক্তি, পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয়ৰ
কোনটোৰ ভিতৰত পৰে?

পৰমভক্ত আৰু জ্ঞানী ঋতুসুদন স্বৰস্বতীয়ে কয় যে ভাগৱত-ধৰ্ম্মৰ
ভক্তিৰ সাধ্য হিচাবে ইয়াক ধৰ্ম্ম নামৰ পুৰুষাৰ্থ বুলি কৰ
পুৰুষাৰ্থতা পাৰি আৰু সংসাৰ-বন্ধন নাথাকে গতিকে মোক্ষ
বুলিও কৰ পাৰি।

গৌড়ীয় বৈষ্ণৱসকলে ইয়াক পঞ্চম পুৰুষাৰ্থ বুলি কয়।
অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ এই বিষয়ে স্পষ্টভাৱে একো অক্লিয়ন্ত পোৱা

নাযায়। কিন্তু শ্রবণ-কীর্তনাদি ভক্তিক পৰম ধৰ্ম (১) বুলি ভাষা নিগূৰ্ণ-ভক্তিও সংসার-বন্ধন নাথাকে, ইয়াত মোক্ষ সুখো পোৱা যায় আৰু ই “মোক্ষভো অধিক” সুখজনক বুলি উল্লেখ কৰা দেখা গৈছে (২)। গতিকে এই বিষয়েও এওঁবিলাকৰ মন্তব্য অদ্বৈতবাদী ভক্ত মধুসূদন সবস্বতীৰ লগত মিল আছে বুলি ধৰাটোৱে যুক্তিসংগত যেন পাইছোঁ। সকলো ধৰ্ম্মৰ ভিতৰত ভক্তিশ্ৰেষ্ঠ, গতিকে ই

- (১) “ভোগ্য ক্ষয় হোৱৈ কৰ্ম ধৰ্ম্ম মায়াময়।
 শ্রবণ কীর্তন ধৰ্ম্ম পৰম অক্ষয় ॥ [১১শ স্বঃ ২২২]
 ভকতিত পৰে ধৰ্ম্ম নাহি সংসাৰত।
 চাৰিও বেদৰ জানা এহি সাৰ তত্ত্ব ॥ [কীঃ ১০০৮]
 স এব সৰ্ব্ব-ধৰ্ম্মাণাং ধৰ্ম্মোহধিকতমো মতঃ।
 বদভক্ত্যা পুণ্ডৰিকাক্ষং স্তৱৈবৰ্চেন্নবঃ সদা ॥

[ভঃ বিঃ ধৃত গৰুড়পুৰাণ]

- (২) কেৱল কীর্তনে সংসাৰ তৰি।
 বন্ধ চিঙি হোৱে আপুনি হৰি ॥ [কীঃ ৭৮]
 “ৰাম নাম যিটো সন্ততে গাবে।
 সেহিসে হাততে মুকুতি পাৰে ॥ (ভাষা ৭৮)
 মুকুতি বসকো অৱে ভকতি।
 তাক এৰি কৰে জ্ঞানত বতি ॥” (ভাষা ১২৭)
 “মোক্ষভো অধিক ইটো ভকতিৰ সুখ অতি
 পৰম আনন্দ নিকপম ॥”
 “ভকতিয়ে পুৰুষৰ লিঙ্গ দেহ তথ্য কৰে
 বিনা বন্ধে মুকুতিক পাৰে ॥” (ভঃ বঃ পদ ৪৭৬)

পৰম ধৰ্ম আৰু পুৰ্বোক্ত পাঁচ বিধ যুক্তিৰ ভিতৰত য'ত ভদৰদ-
ভক্তিৰ বিৰতি নহয় সেয়ে সৰ্বাধিক কাম্য গতিকে ই (নিৰ্গুণ-ভক্তি)
পৰম যোক্ত।

ভাহাৰ চৰিত্ৰ হুখা সিদ্ধু তাত ক্ৰৌড়া কৰি দীনবন্ধু
চাৰি পুৰুষাৰ্থ তৃণৰ সম কৰয়।

[নাঃ ঘোঃ ৬৪০]

ভক্তিক চাৰি পুৰুষাৰ্থতকৈ অতিৰিক্ত পঞ্চম পুৰুষাৰ্থ বুলি
স্বীকাৰ নকৰিলেও এই পদৰ অৰ্থৰ অসঙ্গতি নথটে। ইয়াত চাৰি
পুৰুষাৰ্থ' শব্দৰ দ্বাৰা ভক্তিৰ সম্পৰ্কহীন প্ৰসিদ্ধ যি চাৰি পুৰুষাৰ্থ,
ভাকেই কোৱা হৈছে।

সপ্তম অধ্যায়

কৰ্মবাদ

ভক্তিবাদী সকলৰ পক্ষে কৰ্মবাদৰ স্থান কেনেকুৱা তাৰে
অনুসন্ধান কৰা য'ক।

ৱেদ যে জননীৰ নিচিনা হিতাৰ্থী, ঈশ্বৰৰ বাণী সাক্ষাৎ
ঈশ্বৰস্বৰূপ এই কথা আগেয়ে কোৱা হৈছে। ৱেদেই যাগ-

কৰ্মবাদৰ ১ যজ্ঞাদি নিত্য-নৈমিত্তিক কাম্য কৰ্মবোৰৰ উপদেশ
উপযোগিতা ২ দিছে। হিতাৰ্থী লোকে কেতিয়াও অনৰ্থৰ উপদেশ
নিদিয়ৈ গতিকে ৱেদে আচৰণ কৰিবলৈ উপদেশ দিছে যেতিয়া
সি (কৰ্ম্মানুষ্ঠান) কেৱল সংসাৰ-বন্ধনৰূপ অনৰ্থৰ হেতু হ'ব নোৱাৰে।
আৰু এটা কথা এই যে ভক্তি যে, মোক্ষৰ হেতু আৰু স্বয়ং
পৰম মোক্ষস্বৰূপ পৰমানন্দময় সেইটোও ৱেদোপদিষ্ট বুলিহে বৈষ্ণৱ-
সকলে মানে। যদি ৱেদোপবিষ্ট কৰ্ম্মবাদ মিছা বা অপ্রামাণিক
হয় তেন্তে সেই দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰাই ৱেদোক্ত জ্ঞানবাদ আৰু ভক্তিবাদবো
মিথ্যাও বা অপ্রামাণিকও সিদ্ধ হৈ পৰিব। গতিকে ৱেদে কৰ্ত্তব্য
বুলি উপদেশ দিছে যেতিয়া সি নিশ্চয় যি কোনো প্ৰকাৰে
সাক্ষাতে হ'ক বা পৰম্পৰাই হ'ক ভক্তি বা মুক্তিৰ উপযোগী হ'ব
লাগিব। নহলে ৱেদৰ সেই উপদেশবিলাক নিৰর্থক বা অনৰ্থক
হৈ পৰে।

এই বিষয়ে ভক্তিবাদীসকলৰ বক্তব্য এই—বেদ জননীৰ নিচিনা গতিকৈ কেতিয়াও কাৰো প্ৰতিয়ে বেদে মিছা বা অকল্যাণৰ, কাম্য-কৰ্মৰ উপদেশ নিদিয়। ভগৱদ্ভক্তিয়ে বেদৰ সাৰ-মৰ্ম ; ভক্তি হেতুত যি কোনো প্ৰকাৰে, লোভত পেলাই হলেও মানুহক ভগৱদ্ভক্তিপ্ৰৱণ কৰি তোলাটোৱে বেদৰ তাৎপৰ্য্য। জন্ম জন্মান্তৰৰ প্ৰাকৃত কৰ্মবাসনাৱদ্ধ জীৱ সৰ্বদাই বিষন্ন লালসাত মুগ্ধ হৈ ঈশ্বৰ-বিমুখ হৈ থাকে। ভক্তি-পথত তাৰ ৰুচি নাই ; গতিকে পোনপতীয়াকৈ “ভক্তি কৰা ভক্তি কৰা” বুলি উপদেশ দিলেও তাৰ দ্বাৰা মানুহৰ ভক্তিত প্ৰৱৰ্ত্তি হব নোৱাৰে। সেই কাৰণে ঋতিয়ে প্ৰাণীৰ ৰুচিসম্পন্ন স্বৰ্গ, পুত্ৰ, পশু আদি কামনা-বিষয়ৰ লোভ দেখুৱাই বৈদিক কৰ্মৰ অনুষ্ঠানত প্ৰৱৰ্ত্ত কৰে ; যিদৰে পিতৃ-মাতৃয়ে অবাধ শিশুক মিছিবিলি লোভ দেখুৱাই ঔষধ খুৱায় ! তাৰ তেনে ঔষধ সেৱনৰ ফলও মিছিবিলিও পায় আৰু ৰোগৰো উপশম হয়। সেইদৰে বৈদিক কাম্যকৰ্ম অনুষ্ঠানৰ পৰাও সেই কাম্য ফল লাভ আৰু লগে লগে মনৰ ভক্তিবিৰোধী বাসনাৰ ক্ষয় হয়। সেই কাম্যকৰ্মৰ পৰা যি পুণ্য হয় তাৰ পৰা স্বৰ্গাদি ভোগো হয়, তাতকৈ অধিক সুখলাভৰ আকাঙ্ক্ষা বাঢ়ে, নাহে নাহে স্বৰ্গ-সুখকো তুচ্ছজ্ঞান কৰিব পৰা হয়। সুখ যে ভগৱানৰ স্বৰূপ এই কথা আগেয়ে কোৱা হৈছে। গতিকে নিবৰ্ত্তনীয় সুখাকাঙ্ক্ষা আৰু ভগৱৎপ্ৰাপ্তিৰ আকাঙ্ক্ষা ফলতঃ একেই কথা। অজ্ঞানৰ আৱৰণেহে তাক বেলগ-ভাৱে প্ৰভীত কৰাই আছে। যেতিয়া তাৰ নিবৰ্ত্তনীয় পৰমানন্দ ভোগৰ আকাঙ্ক্ষাটো ভীত হৈ উঠিব সেই সময়তে বেদৰ ভগৱদ্ভক্তিৰ

উপদেশ সার্থক হব ; অর্থাৎ বেদে যে স্বৰ্গাদি সুখকো অনিত্য, তুচ্ছ আৰু হুঃখাস্ত বুলি কৈ ভগবদ্ভক্তি বা ভগবত্তত্ত্বক পৰমানন্দময় নিৰতিশয় উচ্চৰ নিত্য সুখৰ আৰু বুলি কৈছে সেই কথা, তেতিয়া তাৰ মনত লাগিব ; স্বৰ্গাদিব সাধন কাম্যকৰ্মত অকুচি আৰু যোক বা ভক্তিৰ সাধন শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদিত কুচি হব আৰু বেদৰ উপদেশ অনুসাৰে কাম্যকৰ্ম বাদ দি শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদি ভাগবতধৰ্ম-অনুষ্ঠানত প্ৰবৃত্ত হব । এইদৰে কাম্যকৰ্মবিলাক ভগবদ্ভক্তিত কুচিৰ উৎপাদক হিচাবে পৰম্পৰাকপে তুহুপযোগী হয় । সেই কাৰণেই বেদত ইয়াৰ উপদেশ দিয়া হৈছে । তুহুপৰি এই কাম্যকৰ্মবিলাক ভগৱানৰে পূজাবিশেষ, গতিকে নিকাশভাৱে অনুষ্ঠিত আৰু ভগৱানত সমৰ্পিত হলে সেয়ে প্ৰাণীৰ বিষয়াসক্তি কমাই দি ভগবদ্ভক্তি জন্মায় । ইয়াকে ১১শ স্কন্ধত কোৱা হৈছে—

“যিমত গহন কৰ্ম শুনা পৰিচ্ছেদ ।

শিক্ষা দেই মুচক পৰোক্ষবাদে বেদ ॥

স্বৰ্গ সুখ আদি লোভ লগাই প্ৰথমত ।

প্ৰৱৰ্ত্তান্ত অজ্ঞানোক সকাম কৰ্মত ॥

ভুক্তিৰো নিৰ্দিষ্ট সুখ লভিয়া স্বৰ্গক ।

হেনয় কামনা কৰি অৰ্চে ইচ্ছবক ॥

বাঢ়ে প্ৰীতি বেদৰ শুনিয়া কলশ্ৰুতি ।

পাচে সেই কৰ্মে তাৰ সাধিবে মুকুতি ॥

যেন পিতৃ শিশুক লাড়ু লোভ দেখায় ।

ভাক পাইবো বুলি শিশু ঔষধ পিয়য় ॥

পাচে খণ্ড লাড়ুৱে গৰ্ভৰো ৰোগ হৰে ।

সেহিমতে অস্তানী ৱেদৰ শিক্ষা ধৰে ॥

পাচে ৱেদে সোলে এৰা ইসব কামনা ।

নিষ্কামে কৰিবা এক কৃষ্ণত অৰ্পণা ॥

সেহি কৰ্ম্মে কৰে বিষয়ত বিৰকতি ।

উপজাইবে মাধৱত পৰম ভকতি ॥

(নিঃ নং ২১১-২১৪)

এই গ'ল কাম্য-কৰ্ম্মৰ কথা । ৱেদবিহিত নিত্য আৰু
নৈমিত্তিক কৰ্ম্মবিলাক নকৰিলে পাপ হয় গতিকে মনস্ত তুৰ্ব্বাসনা
নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্মে । তাৰ পৰা শ্ৰাণীৰ অন্তঃকৰণত ভগৱদ্ভক্তিৰ
কৰ্ম্মৰ
ভক্ত্যুপযোগিত্ব কৰ্ম্মৰ হব নোৱাৰে । নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্মৰ আন
এটা ফল এই যে, তাৰ দ্বাৰা পূৰ্ব্ব সঞ্চিত বিষয় বাসনা অপসাৰিত
হয় ; বিষয় বাসনাহীন অন্তঃকৰণতহে ভগৱদ্ভক্তিৰ অভিব্যক্তি
হব পাৰে । সেই কাৰণে ভগৱদ্ভক্তি লাভৰ অভিলাষী বা ভক্তয়ো
নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে ।

নিত্যাং নৈমিত্তিককৈৱ তথাবশ্যকমেৱ চ ।

গৃহাশ্রমী বিষ্ণুভক্তঃ কুৰ্য্যাৎ কৃষ্ণং ধিয়া স্মৰন্ ॥

(ভঃ বিঃ দ্বিত সাধ্বতত্ব)

মোক্ষাৰ্থী ন শ্ৰৱৰ্ত্তেত তত্র কাম্য নিষিদ্ধয়োঃ ।

নিত্য-নৈমিত্তিকে কুৰ্য্যাৎ প্রত্যবায়জিহাসয়া ॥

(ভঃ বিঃ দ্বিত বান্ধনপূৰাণ)

যতঃ প্রবৃত্তিভূতানাং যেন সৰ্বমিদং ততম্ ।

শ্বকৰ্ম্মণা তমভ্যৰ্চ্য সিদ্ধিং বিম্ভক্তি যাস্রবঃ ॥

(ভ: বি: ধৃত গী: ১৮।৪৩)

রেদ-প্ৰগিহিতো ধৰ্ম্মঃ ধৰ্ম্মৈশ্চুয্যতি কেশবঃ ।

তস্মাদ্ধৰ্ম্মপৰা যান্তি তদ্বিষেণাঃ পৰমং পদম্ ॥

(ভ: বি: ধৃত)

নিত্য-নৈমিত্তিক আৰু কাম্য এই সকলো কৰ্ম্মৰে যে মুখ্য ফল হৰি-কথাত বতি আৰু হৰি-কথাত একান্ত বতি হলেহে বৈধ-কৰ্ম্মভ্যাগ সম্ভৱপৰ এই কথা “ভক্তিবন্ধৱলীতো স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে ।

যাগৰ ভোগত নতু হোৱে বিৰকতি ।

স্বৰ্গাদিৰ অৰ্থে কৰ্ম্ম কৰিবৈ সম্প্ৰতি ॥

ইন্দিয়ৰ ভোগে বিৰকতি ভৈল যাব ।

নিত্য-নৈমিত্তিক কৰিবাক লাগে তাৰ ॥

ভৈল যাব শ্ৰদ্ধা মোৰ কথা শ্ৰৱণত ।

নিত্য-নৈমিত্তিক আদি কৰি কৰ্ম্ম যত ॥

কথাৰ বিৰোধী জানি ত্যজিব সকল ।

সমস্ত কৰ্ম্মৰে কথা শ্ৰৱণেসে ফল ॥

(বক্তা:)

ৱেদে, যেনে অৱস্থাৰ যি মানুহৰ কৰ্ত্তব্যৰূপে যি কৰ্ম্মৰ বিধান দিছে সেই অধিকাৰ থকা ব্যক্তিয়ে সেই কৰ্ম্ম অৱশ্যে নিত্যাদি কৰ্ম্ম কৰিব লাগিব ; নকৰিলে বিকৰ্ম্মপাপে চুব আৰু অৱশ্য কৰ্ত্তব্য ভগৱানৰ আদেশ অবমাননা কৰাৰ কাৰণে ভগৱদ্দেৱী

বুলি পৰিগণিত হ'ব, তেনে মানুহে ভগৱানত ভক্তি কৰিলেও তেওঁক
বিষ্ণুৱে ভক্ত বুলি গ্ৰহণ নকৰে. সি ভক্তিৰ অধিকাৰী নহয়,
ভগৱানে তাক ৰূপা নকৰে। নিম্নোক্ত শ্লোক আৰু পদত ইয়াকে
কোৱা হৈছে।

নাচৰেদ্ যন্তু ৰেদোক্তং স্বয়মজ্ঞোহজ্ঞিতেন্দ্রিয়ঃ।

বিকৰ্ম্মণা হৃদধৰ্ম্মেণ মৃত্যোমুৰ্ত্ত্যুমুপৈতি সঃ ॥

(ভঃ বিঃ ধৃত ভাঃ ১১।৩।৪৫)

পৰম অজ্ঞানী হয় যিটো দুৰ্ঘ চিত্ত।

ইসব নকৰে কৰ্ম্ম ৰেদৰ নিহিত ॥

যাইবে সিটো বিকৰ্ম্ম পাপতে অধোগতি।

মৰি মৰি উপজিবে যাতনাক প্ৰতি ॥

(নিঃ নঃ ২১৫)

হৰিব কথাত শ্ৰদ্ধা নতু মিলিছয় যাৰ

ভাৰ্য্যা পুত্ৰ মমতা আছয়।

তাৰ সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম ত্যাগ কৰিলে যি দোষ হয়

অবিহোত্ৰ সিদ্ধে তাক কয় ॥

ইন্দ্রিয়ৰ ভোগ ইচ্ছা থাকিতে দেৱৰ কৰ্ম্ম

এৰে যিটো অজ্ঞানী পৰম।

ধৰ্ম্মভ্ৰষ্ট পাপে সিটো পুন্সু পুন্সু উপজয়

সংসাৰে থাকয় নবাধম ॥

ভক্তিবৈৰক পদ ২০৩

শ্রুতিঃশ্রুতির্মমৈবাজ্ঞে য উল্লজ্যা প্রবর্ততে ।

আজ্ঞাচ্ছেদী মমদ্রোহী মদভক্তোহপি ন বৈষ্ণবঃ ॥

[ভঃ বিঃ ধৃত বৃহদ্রামনপুৰাণ]

মাধরে বোলন্ত শ্রুতিশ্রুতি মোৰ আজ্ঞাবাদী জানা নিষ্ঠ

তাক উলজিয়া যিটোজন প্রবর্তয় ।

ভৈলা সিটো মোৰ আজ্ঞাচ্ছেদী মোক দ্বেষ কবিলেক আতি

ভক্ত হন্তো বৈষ্ণব সিটো নোহয় ॥

[নাঃ বোঃ]

বৃহদ্রামন যিটো পুৰাণে নামনে কন্ত

রেদৰ বিহিত ধর্ম চয় ।

মন্বাদি বিহিত ধর্মো মোহোবেসে আজ্ঞা জানা

আক যিটোজনে নকৰয় ॥

আজ্ঞাচ্ছেদী মোৰ দ্রোহী মোত ভক্তি কবিলেও

কদাচিতো সিটো মোৰ নয় ।

এহি আজ্ঞা মনে ধরি গৃহাশ্রমী ভক্ত সবে

বিহিত স্বধর্ম আচৰয় ॥

[ভক্তিবিঃ পদ ২০৪]

রেদৰ বিহিত কর্মৰ আচরণ নকৰাটোকে 'বিকর্ম' বোলে ।

রেদে যাক বিহিয়াছে তাকে বুলি কর্ম ।

রেদে যাক নিষেধিছে সেহিটো অকর্ম ॥

বিহিত নাচৰি হয় বিকর্ম পাতেক ।

এহি তিনি বিধ কৈলো তোমাত প্রত্যেক ॥

বিকৰ্ম অকৰ্ম কৰ্ম এহিতো ত্ৰিতয় ।

ৱেদবেসে মত জানা লৌকিক নহয় ॥

[নিঃ নঃ ২০৭-২০৮]

নিষ্কামভাৱে বিমুক্ত অৰ্পণ কৰি যি কৰ্ম কৰা হয় সেই কৰ্মই সাত্বিক কৰ্ম । তাৰ দ্বাৰা ভগৱদ্ভক্তি আৰু কৰ্মবাসনা-নিবৃত্তি ঘটে ।

হেন আনি নিয়মিবা আপোনাৰ চিত্ত ।

কৰিবা সাত্বিক কৰ্ম ৱেদৰ বিহিত ॥

ছাৰিয়া কামনা কৰি অৰ্পণা ঈশ্বৰে ।

পাইবেক পৰম সিদ্ধি তেৱে সিটো নৰে ॥

সেই কৰ্মে কৰে জানা কৰ্ম নিৱাৰণ ।

কল শ্ৰুতি মানে হোৱে কচিৰ কাৰণ ॥

(নিঃ নঃ ২১৬-২১৭)

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম, অধিকাৰ অনুসাৰে যথাযথভাৱে আচৰণ কৰিব লাগে । ভক্তৰ পক্ষেও শাস্ত্ৰবিধি পৰিত্যাগ কৰা উচিত নহয় । ৱেদ-পাথ-শ্ৰুতি ব্যক্তিক পাৰও বোলা হয় (১) । গতিকে ভেওঁ ভগৱানৰ আৰু

(১) পালনাচ জয়ীধৰ্মঃ 'পা' শব্দেৰ্ণ নিগন্ততে ।

তাং যদুয়ন্তি যে যস্মাৎ পাৰঙাস্তেন হেতুনা ॥

(অমৰ টীকা । পাথঙা ইতি পাঠান্তৰম্)

শ্ৰুতি স্মৃতি আদি ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ বিহিত ।

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম কৰ্ম আদি যথোচিত ॥

তেজস্বি জনে তাক পাৰঙী বোলে ।

লোক সমাজত দি টো গহিত হোৱয় ॥

নামৰ অপরাধী, তাক নামেও নতৰায়। অপৰাধহীন হলেহে
নামৰ কাৰ্য্য হয় আৰু ভগৱদ্ ভক্তি হব পাৰে।

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্ম যত যাৰ যেন বিধি আছে তাহেঁসে তাহাৰ অধিকাৰ।
হৰিনাম কীৰ্ত্তনত নাহিকে নিয়ম একো এতোকেন্দে ধৰ্ম্ম মধ্যে সাৰ ॥

[নাঃ ঘোঃ ১২৩]

“শাস্ত্ৰমত এৰি যি কথা কহয় কেৱল পাষণ্ড নয়।

আচোক কৃষ্ণক পাইব কদাচিত নুগুচে সংসাৰ ভয় ॥

অন্ন যোনি কিছু নকৰে বিচাৰ জ্ঞাতি কুল ভৈল ভ্ৰষ্ট।

বৈষ্ণৱৰ বেশ ধৰিয়া ফুৰয় বেদ পন্ত বৰি নষ্ট ॥”

[তথা ২৯৫]

“শুদ্ধ বা অশুদ্ধ এক নাম বোলে বা শুনে বা মনে স্মৰে
অপৰাধহীন পুৰুষক সত্তে তাৰে।

দেহ ধন জন অর্থ লোভে পাষণ্ড বুদ্ধিয়ে যিটো লৱে
সেহি হৰিনামে তাৰিতে শীঘ্ৰে নপাৰে ॥

(নাঃ ঘোঃ ৬৫৫)

ব্ৰহ্মসূত্ৰত “অশুদ্ধমিভিচেন্ন শব্দাৎ” [অঃ ৩, পাঃ ১, সূঃ ২৫]

এই সূত্ৰত, যি বীতিত বৈধৰিংশা সমৰ্থন কৰা হৈছে— ভাগৱত আৰু

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্ম শ্ৰুতি স্মৃতিত বিহিত।

আচৰিয়া যিটো জনে ছৰা বিমোহিত ॥

গোবিন্দৰ পাৰে সৰ্পৰ্ণ নকৰয়।

তাহাকো পাষণ্ডী বুলি জানিবা নিশ্চয় ॥

[ভক্তি: বি: পদ ৭৪০—৪১]

বৈধ হিংসা ॥ ১ ॥ তদনুসাৰী অসমীয়া বৈষ্ণৱ সকলেও সেই ৰীতিতে
 ৥ ২ ॥ বৈধ হিংসা সমৰ্থন কৰিছে। ৱেদত যে পশুহিংসা
 সূৰাপান, স্ত্ৰীসংসৰ্গৰ বিধান আছে সেই বিধিৰ দ্বাৰা পুণ্যৰূপক বাগ-
 প্ৰাপ্ত হিংসাদিত প্ৰস্তুত হবলৈ উপদেশ দিয়া নাই; গতিকে
 এই শাস্ত্ৰ প্ৰতিশাস্ত্ৰ নহয়। ৱেদত বিহিত, সূৰাপান শব্দটো সূৰাৰ
 স্ৰাৱক বুজাইছে—তাৰ দ্বাৰা অপবিত্ৰ সূৰাপানৰ ব্যৱস্থা দিয়া কোৱা
 নাই। ৱেদত যে পশুহিংসা কৰিবৰ কথা কোৱা হৈছে, তাত
 ভোজনৰ কাৰণে পশুহিংসাৰ ব্যৱস্থা দিয়া নাই, পশুৰ আলভন
 অৰ্থাৎ দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে যজ্ঞত হে হনন কৰিবলৈ কৈছে; তেনে
 ভাৱে পশুৰূপক হিংসা নোবোলে আলভনহে বোলে; ৱেদত যে
 স্ত্ৰীসংসৰ্গৰ কথা কোৱা হৈছে তাত পুত্ৰ লাভৰ অৰ্থে ঋতুকালত
 ভাৰ্য্যাৰ উপনীত হোৱাৰ নিয়ম কৰা হৈছে কাম চৰিতাৰ্থৰ কাৰণে
 যেতিয়াই তেতিয়াই নহয়। গতিকে যিসকলে ভোজন আদিৰ অৰ্থে
 পশু-হিংসা আদিৰে ৱেদবিহিত বুলি স্বস্থাপন কৰে সেই বিলাকে
 বিশুদ্ধ স্বধৰ্ম নাজানে। ইয়াকে ভাগৱতৰ শ্লোক শ্ৰীধৰস্বামীৰ টীকা
 আৰু শ্ৰীশঙ্কৰৰ পদত কোৱা হৈছে—

“যদ্যগ্ৰাণভক্ষো বিহিতঃ সূৰায়াস্তথা পশোৰালভনং ন হিংসা।

এৱং ব্যৱায়ঃ প্ৰজয়া ন বতৌ ইমং বিশুদ্ধং ন বিদুঃ স্বধৰ্ম্মম্।

[ভা: ১১।৫।১৩]

ভাৱ্যৰ্থদীপিকা—“কিঞ্চ ব্যৱস্থয়াপি ব্যৱায়াত্তভ্যমুজ্ঞানং ন
 যথেষ্টম্, অপিত্তম্ভবেত্যাহ যদিতি। যন্তাং সূৰায়াঃ স্ৰাৱং
 তদ্বৎ: অৱস্ৰাৱং স এব বিহিতঃ ন পানম্। তথা পশোৰপি

আলভনমেব নিহিতং ন তু হিংসা। অয়মর্থঃ— দেৱোতোদ্দেশেন
যৎপশুহননং তদালভনম্ ‘স্বায়ত্যাং শ্বেতমালাভেতে’তি শ্রুতেঃ ;
নতু হিংসা। “বা যেন্নসিহিতা হিংসা ন সা হিংসেতি কৌণ্ডীতে”
ইতি বচনাৎ। ভক্ষণোদ্দেশেন তু ক্ৰিয়মাণং লৌকিকহননং যত্ত্বিক্ৰিসৈৱ
অত্র আলভনমেব নিহিতং ন হিংসা। অতো ন যথেষ্টভক্ষণা-
ভান্নুক্ত্যর্থঃ। বখ্যোহপি প্রজয়া নিমিত্তভূতয়া, নতু বৈত্যা।
অতো মনোবথৱান্নি ইমং বিশুদ্ধং স্বধৰ্ম্মং ন বিদুৰিতি।”

এই শ্লোকৰ অভিপ্ৰায়বৰ্ণন-প্ৰসঙ্গত ক্ৰীশঙ্কৰে কৈছে—

“যদি বোলা উমত দেখিয় কোন ঠাই।

তাৰাৰ বুল'ন্তু কতো শুনা নিগি ৰাই ॥

যিটো সব জন আছে মায়াত আবৃত।

প্ৰবৃত্তি শাস্ত্ৰক পঢ়ি সদা বাত্ৰ চিত্ত ॥

ভাসন্নাৰো মাজে যাৰ যেন অধিকাৰ।

সেতিমতে কৰিবেক তাক বাৱতাব ॥

ৱেদে বোলে স্তৱাক কৰিবে মাত্ৰ য়াণ।

কদাচিতো নকৰিবে অমেধ্যক পান ॥

নমাৰিবে পশুক এৰিবে মাংস আশা।

দেৱক উদ্দেশি পশু কৰিবেক হিংসা (১) ॥

- (১) ‘নিমিনৱসিদ্ধসম্বাদ’ গ্ৰন্থৰ দত্তবৰুৱা সংস্কৰণত “দেৱকো উদ্দেশি
পশু নকৰিবে হিংসা।” এনে পাঠ্যই দেখা যায়। এই পাঠ মূল-
বিকল্প, টীকাবিকল্প, প্ৰসঙ্গবিকল্প আৰু পূৰ্বপৰ্য্যকথা-বিকল্প,
ক্ৰীশঙ্কৰে এনে অযৌক্তিক মূলহীন কথা কোৱাৰ সম্ভাৱনাই নাই।
গতিকে সেই পাঠ গ্ৰহণ কৰা নহল। আমাৰ গৃহীত পাঠ
প্ৰাচীন সংস্কৰণবোৰত পোৱা গৈছে।

ঋতু সময়ত স্ত্ৰীক কৰিবৈ আলাপ ।
 তাত বাজে নাৰী গমনত সিজৈ গাপ ॥
 ঈশ্বৰৰ আন্তৰা ইটো যত বেদ বাক ।
 হৰিত বিমুখ সবে নমানয় তাক ॥
 বেদক লুব্জি লুৰা পাবেমানে পীয়ে ।
 পাবেমানে পশু মাৰি মাংস খায়। জীয়ে ॥
 ছয়া কামাতুৰ একো দোষক নচাই ।
 কৰে স্ত্ৰীক আলাপ যেখনে বাজা বাই ॥
 এতিতো বিশুদ্ধ ধৰ্ম্ম কেহো নজানয় ।
 বৃথা হিংসা বতি লোভে নৰকে পৰয় ॥”

[নিঃ নঃ ৩৪৬ ৩৫০]

ইয়াত দেৱৰ উদ্দেশ্যে যজ্ঞৰ অঙ্গৰূপে বিহিত পশু হিংসাৰহে
 বিধান দিয়া হৈছে; ভোজনৰ উদ্দেশ্যে বা আন কোনো সাংসাৰিক
 কামনাৰ বশীভূত হৈ কৰা পশুহিংসা অবৈধ, গতিকে তাৰ বিধান
 দিয়া নাই। এই কাৰণে ধন-জন, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি আদি লাভৰ
 অৰ্থে কৰা কাম্য দেৱ-দেৱী পূজা আৰু তদঙ্গ পশুহিংসা বিষ্ণু-
 ভক্তৰ পক্ষে একেবাৰে নিষিদ্ধ। কামবশ ব্যক্তিৰ একশৰণ বা
 অনন্তশৰণ ভক্ত হোৱাৰ অধিকাৰেই নাই। গতিকে সাংসাৰিক-
 কামনাপূৰ্ব্বক দেৱ-দেৱীৰ পূজা কৰিলে ভগৱদ্ভক্তিৰ পৰা চ্যুত
 হয়। দেৱ-দেৱী পূজাটো ভক্তিচ্যুতিৰ কাৰণ নহয় যদিও, কামনা
 অৰ্থাৎ ঐহিক বা পাৰলৌকিক প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যেটো ভক্তি-
 চ্যুতিৰ কাৰণ হয়। সেই কাৰণে যিসকল কামী বা ভোগলিপ্সু

সেইবিলাকক তার উদ্দেশ্যে যথাবিধি আন দেব-দেবীর পূজা করিবলৈ পৰম বৈষ্ণৱসকলেও অল্পমতিকপ বিধান দিছে। বেহাৰৰ বাজসভাত বজাব শ্ৰম্ভব উত্তৰত মাধৱদেৱে কৈছে—

“মাধৱে বোলন্ত কেনে শৰতকালীক।

পূজিবো আমবা ৰাজা বোলে পুছ কিক।

মুপূজয় শৰতকালীক আৰা সবে।

মাধৱে বোলন্ত ভোগ ইচ্ছা কৰি য়েবে ॥

ভেবেসে পূজিবে লাগে শৰতকালীক।

ভোগ ইচ্ছা নভৈলে পূজিবো তাক কিক ॥

ভোগক লাগিয়া ইচ্ছা কৰে যিটো লোক।

শৰতকালীক তাৰা সকলে পূজোক ॥

[শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱচৰিত—৭৫।৫২-৫৩

৮১ত্যাৰি ঠাকুৰ]

যি কোনো বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰে অনুষ্ঠান কৰি তাক ভগৱন্তত
 বৰ্ণাশ্ৰম-ধৰ্ম্মৰ ঠ অৰ্পণ কৰিলে যে সি ভাগৱন্ত-ধৰ্ম্মই হৈ পৰে এই
 ভাগৱন্ত-ধৰ্ম্ম- ৯
 কপতা ঠ কথাও শাস্ত্ৰকাৰসকলে সুস্পষ্টকৈয়ে কৈছে—

“কৰি নিগদতি, শুনিয়ে নৃপতি, কহো ৱেদান্তৰ তত্ত্ব।

স্বভাৱে যি কৰে, দান হোম মহা, তপ জপ তীৰ্থত্ৰত ॥

কায়বাক্য মনে, যতক আচৰে, লৌকিক বৈদিক কৰ্ম্ম।

ছয়া একমত, ঈশ্বৰ কৃষ্ণত, অৰ্পিব সিসৰ ধৰ্ম্ম ॥

নিত্য নৈমিত্তিক, যত জাতি ধৰ্ম্ম, আশ্ৰমৰ যত কৰ্ম্ম।

কৃষ্ণত অৰ্পিলে, জানা সিও হোৱে, মহাজাগৱন্ত ধৰ্ম্ম ॥”

(নিঃ নঃ ৫০-৫৪)

“ভজিয়ো হৰিব, চৰণ পঙ্কজে, ভেজিয়ো অমৃত কাম ।

সমস্ত ধৰ্ম্মৰ, ফলৰূপ জানি, নেৰিবা হৰিব নাম ॥”

(নাঃ ঘোঃ ২৪৩)

ইয়াত হৰি-নাম বা হৰি-ভক্তিক সমস্ত ধৰ্ম্মৰ ফলস্বৰূপ বুলি কোৱা হৈছে । কাৰণক বাদ দি যে কাৰ্য্য হব নোৱাৰে, এইটো সমস্ত ধৰ্ম্মৰ ফল ^১ সহজবোধ্য কথা । যি কোনো বেদবিহিত কৰ্ম্ম ই হৰি-ভক্তি ^২ এইদৰে যি কোনো প্ৰকাৰে কৃষ্ণ-ভক্তিৰ উপযোগী হয় । এই কাৰণে তাৰ আচৰণ অধিকাৰী লোকৰ পক্ষে একান্ত আৱশ্যক ; গতিকে ভক্তৰ পক্ষেও বৰ্ণাশ্ৰমোচিত ধৰ্ম্মৰ ত্যাগ বিধেয় নহয় ।

হৈবে দয়াশীল দয়া কৰিবে লোকক ।

অন্তৰ্য্যামীৰূপে জানিবেক ঈশ্বৰক ॥

চিদানন্দৰূপে জানিবেক আপোনাক ।

নেৰিবে স্বধৰ্ম্ম সুবুলিবে বৃথা বাক ॥

[নিঃ নঃ ১৪৫-৪৬]

সুবুজে বেদৰ অভিশ্রায় গুঢ় ।

কৰ্ম্মকো কৰিবে নজানে মূঢ় ॥

মূৰ্খ ছদ্ম বোলে মণ্ডি পণ্ডিত ।

নষ্ট কৰি কুবে আনবো চিত্ত ॥

নিষ্কামে কৰিয়া সকল কৰ্ম্ম ।

বিস্মৃত অৰ্পিবে সিসৰ ধৰ্ম্ম ॥

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন তাহাবো ফল ।

মিছাতে নাজানি নিন্দে নিশ্চল ॥

[কীঃ ৯৬-৯৭]

ভপ জপ ত্রত, তীর্থ যজ্ঞ দান, কবৈ আতি শুদ্ধ মতি ।

তেবেসে পবন, পুরুষ কৃষ্ণত, সাধিবে পাঠে ভকতি ॥

[১০ম ১২৯১১]

পুরুষ জনমে য়েবে অনেক প্রয়াস কবি

যাগ যোগ আচবি থাকয় ।

তেবে কদাচিত নবে কৃষ্ণ পদ পঙ্কজত

মন নিবেশাইবাক পাবয় ॥

[ভঃ বড়াকব পদ ৮৮৩]

এতিয়া আপত্তি হৈছে এই যে— শাস্ত্রৰ অনেক ঠাইত

নৈষর্গ্য কৰ্ম্মবাদৰ নিন্দা কৰা দেখা যায় ; মুয়ুক্ষুব (মুক্তিকামীৰ)
পক্ষে কৰ্ম্মভ্যাগ বা নৈষ্কৰ্ম্ম্যৰ বিধান দিয়া হৈছে ;

ভক্তকো কৰ্ম্মানুষ্ঠান পৰিত্যাগ কৰিবলৈ শাস্ত্রত উপদেশ দিয়া
হৈছে । যেনে—

“সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্রজ ।

অহং জ্ঞানং সৰ্ব্ব পাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মাশুচঃ ॥”

[ভঃ বিঃ দ্বত গীতা]

“তাস্মৈ স্বধৰ্ম্মং চৰণামুজংহবে ভজন্নপকোহথ পতেন্ততো যদি ।

যত্র ক বাভদ্রমভূদমুখ্য কিং কোবাথ আশ্ৰোহভক্ততাং স্বধৰ্ম্মতঃ ॥”

[ভঃ বিঃ দ্বত ভাঃ ১৫১৭]

“বেদৰ বিহিত কৰ্ম্ম কৰিবাব ভকতৰ যোগ্য নুই ।

যদি মোহ হয় কবে কৰ্ম্ম ধৰ্ম্ম ভকতিত ব্রষ্ট হয় ॥”

[ভক্তিপ্রদীপ ১২৯]

আচয় স্বধৰ্ম্য যত নিতা নৈমিত্তিক ।
 তাকো অনাদৰি একে তৰি ভকতিক ॥
 দিয়ো উপদেশ এহি কৈলো সাৰে সাৰ ।
 ছেনবা জুইবেক শঙ্কা মনত তোমাৰ ॥

[ভ: ৰ: প: ৬১২ ১]

“বিধিৰ কিস্কৰ, যেনেক সাধন, তাক পাশ কৰি থৈয়ো ।
 বিধিৰ ঈশ্বৰ, হৰি-গুণ-নাম, তাহানে শৰণ লৈয়ো ।”

[না: ১০: ২৫০]

ঘোৰ কলিযুগে, যত ধৰ্ম্য কৰ্ম্ম, সনে কৰিলেক দূৰ ।
 যিজনে কেরলে, হৰিনাম লয়ে, পুৰুষ সি সি চতুৰ ॥ ইত্যাদি
 (তথ্য ২৬৮)

পূৰ্বোক্ত বৈদিক কৰ্ম্মৰ কৰ্ত্তব্যভাবোধক বাক্যবোৰৰ লগত
 এই বৈদিক কৰ্ম্মৰ ভাৰ্য্যভাবোধক বাক্যৰ বিবোধ ঘটিছে । ইয়াৰ
 এটা সমাধান নহলে উক্ত বিধ বাক্যই পৰস্পৰ ব্যাহতাত্মক হৈ
 অশ্ৰমাগ হৈ পৰিব ।

এই আপত্তিৰ সমাধানত সন্তসকলৰ সিদ্ধান্ত এই—যিবিলাক
 ভক্ত বিষয়-বিৰক্ত নহয়, ভগৱানত একান্তভাৱে আত্মসমৰ্পণ কৰি
 বিৰক্ত ভক্তৰ ১ নিগুণ-ভক্তি লাভ কৰিব পাৰা নাই ; মায়িক ভেদ-
 পক্ষেহে নৈৰ্ৰকৰ্ম্ম ২ জ্ঞানৰ মাছেদিয়ে ভগৱদ্-ভক্তি কৰি আছে সেইবিলাকৰ
 পক্ষে ভক্তিৰ অবিৰোধিভাৱে ভাগৱত-ধৰ্ম্মৰূপে বৈদিক-ধৰ্ম্ম আচৰণৰ
 বিধান দিয়া হৈছে । ভগৱানত একান্তভাৱে যিসকলে আত্মসমৰ্পণ
 কৰি দিছে সেই নিগুণ ভক্তিবৈদিকসকল বিধি পালনৰ অধিকাৰী

(বিধিকল্পক) নহয় । মানিক ভেদজ্ঞান নথকাৰ কাৰণে তেওঁবিলাকৰ কৰ্ত্ত্বত্বাদি অভিমান নাই ; গতিকে তেনেকুৱা পৰম বিবক্ত কল্প-ভক্তৰ পক্ষে সেইবিলাক কৰ্ম্মৰ বিধানো নাই, প্ৰতিষেধো নাই— অবিবক্ত ভক্তৰ, বেদ সজ্জিগৰ দোষ, কহিলোঁহো জানিবা নিশ্চয় । পৰম বিবক্ত ষিটো, কল্পৰ ভক্ত ভৈ '৷', তাৰ কিছু নাহিকে নিৰ্ণয় ॥

(৭০ ধোঃ)

তাবৎ কৰ্ম্মাণি কুৰ্ব্বীত ন বিৰজোত যাবত্ৰ ।

মৎকথাশ্ৰবণাদৌ বা শ্ৰদ্ধা যাবন্ন কাম্যতে ॥

৩০ ধঃ পৃঃ ৩১. ১১২০. ১ ।

জ্ঞাননিষ্ঠো বিবক্তো বা নদভক্তো বাতনেপক্ষকঃ ।

সলিঙ্গানাশ্ৰমাংস্তান্ত্ৰা চৰেদাবধিগোচৰঃ ॥

(তথা ১১১৮।১৮)

ইয়াৰ অৰ্থ ভট্টদেৱ আৰু নানবদেৱে এইদৰে প্ৰকাশ কৰিছে—

“এতেকে বন্ধক পদে সকল কৰ্ম্মৰ ফলক এড়ি আত্মজ্ঞানৰ অৰ্থে কৰ্ম্ম আচৰিব । যাৰে বুদ্ধিনিষ্ঠ নহে তাৰে যথোচিত কৰ্ম্ম কৰিব । এই অৰ্থ বেদতো কহিছা, “নৈম্ কৰ্ম্ম্যসিদ্ধি”তো দেখাইছা, বশিষ্ঠ বাক্যতো পায়, ভাগৱতেয়ো কহন্ত । তাৰে পুৰুষে কৰ্ম্ম কৰিব, যাৰে বিবক্ত নহে, মোৰ কথা শ্ৰৱণাদিত যাৰে সাধিক শ্ৰদ্ধা নহে । জ্ঞাননিষ্ঠ বিবক্ত বা অপেক্ষাবহিত মোৰ ভক্ত চিহ্নসমে আশ্ৰম ধৰ্ম্ম এড়ি জ্ঞান, শোচ, আচাৰ্য্যাদি মাত্ৰ কৰিব । অজ্ঞানী পুৰুষৰ ফল ভ্যাগ মাত্ৰ, কৰ্ম্মভ্যাগ নহটে ।” [কঃ গীঃ—১৮ অঃ পৃঃ—১১২]

ভৱন্ত কৃষ্ণ-ভক্ত নৰে ভক্তি অবিৰোধী কৰ্ম কৰে
 কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি যাৱে নোপজয় ।
 যেবে ভৈলা কৃষ্ণ কথা ৰত নিত্য নৈমিত্তিক আদি যত
 কথাৰ বিৰোধী জানি সমন্তে তেজয় ॥

(নাঃ ষোঃ)

ভক্তৰ যেতিয়া কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি বা একান্ত শ্ৰদ্ধা হ'ব, তেতিয়া তেওঁৰ চিত্ত একমাত্ৰ ভগৱদ্গত হয় । অম্ভাগ্য কৰ্ম আচৰণৰ সময়ত কৃষ্ণ কথাৰ পৰা বিৰত হৈ থাকিব লগা হয় গতিকে যাতে কথাৰ বিৰতি বা বিৰাম নঘটে, অনবৰতেই হৃদয়ত কৃষ্ণ কথাৰ স্মৃণ হৈ থাকিব পাৰে, তাকেই ভেওঁ কৰে । ভক্তিবসিকৰ স্বৰূপেই এনেকুৱা । ইয়াকো অৰ্থাৎ কৃষ্ণ কথাৰ অনবৰত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন বা স্মৰণ আৰু বৈদিক কৰ্মৰ ভ্যাগ, ভেওঁ কোনো বিধি বা উপদেশৰ বশীভূত হৈ নকৰে । ইয়াত মন কৰিবলগীয়া এই যে মহাপুৰুষেও উপদেশ বা বিধিবোধক কথা (কৰ্ম ভ্যাগ কৰিব লাগে এনেকুৱা) এই পদত ব্যৱহাৰ কৰা নাই । 'ভেজয়' এই বাৰ্ত্তমানিক প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কথাৰত ভক্তই যে ভেনেকুৱা কৰে, এই সত্যটিতে দিছে । কৰবাত যদি এনেকুৱা স্থলত বিধিভ্ৰাত্মক প্ৰয়োগ দেখাও যায় তাত হেতু-হেতুমদ্ভাৱ বা সম্ভাৱনা আদি অৰ্ধভাৱে লিঙৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে বুলি বুজিব লাগে ; 'জুই হলে' বিমজ্জ বা নিৰ্ভৰ ভক্তৰ লি সি পুৰিব লাগে' এনে বাক্যত লিঙে যেনে অৰ্ধ বুজাইছে তাতো সেই অৰ্থকে বুজাব । এনে ভক্তি-কৰ্মাধিকাৰ নাই বসিক ব্যক্তিৰ কৰ্ম নকৰিলেও ঐকান্তি-স্মৃতি লক্ষ্যন কৰা বুলি ভগৱদাজ্ঞাতক দোষ নঘটে । জাৰ কাৰণ, ঐকান্তি-স্মৃতিয়ে

যাক এইবিলাক কাৰ্য্য কৰিবলৈ আজ্ঞা দিছে সেই যোগ্যভাসম্পন্ন ব্যক্তিয়ে যদি সেই কৰ্ম্ম নকৰে তেতিয়া তাৰ হে সেই দোষ ঘটিব। যাৰ পক্ষে বিধান দিয়া হয় সেয়েহে সেই বিধান মানিব লাগে। আনে সেই বিধান লঙ্ঘন কৰিলে একো দোষ নঘটে। যেনে, ‘দ্বিজাভিৰে গায়ত্ৰী জপ কৰিব লাগে’ এই বিধান দ্বিজাভিত হে খাতিব, আনে এই বিধি লঙ্ঘন কৰাত কোনো দোষ নহয়। “বোগীয়ে পথ্য খাব লাগে” এই বিধানটি বোগীত হে খাতিব; নীৰোগ ব্যক্তিও নাখাটে গতিকে নীৰোগ ব্যক্তিক এই বিধি লঙ্ঘন কৰা বুলি দোষী কৰিব নোনাৰি।

“বেদৰ বিহিত, কৰ্ম্ম কৰিবার, ভকতৰ, যোগ্য নুই।

যদি মোহ ছয়, কৰে কৰ্ম্ম-ধৰ্ম্ম, ভকতিত ভ্ৰষ্ট ছই।”

এই পদত “ভকত” মানে পৰম বিবক্ত নিৰ্গুণভক্ত আৰু “ভকতি” মানে নিৰ্গুণভক্তি; কৰ্ম্ম মানে কাম্য-কৰ্ম্ম। গতিকে ইয়াত কোৱা হৈছে যে একান্ত ভকতৰ বেদৰ বিহিত কাম্যকৰ্ম্ম কৰাৰ যোগ্যতাই নাই, যদি তেনে কৰ্ম্ম আচৰণ কৰা দেখা ভেস্তে বুজিবা যে তেওঁৰ কামনাকপ মোহ অৰ্থাৎ তেনে কৰ্ম্ম কৰাৰ যোগ্যতা আছে গতিকে নিৰ্গুণভক্তিৰ ভূমি তেওঁ পোৱা নাই, পাইছিল যদিও তাৰপৰা চ্যুত হৈছে। ইয়াত ‘মোহ’ শব্দটোৰ প্ৰয়োগ-বলতে কল্পটো যে কাম্যকৰ্ম্ম সেইটো বুজা যায়। এই কথাৰে ভক্তক কৰ্ম্ম কৰিবলৈ বাধা দিছে বুলি যদি স্বীকাৰ কৰা হয় ভেস্তে যি ভক্ত বিধিৰ বশ নহয় তাৰ প্ৰতি এই বাধা নিবৰ্ণক হৈ পৰিব, নাইবা তেতিয়াও তাৰ বিধি-কৈৱৰ্য্য থকাটো স্বীকাৰ

কৰিব ল'গিব। তেতিয়া নিত্যনৈমিত্তিক চৰ্ম্মৰ নিষেধ বেদ-বিশুদ্ধ
অৰ্থাৎ পূৰ্বেৰাত্ম স্বাক্ষৰ নিবোধী হৈ শাৰদ ক'ৰণ অশ্লীল
বুলি পৰিগণিত হব।

“শাচয় স্বৰ্ম্ম যত নিত্যনৈমিত্তিক।

তাকো অনাদৰি একে হৰি ভক্তি৷”

ইত্যাদি পদ অৰ্থ “তাত্ত্ব। স্বৰ্ম্ম চৰণাশু - হৰেঃ”
ইত্যাদি শ্লোকৰ লগত যি নিষেধ হয় তাৰ সমাধানটো
ভক্তি বন্ধাকৰণে সোনা আছে। উক্ত শ্লোকৰ ব্যাখ্যাত শ্রীমদ্ভক্ত
কৈছে যে ভক্তি বসিকৰ কৰ্ম্মত অধিকৰ নাই গতিকে ভক্তি
পৰিপাকৰ পূৰ্বেই যদি কোনো ভক্তলোক ভক্তিবশ্ট হয় বা মনে
তথাপি ভক্তিৰ ফলত নিত্যনৈমিত্তিক কৰ্ম্ম নক্ষৰা দোষে তাৰ
নোচোৱে আৰু দোষে চুলেও তাৰ ফলত হয়তো তাৰ হীন যোনিভ
জন্ম হব পাৰে; তাতো তাৰ আচলতে একো অকল্যান নহয়,
ভগৱদ্ভক্তিৰ বাসনাই তাক ভোতিয়াও ভক্তি কৰাৰ আৰু তাৰ দ্বাৰাই
তৰি যাব। “তথাপি ভক্তিবসিকস্ত কৰ্ম্মানধিকাবান্ধানৰ্থাৎ। অঙ্গী-
কৃত্যপ্যাঃ— বা শব্দঃ কটাক্ষে। যত্র ক বা নীচযোনাৱপি অমুক্ত
ভক্তিবসিকস্ত কিমন্তদ্রমভূদ্ নাভূদেবেত্যর্থঃ” [ভ: ব: ১৮।৪]

“মাধৱক ভজে যিটো ত্যজি স্বৰ্ম্মক।

হোৱে যদি তাহাৰ ভক্তি পৰিপক্ব॥

হুইবে কৃতার্থ তাতে চিন্তা নাহি কয়।

ভক্তিৰ পক্কতা তাৰ নষ্ট নাহি হয়॥

হেলাতে ভৈলেক ভ্রষ্ট কিছা মৰিলেক ।

স্বধৰ্ম্ম তাগত তার অনর্থ জইবেক ॥

হেন শক্তা কদাচিতো নকৰিবা মনে ।

স্বধৰ্ম্মকো ত্যজি হৰি জজিলা যিজনে ॥

ভক্তি পৰিণক নতু হোরন্তে মৰিল ।

যদি কদাচিতো তার ভকতি গুছিল ॥

তথাপিতো অনর্থক শক্তা নাহি তার ।

ভক্তি বসিকব নাহি কশ্মে অধিকাব ॥

কটাক্ষ কৰিয়া কহোঁ কবি অঙ্গীকার ।

কু-মোনিত কল্প যদি হোরয় তাহাব ॥

তথাপিতো অকলান তার নাহি কল্প ।

ভকতিব বাসনায়ে নিস্তাব জবয় ॥

(ভ: ব: পঃ ৬১৩—৬১৬)

মাতৃহ জ্ঞান মাত্রে দেব ঋষি পিতৃ ভুজ আৰু পোত্তবৰ্গ
এই বিলাকৰ ঋণী হয় ; পঞ্চ যজ্ঞৰূপ নিত্য আৰু নৈমিত্তিক কৰ্ম
একান্ত ভক্তৰ ৷ অমৃতানব দ্বাৰা সেই ঋণ শূন্য হৈ লাগে । যেতিয়ালৈকে
দেৱাদি-ঋণৰ ৷ প্ৰাণী ভক্তিহীন হৈ বিধিৰ কিঙ্কৰ আৰু ঋণী হৈ থাকে
তেতিয়ালৈকে সেই কৰ্ম কৰি বিধি পালন আৰু ঋণ-পৰিশোধ
কৰিব লাগে । যিজনে সৰ্ব্বতোভাবে ভগৱন্তত আত্ম-সমৰ্পণ কৰিব
পাৰিছে আৰু ভক্তিবাসিক হৈ ভগৱানৰ প্ৰিয় হৱ পাৰিছে সি
নিষ্কিঞ্চন হৈছে অৰ্থাৎ তাৰ নিজৰ কুলিবলৈ একোৱে নোহোৱা
হৈছে, পাবলক্ষ্য ঋণবলক্ষ্য একো নাই । পিতৃকে দেৱাদিৰ ঋণৰ

দায়িত্ব তাৰ নিজৰ ওপৰত নাই, কৰ্ত্তৃৰ ভোক্তৃৰ অভিমান নোহোৱাৰ কাৰণে কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্মৰ অৱসান ঘটিছে। এই কাৰণে নিত্য নৈমিত্তিক ঐতিবিদ্ধ আৰু কাম্য কোনো কৰ্ম্মআচৰণকে কৰিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা যদি প্ৰমাদবশতঃ তাৰ দ্বাৰা অজ্ঞাতসাৰে অনিপ্সিতভাৱে কিবা নিষিদ্ধ কৰ্ম্ম অকুৰ্চীত হয়ো ভগৱানে তাক সেই পাপৰ পৰা মুক্তি দিয়ে। ইয়াকে গীতাৰ “সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য” ইত্যাদি বাক্যত কোৱা হৈছে। “নিমিনৱসিদ্ধসম্বাদ”তো ইয়াকেই কোৱা হৈছে—

দেৱৰ্ষিভূতাপ্তনৃণাং পিতৃণাং ন কিঙ্কৰো নায়মুণী চ ৰাজন্ ।
সৰ্ব্বাঙ্গুনা যঃ শৰণং শৰণ্যং গতৌ মুকুন্দং পৰিহৃত্য কৰ্ত্তম্ ॥

[ভাঃ ১১/৫১৪১]

“দেৱৰ্ষি ভূতপোহ্য পিতৃ এসবাৰ ।
উপজিলে লোকত পাকৰো লাগে ধাৰ ॥
এতেকে কিঙ্কৰ ঋণী ভকতি বিহীন ।
পঞ্চ যজ্ঞ কৰিয়া পাকৰো স্নেহে ঋণ ॥
সৰ্বভাৱে মুকুন্দত যি লৈল শৰণ ।
নোহে ঋণী কিঙ্কৰ পাকৰো সিটোজন ॥
এৰি আন কৃত্য চিত্ত দিলেক হৰিত ।
ভৈল কৃতকৃত্য সিটো এতেকে কলিত ॥
কহিলো নিহিত কৰ্ম্ম ত্যাগ ভকতৰ ।
যদি প্ৰমাদত পাপ কৰে সিটো নৰ ॥
তথাপি নলাগে তাৰ আৰ প্ৰায়শ্চিত্ত ।
শুনিয়োক নিমি তুমি স্থিৰ কৰি চিত্ত ॥

এবিলেক যিটো আন দেৱত ভকতি।

একে মাধৱক মাত্ৰ ভঞ্জে দৃঢ় মতি॥

তাৰাব পাতোক যদি মিলে প্ৰমাদত।

না শোৱে সিয়ো সৈম্বব প্ৰসাদত ॥

[নিঃ পঃ ৩৯৫—৩৯৮]

এনে ভক্তই চোঁৱা কৰি জ্ঞানতঃ কোনো প্ৰাতিষিদ্ধ কৰ্ম
 চাচৰণ কৰি যে পাপ কৰে। এই কথা মহাপুৰুষ শ্ৰীগুৰুদেৱেও
 একান্ত ভক্তৰ ^{কৰ্ম} বুলনা কাৰণ পৰা নাচ গতিকৈহে ইয়াত “যদি
 বেয়া কামত ^{কৰ্ম} প্ৰমাদত” এ- কথাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ভক্তি
 প্ৰৱৰ্ত্তি নহয় ^{কৰ্ম}। ইবৰেকত এই কথা স্পষ্টকৈয়ে কোৱা হৈছে।

যিটো ভক্ত হয়, তাৰ পাপ বুদ্ধি, নুপজয় শূন্যক।

কোটি জন্মার্জিত, পুণ্যেৰে কৃষ্ণৰ, ভকতি পাৱয় লোক ॥

তাৰ পাপ বুদ্ধি, আৰ আছে কৈত, ভাৱতে ভীষ্ম পৰ্বত।

কহে ক্ৰোধ লোভ, আদি পাপ বুদ্ধি, নুপজে কৃষ্ণ ভক্তত ॥

[ভক্তি বিৱেক পদ ৬৭৭—৭৮]

যিবিলাকে এইদৰে ভগৱন্তৰ একান্তভাৱে আত্মসমৰ্পণ কৰি
 উঠিব পৰা নাই, যাৰ হৃদয়ত অনৱৰত অবিশ্বৃত্তভাৱে ভগৱানৰ বা তেওঁৰ
 কৰ্মানুষ্ঠানৰ ^{কৰ্ম} নাথৰ প্ৰকাশ হৈ নাথাকে তাৰ বিষয়াসক্তি আছে,
 বিধিবিলাক ^{কৰ্ম} কৰ্ত্তৃত্ব ভোক্তৃত্বৰ অভিময় বা আত্মপৰিবোধ আছে;
 অবিবক্ত ভক্তত ^{কৰ্ম} সেইবিলাকৰ পক্ষেও যে নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম বৰ্জজনীয়,
 আতিব ^{কৰ্ম} এই কথা ক’বো কোৱা নাই। গতিকে বৈদিক কৰ্ম আচৰণৰ
 বিধানবিলাক ভেনেকুৱা অধিকাৰী লোকতে খাতিব। সেই কাৰণে

এইবিলাক অশ্রমাণ বা অনর্থক নহ'ল। হৰিবিশ্বৰণত যেনে পুণ্য
হয় হৰিবিশ্বৰণত আকৌ, তেনেকৈয়ে মহাপাপবোৰ গিজৈ—

যদি বোলা বিষ্ণুৰ নামক লৈয়া মুখে ।
তবে ইটো দুৰ্ঘোৰ সংসাৰ মহাত্মখে ॥
তবে বিধি নিষেধ শাস্ত্ৰৰ কিবা গতি ।
শুনা আৰ কথা কহো তোমাত সম্প্ৰতি ॥
ষাগ আদি কৰি যিটো বিধি নিবস্তৱ ।
জানিবা কিঙ্কৰ সবে বিষ্ণু স্মৰণৰ ॥
এতেকেসে ষাগ আদি বিধি আছে যত ॥
সিজৈ সবে বিষ্ণু নাম স্মৰণ মাত্ৰত ॥
হেন জানি বিষ্ণু নাম স্মৰিবা সতত ।
কদাচিতো বিস্মৰণ জুছিবা মনত ॥
অভক্ষ্য-ভক্ষণ আদি যত পাপ চৰ ।
বিষ্ণু বিস্মৰণৰ কিঙ্কৰ সম্বস্তৱ ॥
পাহৰিলে বিষ্ণুক সিজয় পাপগণ ।
এতেকেসে বিষ্ণুক জুছিবা হা বিস্মৰণ ॥

[ভ: ব: ৩৫২-৬২]

বিস্মৰণ বা পাহৰা মানে হৃদয়ত তাৰ স্মৰণ নহৈ আন
কিবাৰ প্ৰকাশ হোৱা। যেতিয়া পৰ্য্যন্ত জীৱৰ বিধিকৈৰ্ধ্য থাকে
তেতিয়া পৰ্য্যন্ত অধিকাৰ অহুসাৰে বিধি মানিবই লাগিব। বিধিকৈৰ্ধ্য
নোহোৱা হলে লৌকিক, বৈদিক কোনো বিধিৰে অধীন নহয়,
ঋতিকে আপোনা আপুনি তাৰ কৰ্মৰ বন্ধন ছিন্ন হব। "বিধি

বিশ্বৰ যন্তেক সাধন” এই পুৰ্বোক্ত নামধোৰাৰ পদত তেনে অৱস্থা উপাৰ্জ্জৰ ণউপায়ৰ উপদেশ দিয়া হৈছে।

বিধিকৈৰুখ্যনো কি, সেইটো আপ স্পষ্টকৈ কোৱা ভাল হব। যি বাক্য শুনিলে মানুহৰ “কোনো কাৰ্য্যত প্ৰৱৃত্ত হব বিধিকৈৰুখ্য ঠা লাগে বা কোনো কাৰ্য্যৰ পৰা নিৰত হব লাগে” বাক বোনে ০ বুলি বোধ জন্মে তেনেকুৱা বাক্যক বিবি বোনা হয়। বিবি শব্দৰ মুঠ অৰ্থ প্ৰেৰণা। যেনে—“বোগীয়ে পথ্য খাব লাগে”; “বোগীয়ে পথ্য খাব নানালে”, ধন লাগে যদি বেপাৰ কৰা, ‘সাপৰ মুখত অঙুলি গিদিবা’; এটাবিনাকৈ বিবি।

যি পৰ্য্যন্ত মানুহৰ বাণ-দেন থাকে সেই পৰ্য্যন্ত সি, এইবিলাক বিবিমতে চলে, গতিকে ভেতিয়াটো সি বিধিৰ অধীন। যিটো বস্তু ভয়ে বিধি- ১ বা কৰ্ম্মৰ পৰা প্ৰাণীয়ে তাৰ কিবা ভুং হব বুলি কৰুখ্যৰ মূল ১ জানে তেনে বস্তু বা ক্ৰিয়াৰ প্ৰতি তাৰ অনুৰাগ আছে, তাৰ পৰা বিমুক্ত থাকিবলৈ সি ভয় কৰে; আৰু যিটো বস্তু বা ক্ৰিয়াৰ পৰা তাৰ কিবা ভুং হব বুলি জানে তাৰ প্ৰতি জ্ঞাব্ধ হৈ হয়, তাৰ লগত যুক্ত থাকিবলৈ সি ভয় কৰে। গতিকে দেখা যায় মানুহে যি কৰে আৰু যি নকৰে তাৰ মূলীভূত কাৰণ ভয়। এই ভয়ৰ অধীনতাই বিধিৰ অধীনতা বা বিধিকৈৰুখ্য। হৈতজ্ঞান অৰ্থাৎ আত্মপৰ-ভেদজ্ঞানৰ পৰাহে ভয় হয়। পুৰ্বোক্ত নিগুণ-ভক্তৰ ভেদজ্ঞান বা কৰ্ত্ত্ব-ভোক্তৃৰ অভিমান আদি একো ভয়ৰ কাৰণ নাথাকে গতিকে সি বিধিৰ অধীন বা বিধিকৈৰুখ্য নহয়। এই ভয় নিবৃত্তিৰ কাৰণেই ভগৱন্তত একান্তশ্ৰবণ লব

লাগে। শাস্ত্ৰত কৈছে—

“ভয়ং দ্বিতীয়াভিনিবেশতঃ শ্ৰাদীশাদপেতস্ত্য বিপৰ্যায়োহশ্মৃতিঃ ।

ভগ্নান্নাতো বুদ্ধ আভিজ্ঞেত্যং ভক্ত্যকয়েশং গুৰুদেৱতাত্মা ॥”

(ভঃ ৰং ধৃত ভাঃ ১১২।৩৫)

অৰ্থাৎ ঈশ্বৰবিমুখ লোকে ভগৱানৰ মায়াত নিজৰ স্বৰূপ নাজানে গতিকে দেহকে আত্মা বুলি ভাবে। এই দ্বৈতজ্ঞান বা ভেদবুদ্ধিৰ পৰাই তাৰ ভয় হয়। এই ভয় নহবৰ কাৰণে গুৰু আৰু দেৱভাত আত্মবুদ্ধি কৰি অব্যভিচাৰিনী-ভক্তিৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰ ভজন কৰিব লাগে। ভগৱন্তত আত্ম, বুদ্ধি, মন—সমস্ত সমৰ্পিত হলে সেই অনন্তশৰণ-ভক্তিৰ দ্বাৰা পুৰুষৰ দ্বৈতজ্ঞান আৰু তাৰ কাৰ্য্য, ভয়ৰ নিৰ্বৃত্তি ঘটে আৰু লগে লগে বিধিকৈষ্কৰ্য্য গুচে। সি তেতিয়া ৰাগ, দ্বেষ, ভয় আৰু বৈদিক, লৌকিক বিধিৰ শাসনৰ পৰা মুক্ত হয়।

ভগৱানৰ মায়াৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ তেওঁৰ স্বৰূপানন্দ ভোগৰ অৰ্থে তিনিবিধ লোকে ভগৱানত ভক্তি কৰে (১) মুমুক্শু (মুক্তিকামী), (২) জ্ঞাননিষ্ঠ (যিসকলে ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভৰ ইচ্ছা কৰে) আৰু (৩) ভক্তিবসিক (যিসকলে ভগৱদ্ভক্তিকে একমাত্ৰ কাম্য বুলি ভাবে)।

(১) য'ত য'ত বিষ্ণুমায়াৰ প্ৰৱেশ আছে সেই সত্যলোক পৰ্য্যন্ত লোকত যি আনন্দ বা সুখ উপভোগ কৰিব পাৰি সেইবিলাক সুখৰ আত্মবাসৰ ঠিক প্ৰতি মুমুক্শু লোকৰ বাঞ্ছা নাথাকে। সমস্ত বিষয় বিধি কৈষ্কৰ্য্য ঠিক সুখতে বিৰক্ত হৈ মুমুক্শু ব্যক্তিয়ে আত্ম বা স্বৰূপ নাথাকে ঠিক

টাই থাকিব খোজে । ভাগবতধর্ম আৰু ভগবৎসমাধিব অনুষ্ঠানৰ
দ্বাৰা তেওঁবিলাকৰ মনৰ পৰা বিষয়-বাগনা একেবাৰে বিলুপ্ত হলে
অন্তঃকৰণটি স্বচ্ছ, নিৰ্মল, শুদ্ধ-সত্ত্বময় হৈ থাকিব । তাত প্ৰতি-
বিম্বিত ভাৱে থকা ভগবৎ চৈতন্যৰূপৰ তেতিয়া প্ৰকাশ হব আৰু
সেই স্বৰূপস্থ পৰমানন্দতে তেওঁ ডুবি থাকিব, অহঙ্কাৰ, অভিমান
বা ভেদজ্ঞান একোৱে নাথাকিব ; গতিকে সি তেতিয়া আৰু বিধি
অবীন হৈ নাথাকে । ইয়াকে “নামঘোষা”ত কৈছে—

“অবিদ্বাজনিত স্মৃথ, সতালোক আদি কৰি, তাত নিৰাপেক্ষ নিবন্তৰ ।
কেৱলে চিদাঙ্গশুদ্ধি, কৰণেমে মাত্ৰ জানা, পুৰুষাৰ্গ মুমুকু জনৰ ॥”

[নাঃ ঘোঃ]

মুমুকুজনৰ যেনে, অবিদ্বাজনিত স্মৃথে, নিবকতি তৈল অতিশয় ।
কেৱলে আত্মাতে মাত্ৰ, সততে ৰমণ বৰে, তেবে বিধি কিছুৰ গুচয় ॥”

[তথা]

ভগৱানে গীতাত এনে লোককে স্থিতপ্ৰজ্ঞ বুলি কৈছে—

“প্ৰজহাতি ষদা কামান্ সৰ্ব্বান্ পাৰ্থ মনোগতান ।

আত্মশ্চোবাত্মনা তুইঃ স্থিতপ্ৰজ্ঞঃ স উচ্যতে ॥”

[গীতা ২য় অঃ ।

এই বিধৰ আদৰ্শ পুৰুষ ভাগৱতৰ ঋষভদেব ।

(২) জ্ঞানী লোকৰ মাযিক বা অমাযিক কোনো সুপথে
আসক্তি বা অভিলাষ নাই, কোনো ভেদজ্ঞান বা কৰ্তৃত্বাদিৰ
ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ বিধি অভিমানো নাই, সমস্ত বস্তুতে তেনে পুৰুষে ভগৱানৰ
কৈৰ্ঘ্যা শুধে সচ্চিদানন্দৰূপ উপলব্ধি কৰি থাকে । তেওঁৰ অন্তঃ-

কৰণত জাগতিক বস্তু মাত্ৰই বিষ্ণু বা বাসুদেৱৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হয় ;
গতিকৈ তেতিয়া বিধি-কৈৰ্ণৱ্য গুচি অৰ্থাৎ বিহিত নিষিদ্ধ কোনো
কৰ্মতে অধিকাৰ নোহোৱা হয় ।

“বিদ্যা অবিদ্যাজন্য সূত্ৰে, নিৰপেক্ষ হুয়া, কৰিল আপোন মন স্থিৰ ।
বাসুদেৱময় মাত্ৰ, সমস্ত জগত ইটো, পুৰুষাৰ্থ জানিবা জ্ঞানীৰ ॥”

[নাঃ ঘোঃ]

জ্ঞাননিষ্ঠজনে বিদ্যা, অবিদ্যা জনিত ছয়ো, সূত্ৰে গিবকতি ভৈলা যেনে ।
বাসুদেৱময় মাত্ৰ, সমস্ত জগত দেখে, বিধিৰ কৈৰ্ণৱ গুচি তেনে ॥

[নাঃ ঘোঃ]

এই অৱস্থাব জ্ঞানীৰ কথা ভগৱদ্-গীতাত কৈছে—

“বহুনাং জন্মনামন্তে জ্ঞানবান্ মাং প্ৰপদ্যতে ।

বাসুদেৱঃ সৰ্বমিতি স মহাত্মা সুদুৰ্ভভঃ ॥”

ভাগৱতত এই শ্ৰেণীৰ ভক্তদেবী দেৱহতি ।

(৩) যিবিলাক ভক্ত, তেওঁবিলাকৰ ভগৱদ্-ভক্তি সূত্ৰেই এক-

মাত্ৰ কাম্য, আন কোনো সূত্ৰতে ৰতি নাথাকে । তেওঁবিলাকে

একান্ত ভক্তৰ ১ নিজৰ বুলিবলৈ যি আছে তাক আৰু নিজকো ভগৱানত
বিধি-কৈৰ্ণৱ্য ২ অৰ্পণ কৰি দিয়ে । তেতিয়া কৰ্ত্তৃত্বাদি অভিমান, বাগ
নাথাকে ৩

যেহে ভেদবুদ্ধি এই সকলো নোহোৱা হয়, ভগৱদ্-ভক্তিৰ বাহিৰে
আন একোৰে অহুভূতি বা ক্ষুৰণ নাথাকে ; গতিকে তেওঁৰ তেতিয়া
বিধি-কৈৰ্ণৱ্য বা কৰ্ম্মাচৰণৰ যোগ্যতা নোহোৱা হয় । কিন্তু কোনো
বিধিৰ বলত নহলেও অন্তঃকৰণত ভগৱৎক্ষুৰ্ণিৰ ফলত, ভক্তিৰসৰ
নিবৰ্ত্তনয় আনন্দাহুভূতিৰ উদ্ভাদনাতে তেওঁ ভগৱানৰ নাম-গুণৰ

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনও অনবৰতে নিমগ্ন হৈ থাকে।

“সমস্ত সুখক তেজি, পুৰুষোত্তমৰ প্ৰেম, ভকতিক কৰিলা আশ্ৰয়।
ভকতজনৰ সেহি, পুৰুষাৰ্থ মনোনীত, আনো সুখ অধিক লভয় ॥”

(নামমোক্ষ)

পুৰুষোত্তমৰ প্ৰেম, ভকতিবসক মাত্ৰ, আশ্ৰয় কৰিলা যিটোজন।
শৰণ কালৰে পৰা, বিধিৰ কিঙ্কৰ গুছি, কৰে সদা শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ॥

(তথা)

একান্ত ভকত যাৰা হয় কিছু অৰ্থ তাৰা নবাঞ্ছয়
মহা আদৰ্শত হৰিগুণ নামময়।

পৰম মঙ্গল কৃষ্ণ বশ যাও পৰে আন নাহি বস
পৰম আনন্দ সমুদ্ৰে মজি বহয় ॥

(নাঃ ঘোঃ)

শৰণ শব্দৰ অৰ্থ পূৰ্বোক্ত প্ৰকাৰে ভগৱন্তৰ আশ্ৰয় লাভ
অৰ্থাৎ নিজৰ বন্ধণা-বেন্ধণকে আদি কৰি সকলোৰে ভাব ভগৱানত
অৰ্পণ কৰি দি কায়মনোবাক্যে তেওঁকে একমাত্ৰ আশ্ৰয়ৰূপে গ্ৰহণ
কৰা। এনে ভক্তৰ কথা, গীতাত কোৱা হৈছে—

সৰ্ব-ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মাংসকং শৰণং ব্ৰজ।

অহং ত্বাং সৰ্ব-পাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মানুচঃ ॥

ভাগৱতত এই শ্ৰেণীৰ ভক্ত মহাভাগৱত প্ৰজ্ঞাদ আৰু
নাৰদ। এই শৰণৰে নামান্তৰ প্ৰপত্তি বা গ্ৰাস। এনেকুৱা ব্যক্তিৰ
ভেদজ্ঞান বা পৰিচ্ছিন্ন-বস্তু বিৰয়ৰ জ্ঞান নাথাকে কাৰণেহে, সি
নিত্য-নৈমিত্তিক শাস্ত্ৰবিহিত কৰ্ম্মৰ অধিকাৰী নহয়। এই কথা

মাধৱদেৱৰ নিৰ্মোহত পদৰ তাৎপৰ্য্যৰ পিনে লক্ষ্য কৰিলেও
বুজা যায়।

চৈতন্য আদিত্য, হৃদয় আকাশে, সৰ্বদাই প্ৰকাশয়।

উদয়ান্ত নাহি, সন্ধ্যা উপাসনা, কৰিবো কোন সময় ॥

(নাঃ ঘোঃ)

গতিকৈ এনে ভ্ৰানী ভক্তৰ পক্ষে তিনি প্ৰসঙ্গ আদি নামৰ
প্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদি বিধি পালনৰো যোগ্যতা নাথাকে। যাৰ এনেকুৱাকৈ
হৃদয় আকাশত ভগৱৎ চৈতন্যৰ উদয় হোৱা নাই, নাইবা মাজে মাজে
উদয় হৈ আকৌ অন্ত যায়, এনে অৱস্থাত আছে; তেনে সপ্ত-
ভক্তৰ বিধিকৈৰ্দ্ধৰ্য্য থাকে গতিকে নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্মৰো নিয়তি
নষটে।

“অনাচাৰ কৰি মোৰ অপৰাধী মুহি।

আন দেৱ পূজে যিটো সেহি মোৰ দ্ৰোহী ॥” (১)

(ভঃ প্ৰঃ ৪)

ইয়াত অনাচাৰৰ বিধান বা অমুমতি দিয়া নাই বিষ্ণুক
ভাগ কৰি অশ্ৰু দেৱতাৰ পূজা কৰাটো যে নিন্দনীয় তাকেহে
কোৱা হৈছে—

“ভাতৰ তিতাই তিতা নহে—মাতৰ তিতাইহে তিতা।”

“ন গৃহং গৃহমিত্যাহুগৃহিণী গৃহমুচ্যতে”

(১) অনাচাৰ কৰি যিটো অপৰাধ মুহি।

বেভিচাৰ কৰে যিটো সেহি মোৰ দ্ৰোহী ॥

কথা শুকচৰিত্ত এই পাঠান্তৰ আছে (কঃ চঃ পৃঃ ১৪৩)।

এই পাঠ অধিক সঙ্গত।

ইত্যাদি স্থলত মানব অধিক তীব্রতা আৰু গৃহিণীৰ অধিক উপকাৰিতাব
হে কথা কোৱা হৈছে— ভাতৰ ভিতাক যে ভিতা বুলি হুযুজিব
বা নকৰ আৰু ঘৰৰ সমস্ত কাৰ্য্যই যে গৃহিণীৰ দ্বাৰাই সম্পাদিত
হব এই কথা কোৱা বুলি কোনোৱে হুযুজে। বিষ্ণুক এৰি আম
দেৱতাৰ পূজা কৰা নিন্দনীয়, তাৰ কাৰণ পাচৰ পদন্তে স্পষ্টভাৱে
কোৱা হৈছে। যেনে

“মহা মোক্ষদাতা মোত কৰি মুহি কেৱ।

তথাপিতো তেজি মোক পূজে আন দেৱ ॥

যিটো মহা শ্লেচ্ছ খায় কুকুৰক মাৰি।

‘তাতো কৰি ভাপবিত্ৰ সি সি অহঙ্কাৰী ॥”

(তথা ৩৫)

আৰু ইয়াতে মন কৰিণীগীয়া কথা এই যে, পৰম জ্ঞানী
আৰু ভক্তত ভগৱৎস্বৰূপতাৰ প্ৰকাশ হয় গতিকৈ তেওঁৰ বেদ-
একান্ত ভক্ত্যো † প্ৰতিষিদ্ধ, বাহ্যিক সমাজৰ বা আন কোনো প্ৰাণীৰ
বেদ লজ্জন ● নকৰে † উদ্বিগ্জনক, অসৎ কৰ্ম্মত প্ৰৱৰ্ত্তিয়ে হব নোৱাৰে ;
তেনে অসৎ কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা দেখিলে বুজিব লাগিব যে তেওঁৰ
ভগৱদনুভূতি হোৱা নাই। নিগুণ বা একান্ত ভক্তত অনৱৰতে
ভগৱদনুভূতি স্ৰুত মগ্ন থাকিও ভগৱানৰ দৰেই পৰম কাৰুণিক
হয় গতিকে অজ্ঞ মায়াৱদ্ধ জনসাধাৰণ যাতে বিপথে পৰিচালিত
নহয় তাৰ কাৰণে লোক-সংগ্ৰহৰ বুদ্ধিত বৈদিক কৰ্ম্মবিলাকৰ
আচৰণ কৰে ; তেওঁবিলাকৰ দ্বাৰা বেদ-পথ নষ্ট হোৱাৰ কোনো
আশঙ্কা নাই। ইয়াকে পৰমভক্ত মাধৱদেৱে কৈছে—

“কৃষ্ণ পদ সেৱা কৰে সৰ্বত্ৰ কামনা পৰিহৰে
কলাচিতো ব্ৰহ্মব্যৱহাৰ নলজ্জৱৰ ।
কৃষ্ণ পদ সেৱা সুখ মনে অশুভৱ কৰে সৰ্বব্ৰহ্মণে
ভাৰ্য্যক মহন্ত বুলি জানিবা নিশ্চয় ॥”

(না: যো:)

“সৰ্বব্ৰহ্মণে কৃষ্ণ পদ সেৱা সুখ অশুভৱ কৰে” বুলি কোৱাৰ
একান্ত ভক্তয়ে | দ্বাৰা এওঁ যে একান্ত ভক্ত সেইটো বুজা গৈছে ।
লোক- | ভগৱানেও যে লোক-সংগ্ৰহৰ অৰ্থে, অজ্ঞ জনসাধাৰণৰ
সংগ্ৰহাৰ্থে কৰ্ম |
কৰে | বুদ্ধিভেদ নোহোৱাকৈ ৰাখিবৰ কাৰণে কৰ্মত প্ৰবৃত্ত
হয়, এই কথা গীতাত কোৱা হৈছে —

ন মে পাৰ্থাস্তি কৰ্ত্তবাং ত্ৰিষু লোকেষু কিঞ্চন ।

নানবাণ্ডমবাণ্ডবাং বৰ্ত্ত এব চ কৰ্ম্মণি ॥

(গীতা)

যদি হুহং ন বৰ্ত্তয় জাতু কৰ্ম্মণ্যতপ্তিতঃ ।

মম বজ্জানুৱৰ্ত্তন্তে মনুষ্যা: পাৰ্থ সৰ্ব্বশঃ ॥

(গীতা) ইত্যাদি ।

আচাৰ্য্য ভট্টদেৱেও,—

জ্ঞাননিষ্ঠো বিবক্তো বা মদভক্তো বা নপেক্ষকঃ ।

মলিনজান্যভ্ৰামাংস্ত্যক্তা চৰেদবিধি মেচ্ছকঃ ॥

[ভ:বি: পুত ভা: ১১১৮১২৮]

এই ভাগৱতৰ বাক্য আৰু “ন বুদ্ধিভেদং জনয়েদজ্ঞানাং কৰ্ম্ম
সংক্ৰিয়ান্” ইত্যাদি গীতাৰ বাক্য তুলি জ্ঞানী পৰম ভক্তয়ে যে বৈদিক,
লোকিক সং কৰ্ম্মৰ আচৰণ কৰে, এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে ।

“জ্ঞাননিষ্ঠো বিবক্তো মদন্তোহনপেক্ষকঃ স্ত্রিদণ্ডাদি লিঙ্গ
সহিতানাশ্রমাংস্তত্ত্বা অবিধিগোচৰো বিধিকৈঙ্কৰ্য্যবহিতো লোক-
সংগ্ৰহাৰ্থঃ যথোচিত-স্নান-শৌচাচমনাদিধৰ্ম্মানাচৰেৎ ।”

ভঃ বিঃ শ্লোক ১৪৪]

ভক্তপ্রব গোবিন্দ মিশ্রই এই কথার অর্থ বর্ণনা করি
কৈছে যে—

জ্ঞান অভ্যাসত, নিষ্ঠে বিবেকত, আবে। নিবপেক্ষ ভক্ত।
সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম এৰি বিধিৰ কিঙ্কৰ নহৈবেক ছয়ো সক্ত ॥
লোক শিক্ষা অৰ্থে, স্নান আচমন, আদি কৰ্ম্ম আচৰিব।
অন্তৰ্জাতিক কৰ্ম্ম, তাগ উপদেশ, দিয়া বুদ্ধি নচালিব ॥

(ভক্তিবিবেক পদ ১৮৪)

সেই কাৰণেই ভক্তলোকেও দেৱ-প্ৰতিমাপূজা, তীৰ্থ-
সেৱা দান ব্ৰত আৰু নানা প্ৰকাৰ লোকহিতকৰ কৰ্ম্ম কৰি
বৈষ্ণৱো ১ সাধাৰণ লোকৰ মাজত সৎ আদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰে।
প্ৰতিমা তীৰ্থ ২
আদি মাৰে ৩ দেৱ, প্ৰতিমা তীৰ্থ আদি বৈষ্ণৱসকলে নমনা নহয়।
য'ন্ত দেৱ প্ৰতিমা, আদিৰ হেয়তা কোৱা হৈছে তাৰ বাবে একান্ত
বৈষ্ণৱ ভক্তৰ অধিক প্ৰাণত্যা মাত্ৰ কীৰ্ত্তন কৰা হৈছে —

“প্ৰতিমাত কৰে দেৱতা বুদ্ধি।
তীৰ্থ বুলি কৰে জলত শুদ্ধি ॥
বৈষ্ণৱত নাহি ইসৰ মতি।
গকতো অধম কৃষ্ণ বদতি ।”

(কীঃ)

ইয়াত বৈষ্ণৱত দেৱতা-বুদ্ধি আৰু ভীৰ্ঘ-বুদ্ধি নকৰা লোকক হে
‘প্ৰকৃত্তা অধম’ বোলা হৈছে। প্ৰাকৃত ভক্তৰ পক্ষে প্ৰতিমাতে
হৰিৰ আৰাধনাৰ বিধান দিয়া হৈছে —

মুপূজে শুদ্ধক মায়া নকৰে প্ৰাণীক ।
একে প্ৰতিমাত মাত্ৰ আৰাধে হৰিক ॥
সেইজন জানিবাহা প্ৰাকৃত ভকত ।
আকৃষ্ট হৈয়াছে তেহৌ ভক্তিৰ পথত ॥
অনুক্ৰমে উত্তম হৈৱেক সিয়োজন ।
একোমতে নোহে জানা নিন্দাৰ ভাজন ॥

[নি: ন: ৮২.৮৩]

মল্লিঙ্গ-মদন্তকজন-দৰ্শন-স্পৰ্শনাৰ্চনম্ ।
পৰিচৰ্যাস্তুতি: প্ৰহৰ গুণকৰ্ম্মানুকীৰ্ত্তনম্ ॥

[ভ: ব: ধৃত ৬।১১।৩৪]

“মল্লিঙ্গং মৎপ্ৰতিমা” — ইতি টীকা ।

[ভ: ব: ১০।২৫]

বেদৰ বিহিত যত প্ৰতিমাদি চয় ।
সকলো প্ৰকাৰে মোক পূজিবে লাগয় ॥

(ভ: ব: প: ১৩।১৭)

কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তিক যিটো মেখেখে অধম ।
তাৰ চকু সম্বন্ধে মৈকাৰ চঁকা সম ॥
কৃষ্ণৰ স্থানক যিটো নকহে গমন ।
বুদ্ধিশিলা সম তাৰ দুখানি চৰণ ॥

(১ম স্ক: ৪৫৩-৫৪)

ইয়াত কৃষ্ণ-মূৰ্ত্তি অৰ্থাৎ কৃষ্ণ-প্ৰতিমা চাৰলৈ আৰু বৈষ্ণৱ-
তীৰ্থলৈ যাৱলৈ বিধান দিয়া হৈছে। তীৰ্থ আৰু প্ৰতিমাৰ যাত্ৰাভাৱ
বিষয়ে মাধৱ দেৱেও ভাগৱতৰ অনুসৰণ কৰি কৈছে —

“সিও তীৰ্থ হয় জলময় তীৰ্থ যত।

শিলাৰ প্ৰতিমা সিও দেৱ স্বৰূপত ॥

কিস্ত দেৱে তীৰ্থে চিৰকালে কৰে শুদ্ধি।

দেখিলাতো মনস্তে নিৰ্ম্মল কৰে বুদ্ধি ॥

(বঙ্গাঃ ৪০৯-১০)

বিষ্ণুক নিবেদিত দ্ৰব্যৰ দ্বাবাই বৈষ্ণৱৰ পিতৃ-শ্ৰাদ্ধ আৰু
অন্য-দেৱতা পূজাৰ বিধান দিয়া হৈছে। যেনে —

বিষ্ণোৰ্নিবেদিতান্নেন যচ্চৰ্য্যং দেৱতাস্তবম্।

পিতৃভ্যশ্চাপি তদ্নেয়ং তদানন্ত্যায় কল্পতে ॥

(তঃ ৪ঃ ধৃত ১০।৩১)

দেৱতা পিতৃক দেই যিফুৰ অন্নক।

ভুক্তিয়া অনন্ত সুখ পায় সন্তোষক ॥

(ভঃ ৪ঃ পঃ ১৫।৩৬)

বিষ্ণুৰ নগন্ত অভেদে ভাবি নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম্মত অন্ন দেৱতা
পিতৃ আদিৰ অৰ্চনা কৰিলে এক শৰণ স্বৰ্গৰ ব্যাঘাত নহটে।
“বুলিবাছা কৰ্ম্ম কৰে, তাতো নানা দেৱপূজা, একশৰণতো কৈত হয়।
ইহাৰ উক্তৰ যিটো, মোক চান্ন কাম্যকৰ্ম্ম, নিষিদ্ধকো এবিবে নিশ্চয় ॥
নিত্যনৈমিত্তিক মাত্ৰ, কৰ্ম্ম কৰিবেক সিটো, তেৱে তাক বিধিনি নপাইন।
নিত্যনৈমিত্তিক কৰ্ম্মে, যি দেৱ পূজয় তাক, হৰিকৃপ মনত মানিব ॥

হৰিৰ আজ্ঞাক মানি, দেৱ পূজিলাতো দোষ, নাহিকয় কৈলোঁ নিষ্ঠকৰি ।
 যুধিষ্ঠিৰ অশ্বৰিষে, এহিমত কৰ্ম্য কৰি, মুক্তি সাধিলন্ত ভক্তি কৰি ॥
 এহি সদাচাৰ আত, শৰণৰ ভ্ৰম নাই, বুজিবাহা আক শূনিষ্ঠয় ।
 তান দেশ কাল পাত্ৰ হৰি নিবেদিত অন্ন, হৰিকৃপ মানি ষিটো দেয় ॥
 সেই দানে ইহলোকে, সৰ্বকাম বৰিষয়, পৰলোকে অক্ষয় হৈবেক ।
 দেৱ ঋষি পিতৃ ভূত আপুনাৰ স্বজনক অন্ন ভাগ কৰিয়া দিবেক ॥
 সবাকৈ হৰিৰ ৰূপ, মনত মানিব য়েৱে, এক শৰণত তেৱে বৈব ।
 বিষ্ণু নিবেদিত অন্ন, দেৱতা পিতৃক দিব, তেবে দেৱ পিতৃ-তুষ্ট হৈব ॥”

ইত্যাদি

(গোবিন্দগিষ্ঠ, পদ ভক্তি বিবেক ২০৫-২০৮)

জাতিভেদ বা বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মও যে এওঁবিলাকে নামানিছিল
 তাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই । বৰঞ্চ স্মৃতি পুৰাণ আদিত বৰ্ণিত
 অসমীয়া বৈষ্ণৱো অত্ৰসাবেই তেওঁবিলাকে জাতিভেদ আৰু বৰ্ণাশ্ৰম-
 ও জাতিভেদ ধৰ্ম্মৰ অধিকাৰ ভেদ আদি মানাৰ প্ৰমাণ আছে ।

মানে ১ তেওঁবিলাকৰ মতেও বৰ্ণভেদ জন্মগত । ভগৱদ্-
 ভক্তিয়ে জাতি-বৰ্ণৰ পৰিবৰ্ত্তন নকৰে কিন্তু অপূজ্যকো পূজ্যভম
 কৰে ; অন্তৰিকো শুদ্ধ কৰে ; পৰম পাতকীকো পাপৰ পৰা উদ্ধাৰ
 কৰে । বেদৰ বৃহদাৰণ্যকোপনিষদত কোৱা হৈছে যে স্নানপ্ৰাপ্ত
 জীৱ পৰমভক্ত ব্ৰহ্ম স্বৰূপে থাকে গতিকে তাৰ জাতি পৰিচ্ছেদ, কৰ্ম্ম
 একান্ত ত্যক্ত পৰিচ্ছেদ বা সম্বন্ধ পৰিচ্ছেদ আদি একোৱে নাথাকে ।
 হলেমানুহ ম ত্ৰেই পূজ্য হয় । সি তেতিয়া এই সকলো বিলাকৰে অতীত হৈ ব্ৰহ্ম-
 স্বৰূপতা প্ৰাপ্ত হয়—“অত্র পিতাহপিতা ভৱতি, মাতাহমাতা, লোকা

অলোকাঃ, দেবো অদেবোঃ । অত্র স্তেনোহস্তেনো ভরতি, জগহাইজগহা,
চাণ্ডালোইচাণ্ডালঃ, — পৌন্সসোহপৌন্সঃ, শ্রমণোহশ্রমণস্তাপসোহ-
তাপসোহনম্ভাগতঃ পুণ্যোনানম্ভাগতঃ পাপেন, ভীর্ণোহিহি তদা সৰ্ব্বাছো-
কান্ হৃদয়স্ত ভবতি । [স্বঃ আঃ উঃ ৪।৩।২৩]

এই পৰম সত্য, চিৰ প্রচলিত সিদ্ধান্তই স্মৃতি পুৰাণ ভাষ্য
আদিভো স্বীকৃত আৰু সমৰ্থিত হৈছে । ভাগবত সাত্বত-তন্ত্ৰ আদি
নানা বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰৰ যোগেদি আহি সেই কথাই আমাৰ বৈষ্ণৱ
মহাত্মা সকলৰ বাণীৰ ভিতৰত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছেহি ।

কিৰাত হুগাক্স পুলিন্দ পুকদা আভৌৰ শুক্লা যম্বনাঃ বসাদয়ঃ ।
যেহন্যে চ পাপা বদপাশ্ৰয়াশ্ৰয়াঃ শুধ্যন্তি তস্মৈ প্ৰতৰিক্ষরে নমঃ ॥
(ভঃ বঃ দ্বত ভাঃ ২।৪।১৭)

কিৰাত কচাৰি, খাছি গাৰো মিৰি, যৱন কক্ক গোৱাল ।
অসম মলুক, বঙ্গক তুৰক, কুবাচ মেচ চণ্ডাল ॥
আমো যত নব, কৃষ্ণ সেৱকৰ, সঙ্গত পবিত্ৰ হয় ।
ভকতি লভিয়া, সংসাৰ তৰিয়া, বৈকুণ্ঠে নুখে চলয় ॥
(২য় স্বঃ ৫৪)

যন্মামধেয়-শ্ৰবণানুকীৰ্ত্তনাৎ যৎ প্ৰহ্বনাদ্ যৎ শ্ৰবণাদপি কচিৎ ।
আদোহপি সন্তাঃ সন্নায় কল্পতে কৃত্তাঃ পুনস্তে জগবন্মুদৰ্শনাৎ ॥
অহো যত শ্বপচোহভো গৰীয়ান্ যজ্জিহ্বাগ্ৰে বৰ্ত্ততে নাম তুভ্যম্ ॥
ভেপুস্তশস্তে জুহবুঃ সন্মুবাৰ্ঘ্যা ব্ৰহ্মানুচূৰ্ণাম গৃণন্তি যে তে ॥
(ভঃ বঃ দ্বত ভাঃ ৩।৩।৩৭)

“সিটো চণ্ডালক গৰিষ্ঠ মানি ।
যাব জিহ্বাগ্ৰে থাকে হৰি বাণী ॥

(কীৰ্ত্তন ১৩২)

ব্ৰহ্মবধী গুৰুবধী যতেক ।

পিতৃ-মাতৃ বধী পাপী অনেক ॥

কুকুৰ খায় হেন স্নেচ্ছগণে ।

সিও শুদ্ধ হোৱে হৰি কীৰ্ত্তনে ॥

(কাঁওঁন ১১৮)

চণ্ডালো হৰিনাম লৱে মাত্ৰ ।

কৰিবে উচিত যজ্ঞৰ পাত্ৰ ॥

(কাঁ: ১১৯)

“যিটো চণ্ডালৰ, জিহ্বাৰ অগ্ৰত, হৰিগুণ নাম বীজে ।

তাৰে তপ জপ, যজ্ঞ হোম দান, জানা প্ৰতি নিতে সিজৈ ॥

কুকুৰকো খায়, হেন স্নেচ্ছসৰো, হৰিনাম লৱে মাত্ৰ ।

এতেকে তেখেনে, সিওসৰ হোৱে, যজ্ঞ কৰিবাৰ পাত্ৰ ॥”

(১০ম, ১৯৮৩)

যি সকল বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰ অধিকাৰী নহয় সেইবিলাকৰ পক্ষে

ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা ॥ ১ ॥ শ্ৰুতিস্বত্বাঙ্ক মানৱ ধৰ্ম্ম আচৰণপূৰ্ব্বক ভগবদ্ভক্তিয়ে
ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা ॥ ২ ॥ একমাত্ৰ কৰ্ত্তব্য আৰু মুক্তিৰ পথ ।

যি সকল কোনো গুৰুতৰ পাপাচৰণ কৰাৰ কাৰণে পতিত
হৈ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম্মৰ অধিকাৰচ্যুত হৈছে সেই বিলাকৰ পক্ষেও
একমাত্ৰ ভগবদ্ভক্তিয়ে আশ্ৰয় স্থান । ইপিনে বৰ্ণাশ্ৰমী লোকৰ
পক্ষেও ভগবদ্ভক্তি-ব্যতিবেকে বৰ্ণাশ্ৰম-বিহিত ধৰ্ম্মই অকলে
মুক্তি নিদিয়ৈ গতিকে ভগবদ্ভক্তি তেওঁবিলাকৰো আশ্ৰয়ণীয় পথ ।
এই কাৰণেই ভক্তিপথ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ ।

‘পৰম নিৰ্মল ধৰ্ম, হৰিনাম বীৰ্জনত, সনস্ত প্ৰাণীৰে অধিকাৰ ।
এতেকেসে হৰিনাম সগস্ত ধৰ্মৰ ৰাজা, এতি সাৰ শাস্ত্ৰৰ বিচাৰ ॥’

(নাঃ ঘোঃ ১২২)

ভক্তি নিজে পৰম আনন্দবসন, ধন, ডন, সাধন, ফল
আদি সকলোৰে মূণীভূত কাৰণ ভক্তি ; সকলো ধৰ্ম্মই ভক্তি-
সহকাৰে অলটিত হলেহে — ব দিব পাবে গতিকে ভক্তি শ্ৰেষ্ঠ ।
“তপ জপ তীৰ্থ স্নান, নলাগে ধাৰণা ধ্যান, কেৱলে ভক্তি গতি সাধে ।
কৰন্তে নাহিকে বস্তু, অল্লবে নাহিকে নষ্ট, আক এবে । বিধিনি নবাসে ॥
‘তিনিও লোকত সাৰ ভক্তিত পাবে আৰ, নাহি নাহি আৰু ভান নিষ্ট ।
সগস্ত ৰূপ ধৰে, বাননে নামক স্টে, সি সি জন মহন্ত বিশিষ্ট ॥”

(১ম ১৭৪ ১৫)

ইয়াৰ শেষৰ কথাটো বিশেষভাবে মনবৰিবলগীয়া ।
ভক্তিসে মাতা, ভক্তিসে শিতা, ভক্তিসে বন্ধুজন ।
ভক্তি সুহৃদ, সোদৰ বিধাতা, ভক্তিসে মহাধন ॥
ভক্তিসে গতি, ভক্তিসে মাত, ভক্তিসে দেৱদ্বিজ ।
ভক্তিসে চিত্ত, ভক্তিসে বিস্ত, ভক্তিসে মোক্ষৰ বোজ ॥
ভক্তি সদায়, সহায় ভক্তি, জীৱন যৌৱন প্ৰাণ ।
ইহ পৰ লোকে, ভক্তি বিনাই, নাই নাই গতি আন ।

[১০ম ২২১ ২০]

যথাৰীতি অপবাধহীনভাৱে উচ্চাৰিত হলে ভগৱন্নামে সগস্ত

ফলকে দিব পাবে ; তেনেভাৱে উচ্চাৰিত নামৰতো
গুৰু নাম-মাতা আৰু কথাই নাই নামাভাসৰ দ্বাৰাও অসংখ্য মহাপাপ

নষ্ট হয়। কিন্তু তাতে অসুবিধা এই যে—যাৰ পাপ বৰ্ত্তমান অপৰাধহীনকহে † থাকে তাৰ পক্ষে ভেনেভাৰে নামৰ উচ্চাৰণটোৱে নামে ভাৱ † হুঃসাধ্য হৈ পৰে। বহু জনমৰ সঞ্চিত পুণ্যৰ ফলতহে নাহুহে সেই নাম উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে।

শুদ্ধ বা অশুদ্ধ এক নাম বোলে বা শুনে বা মনে স্মৰে
অপৰাধহীন পুৰুষক সচেতন তাবে।

দেহ ধন জন অৰ্থলোভে পাষণ্ড বুদ্ধিয়ে যিটো লোৱে
সেহি হৰিনামে তাৰিতে লীয়ে নপাৰে ॥

[নাঃ ধোঃ ৬৫৫]

পুণ্যৰত্নইহে
নাম লব পাবে †

শুনিলাহা সামাজিক মহিমা নামৰ।
আৰ কহেঁ যুক্তি শুনিয়ো আতপৰ ॥
বোলে কোনোজনে বহু প্ৰয়াসে সাধিত।
বাড়বাৰিষিক আদি যুখ্য প্ৰায়শ্চিত্ত ॥
হৰিনাম উচ্চাৰণ আতি সুখকৰ।
সিটো প্ৰায়শ্চিত্ত নোহে জানা শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
ইটো বচনত পৰে নাহি মহামক্ষ।
নকৰিবা তুমিসবে ইহান্ত আনক্ষ ॥
অনেক জনমে যিটো কৰি মহাত্ম।
পুণ্যৰ সমূহ সাধি আছে যেক সৰ্ব ॥
নাম উচ্চাৰিতে পাবে সি সি মহাজনে।
লৈয়ো আৰ সাক্ষী অজামিলৰ ঘটনে ॥

[বয়্য ৮০২-৮০৪]

ওপৰৰ পদত “নামাপৰাধহীন” বুলি নটক সাধাৰণতে ‘অপৰাধহীন’ বুলি কোৱা হৈছে গতিকে শাস্ত্ৰান্তৰোক্ত নামাপৰাধ, ভগৱদপৰাধ আৰু বৈষ্ণৱৰ অপৰাধ এই তিনি বিধৰ কোনো অপৰাধ নাথাকিলেহে তাক নামে তৰায় বুলি বুজিব লাগিব। নামাপৰাধ দহোটা বিষ্ণুৰ অপৰাধ বত্ৰিশটা আৰু যি কোনো প্ৰকাৰে অনৱৰত উচ্চাৰিত নামে ১ বিষ্ণু-ভক্তৰ অৱমাননা (১) ৰূপ বৈষ্ণৱৰ অপৰাধৰ সমস্ত ফল দিয়ে ২ পৰা মুক্ত থকাটো সংসাৰী জীৱৰ পক্ষে সহজ কথা নহয়। অনৱৰত উচ্চাৰিত নামে হলে মানুহক নামাপৰাধৰ পৰাও মুক্ত কৰে—

“সততে ফুৰে হৰিনাম গাই।

তেবেসে নামৰ দ্ৰোহ এৰাই”

[কী: ৬২]

এই কাৰণে তেনেভাৱে নামোচ্চাৰণৰ বিধান দিয়া হৈছে—

জানিয়া হৰিক সততে শ্ৰৱ।

ক্ষণেকো ন পাসবিবাহা নৰ ॥

যত মহাপুণ্য মহা পাতেক।

ই দুইবো কিস্কৰ জানা প্ৰত্যেক ॥

[কী: ৮৬]

“হৰিক সততে শ্ৰৱা প্ৰজ্ঞা সমস্ত ধৰ্ম্মৰে ইসে ৰাজা

হৰিক শ্ৰৱণে সিজয় পুণ্য কিস্কৰ।

- (১) উক্ত অপৰাধবিলাকৰ বৰ্ণনা পদ্মপুৰাণ আৰু সাঙ্ক্যতন্ত্ৰ আদি নানা গ্ৰন্থত আছে; নামাপৰাধৰ বৰ্ণনা কীৰ্ত্তনতো দিয়া আছে।
অনুসন্ধিৎসুকলে বিচাৰি লব।

নাপাসবিবাহা কদাচিত শুনা কথা ইটো বিপৰীত

হৰি পাসবিলে সিজো পাপ নিবন্তৰ ॥”

[নাঃ ষোঃ ৬০৪]

দ্বাদশবাষিকাদি শাস্ত্ৰোক্ত প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান সেই কাৰণেই নিৰ্বৰ্ণক নহ'ল। অজ্ঞানী কৰ্মী বা সংসাৰী লোকৰ চিন্তা সৰ্বদা য বিক্ষিপ্ত হৈ থাকে। গতিকে সি নামাপৰাধৰ পৰা মুক্ত থকা সম্ভৱপৰ নহয়।

ভক্তপৰি শিয়াল খেদিবৰ কাৰণে সিংহক নিযুক্ত কৰিলে যিদৰে সিংহৰ বল বিক্ৰমক অৱমাননা কৰা হয় সেইদৰে প্ৰায়শ্চিত্তৰূপে, পাপ প্ৰায়শ্চিত্ত ১ ক্ষয়ৰ উদ্দেশ্যে, ভগৱান্নাম ললেও নামৰ শক্তি আৰু বিধিৰ সাৰ্থক্য ২ মহিমাৰ অৱমাননা কৰা হয় ; কাৰ্য্যভঃ, পাপক্ষয়কাৰক-ৰূপে বিহিত যাগ-যজ্ঞ আদি ধৰ্ম্মৰ লগত তাক সমব্যৱহাৰ কৰা হয়। ভেনেকুৱা কৰাটো নামৰ অপৰাধ।

জানিয়ে হৰিব, নাম নকৈবাৰ, আৰো আছে অতিপ্ৰায়।

যেন কোনজনে, কুকুৰ শৃগাল, খেদাইবাক মাত্ৰ চায় ॥

তাক লাগি যেন, পোষণ সিংহক, মেলি নেদে কদাচিত।

সেহিমতে অতি, তুচ্ছ ছাড় ইটো, কোন পাপ প্ৰায়শ্চিত্ত ॥

পৰম মজুন, হৰিনাম ধৰ্ম্ম, মুকুতৰো যাত বতি।

পাপ প্ৰায়শ্চিত্ত, অৰ্থে মহাজনে, নকৈলা নাম সম্প্ৰতি ॥

[বঙ্গা ৭৮২-৭৯০]

যিটো পাপী কৰে গুৰুক ছেলা।

য়েদকো নিন্দে যদি কোৱেনে বেলা ॥

×

×

×

ধর্ম্য হোম ত্রুত তীর্থত স্নান ।
 ষতেক আছে মহা যজ্ঞ দান ॥
 আক এবে কবে নামক সবি ।
 কতনো যাতনা ভুঞ্জিবে মবি ॥
 নামব কীর্তন কবন্তে আনে ।
 আন মন কবি মুগ্ধনে কানে ॥
 অধোক যাই সিও ছইবে কলা ।
 বাইবেক কাণত তপত শলা ॥
 নাহিকে শ্রদ্ধা নাপাতয় কাণ ।
 তাক যিটো দেই নামব দান ॥
 নামব দ্রোহী নাহি তাত পবে ।
 ভুঞ্জাইবে যাতনা ষমকিঙ্কবে ॥
 শুনিয়া নামব মহিমা নীতি ।
 তথাপি নামত নকবে প্রীতি ॥
 নামব দ্রোহী সিও অহঙ্কাৰী ।
 ভুঞ্জিবেক কাকে জিহবা উভাবি ॥

[কী: ৫১—৫৭]

নামক অরমাননা করা, রেদ নমনা, নামত অকচি, অশ্রদ্ধা
 এইবিলাক নামপরাধব পবা বক্ষ্য পাবব কাৰণেই শ্রৌত-স্মার্ত
 সমস্ত কৰ্ম্ম, যথাবিধি কবিব নগা হয় । যজ্ঞকে পাপকর্ম্মব কাৰণে
 পাপকর্ম্ম প্রায়শ্চিত্তব আচরণ কবি নামব শ্রবণ-কীর্তন-সম্বলেনে,
 সমাপনব দ্বারা তাক (প্রায়শ্চিত্তকর্ম্ম কৰ্ম্মক) পাপকর্ম্মভিত্তিক

কৰিব লাগে। তেতিয়া হে নামৰ মহিমা আৰু শক্তিৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা দেখুৱা হয়। যেনে— কোনো ক্ষুদ্ৰ কাৰ্য্য সিদ্ধিৰ কাৰণে ৰজাক নিযুক্ত নকৰি তেওঁৰ (ৰজাৰ) শক্তিৰে শক্তিমান ৰাজকৰ্ম্মচাৰীক নিয়োগ কৰিলে ৰজাৰ শক্তি আৰু মহিমাও অক্ষুণ্ণ থাকিল, তাৰ প্ৰতি কোনো তুচ্ছ ব্যৱহাৰো কৰা নহ'ল বৰঞ্চ অধিক সন্মান বা শ্ৰদ্ধাহে দেখুৱা হ'ল ; ঠিক সেইদৰে ইয়াতো যাগ-যজ্ঞ, ত্ৰতাদি প্ৰায়শ্চিত্তৰ নিজৰ কোনো শক্তি নাই নামৰ সম্পৰ্কত, নামৰ শক্তিৰ দ্বাৰাহে সিহঁতে শক্তিমান হৈ পাপক্ষয় কৰে বুলি মানা হ'ল। তাৰ দ্বাৰা ভগৱান্ময় যে সমস্ত ধৰ্ম্মৰ সাবভূত এই কথা স্বীকাৰ কৰা হ'ল ; অথচ যাগাদিৰ লগত তাৰ তুলনা বা যাগাদিৰ কাৰ্য্যত তাৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ দোষো নথলিল। ভক্ত বা জ্ঞানী লোকে ইচ্ছা কৰি কেতিয়াও পাপত প্ৰবৃত্ত নহয়, প্ৰমাদবশতঃ অজ্ঞাতসাৰে যদি তেওঁৰ দ্বাৰা কোনো পাপকৰ্ম্ম সম্পাদিত হয় তেন্তে অনন্তৰত উচ্চাৰিত হৰিনামৰ পৰা সেইবিলাক পাপ বাসনা সহ সমূলক্ষেপিত হৈ যায়।

“সিটো মহাজ্ঞানে, চেতনে পাপত, নকৰিবে অভিলষ।

যদি প্ৰমাদত, সিজো কদাচিত, কীৰ্ত্তনে কৰিবে নাশ ॥”

[বঙ্গা ৭৯৮]

নাম আৰু পাপ-বাসনাবিলাক পোহৰ আৰু অন্ধকাৰৰ দৰে পৰস্পৰ বিৰোধী ; যিমান সময় নাম উচ্চাৰিত প্ৰভ বা হৃদয়ত স্থিত হৈ থাকে সিমান সময় সি নোহোৱা হয় ; নামৰ বিৰাম হলেই আকৌ আহি আৱৰি ধৰে ; গতিকে অনন্তৰতে নামৰ ক্ষুৰণ

হৈ থকা অবস্থাতহে পাপ-বাসনা বা বিষয়াসক্তির একান্তভাবে নিবৃত্তি ঘটিলে বুলি বুজিব লাগে ।

“শুনা যমদূত কহে নামৰ নিৰ্ণয় ।
লৈলে একবাৰ নাম পাপ হোৱে ক্ষয় ॥

যেন বহুকাল যোৰ আন্ধাৰ আছয় ।
একবাৰ প্রদীপ জ্বলিলে নষ্ট হয় ॥

সেহিমতে হৰিৰ নাম লৈলে একবাৰ ।
অনাৰ্দ্ৰ জন্মৰ পাপ হোৱয় সংহাৰ ॥

পুনৰপি পাপ আসি চাপয় সমীপ ।
বেঢ়ে অন্ধকাৰে যেন নিমাইলে প্রদীপ ॥

নামৰ আৰুতি নেৰে এতেকে মহন্তে ।
নামে অন্ধকাৰ যেন প্রদীপ থাকন্তে ॥

সদা নাম লোৱন্তে বাসনা হোৱে ক্ষয় ।
নোপজয় পাপ পুনু চিত্ত শুদ্ধি হয় ॥

এতেকেসে শাস্ত্ৰে কহে সদায় শ্রবণ ।
কহিলেঁ সমস্ত ভোত নামৰ লক্ষণ ॥

[বঙ্গা ৭৫১—৭৫৪]

নামৰ কীৰ্ত্তন-শ্রবণ আদিয়ে যিদৰে পাপক্ষয় কৰে তাৰ বিস্মৰণও
অবিস্মৃতভাৱে ॥ আকৌ সেইদৰে মহাপাপবাশি পুঞ্জীভূত হৈ পৰে ;
নাম লোৱাৰ ॥ এই কাৰণে অবিস্মৃতভাৱে নাম শ্রৱণাদিৰ বিধান দিয়া
বিধান ॥ হৈছে— অবিৰত নাম-কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা সাতটা কাৰ্য্য হয় । যেনে—

“শুনিয়োক অভিপ্রায় জাত পৰে পুণ্য নাই
হোৱৈ শুদ্ধ মহা অন্ত্য জাতি ।

প্ৰথম বাক্যৰ নাম যিটো লৱৈ অবিশ্ৰাম

তাৰ সাত কাৰ্য্য সাধে আতি ॥

- (১) দহৰৈ প্ৰাক্কগণ
- (২) পুণ্য কৰৈ উপাৰ্জ্জন
- (৩) বিৰকতি মিলৈ বিষয়ত ।
- (৪) কৃষ্ণৰ চৰণে প্ৰেম, ভকতিক উপজ্জায়ৈ,
- (৫) পাৱৈ বিষ্ণু-জ্ঞান মহাতত্ত্ব ॥
- (৬) মায়াকো দহয়ৈ তাৰ কৰৈ মহা উপকাৰ,
- দেখা কেনে ধৰম একান্ত ।
- (৭) যিটো পূৰ্ণানন্দ হৰি, তেস্তে এবে
- একে কৰি, থৈয়া নাম হোৱৈ উপশাস্ত ॥

আন ঠাইত আকৌ একান্তভাৱে অনৱৰত ভগৱৎ-স্মৰণৰ
পৰা ভগৱদ্-ভক্তি, বিষয়-বিৰক্তি আৰু ভগৱত্তত্ত্বজ্ঞান, এই তিনিটা
ফল যুগপৎ একে সময়তে হয় বুলি কোৱা হৈছে—

ভজৈ মাধৱক নাম স্মৰে সৰ্ববন্ধন ।
একেবাৰে সিজৈ তাৰ তিনি প্ৰয়োজন ॥
প্ৰথমে উপজৈ প্ৰেম লক্ষণ ভকতি ।
গৃহ শৰীৰতো প্যছে মিলৈ বিৰকতি ॥
প্ৰেমৰ আশ্ৰয় কৃষ্ণমুৰ্ত্তি স্তুতি হয় ।
এককালে মিলৈ আসি সম্পদ ত্ৰিতন্ত্ৰ ॥
আভিষয় মুখাত ভুঞ্জন্তে যেন মতে ।
সিজৈ তিনি প্ৰয়োজন প্ৰত্যেক আসতে ॥

হোরে ভুৰ্ত দেহ পুষ্ট ক্ষুধা গুছি যায় ।

প্রেম ভকতিৰ বাজা শুনা অভিল্যায় ॥”

(নিঃ নঃ ৭২—৭৪)

অদ্বৈত জ্ঞানীৰ পক্ষে প্রায়শ্চিত্তাদি নানা কৰ্ম্মৰ বিধান, নিবৰ্ধক হলেও বিদবে বৈতদৃষ্টি-সম্পন্ন সকলৰ পক্ষে সেইবিলাক অল্পৰ্থেয় প্রায়শ্চিত্তাদিৰ † হোৱাৰ কাৰণে সাৰ্থক হয়, সেইদৰে ভেদদৃষ্টিহীন বিধান সাংসাৰিক ● লোকত থাকিব † অভিমানশূন্য একান্ত ভক্তৰ পক্ষে প্রায়শ্চিত্তাদি কৰ্ম্মৰ বিধান নিবৰ্ধক বা নিপ্রয়োজন হলেও ভেদদৃষ্টিসম্পন্ন বিষয়ী লোকৰ পক্ষে সি অৱশ্য আচৰণীয় হোৱাৰ কাৰণে সাৰ্থক হৈ পৰিল।

“ভথাগিতো অপ্র, মাণ নকবিলে, আন প্রায়শ্চিত্ত যত ।

যেহেন ৰেহত, যাগ-যোগ আদি, কহি আছে প্রথমত ॥

পাচত সমস্ত, কৰ্ম্মক মৰ্দিয়া, অদ্বৈত জ্ঞান কহিল ।

সেহি মতে আগে, প্রায়শ্চিত্ত কহি, পাচত নাম বিহিল ॥

সকলে কৰ্ম্মক, আচৰিয়া নবে, পাচত নাম স্মৰবে ।

হবিৰ নামেসে, জানিবা নিশ্চয়, কৰ্ম্মকো স্মাসঙ্গ কবে ॥

× × × ×

এতেকে অজ্ঞানী মনুষ্যৰ পদে প্রায়শ্চিত্ত বাঞ্ছনীয় ।

কৃষ্ণৰ নামক নানাবিধ শাস্ত্ৰে নিবন্ধি থৈয়া আহন্ত ॥

অনেক জন্মৰ, যিটো মহন্তৰ, পৰম পুণ্য আছয় ।

স্বজ্ঞানে নামক, বিচাৰি পাইবেক, সিটো সাধু মহাশয় ॥

(বঙ্গ ৭২২-৭২৭)

পূৰ্বোক্ত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰাই ভক্তি আৰম্ভ হয় গতিকে
এয়ে ভক্তিৰ বীজাধান। কলি যুগত প্ৰাণী অন্ন শক্তি, অন্ন-প্ৰাণ
কলি যুগৰ ॥ আৰু তাৰ বিষয়াভিনিবেশ বেচি, পাপ বা অবি-
বেশিষ্টা। ॥ গুৰুৰ বাটো বহুত ; গতিকে অধিক কষ্টসাধ্য
উপাস্তাদি ক্ৰিয়াৰ অস্থিষ্ঠান এই যুগৰ মানৱৰ পক্ষে সম্ভৱপৰ নহয়।
সেই কাৰণে কৰুণাময় ভগৱানৰ ইচ্ছাতে নানা দোষৰ আকৰ স্বৰূপ
কলি যুগৰ, ভক্তিৰ উপযোগী উৰ্বৰা শক্তি অধিক হৈছে।

এই কাৰণে ইয়াত ভক্তিবীজ উৎপ হলেই কাল প্ৰভাৱত
সহজেই অঙ্কুৰিত পল্লৱিত পুষ্পিত আৰু ফলিত হয়। এই কাৰণে
কলিত শ্ৰৱণ- ॥ কলি যুগৰ পক্ষে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনেই, ভক্তিৰ ভিতৰত
কীৰ্ত্তনৰ প্ৰাধান্য ॥ শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে। উৰ্বৰাভূমিত বীজ-বপন
কৰিলে যে অঙ্কুৰাদিক্ৰমে ভাৰপৰা ফলোৎপত্তি হয় এই কথা
সহজবোধ্য।

অন্যায় যুগত ধ্যান, যজ্ঞ, পূজাৰ পৰা যি ফল হৈছিল
কলিত, সম্যক্ ভাৱে ভগৱন্মায় শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰিলেই সেই ফল পোৱা
যায়। সত্যাদি যুগত সমস্ত কৰ্ম্মকে ভাগৱত ধৰ্ম্মত পৰিণত কৰিবলৈ
হলে বা অচ্ছিন্ন কৰিবলৈ হলে ক্ৰমে ভগৱানৰ ধ্যান, যজ্ঞ আৰু
পূজাৰ বিধান আছিল। কলি যুগত ভগৱন্মায় কীৰ্ত্তনেহে সকলো
কৰ্ম্মক সাক্ষ অৰ্থাৎ ফলদানযোগ্য কৰে। কৃত্যাদি যুগত ধ্যান
পূজাদিয়ে সৰ্ব্বত্ৰ ভক্তি ধৰ্ম্মৰ অব্যভিচাৰী ৰূপ আছিল। কলিত
ভগৱন্মায় কীৰ্ত্তনেই ধৰ্ম্মৰ অব্যভিচাৰীৰূপ অৰ্থাৎ নান-কীৰ্ত্তন ব্যতিৰেকে
কোনো ধৰ্ম্মৰে সাধকতা নাই। কৃত্যাদি যুগত ধ্যান আদি আছিল

ভাগবত ধর্ম্বৰ স্বৰূপ, নাম-কীৰ্ত্তনাদি অশ্রাব্য বিলাক আছিল অঙ্গ,
কলিত নাম-কীৰ্ত্তনেই ভাগবত ধর্ম্বৰ স্বৰূপ বা প্রধান, বাকী বিলাকহে
অঙ্গ । গতিকে অশ্রাব্য যুগত নাম-কীৰ্ত্তনৰ স্থান বা উপযোগিতা
যেনেকুৱা আছিল কলিত আন বিলাক ভেনে ভাবে থাকিব ।

কলিং স ভাজয়ন্ত্যৰ্থা গুণজ্ঞাঃ সাৰভাগিনঃ ।

যত্র সংকীৰ্ত্তনেনৈব সৰ্ব্বঃ স্বার্থো হি লভ্যতে ॥

(ভঃ বিঃ ধৃত ভাঃ ১১৫১৩৬)

“কলিৰ গুণক মহাজ্ঞানী যিটো জানে ।

চাৰি যুগ মাজত কলিক শ্ৰেষ্ঠ মানে ॥

কলিত সততে যিটো গুণ-নাম গারে ।

এতেকে সমস্তে সিদ্ধি সিটোজনে পাৱে ॥”

(নিঃ নঃ ৩৮৯)

কৃতে যক্ষ্যায়তো বিষ্ণুং ত্ৰৈতায়াং যজ্ঞতো মথৈঃ ।

দ্বাপবে পৰিচৰ্চয়ায়াং কলৌ তদ্বৰিকীৰ্ত্তনাৎ ॥

[ভঃ বিঃ ধৃত ভাঃ ১২৩৫২]

ধ্যায়ন্ কৃতে যজন্ যজ্ঞস্ত্ৰৈতায়াং দ্বাপবেহর্চয়ন্ ।

যদাপ্নোতি-ভদ্রাপ্নোতি কলৌ সংকীৰ্ত্ত্য কেশবন্ ॥

[ভঃ বিঃ ধৃত বঃ নাঃ পূঃ ৩৮৯৭]

সত্যযুগে ধ্যান কৰি বজ্জত ত্ৰৈতাতে ।

যেহ ফল পৱে নথৈ দ্বাপবে পূজাত ॥

কলিত কীৰ্ত্তন কৰি পাৱে তেন গতি ।

ব্ৰহ্মা আদি দেৱে তাক মগান্ত সম্প্ৰতি ॥

[নিঃ নঃ ৩৯০]

“ইদনো তু কলেঃ পৰম ধৰ্ম্মো নিকৃপ্যাতে x x x

কৃষ্ণবৰ্ণং ত্বিষা কৃষ্ণং সাক্ষোপাঙ্গান্ত পায়দম্।

যষ্টেঃ সংকীৰ্ত্তনপ্রায়ৈৰ্যজন্তি হি শ্রুমেধসঃ ॥

[ভাঃ ১১।৫।২৯]

x

x

x

যষ্টেৰচ'নৈঃ সংকীৰ্ত্তনং নামোচ্চাৰণং স্তুতিশ্চ তৎপ্রধানৈঃ।”

[ভঃ ৮ঃ ২১।১]

সত্যযুগে ধ্যান, ত্ৰেতাযুগে যজ্ঞ, দ্বাপৰযুগত পূজা।

কলিত হৰিব, কীৰ্ত্তন বিনায়, আৱৰ নাহিকে ছুজা ॥

[নাঃ ঘোঃ ৩৯৯]

ইয়াত “আৱৰ নাহিকে ছুজা” এই কথাৰ দ্বাৰা সজাভীয় দ্বিতীয়বহে অভাৱ বুজোৱা হৈছে ; যেনে—“আমাৰ ইয়াত তেওঁৰ বাহিৰে দ্বিতীয় মানুহ নাই” বুলি কলে তেওঁৰ সমকক্ষ ব্যক্তিৰহে নিষেধ বুজা যায়। এনে স্তম্ভত সজাভীয় বিজাভীয় দ্বিতীয়ৰ অভাৱ বুজাবলৈ গলে নিজৰ কথাৰ লগতে বিবোধ ঘটে। কাৰণ আন নহলেও নাম-কীৰ্ত্তন ব্যতিৰিক্ত ভগৱানৰতো অস্তিত্ব নমনাকৈ কোনোমতে নোৱাৰি ; গতিকে তেওঁৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰৰ দ্বাৰাই বিজাভীয় দ্বিতীয়ৰ নিষেধ ব্যাহত হৈ পৰে।

“কলিত হৰিব, কীৰ্ত্তনত পৰে, অশ্রুত ধৰ্ম্ম আচৰে।

মিছাতে কেৱল, শ্ৰমমাত্ৰ পাৱে, একোৱে কল নধৰে ॥”

(নাঃ ঘোঃ ৪০০)

ইয়াৰ দ্বাৰা সকলো কৰ্ম্মতে হৰি-কীৰ্ত্তন সম্বন্ধৰ বিধান দিয়া হৈছে। হৰি-কীৰ্ত্তনৰ সম্বন্ধ ব্যতিৰিকে যে আন ধৰ্ম্মই কল জন্মাব

নোৱাৰে এই কথাৰেহে ইয়াত আন ভঙ্গাত কোৱা হৈছে।

“কলিত হৰিব, কীৰ্ত্তন এৰিয়া, আনমতে চাহে গতি।

ৰেন কুলবধু, নিজ স্বামী তেজি, ভজে গৈল। উপপত্তি ॥”

(নাঃ ঘোঃ ৪০১)

ইয়াত হৰি-কীৰ্ত্তন ত্যাগ কৰি আন কৰ্মৰ দ্বাৰা শ্ৰদ্ধি বিচৰাক নিশা কৰা হৈছে— হৰি-কীৰ্ত্তনযুক্ত আন যথাবিহিত কৰ্মক নিশা কৰাটো এই পদত বুজা নাযায়।

“হৰে ৰাম হৰে ৰাম এ মূলমন্ত্ৰ।

কলিত নাহিকে তপ-জপ-যজ্ঞ-যজ্ঞ ॥

(কীঃ ঘোঃ)

ইয়াতে ‘হৰে ৰাম’ নামৰ সম্বন্ধবিহীন তপ-জপ আদিৰেহে অভাৱ বুজোৱা হৈছে। “হৰে ৰাম”ক মন্ত্ৰ বুলি উল্লেখ কৰাৰ দ্বাৰা এতৎসম্বন্ধযুক্ত তপ-জপ আদি যো অৱশ্য কৰণীয় সেইটোহে বুজা যায়। কাৰণ যিবিলাক শব্দ, জপ যজ্ঞাদিৰ অঙ্গৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকেহে মন্ত্ৰ বোলা হয়। ভগৱান্মো জপ যজ্ঞাদিৰ অঙ্গৰূপে [কীৰ্ত্তন আদিও জপেই] ব্যৱহৃত হলেহে ফলদায়ক হয়; সেই কাৰণে তাক মন্ত্ৰ বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে; নহলে শাস্ত্ৰস্থ হৰি-নামে যথাস্থিতভাৱেই (শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদি বিনাই) ভক্তি, মুক্তি, ফল দি থাকিল হেতেন। কীৰ্ত্তনাদি বিধানবো কোনো প্ৰয়োজন নাছিল।

“তন্ত্ৰ মন্ত্ৰ আনো দ্ৰব্য অনেক।

দেশ কাল পাত্ৰ ছিদ্ৰ যতেক ॥

পূৰ্ণ লুহি যন্ত যজ্ঞৰ অঙ্গ ।

হৰিনামে কৰৈ সবে পুসঙ্গ ॥

(কী: ১২৪)

এইবিলাক কথাৰ দ্বাৰা হৰি-নামযুক্ত যজ্ঞাদি সমস্তৰে কৰ্ত্তব্যতা
প্রতিপাদন কৰা হৈছে। এইদৰে অধিক অদৃষ্ট কৰনা, বাক্যভেদ
আদি দোষ নঘটাকৈ, সামান্য-বিশেষভাৱ বিৱেচনা কৰি, অগ্ৰাণ্ণ
বাক্যৰো পৰস্পৰ বিবোধভঞ্জন কৰিব লাগে।

অষ্টম অধ্যায়

উগ্ৰদৃষ্টির বস-রূপতা

শ্রুতিত আছে যে—“বসো রৈ সঃ বসংহোয়ায়ং লক্শনন্দী
ভরতি ; কো হোরাণ্যং কঃ প্রাণ্যং যত্নেব আকাশ আনন্দো
ন স্যাৎ ।” [তৈত্তিরীয়োপনিষৎ ২।৬] সেই ভূমরূপ
বসাক্ষক ব্রহ্ম পৰমাত্মাই বস ; জীৱ-জগৎ সেই বসকে লাভ কৰি
আনন্দময় হয় ; এই সংসারত কোনে চলা-ফুৰা কৰিলে হেড়েন
যদি এই নিবারণ পৰমানন্দস্বরূপ আকাশ (আত্মা) না থাকিল হেড়েন ।

“তদন্তেতৎ প্রিয়ঃ পুত্রাৎ, প্রয়ো বিত্তাৎ, প্রয়োহন্যন্যং
সৰ্ব্বশ্লাদন্তবতবঃ যদয়মাত্মা ।” [বৃহদারণ্যকোপনিষৎ ৩।৪।৮]
এই যে অন্তবতব আত্মা, এবে পুত্রভট্টকৈ প্রিয়, বিত্তভট্টকৈ প্রিয়
আৰু অন্তসকলোভকৈ প্রিয় ।

আনপিনে তেৱেই পৰম সুখস্বরূপ বুলিও কোৱা হৈছে ।
ছান্দোগ্য উপনিষদত ব্রহ্মবিত্তম মহাৰ্ষি সনৎকুমাৰে নাৰদক উপদেশ
দি কৈছে যে—“মাত্মহে য’ত সুখলাভ হয় বুলি বুজে তেন্তে
সেই কাৰ্য্য কৰে ; যদি তাত সুখলাভ নহয় বুলি জানে তেন্তে
সেই কাৰ্য্য নকৰে । গতিকে সুখকে প্ৰথমে জানিব লাগে ।”

তেতিয়া নাৰদে “সুখৰ স্বৰূপ কি” বুলি সোধাত গুৰু
সনৎকুমাৰে কৈছে যে—“যিটো ভূমা সেয়ে সুখ, অনপত্ত সুখ

নাই; একমাত্ৰ ভূমাই সূৰ্যস্বৰূপ গতিকৈ ভূমাকে জানিব লাগে।” নাৰদে সূধিলে—“ভূমা কি তাকেই জানিব খোজে।” ইয়াৰ উত্তৰত ঋষিয়ে কৈছে যে—“য’ত আন একো দেখা নাযায়, আন একো জ্ঞান নাযায়, আন একো জানা নাযায়, অগ্ৰ সমস্তৰে জ্ঞান লুপ্ত হৈ যায় সেয়ে ভূমা আৰু য’ত আন কিবা দেখা যায়, আন কিবা জ্ঞান যায়, আন কোনো বস্তৱ জ্ঞান থাকে সেয়ে অন্ন। যি ভূমা সেয়ে অমৃত আৰু যি অন্ন সেয়ে মৰ্ত্য বা মৰণশীল।” (১)

ইয়াৰ পাচত, এই ভূমাই যে স্বপ্ৰতিষ্ঠ, সৰ্ব্বাস্তৰ্ঘ্যামী, সৰ্ব-ব্যাপক, পৰমাত্মা আৰু তেওঁক দেখিলে যুজিলে তথা উপলব্ধি কৰিলে যে মাহুহে স্বপ্ৰকাশ পৰমসুখ বা আত্মানন্দ লাভ কৰে— এই কথা কোৱা হৈছে। (২)

(১) যদা বৈ সূৰ্যং লভতে হথ কৰোতি, না সূৰ্যং লভা কৰোতি, সূৰ্যস্বৰ লভা কৰোতি, সূৰ্যস্বৰে বিজিজ্ঞাসিতব্যমিতি। সূৰ্যং ভগৱো বিজিজ্ঞাস ইতি॥ যো বৈ ভূমা তৎসূৰ্যং, নান্নৈ সূৰ্যমস্তি, ভূমৈৰ সূৰ্যং, ভূমাত্তেৰ বিজিজ্ঞাসিতব্য ইতি। ভূমানং ভগৱো বিজিজ্ঞাস ইতি॥ যত্র নাত্মং পশুতি, নাত্মচ্ছূণোতি, নাত্মদ্ বিজানাতি স ভূমা, অথ যত্রাত্মং পশুত্যান্যচ্ছূণোতি অন্যদ্ বিজানাতি তদন্নং, যোবৈ ভূমা তদমৃতমথ যদন্নং তন্মৰ্ত্যং স ভগৱঃ কস্মিন্ শ্ৰুতিষ্ঠিত ইতি, শ্বে মহিষ্ণি, যদি বা ন মহিষ্ণীতি॥

[ছা: উ: ৭।২২-২৪]

(২) অথাত আত্মাদেশ এব আত্মৈবাধস্তাদাত্মোপৰিষ্টাদাত্মা পশ্চাদাত্মা পুৰস্তাদাত্মা দক্ষিণত আত্মোত্তৰত আত্মৈবেদং সৰ্বমিতি। স ত্ৰা এব এবং পশুন্নৈবং সম্বান এবং বিজানন্নাত্মবতিবাত্মজীড়

এই প্রতিপ্রতিপাদ্য পৰম বসস্বরূপ পৰম সুখায়ক ভূমাই
পংখ্যক, পৰমাত্মা । এৰেই আমাৰ পৰম উপাস্ত ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণ ।
নান্যক ব্ৰহ্মই ॥ হে ঔব আবাদন বা স্বৰূপোলক্লিৰ কাৰণেই আমাৰ
শীৰ্ষক ॥ অতঃকবণ-বুদ্ধি আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহ, জাগতিক ভোণা-
সমূহত—নদী নিখাৰা, তৰু-লতা, পৰ্বত-প্ৰান্তৰ, নীলাকাশ, শাৰদচন্দ্ৰ, তাৰ
বিক্ৰেজ্জ্বল শস্যভৰ্যী, কিৰণমালা, কোকিলৰ বলধ্বনি, ব্ৰহ্মৰ গুণন,
মল্লিকা, মালতী, হুপি, জাই, গোলাপ, পদ্ম আদি বৃক্ষমৰ গৌৰভ,
মহা-পৰন, বাগিনী-বাঞ্ছন প্ৰভৃতি বিষয়বোৰত আসক্ত হয় ।

এইবিলাকৰ মাথেদি যি সেই পৰমাত্মাৰ স্বৰূপানন্দ বা স্বৰূপ
বিসয় স্থ
সুখৰ উত্থানদি হয় তাকহি বোলা হয় বিষয় সুখ
বা সাংসাৰিক সুখভোগ ।

যিবিলাক বস্তু লোকত বতি, ক্ৰোধ, শোক আদিৰ কাৰণ
হয় সেইবিলাকে কবিৰ কল্পনায় পটত অঙ্কিত হৈ কাৰাৰ দ্বাৰা
বিতাৰ ॥ বা নাট্যৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত হলে 'বিভাৰ' নাম পায় (১) ;
আৰু মানৱ হৃদয়ত চিৰসঞ্চিতভাৱে থকা বতি,
ক্ৰোধ, শোক আদি স্থায়ীভাৱাশিক জগাই নতুনকৈ সমুজ্জ্বলিত
কৰি তোলে ।

আত্মমিথুন আত্মানন্দঃ স স্বযাড্ ভৱতি, তন্ত্ৰ সৰ্কেষু লোকেষু
কামাচাৰো ভৱতি ॥ [ছাঃ উঃ ১৩৫১]

(১) তত্র লৌকিক-বত্যাংগে কাৰণং লৌকিকং তু যং ।

কাব্যোপদৰ্শিতং তত্ত্বং বিভাৰ ইতি কথ্যতে ॥

[ভক্তিৰসায়ণ ৩৭]

লোকত, ৰতি, ক্ৰোধ, শোক আদি ভাৱোদ্বেকৰ পূৰ্ণ মানৱ-
দেহত যিবিলাক বিকৃতি অৰ্থাৎ ৰোমাঞ্চ, কম্পন, অজ্ঞপাত আদি
অনুভৱ শাৰীৰিক চেষ্টা প্ৰকট হয় সেইবোৰেই কাব্য বা নাট্য
আদি কলাৰ জৰীয়েতে অভিব্যক্ত হলে তাক ৰোনা
হয় অনুভৱ। (১) ইয়াৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত আঞ্জত হোৱা
ৰত্যাতি ভাৱ পনিপুষ্ট ব; উপলক্ষযোগ্য হয়।

লোকত, ৰতি, ক্ৰোধ, শোক আদি ভাৱ হৃদয়ত উদ্ভিক্ত
হৈ উঠিলে জলমধ্যস্থ তৰঙ্গৰ দৰে ভাৱ (স্বাধীভাৱৰ) ওপৰেদি
সঞ্চাৰী বা ব্যক্তিচাৰী ভাৱ চিন্তা, লজ্জা, দৈন্ত, নিৰ্বেদ আদি বিচ্ছিন্নভাৱে
অভিব্যক্ত হৈ উঠে। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহজনৰ ৰত্যাতি প্ৰধান ভাৱটি
অতি সমৃদ্ধ হৈ উঠে। সেইবোৰেই কাব্য, নাট্য আদি কলাৰ
সহযোগত সামাজিকৰ বোধগম্য হলে ভাৱ নাম হয় সঞ্চাৰী বা
ব্যক্তিচাৰী ভাৱ। (২)

কাব্য বা নাট্যৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত এই বিভাৱ, অনুভৱ
আৰু সঞ্চাৰী ভাৱ কলাৰ ব্যাপাৰৰ দ্বাৰা সাধাৰণী-কৃত হয়;

(১) লৌকিকমৰ ৰত্যাৎলোকে যৎ কাৰ্য্যমীক্ষিতম্।

কাব্যোপদৰ্শিতং তৎশ্ৰাদ্ধভাৱ পদাস্পদম্॥

[তথা ৩৮]

(২) লৌকিকস্যৈৱ ৰত্যাৎ য়ে ভাৱাঃ সহকাৰিণঃ।

কাব্যোপদৰ্শিতান্তেতু কথ্যন্তে ব্যক্তিচাৰিণঃ॥

[ভক্তিবাসায়ণ ৩৯]

১ অৰ্থাৎ লোকত এইবিলাক পদার্থত, 'মোৰ বা আনৰ
বস

১ ৰতি, মোৰ বা আনৰ বোমাঞ্চ, মোৰ বা আনৰ হৰ্ণ'—

এনেকুৱা আত্মপৰ ভেদবোধ থাকে ; কিন্তু কলাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত
বিভাৱ আদি পদার্থ সহৃদয় সামাজিকৰ মনত 'মোৰ' বা 'আনৰ'
এনেকুৱা সম্বন্ধ বা ব্যক্তিগত ভাৱটিক এৰি সাধাৰণভাৱে পৰস্পৰে
মিলিত হৈ প্ৰতীত হয়। ইয়াৰ ফলত সামাজিকৰ অন্তঃকৰণ-বৃত্তি
বত্যাতিভাৱাকাৰে আকাৰিত বা পৰিণত হয় আৰু তাত প্ৰতিবিম্বিত
সচ্চিদানন্দৰূপ আত্মাই তাক (বত্যাতিভাৱক) নিছতকৈ অনতিবিক্ত-
ৰূপে প্ৰকাশ কৰে ; তেতিয়া তাৰ নিজৰ স্বৰূপভূত আনন্দই
প্ৰকাশিত বা আত্মাদিত হয়। এই কাব্য ব্যাপাৰৰ দ্বাৰা নিবাৰণ-
ৰূপে অভিব্যক্ত বত্যাদিকৰ চিত্ত-বৃত্তিত প্ৰতিফলিত (বত্যাগ্ৰস্ৰিম)
আত্মচৈতন্যই 'কলানন্দ' বা 'বস'। গতিকে যি স্বৰূপানন্দ বিষয়ৰ
মাজেদি প্ৰকাশ হৈ বিষয় সুখ নামেৰে অভিহিত হয় সেয়ে
আকৌ লৌকিকবিষয়বিমুক্ত চিত্তত বিভাৱ, অহুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱৰ
দ্বাৰা অভিব্যক্ত হৈ 'বস' নামৰ বাচ্য হয়।

আমাৰ দেশৰ বৈষ্ণৱসকলৰ মতে যে ভগৱান্ সচ্চিদানন্দ
বিগ্ৰহ, সমস্ত সুখ বা আনন্দৰ স্বৰূপভূত, প্ৰাণীমাত্ৰেৰে আত্ম,
আলঙ্কাৰিক ১ পৰম প্ৰিয় ; তেওঁৰ স্বৰূপানন্দই যে বিষয়ৰ মাজেদি
সকলৰ লগত ২ প্ৰকট হলে বিষয় সুখ বুলি প্ৰতীত হয় আৰু
অসমীয়া বৈষ্ণৱ ৩ একমতা ৪ তেৱেঁই যে সমস্ত বসম আকৰ ; এইবিলাক কথা
আগেয়ে কোৱা হৈছে। এক ভূমানন্দ বা স্বৰূপানন্দৰূপ ভৱই
যে বিষয়ানন্দ, কলানন্দ বা বসৰূপে আত্মাদিত হয় — এই কথা

আলঙ্কাৰিকসকলেও মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিছে। বিষয়ানন্দৰ স্লেষত সেই স্বৰূপানন্দ মায়িক বিষয়ৰ দ্বাৰা অৱচ্ছিন্ন বা উপহিত হৈ পৰিছে হয়; তাৰ ভূমিকাটো অবিচ্ছিন্ন বা বত্যাতি ভাৱৰ কাৰণী-ভূত মায়াক আৱৰণ শক্তিৰ দ্বাৰা আৱৃত থাকে; সেই কাৰণে সি নিৰৱচ্ছিন্ন বা অখণ্ড নহয়। “বসগত্ৰাধৰ”ত পণ্ডিতৰাজ অগ্ৰমাথে আৰু “ভগৱদ্ ভক্তিবসায়ন”ত মধুসূদন সবস্বতীয়ে এইবিলাক কথা স্পষ্টভাৱে কৈছে। (১)

(১)“শ্ৰমাক্ষা স্বপ্ৰকাশতয়া হান্তয়েন নিজস্বৰূপানন্দেন সহ গোচৰী-
ক্ৰিয়মাণঃ শ্ৰোগবিনিৰিষ্ট-বাসনাকপো বত্যাতিবেৰ বসঃ”, × × ×
ইত্যং চাভিনবগুপ্ত-মস্মটভট্টাদি-গ্ৰহস্বাৰস্ত্ৰেন ভগ্নাৱৰণচিদ্ৰিশিষ্টো
বত্যাতিহাৰীভাবো বস ইতি স্থিতম্। বজ্জতন্ত বক্ষ্যমান-শ্ৰুতিস্বা-
স্ত্ৰেন বত্যাৱচ্ছিন্না ভগ্নাৱৰণ-চিদেৰ বসঃ, সৰ্বত্বেৰ চাত্ৰা দিম্বিষ্টাভানো
বিশেষণং বিশেষ্যং বা চিদংশমাদায় নিত্যত্বং স্বপ্ৰকাশত্বং চ সিদ্ধং
বত্যাৱচ্ছিন্নমাদায় অনিৰ্ভাৱ্যসিদ্ধবত্যাৱচ্ছিন্নং চ; চৰ্ম্মগা চাত্ৰ চিদ্ৰূপতা-
ৱৰণতল এব শ্ৰাণ্ডক্কা ভৱাক্ষাবাক্ষঃকৰণবুদ্ধিৰ্ব্বা” ইত্যাদি।

[বসগত্ৰাধৰ, ১ম আনন]

ভুগবান্ পৰমানন্দস্বৰূপঃ স্বৰূপেৰ হি।

মনোগুণভূতাকাৰ বসভামেতি পুঙ্কলম্॥

কাতাদি-বিষয়েহ প্যস্তি কাৰণং স্বৰূচিদ্ৰষণম্।

কাৰ্য্যাকাৰভয়া ভেদেহপ্যাহুতং মায়য়া স্বভঃ॥

[ভক্তিবসায়ন ১।১০, ১১]

স্বৰূপানন্দস্বৰূপকায়ঃ স্বৰূপাভাৱে ন বিদ্যতে।

ভুগবাক্ষিকায়ঃ স্বভেদে মায়াকৃত-মতঃ প্ৰতি।

(উৎথা ৩।৩)

আচার্য্য অভিনব গুণপাদে, শান্তবসকে সর্বোত্তম আৰু প্রকৃতি
বা মূলবস বুলি কয়। তেবাব অভিনয় এই যে “শম” বা শান্ত
সর্ববসব মূল ১ অৱস্থা হ’ল,—বিষয় সংস্পৰ্শবিবত চিত্তত সচ্ছিদানন্দাত্মক
শান্তবস ২ আত্মার স্বরূপারস্থান ; শান্তবসব স্থায়ীভাব শম, তত্ত্ব-
জ্ঞান বা আত্মজ্ঞান। এই আত্মজ্ঞান আৰু আত্মা অভিন্নবস্তু ; আত্মা
স্বরূপভেদে আনন্দময় বা বসস্বরূপ ; কলতঃ এই আত্মস্বরূপেই শান্ত-
বসব স্থায়ীভাব। এই আত্মস্বরূপক ভিত্তি কৰিয়ে বাকী সমস্ত বস
আৰু ভাবব ফুৰণ হয়। বাকী ভাববিলাক সকলো ইয়াৰ (শম
বা আত্মসুৰণৰ) লগত ব্যভিচারী (১)। সমস্ত বসতে আত্মাৰ
স্বরূপানন্দৰ জ্ঞান হয় গতিকে, সকলোতে শান্ত বা শম ভাবব সংস্পৰ্শ
অৱশ্যন্তাবী। অভিনৱে কৈছে যে, সকলো বসৰে আত্মাদ শান্ত-
বসব দৰে হয় ; কাৰণ, সকলোতে চিত্তব বহিৰ্বিষয়-নিয়ন্তি থাকে,

(১) “ইহ তত্ত্বজ্ঞানমেব ভাবন্যেক্সাধনমিতি ভূতৈব যোক্তে স্থায়িক্য
যুক্তা। তত্ত্বজ্ঞান- নামাত্মজ্ঞানমেব।” × × × তেনাষ্টৈৱ
জ্ঞানানন্দাদি-বিশুদ্ধ-ধৰ্ম্মযোগী পৰিকল্পিত-বিষয়োগতোগ-বহিভোক্ত
স্থায়ী। ন চান্ত স্থায়িতয়া স্থায়িত্বং বচনীয়ম্। বত্যাৱনো হি
ভক্তংকাৰণান্তবোধয়-পুলয়োংগতমান-নিষধ্যমানবৃত্তয়ঃ কঞ্চিং কাল-
মাপেক্ষিকতয়া স্থায়িক্যপাত্তিভিত্তিসংপ্রযাঃ সন্তঃ স্থায়িন ঠতি উচ্যন্তে।
তত্ত্বজ্ঞানং তু সকল ভবান্তব তিত্তিহানীয়ং সৰ্বস্থায়িত্যঃ স্থায়ি-
ভমং সৰ্বশ বত্যাৱিকা চিত্তবৃত্তিঃ ব্যভিচারী ভাবয়সিসগতএব লিঙ্ক-
স্বাক্ষীভাবমিতি × × × শম আত্মস্বরূপঃ ; স শম শাস্ত্ৰেন যুনিষ্ট
স্বাক্ষরিতঃ।

[অভিনব ভাবতী]

চিন্তা বহিৰ্বিষয়-নিৰ্বৃত্ত নহলে কোনো ৰসৰে স্কুৰণ নহয় (১) ।

সেই সেই বিভাৱ, অনুভাৱ আদি নিজ নিজ কাৰণৰ দ্বাৰা শাস্তৰ পৰাই আনবিলাক ৰস ওপজে আৰু সেই কাৰণবোৰ নাইকিয়া হলে শাস্ততে লয় পায়।

“স্বং স্বং নিমিত্তমাদায় শাস্তাদুৎপত্ততে ৰসঃ ।

পুননিমিত্তাপায়ে তু শাস্ত এৱ শ্ৰলয়তে ॥

[অভিনৱভাৱতী]

অভিনৱগুপ্তপাদে ভগৱদ্ভক্তিক শাস্ততকৈ বেলেগ ৰস বুলি গণ্য নকৰি শাস্ত ৰসৰে অছ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। “অতএব ভক্তি অতিবিক্তঃ † দৈশ্বৰ্য প্ৰণিধান বিষয়ে ভক্তি শ্ৰদ্ধা স্মৃতি-মতি-ধৃত্যৎ-ৰস নহয় † সাহাত্মনুশ্ৰয়িষে অগ্ৰথৈৱাঙ্গম্ (শাস্তন্ত) ইতি ন তয়োঃ পৃথগ্ৰসভেন গণনম্ ।” [অভিনৱভাৱতী—নাট্যশাস্ত্ৰ—৬।১০৯] দৈশ্বৰ্য প্ৰণিধান-বিষয়ক ভক্তি আৰু শ্ৰদ্ধা, স্মৃতি-মতি-ধৃতি আৰু উৎসাহ প্ৰকৃতিৰে অনুপ্ৰৱিষ্ট হৈ শাস্ত ৰসৰে অঙ্গ হয়; সেই কাৰণে সিহঁতক পৃথক্ ৰস বুলি গণনা কৰা নহ’ল। ইয়াত আচাৰ্য্যই যে “দৈশ্বৰ্য-বিষয়ক ভক্তি শ্ৰদ্ধা” বুলি “দৈশ্বৰ্য-প্ৰণিধান-বিষয়ক ভক্তি শ্ৰদ্ধা” বুলিছে সেইটো অৱশ্য লক্ষণীয়। দৈশ্বৰ্য-প্ৰণিধান বা দৈশ্বৰ্য্যভিধানৰূপ যি ভক্তি অৰ্থাৎ ইশ্বৰ বিষয়ক ধাৰাবাহিক চিন্তাৱত্তি (যাক আমি ভক্তি বুলিছোঁ) তাৰ প্ৰতি যি আক্ৰিহ (তাকে পাবৰ কাৰণে চিন্তাৰ ব্যগ্ৰতা বিশেষ) তাকেই

(১) তত্ৰ সৰ্ব্বসানাত শাস্তপ্ৰায় এবান্বাদঃ বিষয়েভ্যো বিপৰিবৃত্ত্য।

(অভিনৱ ভাৱতী)

ইয়াত 'ভক্তি' শব্দৰ দ্বাৰা কোৱা হৈছে। গতিকে ঈশ্বৰ প্ৰতিধান বা নিগুণা-ভক্তিৰ সাধনৰূপ তেনে সগুণা-ভক্তিকেই শান্ত বসৰ অঙ্গ বুলি কোৱা হৈছে।

অতিনৱৰ অভিপ্ৰেত শয় বা আত্মজ্ঞানটি আমাৰ বণিত
 গগৰদভক্তিৰ ১ নিগুণা-ভক্তিৰ ভিতৰতে পৰে; এই কথা পাচত
 গমভাৱৰূপতা ২ স্পষ্ট হব।

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো কথা সিদ্ধ হ'ল যে আনি যাক গচ্ছিদানন্দৰূপ পৰমাত্মা, ব্ৰহ্ম নাইবা ভগৱান্ বুলিহেঁ। বসবাদী-সকলেও তাকে যি কোনো প্ৰকাৰে সৰ্ব বসৰ মূলীভূত পৰম বসস্বৰূপ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

সাহিত্যিকৰ পৰিভাষা মতে 'বস' শব্দই যাক বুজাব সি হৈছে কাব্যাদি কলাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত, সাধাৰণীকৃত বিভাৱাদি

১ কাৰণৰ সমবায়ত উপনীত, ভাৱাভিষিক্ত চিত্তত নিজ
 কলানন্দ ২ স্বৰূপৰ আনন্দাংশৰ প্ৰকাশ; গতিকে যিমান পৰ
 কলাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত অৰ্থৰ অৱলম্বন বা উপলব্ধি অথবা তাৰ
 ধ্বনিৰ আলোড়ন থাকে সিমান পৰলৈয়ে সেই আনন্দানন্দ স্থায়ী
 হয়। কলাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত অৰ্থক অৱলম্বন নকবাকৈ তাৰ
 প্ৰকাশ নহয়।

জ্ঞানীসকলে যেতিয়া অদ্বৈত তত্ত্বৰ উপলব্ধি কৰি সেই
 স্বৰূপানন্দৰূপতা প্ৰাপ্ত হয় তেতিয়া তেওঁ সেই মহানন্দত ডুবি যায়

১ আৰু অনৱৰত কেৱল সেই বসানন্দ বা বসৰ স্কুৰণেই
 ব্ৰহ্মানন্দ ২ একমাত্ৰ থাকে। এয়ে ব্ৰহ্মবিজ্ঞা বা অদ্বৈত জ্ঞানানন্দ।

ইয়াত স্বব্যতিৰিক্ত কোনো বাহ্য অৱলম্বন নাই গতিকে ই নিৰালম্বন, নিৰ্বিকল্প, স্বপ্রতিষ্ঠিত আৰু নিঃসীম। অভিনৱে ইয়াকে শান্ত বসৱ স্থায়ীভাৱে 'শম' বুলি কৈছে।

পৰম বসাত্মক ভগৱানৰ প্ৰতি যি আকৰ্ষণ বা ধাৰাবাহিক ভাৱে প্ৰৱহমান, ভগৱদাকাৰে আকাৰিত, দ্ৰৱীভূত চিত্তবৃত্তি, সেয়ে ভগৱৎ-ভক্তি বা ভগৱদ্‌ৰতি। বাস্তৱিকতে ব্ৰহ্ম বা আত্মাৰ প্ৰেমানন্দ লগত অভিন্ন বিভূ নিত্য পৰিপূৰ্ণ সুখবোধাত্মক ভগৱন্তই ইয়াৰ আলম্বন, বিষয়-সংস্পৰ্শ যুটেও নাই; গতিকে আত্ম-সাক্ষিক সেই তময় চিত্তবৃত্তি, উচ্চল আনন্দ পৰিপূৰ্ণ তত্বৰূপেই অৱস্থান কৰে। এই জ্ঞানাত্মিক। ভক্তি ভগৱৎপ্ৰানলম্বন, সৰ্বিকল্পক, নিঃসীম আৰু নিৰতিশয়। ব্ৰহ্মানন্দতকৈ ইয়াত সক্তিদানন্দৰূপ ভগৱানৰ প্ৰকাশ বা আনন্দাংশৰ আশ্বাদ কোনো প্ৰকাৰে ন্যূন বা হীন নহয়। ব্ৰহ্মানন্দত চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ নাথাকে, ভক্তিৰ আনন্দত চিত্ত দ্ৰৱীভূত হয়; গতিকে ব্ৰহ্মবিষ্ঠাৰ আনন্দ গৌৰৱমণ্ডিত পৰ্বতৰাজ হিমালয়ৰ দৰে স্থিৰ, নিশ্চল আৰু ভগৱদ্‌ভক্তিৰ আনন্দ উত্তালতৰঙ্গবিকম্পিত মহাসমুদ্ৰৰ দৰে চল গভীৰ। প্ৰকৃতিস্ব সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি যিদৰে অধিক শক্তিশালী, স্বচ্ছ আৰ্চিত প্ৰতিফলিত হলে অতি ভীত্ৰভাৱে আমাৰ চকুত লাগে, সেইদৰে ভগৱৎস্বৰূপানন্দও ভক্তিৰ দ্ৰৱীভূত চিত্তত প্ৰতিফলিত হলে ব্ৰহ্মানন্দতকৈও ভীত্ৰতৰ-ভাৱে অহুত বা আশ্বাদিত হয়। সেই কাৰণেই ব্ৰহ্মজ্ঞান-পৰিতপ্ত, আত্মাবাম জ্ঞানীসকলেও স্বেচ্ছাই ভগৱদ্‌ভক্তিৰ আশ্বাদত মগ্ন হৈ থাকে।

“আত্মাবামাস্তু মুনয়ঃ নিগ্ৰহা অপ্যক্ৰমে।

কুৰ্ব্বন্ত্যুহৈতুকীঃ ভক্তিমিত্তভূতগুণো হবিঃ॥” [ভাগৱত

“ঐকান্তিক মহামুনি যত নিবর্তিয়া বিধি নিষেধত
নিগুণ ভারত থিতি ছয়া নিবন্তবে।

জানি পুৰুষার্থ সাব তত্ত্ব কৃষ্ণ কথামৃত সাগবত
কথনে মথনে সদাই বমণ কবে।

হবিব গুণব দেখা বল লভিলেক যিটো মোক্ষ ফল
তাহাবা সববো চিত্তক আনয় টানি।

এতেকে নিপুন যিটোজন কৃষ্ণৰ চৰণে দিয়া মন
হবিব গুণক নছাবিবা সাব জানি॥

[নাঃ ঘোঃ ৬৪৭-৬৪৮]

এয়ে পৰম প্রেমাত্মিকা নিগুণ-ভক্তি বা বসময়ী ভক্তি—

বসময়ী বসস্বৰূপা অৰ্থাৎ ভগৱৎস্বৰূপভূতা ভক্তি। কাব্য, নাট্য

ভগৱদ্ভক্তি : আদি কলাৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত পাৰিভাষিক নৱবসভটৈঃ
পাবপূৰ্ণ : অধিক মধুৰ, অধিক প্রকাশময় আৰু পৰিপূৰ্ণ।
বসস্বৰূপা :

ইয়াকে মধুসূদন সবস্বভীয়ে কৈছে—

“কান্তাদিৱিষয়া বা যে বসাত্মাস্তত্ত্ব নেন্দৃশম্।

বসত্বং পুঞ্জতে পূৰ্ণমুখাম্পাশিহকাবণাৎ ॥

পৰিপূৰ্ণবসা ক্ষুদ্ৰ-বসেভ্যো ভগৱদ্ভতিঃ।

অন্তোভেদ্য ইৱাদিত্য-প্রভেদেৱ বলৱন্তবা ॥”

[ভাক্তবসায়ন ২।৭৭-৭৮]

কান্তাদি-বিষয়ক যি বস আৰু ভাব আদি একটিত হয়
সেইবিলাকৰ ভিত্তত পূৰ্ণ আনন্দৰ বিকাশ নাথাকে ; এই কাৰণে
সেইবিলাকত এনেকুৱা অৰ্থাৎ ভগৱদ্-বিষয়ক বৰ্ণিত যেনেকুৱা বস-
পুষ্টি ঘটে তেনেকুৱা বসপুষ্টি নহয়। কান্তাদি-বিষয়ক যি বস

সেইবিলাক ভগৱদ্‌বিসয়ক ৰতিৰ তুলনাত, আদিত্য প্ৰকাশৰ তুলনাত
জোনাকী পৰুৱাৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ আৰু ভগৱদ্‌বৃত্তি আদিত্য প্ৰকাশৰ দৰে
মহিমামণ্ডিত । অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাধুগৰ লেও এই কথাৰে প্ৰবাহান্ধে
বাবুৱাৰ ৰিঙিয়াই কৈছে—

‘কৃষ্ণৰ ভক্তি সুখ সাগৰ সঙ্কলন ।

অমৃততো দিক স্বাদ নাথিকে প্ৰয়াস ।’

[শ্ৰীশঙ্কৰ ১০২ কঃ]

“হেন তজু ২২দে অখণ্ডিত ৰতি হৌক ।

শ্ৰৱণ কাৰ্ত্তন বসে কদাপি নেৰোক ॥”

[তথা]

“তেবেসে লোকৰ, তৈবেক কৃষ্ণৰ, চৰণত প্ৰেম বস ।”

[২য় কঃ ।

“মুক্তিত নিস্পৃহ যিটো সেই ভক্তক নমো

বসময়ী মাগোহো ভক্তি ।’

“হৰি কথা অমৃতৰ সমাকে আলাপ বসে ।”

“হৰি কীৰ্ত্তনৰ মহা আনন্দ সুখক আশে

কতো কতো সব মহাজনে ।

মুকুতি সুখকো তেজি মহন্ত জনৰ সঙ্গে

খোজে অতি কৃষ্ণৰ চৰণে ॥”

কিন্তু ইটো মহা ধৰ্ম্ম মাধৱৰ জন্ম কৰ্ম্ম

বেদে বাৰ নপাৱে মহিমা ।

হৰিনাম কীৰ্ত্তনত মিলে মোক্ষ আদি ফল

কীৰ্ত্তন সুখৰ নাহি সীমা ॥

মধুবো। স্নমধুব, হবিব কীৰ্ত্তন বস, মঙ্গলবো পবম মঙ্গল ।
এতেকেসে মুকুতিকো, ত্যজি হবি গুণ গায়ী, ফুবে মহা মহন্তসকল ॥

[নামধোষা]

পবম নিপুন সবো বুজিয়া শাস্তব তত্ত্ব
পরিপদি পঙ্কজে ভজিয়া ।

হবি কীৰ্ত্তনব মহা নির্ভব আনন্দে মজি
থাকে সুখে মুকুতি তেজিয়া ॥”

“হবিনাম প্রেম বস অমৃত নিধিক বান্ধি
গুপ্ত কবি থৈলা দেৱগণে ।”

‘পবম মঙ্গল কৃষ্ণ যশ যাত পবে আন নাহি বস
পবম আনন্দ সমুদ্রে মজি বহয় ।’

(নাঃ ঘোঃ)

“এহিমতে ভক্তিবস মিলিল বাহাব ।

লভে মহা আনন্দ গুহ্য অহঙ্কাব ॥”

“ভক্তিবস বড়াই নাশ কবিয়ে সংসাৰ ।”

“ভক্তি বসত পূৰ্ণ হয় থাকে হিয়া ॥”

“সমস্ত লোকব তাপহাবী কৃষ্ণ যশ ।

তাৰাক গাৱন্তে মিলে মহা প্রেম বস ॥”

(গোপালচৰণ—৩য় স্বৰূ)

“ঋবিলা লোভক নয়নব বিপবীত ।

মহা প্রেমবসে বাজা ভৈল। আকুলিত ॥

ব্রহ্মানন্দ সুখত মজিলা পুখুৰায় ।

ভক্তি বসত ভৈলা উদ্ধৰ পবায় ॥

(৩য় স্বৰূ)

এনেটকৈ নানা স্থলত সাধুসকলে ভক্তিক ৰস, আনন্দ বা নিঃসীৰ সূৰ্যস্বৰূপ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু এই ৰস যে শৃঙ্গাৰ আদি প্ৰসিদ্ধ ৰসৰ অন্তৰ্ভুক্ত বা তাতকৈ অতিৰিক্ত এক প্ৰকাৰ নাইবা শৃঙ্গাৰ আদি ৰসেই ভগৱদ্‌ৰসময়ক হলে ভক্তিবস হয় অথবা শৃঙ্গাৰ আদি ৰসৰে মূলীভূত ৰস ভক্তি—এই কথা স্পষ্টকৈ ক’ভো কোৱা নাই।

ৰস শব্দই পাৰিভাষিকভাৱে কাব্যানন্দ বা ফলাৰ দ্বাৰা সঞ্চিত আনন্দক বুজায়। তাৰ যৌগিক অৰ্থ লৈ—“বস্তুতে ইতি ভক্তিত ৰসঃ ১ ৰসঃ।” [সাহিত্যদৰ্পণ—১১৩] এই বুৎপত্তি অহ-
 শব্দৰ অৰ্থ ২
 যৌগিক ১ সাৰে উচ্চল আনন্দ মাত্ৰতে ‘ৰস’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ চলে; যেনে—‘ভক্তিবস’ ইত্যাদি। অসমৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যত এই যৌগিক অৰ্থতে ‘ভক্তি’ও ৰস শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

খৃষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতকৰ মহাবাষ্টা পাণ্ডিত আৰু ভক্ত বোপদেৱ গোস্বামীয়ে “মুক্তাফল” প্ৰস্তুত বিষ্ণু ভক্তৰ লক্ষণ আৰু স্তেন নিৰ্ণয় বোপদেৱৰ ১ কৰিবলৈ গৈ কৈছে যে, এক ভক্তি-ৰসেই হান্ত শৃঙ্গাৰ দুষ্ট ভক্তি-ৰস ২ কৰণ বোদ্ৰ বাৰ ভয়ানক বীভৎস অস্তুত আৰু শাস্ত এই ন-প্ৰকাৰে আত্মাদিত হয় হেতুকে তদনুসাৰে ভক্তও ন-বিধ (১)। হেমাদ্ৰিৰ নামত প্ৰচলিত, মুক্তাফলৰ টীকাত এই কথাৰ ব্যাখ্যা কৰি কোৱা হৈছে যে, ভক্তি-ৰসৰ অস্তুত হয় যাৰ ভাকে ভক্ত বোলা হয়; যেনেকৈ ভৃগু অস্তুত কৰোভাজনক তপ্ত বুলি কোৱা হয়।

(১) “স নবধা ভক্তঃ। ভক্তিবসন্তোহ হান্ত-শৃঙ্গাৰ-কৰণ-বোদ্ৰ-ভয়ানক বীভৎস-শাস্তাদভূত-বীৰৰূপেণানুভৱাৎ”। (মুক্তাফল ১১১, ১১২)

সেই ভক্তির অন্তৰ হাশ্বাদিভক্তিভেদে ন-প্রকার । হাশ্ব প্রভৃতিয়ে ভগবন্তত প্রযুক্ত হলে ভক্তিলক্ষণাক্রান্ত হয় হেতুকে ভক্তিবসকপতা প্রাপ্ত হয় (১) । ইয়াৰ পাচত বোপদেৱে কৈছে যে ব্যাসাদিৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত বিষ্ণুৰ বা বিষ্ণু ভক্তসকলৰ নৱ-বসায়ক চৰিত্ৰৰ শ্ৰৱণাদিৰ পৰা হৃদয়ত যি চমৎকাৰ আশল ওপজে সেয়ে ভক্তি বস (২) ।

গৌড়ীয় বৈষ্ণৱসকলৰ মতে কাব্য-বসিকৰ দৃষ্টিত বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ বস এটা মাত্ৰ, সেইটো হৈছে ভক্তি-বস । সুশীভূত গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ৷ ভক্তিবস মুখ্য মৌলভেদে দুই ভাগে বিভক্ত । শ্ৰীকৃষ্ণ-দৃষ্টিত ভক্তি-বস ৷ বিষয়ক শাস্ত দাস্ত লম্বা বাৎসল্য আৰু মধু- (ভগৱদ্বিষয়ক শৃঙ্গাৰ) এই পাঁচ প্ৰকাৰ মুখ্য ভক্তিবস, শ্ৰীকৃষ্ণ-বিষয়ক হাশ্ব অদ্বুত বীৰ ককণ বোদ্ৰ বীভৎস আৰু ভয় এই সাত প্ৰকাৰ গৌণ ভক্তিবস (৩) ।

(১) “ভক্তিবসানুভবাজ ততঃ । যথা হৃষ্টানুভবাত্তপ্ত ইত্যচ্যতে । স চানুভৱো নৱধা হাশ্বাদিভক্তিভেদেন । হাশ্বাদয় এব ঐ ভগৱতি পূৰ্ণজ্যমানাঃ “ভগ্নাংকেনাপ্যাপাবেন মনঃ কৃষ্ণে নিবেশয়েদি” ইতি ভক্তিলক্ষণাক্রান্ত্বাদ্ “ভক্তিবস” পদবীণাসাদয়ন্তীতিভাৱঃ ।”
(মুক্তাকল টকা)

(২) ‘ব্যাসাদিভিৰ্বৰ্ণিতস্ত বিষ্ণোৰ্বিষ্ণুভক্তানাং বা চৰিত্ৰস্ত নৱবসায়-কস্ত শ্ৰৱণাদিনা জনিতচমৎকাৰো ভক্তিবসঃ ।’
(মুক্তাকল ১১শ অধ্যায় ;

(৩) “ভক্তিভেদে বতিভেদ পঞ্চ পৰকৰ ।
শাস্ত বতি দাস্ত বতি লম্বা বতি আৰু ॥

এওঁবিলাকে যিদৰে ভগৱদ্-বিষয়ক শৃঙ্খাৰ আদি ৰসকছে
 ভক্তি ৰসমূলক বুলি কৈছে আৰু কাব্য-ৰসিকৰ প্ৰসিদ্ধ শাস্তাৰি
 অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ^১ সমস্ত ৰসেই ভগৱদ্-বিষয়ক হলে ভক্তি-ৰস হয় বুলি
 সমস্ত ভক্তি-ৰস^২ স্পষ্টকৈ কৈছে অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে সেইদৰে স্পষ্ট-
 ভাৱে এনেকুৱা কথা ক’ভো কোৱা নাই। প্ৰাণীয়ে যে নিজক
 ভাল পায়; সেই আত্মপ্ৰীতি আৰু জাগতিক বিষয়ক ভালপোৱা-
 ৰূপ সৰ্ব্ব বিষয়ক ৰতিৰে মূন উৎস যে ভগৱৎপ্ৰীতি এই কথা
 এওঁবিলাকেও স্পষ্টকৈ কৈছে। যেনে—

“সমস্তৰে আত্মা নাৰায়ণ, আত্মা সুখে ৰতি সৰ্বক্ষণ।”

“যি হেতু চৈতন্যপূৰ্ণ পৰমাত্ম ৰূপে হৰি

হৃদয়ত আচল্য প্ৰকাশি।

ভাতেসে ইন্দ্ৰিয়গণ ভূত প্ৰাণ বুদ্ধি মন

প্ৰৱৰ্ত্তে যতক জডবাশি ॥”

বাৎসল্য ৰতি মধুৰ ৰতি পঞ্চ বিভেদ।

ৰতি ভেদে কৃষ্ণ ভক্তিৰস পঞ্চ ভেদ ॥

শাস্ত দান্ত সখ্য বাৎসল্য মধুৰ ৰস নাম।

কৃষ্ণ ভক্তিৰস মধ্যে এপঞ্চ প্ৰধান ॥

হাত্যাদ্ভূত বীৰ কৰণ বৌদ্ৰ বীভৎস ভব।

পঞ্চবিধ ভক্তে গোণ সপ্তৰস হস্ত ॥

পঞ্চৰস স্থায়ী ব্যাপি ৰহে তত্ত্ব মনে।

সপ্ত গোণ আগন্তুক পাইয়ে কাৰণে ॥

(ঐচৈতন্য চৰিতামৃত, মধ্যলীলা ১৯ পৰিচ্ছেদ)

“জগততে কৃষ্ণ, কবিছা নিবাস, জগতে তাস্তে বময়।

এতেকেসে তাক, বুলি বাস্তদের. নামৰ ইটো নির্ণয়॥”

“যি হেতু কৃষ্ণেমে আত্মা এতেকেসে জীৱবাশি

নিবন্তৰে আনন্দ লভয়।”

[নামঘোষা]

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো স্পষ্ট হৈছে যে, লৌকিক আনন্দই বোলক বা কলাৰ বসেই বোলক সকলো সুখৰে স্বৰূপভূত তৰ হ'ল ভগৱান্ আৰু শ্ৰীতি বা ভালপোৱাৰ স্বৰূপভূত বস্তু হৈছে সেই মূলীভূত ভগৱৎশ্ৰীতি, আত্মশ্ৰীতি বা ভক্তি। এই আত্মপ্ৰেম বা ভগৱদ্ভক্তি বিষয় আদিৰ মাজেদি প্ৰকাশিত হলে তাৰ আচল এপটি মায়াবৃত থাকে আৰু সাহিত্যাৰ্হি কলাৰ প্ৰভাৱত উদ্ভিক্ত ৰতি, শোক আদি স্থানী ভাৱক লৈ প্ৰকাশিত হলেও তাত বাস্তাদি বিষয়ক ৰত্নাদি ভাৱৰ সংশ্ৰৱ থাকে গতিকে তাতো তাৰ আচল ৰূপটি প্ৰকট নহয়। সেই কাৰণে ব'ত জ্ঞাতসাৰেই হ'ক বা অজ্ঞাতসাৰেই হ'ক ভগৱদ্ভক্তিয়ে নান্নিক বিষয়ৰ সংস্পৰ্শহীনভাৱে কেৱল বিষ্ণু বিষয়ক হৈ উঠিব তেতিয়া ভগৱৎস্বৰূপানন্দৰ ওপৰল মায়াৰ আৱৰণ সুলকি পৰিব আৰু পৰিপূৰ্ণ আনন্দৰূপতা প্ৰকট হৈ উঠিব। সেইহে যেতিয়া ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই বৃন্দাৱনত ব্ৰহ্মাৰ মোহৰ অৰ্থে গোবন্ধ দামুৰী ৰূপ ধৰিছিল তেতিয়া সেইবিনাকৰ প্ৰতি অকল সিহঁতৰ মাক-বাপেকৰ নহয় আনৰো শ্ৰীতি বা স্নেহ পৰিপূৰ্ণ হৈ উচ্চল আনন্দত হৃদয় ভৰি গৈছিল—

“বিদূৰৰ পৰা পাচে বৎসক দেখিল।

মঞ্জিল আনন্দ মন চেতন হৰিল॥

আনন্দতে আপুনাকো পাসৰি লৱৰে।
বেগে ৰান্ধু দিয়া পৰ্বতৰ পৰা পৰে ॥

× × ×

গিলে যেন অঙ্গক চেলেকে সৰ্বৰ গাৱ।
পুলকিত তনু উপজিলা প্ৰেম ভাৱ ॥
আনন্দ সাগৰে মন মজিল একান্ত।
গোৱালৰ শুনা আবে যি ভৈলা বৃত্তান্ত ॥

× × ×

দৰ্শনে পুত্ৰক জুৰাই গোপগণ।
স্নেহ বস সাগৰত নিমজিল মন ॥

× × +

ৰবে নীৰ হৰিৰতে তনু ৰোমাঞ্চিত।
মিলে ব্ৰহ্মানন্দ দেখো কিনো বিপৰীত ॥
জগতৰে আত্মা কৃষ্ণ তান্ত যেন মতে।
অনুক্ৰমে যিটো স্নেহ আছিল পূৰ্বৰতে ॥
সেহিমত নিজ তনয়ত বাঢ়ে স্নেহ।
আসন্ধ্যাৰ দেখো আজি পবন সন্দেশ ॥
মোৰ কিয় আসন্ধ্যাত অতিবেক দয়া।
দেৱে কি অনুৰে কিবা পাতি আছে মায়া ॥

(১০ম স্বৰূপ)

সমস্ত বসেই যদি ভক্তি-বসৰে প্ৰকাশবিশেষ হয় তেন্তে
ডাক নানা বসৰ ভিতৰৰ অন্তৰ্ভূত বুলি কব নোৱাৰি, আত্মপ্ৰতি

ভগবত্‌বত্তি বা ভক্তি আৰু বস বস্তুতঃ একেই, উপাধিভেদে এয়ে নানা বসস্বৰূপে প্ৰতীত হয়। গতিকে জীৱাত্মান ঐতৰত পৰমাত্মাৰ দৰে; ভিন্ ভিন্ কাপোৰত সূতাৰ দৰে, নানা জলাশয়ত প্ৰতিবিম্বিত সূৰ্য্য-বিম্বৰ দৰে সমস্ত কাব্য, নাট্য আদিত বসতে অল্পস্বাতভাবে থাকিও ই অতি উৰ্দ্ধত অৱস্থিত; পৰমাত্মাৰ স্বৰূপজ্ঞান হ'ব যিদৰে জীৱাত্মাবোৰ অপূৰ্ণ, অসত্য বা মাযিক বুলি প্ৰতীত হয় ভক্তি-বসৰ আশ্বাদ পালে সেইদৰে অশ্ৰান্ত বস বা সুখবিনাশ অপূৰ্ণ অসত্য আৰু মাযিক বুলি প্ৰতীত হয়। গতিকে আনন্দাৱিকৰ দৃষ্টিত প্ৰসিদ্ধ নৱবসৰ বাহিৰে 'ভক্তি-বস' নামৰ অতিৰিক্ত এবিধ বস স্বীকাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা এওঁবিনাকে উপলব্ধি কৰা নাছিল।

দ্বিতীয় ক্ষত্ৰৰ পদত শ্ৰীশঙ্কৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। যে—

“সেহি কুপাময়, মোৰ বাক্যচয়, অলঙ্কৃত কৰন্তোক।

শৃঙ্গাবাদি নানা, বসে বাজ হৌক. আনন্দে লোকে শুনোক ॥”

এই পদটি “সোহলক্ষ্মীষ্টাখিলকুদ্‌ৰচাংগি মে” এই ভাগবত শ্লোকাংশৰ অনুবাদ। মূল শ্লোকত শৃঙ্গাবাদি বসৰ কথা নাই; টীকাত শ্ৰীধৰস্বামীপাণ্ডে কৈছে যে—

“ইদানীং স্বৰূচং শ্ৰোতৃজনান্‌হ্লাদিনীং শৃঙ্গাব ককণাদিশোভাং প্ৰাৰ্থয়তে

ইয়াৰ দ্বাৰা ভাগবত-কথাই যে আনন্দাৱিকসকলৰ অভিমত শৃঙ্গাব আদি বসৰে পৰিবেশন কৰিব তাৰেহে ইচ্ছিত দিয়া হৈছে— তাৰ পৰা ব্যক্তিৰ বসক ‘ভক্তি-বস’ বুলি উল্লেখ কৰা নাই।

“শৃঙ্গাব বসে যাৰ আছে বতি।

আৰু শুনি হৌক নিশ্চল মতি ॥” [কীৰ্ত্তন]

ইয়াতো শৃঙ্গাব-বগৰ আবাদ লাভৰ কাৰণেহে 'ৰাগকীড়া-কথা' শ্ৰৱণ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। ভগৱদ্-বিশ্বৰূপ কথাৰ পৰা ব্যঞ্জিত হোৱা শৃঙ্গাব-বসাহাদৰ দ্বাৰা চিত্ত নিশ্চল বা ভগৱদ্-ভক্তিৰ উপযোগী হৱা বুজি। যদিও কোৱা হৈছে তথাপি তাৰ দ্বাৰা ৰাগকীড়াকথা যেনে সান্দ্যাদ্ভাৱে ভক্তি-বস বা প্ৰেম-বগৰ হেতু এই বিষয়ে কোনো ইচ্ছিত দিশ হোৱা নাই। যদি অতিৰিক্ত 'ভক্তি-বস' মানোতাসকলৰ দৰে ভাৱ দিয়া শৃঙ্গাব আদিয়ে ভক্তি-বস বুলি এওঁবিলাকেও ভাবিলে তেন্তে তেন্তে ইয়াত ভাগৱত শ্ৰৱণ ৰূপক 'ভক্তি-বস' বুলি স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰিলে তেন্তে ন।

ভক্তি যে কৰি প্ৰাসিদ্ধ বগৰ উদ্ধৃত অৱস্থিত এই বিষয়ে এই বিষয়ে ১ গব্বশ্ৰেষ্ঠ আদ্যাবদ আৰু অগ্ৰতম দাৰ্শনিক আনন্দ আনন্দবৰ্দ্ধনা- ২ ৩ ৪ ৫ ৬ ৭ ৮ ৯ ১০ ১১ ১২ ১৩ ১৪ ১৫ ১৬ ১৭ ১৮ ১৯ ২০ ২১ ২২ ২৩ ২৪ ২৫ ২৬ ২৭ ২৮ ২৯ ৩০ ৩১ ৩২ ৩৩ ৩৪ ৩৫ ৩৬ ৩৭ ৩৮ ৩৯ ৪০ ৪১ ৪২ ৪৩ ৪৪ ৪৫ ৪৬ ৪৭ ৪৮ ৪৯ ৫০ ৫১ ৫২ ৫৩ ৫৪ ৫৫ ৫৬ ৫৭ ৫৮ ৫৯ ৬০ ৬১ ৬২ ৬৩ ৬৪ ৬৫ ৬৬ ৬৭ ৬৮ ৬৯ ৭০ ৭১ ৭২ ৭৩ ৭৪ ৭৫ ৭৬ ৭৭ ৭৮ ৭৯ ৮০ ৮১ ৮২ ৮৩ ৮৪ ৮৫ ৮৬ ৮৭ ৮৮ ৮৯ ৯০ ৯১ ৯২ ৯৩ ৯৪ ৯৫ ৯৬ ৯৭ ৯৮ ৯৯ ১০০ ১০১ ১০২ ১০৩ ১০৪ ১০৫ ১০৬ ১০৭ ১০৮ ১০৯ ১১০ ১১১ ১১২ ১১৩ ১১৪ ১১৫ ১১৬ ১১৭ ১১৮ ১১৯ ১২০ ১২১ ১২২ ১২৩ ১২৪ ১২৫ ১২৬ ১২৭ ১২৮ ১২৯ ১৩০ ১৩১ ১৩২ ১৩৩ ১৩৪ ১৩৫ ১৩৬ ১৩৭ ১৩৮ ১৩৯ ১৪০ ১৪১ ১৪২ ১৪৩ ১৪৪ ১৪৫ ১৪৬ ১৪৭ ১৪৮ ১৪৯ ১৫০ ১৫১ ১৫২ ১৫৩ ১৫৪ ১৫৫ ১৫৬ ১৫৭ ১৫৮ ১৫৯ ১৬০ ১৬১ ১৬২ ১৬৩ ১৬৪ ১৬৫ ১৬৬ ১৬৭ ১৬৮ ১৬৯ ১৭০ ১৭১ ১৭২ ১৭৩ ১৭৪ ১৭৫ ১৭৬ ১৭৭ ১৭৮ ১৭৯ ১৮০ ১৮১ ১৮২ ১৮৩ ১৮৪ ১৮৫ ১৮৬ ১৮৭ ১৮৮ ১৮৯ ১৯০ ১৯১ ১৯২ ১৯৩ ১৯৪ ১৯৫ ১৯৬ ১৯৭ ১৯৮ ১৯৯ ২০০ ২০১ ২০২ ২০৩ ২০৪ ২০৫ ২০৬ ২০৭ ২০৮ ২০৯ ২১০ ২১১ ২১২ ২১৩ ২১৪ ২১৫ ২১৬ ২১৭ ২১৮ ২১৯ ২২০ ২২১ ২২২ ২২৩ ২২৪ ২২৫ ২২৬ ২২৭ ২২৮ ২২৯ ২৩০ ২৩১ ২৩২ ২৩৩ ২৩৪ ২৩৫ ২৩৬ ২৩৭ ২৩৮ ২৩৯ ২৪০ ২৪১ ২৪২ ২৪৩ ২৪৪ ২৪৫ ২৪৬ ২৪৭ ২৪৮ ২৪৯ ২৫০ ২৫১ ২৫২ ২৫৩ ২৫৪ ২৫৫ ২৫৬ ২৫৭ ২৫৮ ২৫৯ ২৬০ ২৬১ ২৬২ ২৬৩ ২৬৪ ২৬৫ ২৬৬ ২৬৭ ২৬৮ ২৬৯ ২৭০ ২৭১ ২৭২ ২৭৩ ২৭৪ ২৭৫ ২৭৬ ২৭৭ ২৭৮ ২৭৯ ২৮০ ২৮১ ২৮২ ২৮৩ ২৮৪ ২৮৫ ২৮৬ ২৮৭ ২৮৮ ২৮৯ ২৯০ ২৯১ ২৯২ ২৯৩ ২৯৪ ২৯৫ ২৯৬ ২৯৭ ২৯৮ ২৯৯ ৩০০ ৩০১ ৩০২ ৩০৩ ৩০৪ ৩০৫ ৩০৬ ৩০৭ ৩০৮ ৩০৯ ৩১০ ৩১১ ৩১২ ৩১৩ ৩১৪ ৩১৫ ৩১৬ ৩১৭ ৩১৮ ৩১৯ ৩২০ ৩২১ ৩২২ ৩২৩ ৩২৪ ৩২৫ ৩২৬ ৩২৭ ৩২৮ ৩২৯ ৩৩০ ৩৩১ ৩৩২ ৩৩৩ ৩৩৪ ৩৩৫ ৩৩৬ ৩৩৭ ৩৩৮ ৩৩৯ ৩৪০ ৩৪১ ৩৪২ ৩৪৩ ৩৪৪ ৩৪৫ ৩৪৬ ৩৪৭ ৩৪৮ ৩৪৯ ৩৫০ ৩৫১ ৩৫২ ৩৫৩ ৩৫৪ ৩৫৫ ৩৫৬ ৩৫৭ ৩৫৮ ৩৫৯ ৩৬০ ৩৬১ ৩৬২ ৩৬৩ ৩৬৪ ৩৬৫ ৩৬৬ ৩৬৭ ৩৬৮ ৩৬৯ ৩৭০ ৩৭১ ৩৭২ ৩৭৩ ৩৭৪ ৩৭৫ ৩৭৬ ৩৭৭ ৩৭৮ ৩৭৯ ৩৮০ ৩৮১ ৩৮২ ৩৮৩ ৩৮৪ ৩৮৫ ৩৮৬ ৩৮৭ ৩৮৮ ৩৮৯ ৩৯০ ৩৯১ ৩৯২ ৩৯৩ ৩৯৪ ৩৯৫ ৩৯৬ ৩৯৭ ৩৯৮ ৩৯৯ ৪০০ ৪০১ ৪০২ ৪০৩ ৪০৪ ৪০৫ ৪০৬ ৪০৭ ৪০৮ ৪০৯ ৪১০ ৪১১ ৪১২ ৪১৩ ৪১৪ ৪১৫ ৪১৬ ৪১৭ ৪১৮ ৪১৯ ৪২০ ৪২১ ৪২২ ৪২৩ ৪২৪ ৪২৫ ৪২৬ ৪২৭ ৪২৮ ৪২৯ ৪৩০ ৪৩১ ৪৩২ ৪৩৩ ৪৩৪ ৪৩৫ ৪৩৬ ৪৩৭ ৪৩৮ ৪৩৯ ৪৪০ ৪৪১ ৪৪২ ৪৪৩ ৪৪৪ ৪৪৫ ৪৪৬ ৪৪৭ ৪৪৮ ৪৪৯ ৪৫০ ৪৫১ ৪৫২ ৪৫৩ ৪৫৪ ৪৫৫ ৪৫৬ ৪৫৭ ৪৫৮ ৪৫৯ ৪৬০ ৪৬১ ৪৬২ ৪৬৩ ৪৬৪ ৪৬৫ ৪৬৬ ৪৬৭ ৪৬৮ ৪৬৯ ৪৭০ ৪৭১ ৪৭২ ৪৭৩ ৪৭৪ ৪৭৫ ৪৭৬ ৪৭৭ ৪৭৮ ৪৭৯ ৪৮০ ৪৮১ ৪৮২ ৪৮৩ ৪৮৪ ৪৮৫ ৪৮৬ ৪৮৭ ৪৮৮ ৪৮৯ ৪৯০ ৪৯১ ৪৯২ ৪৯৩ ৪৯৪ ৪৯৫ ৪৯৬ ৪৯৭ ৪৯৮ ৪৯৯ ৫০০ ৫০১ ৫০২ ৫০৩ ৫০৪ ৫০৫ ৫০৬ ৫০৭ ৫০৮ ৫০৯ ৫১০ ৫১১ ৫১২ ৫১৩ ৫১৪ ৫১৫ ৫১৬ ৫১৭ ৫১৮ ৫১৯ ৫২০ ৫২১ ৫২২ ৫২৩ ৫২৪ ৫২৫ ৫২৬ ৫২৭ ৫২৮ ৫২৯ ৫৩০ ৫৩১ ৫৩২ ৫৩৩ ৫৩৪ ৫৩৫ ৫৩৬ ৫৩৭ ৫৩৮ ৫৩৯ ৫৪০ ৫৪১ ৫৪২ ৫৪৩ ৫৪৪ ৫৪৫ ৫৪৬ ৫৪৭ ৫৪৮ ৫৪৯ ৫৫০ ৫৫১ ৫৫২ ৫৫৩ ৫৫৪ ৫৫৫ ৫৫৬ ৫৫৭ ৫৫৮ ৫৫৯ ৫৬০ ৫৬১ ৫৬২ ৫৬৩ ৫৬৪ ৫৬৫ ৫৬৬ ৫৬৭ ৫৬৮ ৫৬৯ ৫৭০ ৫৭১ ৫৭২ ৫৭৩ ৫৭৪ ৫৭৫ ৫৭৬ ৫৭৭ ৫৭৮ ৫৭৯ ৫৮০ ৫৮১ ৫৮২ ৫৮৩ ৫৮৪ ৫৮৫ ৫৮৬ ৫৮৭ ৫৮৮ ৫৮৯ ৫৯০ ৫৯১ ৫৯২ ৫৯৩ ৫৯৪ ৫৯৫ ৫৯৬ ৫৯৭ ৫৯৮ ৫৯৯ ৬০০ ৬০১ ৬০২ ৬০৩ ৬০৪ ৬০৫ ৬০৬ ৬০৭ ৬০৮ ৬০৯ ৬১০ ৬১১ ৬১২ ৬১৩ ৬১৪ ৬১৫ ৬১৬ ৬১৭ ৬১৮ ৬১৯ ৬২০ ৬২১ ৬২২ ৬২৩ ৬২৪ ৬২৫ ৬২৬ ৬২৭ ৬২৮ ৬২৯ ৬৩০ ৬৩১ ৬৩২ ৬৩৩ ৬৩৪ ৬৩৫ ৬৩৬ ৬৩৭ ৬৩৮ ৬৩৯ ৬৪০ ৬৪১ ৬৪২ ৬৪৩ ৬৪৪ ৬৪৫ ৬৪৬ ৬৪৭ ৬৪৮ ৬৪৯ ৬৫০ ৬৫১ ৬৫২ ৬৫৩ ৬৫৪ ৬৫৫ ৬৫৬ ৬৫৭ ৬৫৮ ৬৫৯ ৬৬০ ৬৬১ ৬৬২ ৬৬৩ ৬৬৪ ৬৬৫ ৬৬৬ ৬৬৭ ৬৬৮ ৬৬৯ ৬৭০ ৬৭১ ৬৭২ ৬৭৩ ৬৭৪ ৬৭৫ ৬৭৬ ৬৭৭ ৬৭৮ ৬৭৯ ৬৮০ ৬৮১ ৬৮২ ৬৮৩ ৬৮৪ ৬৮৫ ৬৮৬ ৬৮৭ ৬৮৮ ৬৮৯ ৬৯০ ৬৯১ ৬৯২ ৬৯৩ ৬৯৪ ৬৯৫ ৬৯৬ ৬৯৭ ৬৯৮ ৬৯৯ ৭০০ ৭০১ ৭০২ ৭০৩ ৭০৪ ৭০৫ ৭০৬ ৭০৭ ৭০৮ ৭০৯ ৭১০ ৭১১ ৭১২ ৭১৩ ৭১৪ ৭১৫ ৭১৬ ৭১৭ ৭১৮ ৭১৯ ৭২০ ৭২১ ৭২২ ৭২৩ ৭২৪ ৭২৫ ৭২৬ ৭২৭ ৭২৮ ৭২৯ ৭৩০ ৭৩১ ৭৩২ ৭৩৩ ৭৩৪ ৭৩৫ ৭৩৬ ৭৩৭ ৭৩৮ ৭৩৯ ৭৪০ ৭৪১ ৭৪২ ৭৪৩ ৭৪৪ ৭৪৫ ৭৪৬ ৭৪৭ ৭৪৮ ৭৪৯ ৭৫০ ৭৫১ ৭৫২ ৭৫৩ ৭৫৪ ৭৫৫ ৭৫৬ ৭৫৭ ৭৫৮ ৭৫৯ ৭৬০ ৭৬১ ৭৬২ ৭৬৩ ৭৬৪ ৭৬৫ ৭৬৬ ৭৬৭ ৭৬৮ ৭৬৯ ৭৭০ ৭৭১ ৭৭২ ৭৭৩ ৭৭৪ ৭৭৫ ৭৭৬ ৭৭৭ ৭৭৮ ৭৭৯ ৭৮০ ৭৮১ ৭৮২ ৭৮৩ ৭৮৪ ৭৮৫ ৭৮৬ ৭৮৭ ৭৮৮ ৭৮৯ ৭৯০ ৭৯১ ৭৯২ ৭৯৩ ৭৯৪ ৭৯৫ ৭৯৬ ৭৯৭ ৭৯৮ ৭৯৯ ৮০০ ৮০১ ৮০২ ৮০৩ ৮০৪ ৮০৫ ৮০৬ ৮০৭ ৮০৮ ৮০৯ ৮১০ ৮১১ ৮১২ ৮১৩ ৮১৪ ৮১৫ ৮১৬ ৮১৭ ৮১৮ ৮১৯ ৮২০ ৮২১ ৮২২ ৮২৩ ৮২৪ ৮২৫ ৮২৬ ৮২৭ ৮২৮ ৮২৯ ৮৩০ ৮৩১ ৮৩২ ৮৩৩ ৮৩৪ ৮৩৫ ৮৩৬ ৮৩৭ ৮৩৮ ৮৩৯ ৮৪০ ৮৪১ ৮৪২ ৮৪৩ ৮৪৪ ৮৪৫ ৮৪৬ ৮৪৭ ৮৪৮ ৮৪৯ ৮৫০ ৮৫১ ৮৫২ ৮৫৩ ৮৫৪ ৮৫৫ ৮৫৬ ৮৫৭ ৮৫৮ ৮৫৯ ৮৬০ ৮৬১ ৮৬২ ৮৬৩ ৮৬৪ ৮৬৫ ৮৬৬ ৮৬৭ ৮৬৮ ৮৬৯ ৮৭০ ৮৭১ ৮৭২ ৮৭৩ ৮৭৪ ৮৭৫ ৮৭৬ ৮৭৭ ৮৭৮ ৮৭৯ ৮৮০ ৮৮১ ৮৮২ ৮৮৩ ৮৮৪ ৮৮৫ ৮৮৬ ৮৮৭ ৮৮৮ ৮৮৯ ৮৯০ ৮৯১ ৮৯২ ৮৯৩ ৮৯৪ ৮৯৫ ৮৯৬ ৮৯৭ ৮৯৮ ৮৯৯ ৯০০ ৯০১ ৯০২ ৯০৩ ৯০৪ ৯০৫ ৯০৬ ৯০৭ ৯০৮ ৯০৯ ৯১০ ৯১১ ৯১২ ৯১৩ ৯১৪ ৯১৫ ৯১৬ ৯১৭ ৯১৮ ৯১৯ ৯২০ ৯২১ ৯২২ ৯২৩ ৯২৪ ৯২৫ ৯২৬ ৯২৭ ৯২৮ ৯২৯ ৯৩০ ৯৩১ ৯৩২ ৯৩৩ ৯৩৪ ৯৩৫ ৯৩৬ ৯৩৭ ৯৩৮ ৯৩৯ ৯৪০ ৯৪১ ৯৪২ ৯৪৩ ৯৪৪ ৯৪৫ ৯৪৬ ৯৪৭ ৯৪৮ ৯৪৯ ৯৫০ ৯৫১ ৯৫২ ৯৫৩ ৯৫৪ ৯৫৫ ৯৫৬ ৯৫৭ ৯৫৮ ৯৫৯ ৯৬০ ৯৬১ ৯৬২ ৯৬৩ ৯৬৪ ৯৬৫ ৯৬৬ ৯৬৭ ৯৬৮ ৯৬৯ ৯৭০ ৯৭১ ৯৭২ ৯৭৩ ৯৭৪ ৯৭৫ ৯৭৬ ৯৭৭ ৯৭৮ ৯৭৯ ৯৮০ ৯৮১ ৯৮২ ৯৮৩ ৯৮৪ ৯৮৫ ৯৮৬ ৯৮৭ ৯৮৮ ৯৮৯ ৯৯০ ৯৯১ ৯৯২ ৯৯৩ ৯৯৪ ৯৯৫ ৯৯৬ ৯৯৭ ৯৯৮ ৯৯৯ ১০০০

“যা ব্যাপাৰৱতাং বসং বসায়তু” দৃষ্টেঃ কৱীনং নৱা

দৃষ্টিয়া পৰমাথৱন্ত বিৰয়ে'ন্যেযা চ বৈপশ্চিত্তা।

তে ঘে অপ ৱলম্বা। বস্মখিলং নিৰ্ৱণয়ন্তো ৱয়ম্

শাস্তা নৈৱ তু লক্ষ্মাক্ষয়ন ব্ৰহ্মাক্ততুল্যং স্মৰম্ ॥

(ধুন্যালোকবৃত্ত)

‘নানা বগৰ আবাদ কৰিব আৰু কৰাবৰ অৰ্থে ব্যাপৃত কৰি-
সকলৰ নৱ নৱ দৃষ্টি আৰু পৰমাথৱন্তৰ প্ৰকাশিত ব্যাপৃত দাৰ্শনিক
সকলৰ ভাৱিক দৃষ্টি — এই উভয় দৃষ্টিতে আমি সমগ্ৰ বিশ্বক বুজিছোঁ
আৰু তাৰ (বিশ্বৰ) স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছোঁ। আজীৱন এইদৰে
বিশ্বদৰ্শন আৰু বিশ্ববৰ্ণন কৰি কৰি এতিয়া আমি পৰিশ্ৰান্ত হৈ

পৰিচ্ছে। কিন্তু, হে জ্ঞানবিনাশায়ণ ! তোমাক ভালপোৱা ৰূপ
ভক্তি যি সুখ তেনে সুখাত আমাৰ ভাগ্যত নথিল ।’ সাহিত্য
বা কাব্য-নাট্য আদিৰ সচাৰ্য্যত উপায়ক যেন তুলনাত যে ভক্তিসুখ
অধিক এই কথাৰূপে ইয়াত কোৱা হৈছে।

ইয়াতে আপত্তি এই যে, কাস্তাদিবিষয়ক বস্তু আদি স্থায়ী-
ভাবৰ, শৃঙ্খল আদি বস্তু স্বীকাৰ কৰাৰ দৰে ভাবৰ বিষয়ক বস্তু
অসমীয়া নৈৰৱ্যাহাৰ বা ভক্তি স্থায়ীভাবৰ, ‘ভক্তিবস্তু’ স্বীকাৰ নাই বৈষ্ণৱ
সাহিত্যৰ বস্তু নৈৰৱ্যাহাৰ কল্পিতকল্পৰ প্ৰণীত এই বিপুল নৈৰৱ্যাহাৰ সাহিত্যৰ ব্যৱস্থা
কি হব ? যদি এই বিলাকৰ দ্বাৰা কল্পিতপ্ৰাণ, সাহিত্যৰ প্ৰাণ-
স্বৰূপ ৰসৰ ক্ষুণ্ণ নহয় বুলি কোৱা হয় তেন্তে এই বিলাকক
সাহিত্য বোলা হব কি যুক্তিত ? যদি সাহিত্যই হয় তেন্তে ভাব
পৰা কোনো ৰসৰ ক্ষুণ্ণ নহব কিয় ? গতিকে সেই বিলাককো
ৰসায়ক সাহিত্য বুলি বুজিবলৈ হলে ভাব পৰা কি কি ৰস ব্যৱহৃত
হয় সেইটোৰ বিচাৰ একান্ত আৱশ্যক ।

এই আপত্তিৰ উত্তৰত বক্তব্য এই, শাস্ত্ৰবস্তু স্থায়ীভাৱে
শম বা নিৰ্বেদ অৰ্থাৎ যি অবস্থাত একো শাস্ত্ৰ
বিষয়ৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বা আসক্তি নাথাকে। নাট্য-
শাস্ত্ৰত কোৱা হৈছে যে,—

ন যত্র সুখং ন দুঃখং ন দ্বেষো নাপিমৎসৰঃ ।

সমঃ সৰ্ব্বেষু-ভূতেশু স শান্তঃ প্ৰথিতো ৰসঃ ॥

[নাট্যশাস্ত্ৰ ৬।১০৬]

‘য’ত সুখ, দুখ, দ্বেষ-মাৎসৰ্য্য একো নাথাকে সৰ্ব্বভূততে

সমষ্টিৰূপে গৈয়ে শান্তবস। আনন্দবৰ্দ্ধনে এই শমভাৱকে ‘তৃষ্ণাক্ষয়’
 সূত্র; ৰূপটো সম্যক্জ্ঞান; অভিনৱগুণই মোক্ষৰ হেতুভূত-তত্ত্বজ্ঞান,
 আত্মজ্ঞান বা আত্মস্বৰূপ বুলিছে। গতিকে আত্মাৰাম যোগী, সমস্তকে
 বিষ্ণুৰূপে উপলব্ধি কৰোতা জ্ঞানী, আৰু একান্ত ভগৱদ্ভক্ত—এই
 তিনিবোৰ এই শম ভাৱটি অমূল্যভাৱে থকা দেখা যায়। এই
 তিনিও অৱস্থাতে চিত্তৰ শম নামৰ ভাৱটি চিদানন্দৰূপ আত্মাৰ
 উপাধিৰূপে থাকে গতিকে এই তিনি বিধেই শান্ত অৱস্থা। এতিয়া
 সাহিত্যৰ দ্বাৰা অভিযুক্ত শাস্তবসো তিনিবিধ হব পাৰে। যেতিয়া
 সাহিত্য বা কৱিৰ উপলব্ধিৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত, সাধাৰণীকৃত সেই
 সেই বিভাৱ অমূল্যভাৱ আৰু সৰ্বব্যাপী ভাৱৰ সহযোগত সামাজিকৰ
 হৃদয়স্থ সেই শম ভাৱটি উদ্ৰিষ্ট বা আত্মাদিত হয় তাকে বোলা
 হয় শান্তবস।

ভাগৱতৰ চতুৰ্থস্কন্ধত যোগীশ্বৰ ভগৱান্ খাৰভৰ কথা বৰ্ণনা

কথনদেৱৰ ● কৰা হৈছে—
 যোগানন্দত ↑
 শান্তবসৰ একাংশ ● “শৰীৰ বাজৰ বৃত্তি আছে যত যত।
 সৱাকো তেজিয়া পাছে ভৈলা উপগত ॥
 নাহি অনুসন্ধান কিঞ্চিতো শৰীৰত।
 প্ৰমত্তৰ গাৱে যেন আৰিলেক বস্ত্ৰ ॥
 সেহিমতে শৰীৰকো নেদেখিল আৰ।
 উপাধি ভাংগিল জীৱ ভৈল আত্মপৰ ॥”

[অনিৰুদ্ধ ৪র্থ স্কন্ধ ।

ইয়াত উপস্থাপিত শৰীৰ আদি বাহ্য বিষয় বিলাক আলম্বন
 বিভাৱ: ভাব অনিৰ্ভাৱতা হুঃখময়তা আদি ধৰ্ম্মবোৰ উদ্দীপন—

বিভার (১)। উন্নত লোকৰ দৰে চলন-ফুৰণবিনাক অহুভাৱ, সংসাৰৰ প্ৰতি হেয় ভাব বা বিণ আদি সঞ্চানীভাৱ, আৰু আত্ম-জ্ঞান তৃণাক্ষয় যিয়ে হ'ক সেই আত্মস্বৰূপেই শম নামৰ স্থায়ীভাৱ। এই বৰ্ণনা শুনোতা সৰ্হৃদয় সামাজিকৰ চিত্তস্থ শম ভাৱটি উক্ত বিভাৱ আদিৰ সহযোগত উদ্ভিক্ত হৈ আত্মাদিত বা ৰগতাপ্ৰাপ্ত হয়। গতিকে এই কাব্য শাস্ত্ৰবসায়ক হৈছে।

ততীয় স্কন্ধত দেৱহুতি দেৱীৰ বৰ্ণনাত যি বিভাৱ আদি দেৱহুতিৰ জ্ঞান-
নন্দত শান্ত
বসৰ প্ৰকাশ লক্ষণ যায়।

“বদতি মৈত্ৰেয় মুনি বিতুৰ খাণ্ডিকও পুনি
দেৱহুতি কৰিলন্ত যত।

ত্ৰক্ষক দেখিয়া মনে দেহে গেছে তেতিক্ষণে
ভৈল অতিশয় বিবকত ॥

হেন দিব্য আশ্ৰমত ভৈলা দেৱী বিবকত
কাকো কিছু বাক্য নোবোলন্ত।

কপিল প্ৰভুক মাত্ৰ ৰাত্ৰি দিনে স্তম্ভস্থ
মনে ধৰি চিন্তিয়া থাকন্ত ॥

(১) ৰত্যাাদ স্থায়ীভাৱে যিটো বস্তুক অৱলম্বন কৰে তাকে আলম্বন বিভাৱ বোলে। যেনে “অভিজ্ঞান শকুন্তলা” নাটকত ৰজা হৃষ্যক্ৰৰ ৰতি বা অহুৰাগৰ আলম্বন আছিল শকুন্তলা। গিৰি-লাকৰ সহায়ত ৰত্যাভিভাৱ উদ্দীপিত হয় তাকে বোলে উদ্দীপন বিভাৱ। যেনে ৰজা হৃষ্যক্ৰৰ শকুন্তলা বিষয়ক ৰতিৰ উদ্দীপক বস্তু কাল, আশ্ৰমৰ নিৰ্জনতা, ব্ৰহ্মৰ গুণন ইত্যাদি।

আপোনাক নিৰন্তৰে সমস্ত প্ৰাণীত দেখে

দূৰ ভৈল ভেদভাৱ চয়।

জীৱৰ আশ্ৰয় যিটো ব্ৰহ্মৰূপী ভগৱন্ত

তাস্ত মতি নিমজিল তয় ॥

X

X

X

প্ৰাৰন্ধ কৰ্ম্মৰ ফলে দেহক পালয় আতি

দেৱহুতি নিশ্চল থাকন্ত।

ব্ৰাহ্মদেৱ ঈশ্বৰত প্ৰৱেশি থাকয় মতি

দেহ গেহ কিছু নজানন্ত ॥”

[গোপালচৰণ তয় স্বৰূপ]

ইয়াত দেহ-গেহ আদি বা ব্ৰহ্মজ্ঞান আনন্দন বিভাৱ ; কপিলৰ উপদেশ আদি উদ্দীপনা বিভাৱ, দেহ-গেহৰ প্ৰতি অনাস্থা প্ৰদৰ্শন আদি অকুভাৱ, তাৰ প্ৰতি ঘিণ আদি সকাৰী ভাৱ আৰু বৈবাগ্য বা আত্মজ্ঞানৰূপ শম স্থায়ীভাৱ।

সপ্তম স্কন্ধত যি পৰম ভাগৱত প্ৰহ্লাদৰ ভক্তিভাৱৰ প্ৰহ্লাদৰ ভগৱৎ-^১/_১ বৰ্ণনা কৰা হৈছে — তাতো এই শম স্থায়ীভাৱৰ স্ৰেষ্ঠত শাস্ত ^২/_২ শাস্ত বসৰে ক্ষুৰণ হয়। যেনে—

‘ইহ পৰলোকে, যত সুখ ভোগ, দৃষ্ট শ্ৰুত আছে মানে।

বিষ্ঠা প্ৰায় যেন, কবিলন্ত তেন, দৈতা স্তুত সৰ্বজানে ॥

X

X

X

X

নৈসৰ্গিক নামে বতি, প্ৰহ্লাদৰ শৈল আতি, ঈশ্বৰত তান মাত্ৰ মন।

বালক কালত বত, ক্ৰীড়াদ্ৰব্য নানা মত, দৈতা স্তুতে এড়িলা যতন ॥

X

X

X

X

ভোজন সময় বেলা জলপান বাক্য বোলা

এতকত চিন্ত নাহিকয়।

গোবিন্দ হৃদয় মনে মনে এক কবি

নিশেষ কাষ্যত প্রবৃত্তয় ॥

প্রেমভরে অশ্রু-শয় কোনো বেলা বান্দে নয়

ধাবে নীর নেত্রের বহরে।

কৌকুট চিস্তায়ে আতি ক্ষোভিত হেরয় মন

চেতন নথাকে তান গাবে।”

[কেন্দ্রীয় অংশ]

ইসাতে আপত্তি হয় এই যে, উক্ত উপস্থাপিত ব্যক্তি

প্রহ্লাদকে ভগবদ্ভক্তি হ'ল ভগবানকে প্রতি যজ্ঞবাল্ক্যসদৃশ, শাস্ত্র বসন

ভগবদ্ভক্তির স্বামীভাবটি বৈবাগ্যস্বরূপ। গতিকে ই শাস্ত্র বসন

শাস্ত্র বসন হ'ল কেমনেক? ভগবদ্ভক্তি-স্বরূপ যজ্ঞবাল্ক্য বা ভক্তি

প্রাপ্ত বিষয়ে স্বামীভাবের এটা অতিবিক্ত ‘ভক্তি-বসন’ স্বাক্ষর নকরি

ইয়াক হোচি-খেলি শাস্ত্র বসন ভিতরত সোমাই খোলা হ'ল কিয়?

ইয়াক আমার বক্তব্য এই— বৈবাগ্য বোলক, নিকেন্দ্র বোলক,

তুষ্ণাক্ষয় বোলক বা সুখ-দুখ আদির অভ্যন্তরে বোলক বহির্নির্ময়-

পরাধীন চিত্তবৃত্তিতে যি শয় বা শাস্ত্র বসন স্বামীভাব এই কথা

সর্ববাদি-সম্মত। প্রহ্লাদকে ভগবদ্ভক্তি-স্বরূপ চিত্তবৃত্তিও বহির্নির্ময়-

পরাধীনভাবে আছে যেতিয়া তাক শাস্ত্র বুলি অতিবিক্ত বসনকে

স্বীকার করার কোনো আবশ্যক নাই। নাট্য শাস্ত্রত যে শাস্ত্রত

সুখ-দুখের অভ্যন্তর কথা কোরা হৈছে— সেই সুখ-দুখ প্রাকৃত বৈষয়িক

সুখ-দুখ হে। (১) ভগৱদ্-বিষয়ক আকৰ্ষণৰূপ ভক্তি পৰম সুখ-
স্বৰূপ হলেও অপ্রাকৃত আৰু আৱশ্যকপৰ লগত অভিন্ন গতিকে
ভাত্ত বৈষ্ণৱিক সুখৰ কোনো সংস্পৰ্শ নাই। সেইদৰে 'তৃষ্ণাক্ষয়'
মানেও বিষয় তৃষ্ণাৰ অন্তৰাহে, ভগৱান্ পৰমাত্মাৰ প্ৰতি যি তৃষ্ণা
বা অনুৰাগ সেইটো আত্মাৰ স্বভাৱ; সেই কাৰণেই ইয়াক 'নৈসৰ্গিক'
(স্বাভাৱিক) ৰতি' বোলা হৈছে; গতিকে সি নিত্য তাৰ ক্ষয়
সম্ভৱনাই নাই। য'ত ভগৱানৰ ভগৱদ্ভাৱ আৱৃত নাথাকে অথচ
আত্মৰূপে প্ৰকাশিত নহৈ স্বামী, প্ৰেমিক, সখা, মাতা, পিতা, পুত্ৰ
আদি ৰূপে মায়িক ব্যক্তিগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কৰ সহযোগত প্ৰকাশ
পায় তাতো চিত্তৰ বহিৰ্বিষয়-পৰাভুখতা বা মোক্ষসাধনৰূপ
ভক্তজ্ঞানাত্মতা অথবা শমভাৱ থাকে কাৰণে তাতো শান্তিৰ লক্ষণ যাব।
ভাত্ত আৱৰূপ ভগৱানেই অনুৰাগৰ বিষয়ৰূপে প্ৰকাশ হয়, গতিকে
ভৱিষয়ক ৰতিও বাস্তৱিক আৱৰতিয়ে—বিষয়ানুৰাগ নহয়। শৃঙ্খল
আদি বেই সেই বসেই ভগৱদ্-বিষয়ক হলে তাৰ আলম্বনটি অধিক
মহিমাৱিত হোৱাৰ কাৰণে যদি বসটিক 'ভক্তি-বস' বোলা হয়
ভেদে ভাত্ত আন আপত্তি নাথাকিলেও আলম্বনৰ ভেদ অনুসাৰে
বসৰ নামভেদ স্বীকাৰ কৰা হ'ল; গতিকে নামতহে ভেদ হ'ল
বস্তু একেই থাকিল অৰ্থাৎ নৱবসৰ অভিব্যক্তি 'ভক্তি-বস' নামৰ
বস-বিশেষ লিঙ্গ নহ'ল, নৱবসৰ বিশেষ একোটাৰ নামহে সেইটো
(ভক্তি-বস) বোৱা হ'ল। এয়ে হলে ভাত্ত আত্মাৰ আৱৰ্ত্তি
কৰিবলৈ একো নাই।

(১) 'কচাৱিক্ সুখভাবোহপুস্তঃ; উক্ত বৈষ্ণৱিক-সুখপৰমায় বিবোধঃ।'

গভিকে পুৰণি অসমীয়া বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত ভগৱদ্‌বক্তৃকপ 'শম' স্থায়ীভাৱে শাস্ত বসেই মূল, প্ৰধান বা অঙ্গী বস। ভগৱদ্-অসমীয়া বৈষ্ণৱ-বিত্তি ব্যক্তিও হোৱাৰ কাৰণে ভাৰ্কেই ভক্তসকলে সাহিত্যত শাস্ত বসেই প্ৰধান 'ভক্তি-বস' বুলিও উল্লেখ কৰিছে। 'বাসকীড়া, হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান' আদি ভিন্ ভিন্ কাব্য বা নাট্যত শৃঙ্গাৰ, কৰ্ম্ম আদি ভিন্ ভিন্ বস আছে যদিও সেইবিলাক উক্ত শাস্ত বসৰ অঙ্গ বা পৰিপোষকভাৱে ব্যভিচাৰী বসৰূপেহে প্ৰভীত হয়। যেনে—

“কেলিগোপাল” নাটখনত গোপী-কৃষ্ণৰ সন্তোগ আৰু বিবাহ-শৃঙ্গাৰবস ব্যক্তিও হৈছে যদিও সি তাত প্ৰাধান্য লাভ কৰিব নোৱাৰে। ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণ অকল এজন শৃঙ্গাৰ-নাটৰ উদাহৰণ বসৰ নাট্যৰ নায়ক হিচাবে উপস্থিত হোৱা নাই, তেওঁ ভগৱান্, অগন্তৰ সৃষ্টি-স্থিতি-লয়-কৰ্ত্তা পৰমপুৰুষ, তেওঁৰ ৰূপ, কাৰ্য্য, শক্তি সকলো লোকাভীত অপ্ৰাকৃত লীলাময়। গোপী-সকলো অকল শৃঙ্গাৰ-বসৰ নাট্যৰ নায়িকা নহয়, তেওঁলোকে ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণক অকল নায়কোচিত প্ৰণয়ৰ বাতিবেট যি তান পাইছিল এনে নহয়, তেওঁ ভগৱান্ পৰমাত্মা সমস্ত আনন্দৰ আৰম্ভকৰণ বুলিহে। এই কথা কৰিয়ে নানা স্থলত প্ৰকাশ কৰিছে। (১)

(১) “হুত্ৰ—যে সকল সুৰাসুৰ-বন্দিত পাদপঙ্খ, সকল সংসাৰ বাঁকৰ অজনা, যাকেদি নামে মহাপাপী সব সংসাৰ নিন্তৰে সোঁত পৰেশ্বৰ ঈশ্ৰীগোপাল” ইত্যাদি।

“হে সখি। তোহো বশোদানন্দন নহ, ভগৱত বাৰিহে এক প্ৰাৰ্থন, সে নিমিত্ত তোহো সৰ্ব অস্তৰ্ঘ্যাত্মী শ্ৰীকৃষ্ণ বেকত হুত্ৰ।” ইত্যাদি।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি যি প্ৰেম বা ভালপোৱা সেইটো নায়কৰ প্ৰতি নায়িকাৰ প্ৰেম নহয়, নদীৰ প্ৰতি জুৰিব টান নহয়—ভূমাৰ প্ৰতি অগ্নিৰ টান, মহাসমুদ্ৰৰ প্ৰতি নদ-নদীৰ সোঁত, পৰমাত্মাৰ প্ৰতি জীৱাত্মাৰ আকৰ্ষণ। এই নাটকৰ দ্বাৰা ভগৱদ্ভক্ত সামাজিকৰ কান্তাদি-বিষয়ক ৰক্তি উদ্ৰিষ্ট নহয়, সমস্ত বিষয়-বাসনা বিগলিত হয়, বাহুবলৰ প্ৰতি যি প্ৰাকৃত অহুৰাগ তাৰ ক্ষুৰণ নাথাকে; গতিকে চিত্ত বহিৰ্বিশয়-বিৰক্ত হৈ পৰম নিৰ্মলভাৱে অৱস্থান কৰে। ভগৱানৰ ৰূপ কাৰ্য্য আদি সকলো অলৌকিক, লৌকিক নাট্যৰ লৌকিক ৰূপ কাৰ্য্য আদিৰ দ্বাৰা তাৰ অহুৰাগ বা অভিনয় সৰ্ব্বতোভাৱে সম্ভৱপৰ নহয়। ইপিনে গোপীসকলৰ পৰিদৃশ্যমান ৰূপ কাৰ্য্যাদিৰ দ্বাৰা তেওঁবিলাকৰ হৃদয়স্থ যি কান্ত-বিষয়ক ৰক্তি-ভাৱৰ সন্ধান পোৱা যায়, তাতকৈ, শ্ৰুত ৰূপ আৰু কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা তাৰ বিপৰীত 'শম' ভাৱৰ প্ৰকাশটিহে অধিক স্পষ্ট হৈ উঠে। গতিকে উক্ত নাটকত বিভাৱ আদি যিকপে দেখা গৈছে আৰু শুনা গৈছে। এই দুটা ৰূপৰ পৰস্পৰে গিল নাই। দেখা ৰূপটি প্ৰাকৃত বা লৌকিক, গতিকে অভিনেয়, আৰু শুনা ৰূপটি অপ্ৰাকৃত বা লোকাভীত, গতিকে অভিনয়ৰো অতীত। দেখা ৰূপটিয়ে শৃঙ্গাৰ বস বাঞ্ছিত কৰে যদিও, শুনা ৰূপটিয়ে শৃঙ্গাৰ বসৰ প্ৰতিমাত শান্তবসৰ প্ৰাণ-প্ৰতিষ্ঠা কৰে। অভিনৱ গুপ্তৰ সংগৃহীত লোকত শান্তবসক মোক্ষৰ

শ্ৰীকৃষ্ণ— ভক্ত বৎসল মোক জানি।

ভক্তক চুখে দেখি হৃদি সহে নাহি ॥

[কেঃ গোঃ]

হেতু বুনি কৈছে (১)। এই নাটকৰ কৰিয়েও ইয়াক (নাটখনক) মোক্ষৰ হেতু বুনিছে (২)। ইয়াৰ দ্বাৰা এই নাটকত যে শাস্ত-বসেই প্ৰধান আৰু শৃঙ্গাৰ বস ভাব বাতিচাবী বা অন্ধৰূপে থাকি তাৰেই পুষ্টি গাধন কৰিছে—সেইটো বুজা যায়। গতিকে ইয়াত শৃঙ্গাৰ বস শমভাৰ বা শাস্তবসৰ পোষক-হেতুৰূপে থকাটোহে কৰিব অভিপ্ৰেত। শৃঙ্গাৰ বসটি যাতে অধিক সমৃদ্ধ আৰু পৰিপুষ্ট হৈ শাস্তবসৰ ওপৰ উঠি নাযায় ভাব বাবে কৰিব প্ৰনাগ নানা পিনেদি স্পষ্ট হৈ উঠিছে।

সাহিত্যত অনেক বসৰ সমাৱেশ বিষয়ত ধুনিকাৰে কৈছে যে “কোনো এটা বসক অঙ্গী বা প্ৰধান কৰি ভাব বিবোধীয়ে অনেক বসৰ সমা-^১ হ'ক বা অবিবোধীয়ে হ'ক আন কোনো বসক, বস বিষয়ে ধুনি-^২ কাবৰ উক্তি। ^৩ অঙ্গীবসৰ সমানে পৰিপুষ্ট কৰি তুলিব নানাগে; ভেড়িয়াহে অঙ্গী বসৰ অবিবোধ বা যথোচিত সামগ্ৰ্য বঞ্চিত হয়” (৩)। অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ প্ৰণীত অঙ্গীয়া নাট বা বৈষ্ণৱ

(১) অজ্ঞ স-গ্ৰহকৰিকা—

মোক্ষাধ্যায় নিমিত্তস্তত্ত্বজ্ঞানার্থহেতুসংগৃহঃ :

নিঃশ্ৰেয়সদৰ্শযুতঃ শাস্তবসো নাম নিজেয়ঃ ॥

[অভিনবভাবতী—শাস্তবস একবৰ্ণ]

(২) ভো ভো সত্যসদা যুগং শৃণুত সাবধানতঃ ।

কেনিগোপালং নামেদং নাটকং মোক্ষসাধকম্ ॥

[কেনিগোপাল]

(৩) অবিবোধী বিবোধী বা বসোহঙ্গিনি বসান্তবে ।

পৰিপোষং ন নেতব্য জ্ঞথা স্তাদবিবোধিতা ॥

[বৃত্তাংক ৩২৪]

সাহিত্যত এই নীতি বঢ়িয়াতৈ অনুসৰণ কৰা হৈছে,—অৰ্থাৎ শৃঙ্গাৰাদি
বস বা ভাবৰ দ্বাৰা ভগৱদ্ভক্তিৰ বা শান্তবসৰ পুষ্টি-সাধন কৰা
হৈছে, শৃঙ্গাৰ আদি আন বসে যাতে অতি সমৃদ্ধ হৈ নিজৰ
প্ৰাধাত্যেৰে সমগ্ৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ প্ৰধানভূত শান্তবসৰ মহিমা ক্ষুণ্ণ
কৰিব নোৱাৰে, তাৰ বাবে মাজে মাজে জাগতিক বস্তুমাৰেৰে হয়তা,
ভগৱন্তৰ পৰম উপাদেয়তা, বিষ্ণুৰ নাম গুণ কৰ্মৰ উপাস্থতা, আৰু
বিষ্ণু ভক্তজনৰ শ্ৰেষ্ঠতা উপস্থাপনৰ দ্বাৰা শৃঙ্গাৰ আদি বসান্তৰৰ
দ্বাৰা প্ৰতিহত কৰা হৈছে। সেই কাৰণে অক্ষীয়া নাটবিলাক আন
পৰিপূৰ্ণাৎ নাটকৰ তুলনাত বিকলাঙ্ক হৈ পৰিছে যদিও তাৰ প্ৰতি
কৰিয়ে আক্ৰেপ কৰা নাই। ইয়াত পাত্ৰ-পাত্ৰীৰ কথা বা অভিনয়তকৈ
সুত্ৰধাৰৰ কথাই বেচি স্থান অধিকাৰ কৰি আছে, গতিকে নাট্যতকৈ
কাব্যগুণ অধিক হৈ পৰিছে আৰু লগে লগে নাটকৰ মহিমা ক্ষুণ্ণ
হৈছে। তথাপি শান্তবসৰ প্ৰাধান্য বক্ষাৰ কাৰণেই ই নাটৰ দুৰ্ঘণ
নহৈ ভুৰ্ঘণ হৈ হৈছে। যদি ইয়াত শান্ত ভিন্ন আন বসক মুখ্য
বুলি ধৰা হয় তেন্তিয়াহে এই নাটক বিকলাঙ্কতা-দোষহুই হৈ পৰিব।

প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিক সকলৰ কোনো কোনোৱে শান্তবস
শান্তবস অভিনয়ৰ
যোগ্য নহয়
অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠ।
অভিনয়ৰ অযোগ্য বুলি ভাবিছিল। তেওঁবিলাকৰ
মতে সেই কাৰণেই মহামুনি ভৰতে শান্তক নাট্য-
বস ৰূপে পৰিগণিত কৰা নাই।

নাট্যৰ দ্বাৰা শমভাবৰ পুষ্টি নষ্টে—তাৰ অনুভৱ অৰ্থাৎ
যিটো শৰীৰত অভিব্যক্ত হৈ হৃদয়ত শমভাবৰ উদ্বেক বুজাব পাবে
ভেমে নিমন্ত অব্যভিচাৰী ভাবোদয়ৰ চিহ্ন ইয়াত নাই। গতিকে
ই অভিনয় নহয়; এই কাৰণেই এই বস বিকলাঙ্ক, কিন্তু

বিকলাঙ্গ হলেও বস-সৌন্দৰ্য্যৰ পিনেদি শ্ৰেষ্ঠ। (১)

বত্তি, শোক আদি অন্যান্য ভাববিলাক কলাৰ সহযোগত ঐকান্তিক সুখস্বৰূপে আৰু প্ৰাকৃত লৌকিক বত্তি শোক আদি ভাৱতকৈ অধিক মধুৰভাৱে ব্যঞ্জিত হয়। কিন্তু ভগৱদ্ভক্তিকপ শম ভাৱটি স্বৰূপতে পৰম আনন্দৰূপ, গতিকে কলাৰ সহযোগত ব্যঞ্জিত হলেও তাত প্ৰকৃত শমতকৈ কোনো অতিশয় বা কপাত্তৰ নষটে অৰ্থাৎ প্ৰকৃত শাস্ত্ৰমতি ভগৱদ্ভক্তৰ ভক্তিকপ চিত্ত-বৃত্তিটি যি পৰিমিত উজ্জ্বল, মধুৰ শাক অ।ত্মস্বৰূপ তাৰ তুলনাত কাব্য-নাট্য আদিৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত বিভাৱ আদিৰ সহযোগত উদ্ভিক্ত সামাজিকৰ ভগৱদ্ভক্তিৰ উজ্জ্বলতা, বা মধুৰতা অধিক নহয়। এই কাৰণে বিকলাঙ্গ বসৰ নাটক বিকলাঙ্গ হোৱাটো দোষৰ নহয়— বৰঞ্চ গুণবহে কথা।

এনেকৈ পুৰণি অসমৰ বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত সুদীৰ্ঘ কবিত্বনিষ্ঠা আৰু বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ মাহাত্ম্য-প্ৰকাশৰ দ্বাৰা সাহিত্যৰ অন্তান্ত বসৰ বৈষ্ণৱ-সাহিত্যত ধাৰা প্ৰতিভত কৰি তাৰ ওপৰেদি শাস্ত্ৰ বসৰ দ্বাৰা অশান্ত বসক বেচি প্ৰৱলভাৱে প্ৰৱাহিত কৰা হৈছে। তেনে বৰ্ণনাৰ শাস্ত্ৰৰ মাজত দ্বাবাই বখা হৈছে ধাৰা শৃঙ্গাৰ আদি আন বসৰ নহিনা সুপ্ত কৰি

(১) “শমমপি কেচিৎ প্ৰাহঃ, পুষ্টিৰ্ণীটোষু নৈতত্ত্ব।” [মণকপক ৪।৩৫]

অন্তোহুতাব-বাহিত্যায় নাট্যেহভিনয়ো ভৱেৎ।

ততোহস্তী স্থায়িনো ভাৱা নাট্যৈশ্চোপাশাসিনঃ ॥

[ভাৱপ্ৰকাশন ১ম অধিকাৰ]

“তস্মাচ্ছাস্ত্ৰবসন্তৈবং বিকলাঙ্গত্বমুচ্যতে।

অন্তোহুয়ং বিকলপ্ৰায়স্তথাপি শ্ৰেষ্ঠ উচ্যতে ॥”

[তথা ৬ষ্ঠ অধিকাৰ]

শান্ত ৰসক অধিক মহিমাস্থিত আৰু গৌৰৱোজ্জ্বল কৰি তোলা হৈছে। শৃঙ্খাৰ আদি আন ৰসে যাতে অতিশয় পৰিপুষ্ট হৈ তেওঁবিলাকৰ সাহিত্যৰ প্ৰধানীভূত ‘শান্ত ৰস’ৰ গতিবোধ কৰিব নোৱাৰে—তাৰ বাবেই তেনেকৈ আন ৰসৰ পুষ্টিত বাধা দিয়া হৈছে। তেওঁবিলাকৰ ভাগৱত-ধৰ্ম্মৰ আদৰ্শ বা নীতি আদিক যিদৰে শান্ত ৰসৰ মাজত বুঝাই ৰখা হৈছে অসম্ভৱ ৰসকো সেইদৰে তাৰ ভিতৰতে বুঝাই ৰখাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। ত’ত বৰ্ণিত কথা-বস্তু শান্ত ৰসৰ পোষক হোৱাৰ কাৰণে তাৰ দ্বাৰা শান্ত ৰসৰ প্ৰবাহ প্ৰতিহত হোৱা নাই।

প্ৰাকৃত সাংসায়িক মানৱৰ শান্ত ৰসোচিত বাসনাৰ বল কম থাকে, শৃঙ্খাৰ আদি আন ৰসৰ উপযোগী বাসনা স্বভাৱতে প্ৰবলতৰ; অকীয়া নাটৰ গতিকৈ তেওঁলোকৰ দৃষ্টিত শান্ত ৰসৰ মহিমাটি অস্পষ্ট বিকলাঙ্গতা ● প্ৰতীতিৰ হেতু থাকে কাৰণে, তাৰ ভিতৰত কাব্যৰ কথা-বস্তুৰ স্বৰূপটি সম্পূৰ্ণভাৱে ঢুৰি নাযায়; সেইহে শৃঙ্খাৰ আদি ৰসৰ মহিমাৰ লগে লগে আমাৰ মন আৰু সাহিত্যৰ মহিমাও স্কুল হোৱা যেন লাগে। আচলতে হলে শান্ত ৰসক আশ্ৰয় কৰি সেই সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু মহত্ব সম্পূৰ্ণ উজ্জ্বলভাৱেই থাকে।

এই সাহিত্যত বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ চৰিত্ৰ আৰু মাহাত্ম্য বাচ্য; ঈশ্বৰ-সাহিত্যৰ বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্মৰ প্ৰেৰণা আৰু উপাদেয়তা লক্ষ্য আৰু বাচ্য লক্ষ্য আৰু ● ব্যঙ্গ্য ‘শান্ত ৰস’ ব্যঙ্গ্য হোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ পৰিপূৰ্ণতা আৰু ৰসৱত্তাও কোনো সন্দেহৰ অৱকাশ নাই।

উপনিষদৰ অশেষ-ব্ৰহ্মবাদৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত; স্বৰূপাতীত কাৰণ প্ৰমাণ নিবন্ধস্থিতিভাৱে প্ৰৱাহিত সাম্প্ৰদায়িক বৰ্য্যাদানুসাৰে

প্রতিস্থাপিত মঠ, মন্দির, সত্র, সনাতন, সংসদ, গ্রন্থ উপসংহার ● মহোৎসব আদি সুবিস্তৃত পরিখা-পরিবেষ্টিত, শ্রীশঙ্করাচার্য, শ্রীধরস্বামী, বিষ্ণুপুরী আদি দার্শনিক ভক্তসকল গৃহীত যুক্তিময় সূচক প্রাচীর-পরিবৃত্ত ; গীতা, ভাগবত, বিষ্ণুপুরাণ, পদ্মপুরাণ আদি সুবিপুল বৈষ্ণব-শাস্ত্ররূপ দৃঢ়তত্ত্বোপনি বিধৃত, পবন বেলন সাধু-সকল দ্বারা আচরিত শ্রোত-স্মৃতি আদি নানাবিন্যাসীয়ক বিষ্ণু-ধর্মরূপ প্রস্তাববাণি-প্রথিত ; শ্রীশঙ্কর, দামোদর, হরিদেব, নাথদেব, ভট্টদেব আদি পবন ভাগবতসকল উপলব্ধি-সংগঠিত বহুবাহি-খচিত ; তেওঁবিলাক দ্বারা সমাহৃত, উদ্ধারিত, উজ্জারিত, প্রণীত, প্রচারিত কাব্য, নাট্য, নৃত্য, গীত, বাজ, স্থাপত্য, ভাস্কর্য্য আদি নানাবিন্যাস কলা-কৌশল-নির্মিত, শৃঙ্খল আদি নানাবিন্যাস ভাবরূপ-ভাবনা-ভারিত ; শাস্ত্র বসায়ক ব্রহ্ম-বরিত ; এই ভাগবত ধর্মরূপ মহা সৌন্দর্য্য বিস্তৃত বর্ণনা বা সম্পূর্ণভাবে তৎপরিচয় এই গ্রন্থত সম্ভবপর নহয় । গতিকে, ইয়াত কেবল অসমর বৈষ্ণবসকল গৃহীত দার্শনিক দৃষ্টি বিষয়ে যথাসম্ভব সংক্ষিপ্ত আলোচনা এত দেশে নিরপেক্ষ দর্শনানুগী সজ্জনসকল সেবার অর্থে আপনাদের তঁহা গ্রন্থ-বিস্তার-ভয়ে বিস্তৃত আলোচনার পথা বিবর্ত থাকিবে ।

ক্লান্তং মন্দমতিঃ বেয়ং প্রক্ৰিয়া সাধুসংগত ।

তথাপি ভগবৎপ্রীত্যে ব্যাপৃত্য মে সর্বসদা ।

॥ শ্রীভগবদ্গীতারত্নদেবচরণে সমর্পিতমস্ত

গ্রন্থ উল্লিখিত গ্রন্থ আৰু গ্রন্থকাৰৰ নাম

গ্রন্থনাম—

গ্রন্থকাৰ—

অঙ্গিৰস্ সংহিতা	...	
অনাদি পান্ন	...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
অভিনৱ ভাবতী	...	অভিনৱ গুপ্ত পাদ ।
অমৰকোষৰ টীকা	...	ৰায়মুকুট
আই কনকলতা চৰিত	...	শ্ৰীযুত ৰমাকান্ত দ্বাৰৈ ।
আচাৰ্য্য সংহিতা	...	---
একাদশ স্কন্ধ ভাগৱত	...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
স্কন্ধ ৱেদ সংহিতা
কঠোপনিষৎ
কথা-ভাগৱত	...	শ্ৰীভট্টদেৱ ।
কথা-গীতা	...	শ্ৰীভট্টদেৱ ।
কথা গুৰুচৰিত
কল্পদ্রুম	...	অনন্ত কন্দলি ।
কান্তিমালা ভক্তিৱত্নাৱলী টীকা		বিশুপুৰোষাৰ্মী ।
কামৰূপ শাসনাৱলী	...	মঃ মঃ পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য ।
কালকৌমুদী	...	নোলাস্বৰাচাৰ্য্য ।
কালিকাপুৰাণ
কাব্যালঙ্কাৰ	...	কদম্ব ।
কীৰ্ত্তন	...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।

গ্রন্থনাম—	গ্রন্থকাৰ—
কুক্কেত্ৰ ...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
কেলিগোপাল নাট ...	,
গঙ্গাজল ...	দামোদৰ মিশ্ৰ ।
গুৰুচৰিত ...	ৰামচৰণ ঠাকুৰ ।
গুৰুচৰিত ...	ভূষণ দ্বিজ ।
গুৰুচৰিত ...	দ্বিজ ৰামানন্দ ।
চতুৰ্থ স্কন্ধ ভাগৱত ...	অনিকন্ধ ।
ছান্দোগ্যোপনিষৎ
জয়দ্রথ বধ ...	কৰিবত্ন সৰস্বতী ।
তৈত্তিৰীয়াব্যাখ্য
তৈত্তিৰীয়োপনিষৎ
তোড়ল তন্ত্ৰ
তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱত ...	গোপাল চৰণ দ্বিজ ।
দশম ...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
দশকপক ...	ধনঞ্জয় ।
দ্বীপিকা প্ৰৱৰ্ত্তিনী
দেৱজিৎ ...	মাধৱ কন্দলি ।
দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱত ...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱত ...	,
দৈতভক্তি-সুখোদয় ...	ৰাসুদেৱতীৰ্থ ।
ধন্যালোক	ধনিকাৰ ,
ধন্যালোক বৃত্তি	আনন্দ বৰ্দ্ধনাচাৰ্য্য ।

গ্রন্থনাম—		গ্রন্থকাৰ—
নাম ঘোষা	...	শ্ৰীমাধৱদেৱ ।
নাট্যশাস্ত্ৰ	...	মহামুনি ভৰত ।
নিমি নৱসিদ্ধ সম্বাদ	...	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
পঞ্চম স্কন্ধ ভাগৱতপদ	...	অনিকন্ধ ।
পঞ্চদশী	...	বিদ্যাবণামুনি ।
পদ্মপুৰাণ	-	..
পাৰিজাত হৰণ		শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
প্ৰয়োগ বহুমাল্য		শ্ৰীপুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ ।
প্ৰহ্লাদ চৰিত		চেম সবস্বতী ।
প্ৰথম স্কন্ধ ভাগৱত		শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
বঙ্গীয় সাহিত্য-পৰিষৎ পত্ৰিকা		ম মঃ ডাঃ হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰী ।
বৰগীত		শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
বৰগীত		শ্ৰীমাধৱদেৱ ।
বৰ্ম প্ৰদীপ		ব্ৰাহ্মৰ ভট্ট ।
বক্ৰবাহণৰ যুদ্ধ	...	শ্ৰীহৰিৱৰ বিপ্ৰ ।
বিষ্ণুপুৰাণ		...
বৃহদাবণ্যকোপনিষৎ		...
ৱেদান্ত দৰ্শন		...
ভক্তিৰসায়ন	..	মধুসূদন সবস্বতী ।
ভক্তিৰত্নাকৰ		শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।
ভক্তিৱিৱেক		শ্ৰীভট্টদেৱ ।
ভক্তি বজ্জৱলী		বিষ্ণুপুৰী স্বামী ।

গ্রন্থনাম—		গ্রন্থকাৰ—
ভক্তি প্রদীপ	...	শ্রীশঙ্কৰদেৱ ।
ভক্তিবিরেক পদ	..	গোবিন্দ মিশ্র ।
ভক্তিবত্নাকৰ পদ	..	ৰামচৰণ ঠাকুৰ ৷
ভগবদ্ গীতা
ভাগৱত
ভাগৱত ভাৱাৰ্থ দীপিকা	...	শ্রীধৰস্বামী ।
ভায়প্রকাশ	..	সাৰদাহনয় ।
মথ প্রদীপ	...	কবি ভাৰতী ।
মহাভাৰত
মনুসংহিতা
মিতাক্ষৰা	...	ৱিজ্ঞানেশ্বৰ ।
মুক্তাফল	...	ৰোপদেৱ গোস্বামী
মুক্তাফল বৃত্তি	...	হেমাদ্ৰি ।
মুণ্ডকোপনিষৎ
ষাড্ভ্যবল্য সংহিতা
যোগিনীতন্ত্ৰ
বস গঙ্গাধৰ	...	পণ্ডিত ৰাজ জগন্নাথ ৷
বত্নাত্মী	...	শ্রীমাধবদেৱ ।
ৰাম-বিজয় নাট	...	„ শঙ্কৰদেৱ ।
ৰামায়ণ	...	মাধৱকন্দলি ।
ৰামায়ণ উত্তৰাকাণ্ড	...	শ্রীশঙ্কৰদেৱ ।
কল্পিণীহৰণ	...	—

গ্ৰন্থনাম—

গ্ৰন্থকাৰ—

শতপথ ব্ৰাহ্মণ
শৰণ সংহিতা	...	স্বকৱি ।
শান্তিশতক-সুব্যাক্ত পঞ্জিকা		দামোদৰ মিশ্ৰ ।
শ্ৰীকৃষ্ণ ভাষ্য	..	নীলান্ববাচাৰ্য্য ।
শ্ৰীচৈতন্যচৰিতামৃত	...	কৱিবাজ গোস্বামী ।
শ্ৰীৰংগীগোপালদেৱ চৰিত	...	ৰমানন্দ দ্বিজ ।
শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱ চৰিত		৬ দৈতাৰ্ণৱ ঠাকুৰ ।
শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ	...	শ্ৰীযুক্ত মহেশ্বৰ নেওগ ।
সৰ্বেৰাল্লাস তন্ত্ৰ
সাস্বত তন্ত্ৰ	..	.
সাহিত্য দৰ্পণ	...	বিম্বনাথ কৱিবাজ ।
সাংগিক প্ৰবেশ	...	কল্প কন্দলি ।
স্কন্দ পুৰাণ
স্বল্প মন্ত্ৰ পুৰাণ
স্মৃতিকৌমুদী	...	মঃ মঃ প্ৰতাপৰ সিদ্ধান্তবাগীশ
স্মৃতিবক্তাকৰ	..	বেদাচাৰ্য্য ।
স্মৃতিপদ্ম	.	.
স্মৃতিসাগৰাৰ	..	দামোদৰ মিশ্ৰ ।
হস্তামলক-পাঞ্জিকা
হস্তাযুৰ্বেদ	...	মহৰ্ষি পানকাপা ।
তৰিঙ্গচন্দ্ৰ উপাখ্যান	.	শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ।

Studies on Aspects of

Assamese literature ... Gauhati University.

Journal of the Assam Research Society.

History of Dharmashastra মঃ মঃ পি, ভি, কাণে ।